

63
В-53

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИПУСК XII–XIII

ІСТОРІЯ

Івано-Франківськ
2007

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ

Випуск XII–XIII

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

2007

Вісник Прикарпатського університету.
Історія. 2007. Вип. XII–XIII

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, праці молодих науковців.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (голова ради); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (голова редколегії), д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕСВ (відповідальний секретар).

Видається з 1995 р.

Національний університет
імені Василя Стефаника
76025
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
73 0647

Затверджено до друку
Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

(протокол № 11 від 27. 05. 2008 р.).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Тел.: 59-60-21.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2008.

© Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2008. вул. С.Бандери, 1, тел: 71-56-22

УДК 94 (477) "XIX"
ББК 63.3. (4 Укр.) 51

І.Я. Райківський

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ XIX СТОЛІТТЯ

У статті розповідається про концептуальні засади українського "національного відродження" XIX століття в руслі сучасних наукових підходів. Зроблено аналіз схеми історії українського руху, що має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства.

Ключові слова: "національне відродження", Галичина, нація, примордіалісти, модерністи.

Актуальним завданням вітчизняної історичної науки є подолання різнопланових обмежень, "розлучення" з ідейним догматизмом та політикою, дотримання принципів історіописання, які відкривали б нові простори для орієнтації людини в сучасному світі. Крах вульгаризованої марксистської методології, якою впродовж десятиріч існування партійно-тоталітарного режиму озброювали дослідників минулого як "бійців ідеологічного фронту", супроводжувався колапсом суспільної свідомості, що породжує значну диференціацію соціальних (зокрема історичних) ідентифікацій [15, с.3, 4]. З утворенням незалежної української державності в 1991 р. виникла суспільна потреба її ідеологічного обґрунтування, звільнення історичних знань від товстого шару фальсифікацій та "білих плям". Повною мірою це стосується XIX століття – порівняно мало-дослідженого періоду в українській історії, що в радянські часи в багатьох аспектах спотворювався, а то й просто замовчувався. Український національно-політичний рух, що не вписувався в офіційну вузькокласову схему, отримав тавро "буржуазного націоналізму", притаманного з другої половини XIX ст., мав негативні оцінки.

У сучасній вітчизняній історіографії посилюється інтерес до вивчення національного руху з метою усвідомлення механізму й факторів формування української нації в європейському контексті. Це має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства. Серед тих, хто зробив вагомий внесок у створення аналітичної схеми історії українського руху кінця XVIII – початку XX ст., можна виділити корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського, західних, головно діаспорних істориків, які були пов'язані своїм походженням з Україною, І.Лисяка-Рудницького, П.Магочія, О.Пріцака, Дж.Решетара, Р.Шпорлюка, вітчизняних дослідників Я.Грицака, Г.Касьянова, В.Сарбея та ін. Автор даної статті намагався подати концептуальні засади українського "національного відродження" XIX століття в руслі сучасних наукових підходів.

* * *

XIX століття трактується в сучасній українській історіографії як доба "національного відродження". У науковий обіг це поняття ввели видатні представники вітчизняної історичної науки XX ст. М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич та ін., розуміючи під ним комплекс подій і явищ, пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пошвавленням і піднесенням українського руху, розвитком усіх галузей національно-культурного життя [43, с.18]. Концепція "національного відродження" чи "національного пробудження" ввійшла в нормативну історіографію з європейського лексикону XIX ст. і стала досить поширеною у світо-

* Див., наприклад, книгу В.Сарбея "Національне відродження України" (К., 1999), що вийшла як 9-й том широко розрекламованої на державному рівні серії "Україна крізь віки".

** У 1847 р. в П'ємонті виходив журнал італійською мовою "Відродження". "Очевидно, його назва, яку взяв собі італійський національний рух, – стверджує Г.Касьянов, – стала першим прикладом застосу-

вому суспільствознавстві, особливо в останні десятиліття. У самій назві цього терміна міститься основна ідея: десь в історичному часі існувала нація, яка внаслідок несприятливих історичних умов занепала й прагне “відродитися”, це явище отримало вдалу назву “синдром сплячої красуні” [21, с.70, 71].

У дусі наукової концепції корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського, розуміння ним націотворчих процесів виникла примордіалістська версія (“примордіальний” означає “прадавній”, “споконвічний” тощо). Примордіалісти стверджують, що вже в епоху раннього середньовіччя східнослов’янські племена сформували окремих руський, тобто український народ, який утворив власну державу – Київську Русь. Однак після її розпаду український народ не зникає, а перебуває в бездержавному стані. Національний рух у XIX ст., з точки зору примордіалістів, був процесом “пробудження” чи “відродження” (передусім культурно-національного) українського народу після багатовікового занепаду, аналогічно до того, що проходив у часи, які передували Хмельниччині [35, с.5]. В основі примордіалістської течії – теза про прадавні корені й “природність” сучасних націй. Відповідно до цього кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв’язках, релігії, мові та стилі міжособистісних і суспільних взаємин. Усе це “природне” для людини, закорінене в її підсвідомості, а не з’явилося внаслідок раціональної діяльності. Ця версія є домінуючою в сучасному українському суспільствознавстві. Існує декілька варіантів примордіалізму (соціально-біологічний, соціологічний), близькими до примордіалістських є концепції, які називають “переніалізмом” (від слова “постійний”, “вічний”, “довічний”) [16, с.17, 22; 22, с.85, 266].

Водночас можна погодитися з думкою “модерністської” школи, яка виступає проти некритичного використання терміна “національне відродження”, більш влучно було б сказати “період націотворення”. “Якщо йдеться про “національне відродження”, то мається на увазі, що нація, яка відроджується, вже існувала як нація, – стверджує Г.Касьянов у книзі “Теорії нації та націоналізму”. Тоді виникає питання, які параметри підтверджують її уявне існування в минулому: культурні, політичні, географічні, релігійні? Якщо виходити з того, що нації і націоналізм – явище модерного часу..., то існування “націй” (у модерному розумінні цього слова) в минулому стає проблематичним, як і термін “національне відродження” [22, с.224]. Альтернативою цьому терміну, який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, учений вважає термін “націотворення”, оскільки і за змістом, і за формою українське “національне відродження” було саме творенням нації і суб’єктивний чинник мав вирішальне значення для “започаткування” цього процесу” [22, с.295]. Дослідження Г.Касьянова стало першим систематичним викладом західних теорій нації і націоналізму, узяло на себе роль провідника й тлумача в лабіринті доволі складної наукової проблеми [38, с.43].

Сучасні історики-модерністи схильні вважати, що національні характеристики – мова, історична пам’ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами в модерну добу [9, с.77]. Виникнення націй і націоналізму – не фатальна закономірність, а значною мірою, випадковість, наслідок збігу цілої низки суб’єктивних (які переважали) та об’єктивних чинників, починаючи з другої половини XVIII ст. Нація є продуктом модерної епохи, що супроводжувався такими явищами, як капіталізм, Промислова революція, секуляризація суспільної свідомості тощо. Наявність нації свідчить про модерність відповідної спільноти. Модерністів умовно можна поділити на дві “інтелектуальні школи”. Перша робить наголос на економічних передумовах виникнення націй, у той час як друга більше уваги приділяє політичним та ідеологічним аспектам націо-

вання цього терміна щодо національного піднесення” (Див.: Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. – К., 1999. – С.224).

творення. Однією з модерністських версій була українська радянська концепція, за якою нація виникла в середині XIX ст. в результаті розвитку капіталістичних відносин. Візцем для наслідування, вважають модерністи, стала європейська модель нації, що відтворювалась і відтворюється в різних варіантах в усьому світі [22, с.82].

Суперечки між модерністами і примордіалістами мають, передусім, термінологічний характер, що не виключає пошук методологічного консенсусу. В основному, розбіжності стосуються співвідношення об’єктивних і суб’єктивних чинників у процесі націотворення і, відповідно, питання про те, які з них стають вирішальними для існування нації. Уявна “модерністсько-примордіалістська, суб’єктивістсько-об’єктивістська” теорія, що могла б мати універсальне застосування, навряд чи можлива на практиці [22, с.90, 91, 339]. Найцікавіший варіант схеми, у якій примордіалістські аргументи співіснують із модерністськими, запропонував відомий діаспорний дослідник І.Лисяк-Рудницький. Він уважав поняття “народ” (“етнічна одиниця”) і “нація” (“політична”) не тотожними, що означають суспільні явища різного “віку”. Народ, або етнічний колектив, за І.Лисяком-Рудницьким, – це “сукупність певних об’єктивних прикмет”, основа, “підбудова”, на якій формується нація, що “спирається на свідому волю її членів” [28, с.11, 12; 22, с.270, 271]. Щодо становлення української нації, було виділено три фази: княжофеодальну (від Київської Русі до Люблінської унії), козацьку (XVII–XVIII ст.) та модерну (починається з “національного відродження” XIX ст.). У розвитку державності України, як і інших “неісторичних націй”, І.Лисяк-Рудницький вбачав брак тяглості, дисконтинуїтет. Така перерва в “національній” історії виникла не тільки після ліквідації “козацької України” в останній третині XVIII ст., а й після Люблінської унії 1569 р. [28, с.18, 21; 26, с.145].

Саме з Люблінською унією вчений пов’язував кінець середньовічної доби й початок “ранньоновітньої” (до кінця XVIII ст.) та власне “новітньої” історії, у рамках якої відбулося “національне відродження” [25, с.43]. Він дав класичне визначення: “центральна проблема в новітній українській історії – це постання нації, перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту” [26, с.147]. Для цього, на противагу княжій і козацькій добі, уживався термін “модерна українська нація”. Відсутність “принципової різниці між модерними націями і етнічно-політичними спільнотами, які існували раніше”, зауважив також Я.Ісаєвич [17, с.3]. Відомий науковець і громадсько-політичний діяч першої половини XX ст. В.Старосольський у книзі “Теорія нації” писав, що будь-яка нація має об’єктивні характеристики, які, однак, є “тільки чинниками”, що в конкретно-історичних умовах “відродження націй” XIX століття “помогли національній свідомості витворитися, а разом се форми та символи, в яких вона проявляє себе”. В основі формування модерної нації, одночасно з утвердженням “сучасної демократії” була “ідея”, усвідомлення національного буття [2, с.230, 260].

Елементи примордіалістської версії узгоджуються з модерністською в теоретичній конструкції про два різні типи націй – “домодерні” і “модерні”, що дає можливість “вписати” українську історію (як історію становлення нації) в європейський контекст. Відповідно, коли йдеться про формування “модерної” української нації, слід аналізувати історичні процеси в XIX–XX ст., коли ж йдеться про “домодерну” чи “ранньомодерну” націю – мова має йти про XVI–XVII ст. Церковні рухи і козацькі війни кінця XVI–XVII ст. є “українською” аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості, а “національне відродження” XIX ст. – її трансформації відповідно до нових умов та поширення цієї свідомості серед мас [4, с.5; 22, с.282, 286, 287]. “Національне відродження” України XIX століття – частина більш загального процесу, що характеризувався поступовим переходом від середньовічного, аграрно-ремісничого до індустріального, освіченого й мобільного суспільства, з широкими політичними права-

ми та економічною свободою для всього населення (а не лише для панівної верстви) [6, с.14, 15].

Процес творення модерної української нації відбувався під впливом передових ідей із Заходу: просвітництва, романтизму, Французької революції 1789–1794 рр. “Начало народне проломало собі дорогу аж за французької революції 1789 року, – писав часопис галицьких народолюбів “Мета” в 1863 р., – проломало воно собі дорогу зь запада...” [41]. Самі гасла революції (свобода, рівність і братерство) були універсалістськими, а її причини – найрізноманітнішими. Однак, ліквідувавши владу монарха і старої аристократії, Французька революція поклала початок епосі формування ідеї національної держави, що базувалася на славнозвісному принципі, сформульованому італійським революціонером Дж.Мадзіні: “кожній нації – (своя) держава”. Коли говорять про XIX століття як “епоху націоналізму”, то під словом “націоналізм” у широкому значенні розуміють ідеологію, націлену на утвердження націй і національних держав [42, с.3, 4; 34, с.XIV, XIX]. Серед глобальних подій у суспільно-політичному житті людства, що сприяли політичному оформленню націоналізму, можна відзначити також Американську революцію, яка передувала Французькій (Декларація про незалежність 1776 р., Конституція США 1787 р.). У середньовічні часи простолюд проживав ізольовано у своїх місцевостях і пов’язував самоідентифікацію передусім із конфесійною приналежністю або підданством панові, монархові. За новим принципом геополітичної побудови Європи, носієм національної самобутності оголошувався весь народ, а не панівна верства (згадаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалась у королі, династії: “держава – це я”). Подібно до Французької революції, прикладом для інших національних рухів стала боротьба поляків за їхні національні права, що розгорнулася після поділів Польщі в останній чверті XVIII ст. [20, с.228, 232, 233; 22, с.232, 233].

Становлення сучасних європейських націй стало епохальною зміною в розвитку людської цивілізації. Нація являла собою етнічну спільноту, історично сформовану в результаті взаємодії цілого комплексу чинників, серед яких вирішальне значення мають: спільна історична традиція (історичний міф), єдність мови, консолідуючий культурний та ідеологічний рух, ринкова економіка тощо. Відповідно до визначення авторитетного британського вченого Е.Сміта, нація – це колектив людей, що “має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів” [47, с.23]. “...Нація і націоналізм, – писав він (1995 р.), – залишаються єдиною реальною основою для вільного товариства держав у сучасному світі” [45, с.205]. На фундаментальному рівні Е.Сміт розглядає націю як “духовну спільноту громадян”, а націоналізм – як форму “політичної релігії” зі своїми символами (прапор, гімн, герб та ін.) [46, с.15, 133].

У процесі історичного розвитку відбувалася семантична еволюція поняття “нація” (від латинського *natio* – рід, плем’я), що так і не має якогось синтетичного, універсального й утилітарного визначення. Так, у Стародавньому Римі це слово вживали щодо іноземців, що прибули з однієї й тієї ж географічної області. Пізніше “нацією” називали ту чи іншу студентську громаду в західнохристиянських університетах, що об’єднувалися за місцем походження, а з XVI ст. – знать і духовенство для підкреслення їх залежності від спільної мови й спільного історичного досвіду. “Концептуальна революція”, за висловом американської дослідниці Л.Грінфелд, відбулася після того, як слово “нація” почали застосовувати до всього населення країни [34, с.525, 526, 527; 22, с.31, 32, 38]. У новітній західній літературі, присвяченій націоналізму, утвердилося два розуміння нації: якщо в західноєвропейській моделі роль “національного ядра” відіграє рівність політичних прав (“громадянська” модель нації), то в

східній, у тому числі українській, така роль відводиться мові й народним звичаям (“етнічна” модель) [18, с.199; 19, с.83].

Дослідники виділяють об’єктивні (ті, що піддаються спостереженню й опису, – особливості поведінки, мови, фольклору та ін.) і суб’єктивні ознаки існування кожної конкретної нації, у їх числі є домінантні, характерні саме для цієї нації чи груп націй. Однак не існує “рецепту”, що визначає чітке співвідношення згаданих чинників, універсальна, “вичерпна” дефініція нації неможлива з огляду хоча б на відсутність якоїсь “ідеальної нації” у вигляді абсолютного феномену. Наприклад, серед “об’єктивних” характеристик єдності нації мова стає малопродуктивною, коли йдеться про швейцарців (усередині єдиної нації існують чотири рівноправних мови), бельгійців (дві мови), канадійців (дві мови), і, навпаки, англійською мовою розмовляють принаймні в шести незалежних державах, населення яких уважає себе окремими націями, іспанською – у двадцяти тощо. Серби і хорвати, англійці й американці, німці й австрійці, більшість народів Центральної і Південної Америки, арабського світу хоч і розмовляють однаковими мовами, становлять різні нації. Не менш сумнівною є й інша “об’єктивна” характеристика – територія, коли йдеться, приміром, про нації з діаспорами або прикордонні території, заселені представниками різних націй (Судети). Євреї не мали спільної території проживання аж до 1948 р., до утворення держави Ізраїль. Щодо “суб’єктивних” ознак, то в Європі існує чимало націй, які століттями жили поруч в одних і тих же країнах і, здавалося б, повинні були сформувати об’єднану історичну пам’ять, але події минулого вони оцінюють по-різному [22, с.40, 41].

Утім, існує одна суб’єктивна ознака, яка є, за словами Г.Касьянова, “вирішальною для існування нації ... у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: “колективною солідарністю”, “почуттям спільності”, “щоденним плебісцитом”, “національною свідомістю” тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яка знаходить своє вираження в терміні “нація” [22, с.54, 55]. Отже, визначальним для нації є не вибір певних ознак, а суб’єктивне відчуття її членів приналежності до однієї спільноти. Не випадково авторитетний фахівець із питань націоналізму Б.Андерсон характеризує націю як “уявлену (виділено автором. – І.Р.) спільноту”, яка є генетично обмеженою (не може бути рівнозначною людству) і суверенною (прагне отримати повну свободу й незалежність). Причому нація як спільнота, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, завжди сприймається як братерство [1, с.23, 24, 25]. Українська нація, якщо користуватися терміном Б.Андерсона, була типовою “уявленою спільнотою” – перш ніж її реальні обриси з’явилися в політичному житті, їх витворив у своїй уяві інтелект національної еліти [36, с.15]. Власне, через визнання проблематичності погляду на націю як на об’єктивну реальність, уважає Я.Грицак, пролягає водорозділ “між старою і новою науковими парадигмами”. Різниця між “своїм” і “чужим”, “нами” й “ними” не в останню чергу залежить від того, хто і як цей поділ уявляє або як про це пише [5, с.14].

Серед критеріїв розрізнення національності як групи людей, що мають одну чи більше спільних рис, канадський історик П.-Р.Магочій називає “певні спільні об’єктивні елементи”: 1) окрему територію (але не обов’язково державу); 2) спільну мову; 3) спільну історичну традицію; 4) спільну релігію; 5) спільні культурні цінності; 6) спільні етнографічні риси. Однак найважливіше – “не наявність чи відсутність усіх чи деяких вищезгаданих рис, а, радше, усвідомлення членами групи факту наявності цих рис”, тобто суб’єктивний фактор [30, с.17, 18]. Люди не народжуються з національною ідентичністю, а набувають усвідомлення приналежності до певної національності, що є передусім результатом процесу виховання в родині та школі. П.-Р.Магочій стверджує про наявність двох типів націоналізму: насадженого державою (*state-imposed nationalism*) і натхненного інтелекцією (*intelligentsia-inspired nationalism*). Перший походив згори, тобто від урядів уже наявних незалежних держав, які прагнули зару-

читися лояльністю своїх громадян (більш характерний для Західної Європи). Другий постав у багатонаціональних державах, де еліта поневолених народів – інтелігенція – утверджувала в суспільній свідомості мовно-культурну окремішність, що була ознакою спільної національної ідентичності (поширений більше на сході Європи). Особливий вплив на національне пробудження мали ідеї німецького філософа Й.Гердера, який давав універсальне обґрунтування повазі до власної культури бездержавних народів, що найбільш виразно проявляється в мові. Український національний рух і в Російській, і в Австрійській імперії був інтелігентського типу [29, с.306, 307, 308].

Приспосовуючи сучасні концепції націогенезу до становлення модерної української нації, слід звернути увагу на ключове поняття – “національної свідомості” (ідентичності). Національна свідомість – це насамперед уявлення про себе як національну спільноту, націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості. Формування національної свідомості не було фатально детерміноване “історичною необхідністю”, складалося із серії закономірностей і випадковостей, що були тісно пов’язані з відповідними процесами в націй-сусідів. Романтично-націоналістична теза про те, що “покоління українського народу мріяли про незалежність і державність”, є ідеологічним стандартом. Крім того, процес національного самоусвідомлення не був безперервним і розвивався не лише по “висхідній” лінії: у ньому спостерігалися паузи, періоди зворотного розвитку. Розглядаючи історію становлення національної ідентичності українців, треба чітко розрізняти ідентичність інтелігенції (яка піддається хоча б приблизному аналізу) й ідентичність мас (яку принаймні до епохи статистики й соціології проаналізувати важко, майже неможливо через обмеженість відповідних джерел) [22, с.283, 284].

Отже, у формуванні поняття “українська нація” відіграли важливу роль “об’єктивні” ознаки, але в їхньому суб’єктивному втіленні. Ураховуючи несприятливі обставини (багатовікову територіальну роз’єднаність етнічних українських земель, відсутність стандартизованої української літературної мови тощо), “будителям сплячої нації” в XIX ст. фактично довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її в уже якісно нових термінах, починаючи з головного – формування уявлення про себе як про націю, становлення національної свідомості саме в сучасному розумінні цього поняття, фактично – з творення “уявленої спільноти”, а не з її “відродження” [22, с.262, 263, 295].

Процес національного самоусвідомлення відбувався поступово, тож серед місцевого населення в XIX ст. можна було зустріти осіб, що обирали не тільки українську (“малоруську”), а й польську чи російську ідентичність. Є підстави вважати, що для багатьох мешканців Наддніпрянщини існувала суперечність між визнанням кількох лояльностей або ідентичностей, тобто можливості цілком нормально бути водночас патріотично настроєним малоросом і росіянином, та концепцією єдиної ідентичності, тобто бути або росіянином, або українцем, яка прийшла їй на заміну [29, с.309]. Аналогічно в Галичині існувало громадсько активне середовище з подвійною (українсько-польською) національною свідомістю – *gente Rutheni, natione Poloni* або “русини польської нації” [31, с.147]. Я.Грицак якось зауважив, що якби історичні обставини склалися по-іншому, то учень української школи міг би вчити як основний історичний предмет “Історію Польщі” або “Історію Росії” чи “Історію Малоросії” [8, с.21, 22; 7, с.32, 33]. Отже, “національне відродження” варто уявляти не у формі єдино правильної української національної лінії, а як результат складної і суперечливої взаємодії різних національно-політичних орієнтацій, серед галичан – австрофільської, полонофільської, русофільської, українофільської. Поступово утвердилася й перемогла власне українська модель національного розвитку, усвідомлення української соборності, єдності під-

австрійських русинів із Великою Україною, що перебувала під владою Російської імперії [32, с.498].

Сучасні дослідники на аналітичному рівні розрізняють етнічну ідентичність і національну свідомість (яка є передусім політичною чи політизованою). Етноси – давніші колективні утворення (їх прикладами є ще первісні общини й племена, етногенез має власні, специфічні риси) [40, с.94, 95], під етнічною свідомістю з філософської точки зору уявляється розуміння індивідом власної приналежності до певної спільноти на рівні антитези “Ми – Вони”. Людина здатна на імунну реакцію щодо чужорідних культурних символів і цінностей, але цього замало для рефлексії своєї самості, усвідомлення спорідненості з певною культурою. Параметрами розрізнення виступають об’єктивовані культурні ознаки: одяг, мова, обряди, вірування тощо. Натомість національна свідомість полягає в самоусвідомленні рефлексивного характеру на рівні “Я – Сутність”, що можливо лише за наявності “високої” національної культури (зі стандартизованою мовою, “високим” мистецтвом, філософією, літературою тощо). Як правило, дослідник “національного відродження” XIX ст. стикається не із чистими моделями свідомості, а з перехідними формами між етнічною та національною свідомістю [37, с.505; 44, с.200, 201]. Якщо етнічна група зіставляє себе з іншими й має усвідомити, ким не є в етнічному відношенні, то нація мусить визначитися стосовно самої себе [6, с.12].

Порівняльні дослідження національних рухів у Центральній і Східній Європі виявили, що існують явні паралелі в процесі формування так званих “недержавних” (“неісторичних”) націй, які в XIX ст. не мали своєї державності та стійкої культурної традиції, яка б опиралася на власну літературну мову, не зберегли репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості. Українська нація формувалася в складних історичних умовах, коли етнічну територію було поділено між двома імперіями: Російською (до її складу ввійшло близько 90% земель і населення) та Австрійською. Серед подій, які позначили перехід до нової історичної епохи в останній третині XVIII ст., були ліквідація козацької автономії, запровадження кріпацтва на Лівобережжі й Слобожанщині, завоювання чорноморського узбережжя й колонізація Півдня, поділи Польщі й перехід підвладних їй українських (“руських”) земель до Росії (Правобережжя) та Австрії (Галичина) [24, с.33; 25, с.43]. В історіографії є різні думки стосовно того, що вважати верхньою межею “українського відродження”, за словами І.Лисяка-Рудницького, “українського XIX століття”, що “охоплює час приблизно 130 років” [27, с.197]: 1914 р., коли почалася Перша світова війна (*І.Лисяк-Рудницький*), 1917 р., що пов’язано з початком Української національно-демократичної революції (*В.Сарбей*), 1921 р., тобто кінець визвольних змагань (*О.Решет*). Останній (відомий вітчизняний історик) висловив думку про необхідність подовження хронологічних меж формування української національної свідомості, мотивуючи це тим, що не можна розривати “цілісний процес нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917–1921 рр.” [39, с.9].

Як бачимо, точно визначити завершальну хронологічну межу “національного відродження” непросто, бо не існує чіткого вододілу між світовою війною і революцією в Україні: початок революційних подій у Російській імперії, створення Центральної Ради в 1917 р. не означало кінець війни, з іншого ж боку, воєнні дії на території України продовжувалися навіть після підписання мирного договору восени 1918 р. (наступного, 1919 р. вони набрали найбільшого розмаху). Перша світова війна відкрила нову добу у світовій історії – зникнення з карти Європи династичних імперій і появи нових національних держав (деякі з них здобули незалежність раніше – Греція, Бельгія, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.) з республіканським правлінням, у яких етнічні кордони більш-менш збігалися з політичними [6, с.102]. Однак в українській суспільно-політичній думці рубіжною подією стало формулювання на зламі XIX–XX ст. ідеї

“соборної” України, тобто України в межах етнічних земель (тарасівці, Ю.Бачинський, М.Міхновський), що була надзвичайно важливим елементом національної свідомості української інтелектуальної еліти і відповідно – розуміння поняття “українська нація” [22, с.263, 264; 18, с.15, 16, 19].

“Безперервний і всесторонній підйом” у розвитку українського руху (І.Лисяк-Рудницький) розпочався з 1890-х рр., що дає підстави виокремити зазначений відрізок історичного часу як окремий специфічний період. Українська інтелігенція на межі століть досягла самодостатнього ступеня політичної організованості, “в цей період, – стверджує Ю.Левенець, – найдоцільніше досліджувати... джерела формування та еволюції тих інтелектуальних сил, які творили українську державницьку ідеологію” [23, с.11]. Саме бачення соборності з плином часу та відповідно до суспільно-політичних колізій на теренах України змінювалося [23, с.438, 439]. Під терміном “українська соборність” на перших порах розумілося об’єднання в одне ціле українських етнічних територій, етнотериторіальна, духовно-культурна єдність як підґрунтя для національної державності. Поняття “соборність” із часом набуває ще й суспільно-консолідованого виміру, тобто мається на увазі соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства, співдружність усіх людей, незалежно від національності, віросповідання, соціального походження в межах української держави [3, с.95, 101].

Періодизація українського “національного відродження” ґрунтується на трифазній моделі, розробленій наприкінці 1960-х років чеським істориком Мірославом Грохом* для “недержавних” народів у XIX ст., що стала найпопулярнішою в останній час. Відповідно до цієї схеми, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії (“А”, “В”, “С”). На першій стадії (академічній, або науковій, “збирання спадщини”) окремі вчені або ентузіасти зайнялися дослідженням різних сторін життя народу – фольклору й етнографії, мови, історії. Інтерес до наукового вивчення культурної спадщини пояснювався патріотизмом просвітницького типу, любов’ю до місця проживання, що поєднувалася з прагненням пізнати недостатньо вивчене явище [13, с.13, 14; 8, с.52]. Друга стадія – організаційна, культурна або період активізації національної свідомості, що визначався творенням організаційної інфраструктури національного руху (культурних, просвітніх, наукових, спортивних та інших інституцій). На цьому етапі інтелігенція перестала вдовольнятися рамками наукового інтересу, “пішла в народ” і через новостворені організації розгорнула культурницьку діяльність із метою поширення національної свідомості. У зв’язку з ліквідацією феодально-кріпосницької системи національний рух розширив свою соціальну базу, патріотичне відродження почало охоплювати широкі маси, що потенційно становили основу “розбудженої” нації. Нарешті, на третій, політичній стадії відродження виникають і поступово посилюються політичні організації, партії, які поряд із культурницькими завданнями ставлять вимоги національної автономії або повної політичної самостійності своєї нації. Водночас починається широка “мобілізація мас” під гаслами національного руху, що охопив усю етнічну територію, формується партійно-політична структура суспільства. Зрозуміло, що цей поділ умовний, не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії “національного відродження” [14, с.37, 38]. М.Грох наголошував на поліваріантності проходження названих стадій різними народами, особливу увагу звернув на соціально-економічні фактори як визначальні в розвитку національних рухів. За правління чеських комуністів М.Гроху заборонялося включати в студії матеріали про “національне відродження” в Україні [13, с.14].

Дещо змодифікована грохівська модель найкраще відбиває як закономірності, так і особливості розвитку українського руху та може бути з успіхом взята на озбро-

* Див.: Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. – Prag, 1968. – 171 s.; Hroch M. Obrozeni malých evropských národů. – Praha, 1971. – 116 s.; Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge, 1985. – 220 p.

ення в конкретних дослідженнях [14, с.43]. Цю схему високо оцінювали не лише західні науковці, а й колишня радянська історіографія, в якій говорилося про початок патріотичної діяльності інтелігенції, як правило, в одній з областей етнічної території, де були найбільш сприятливі для цього умови, про створення “національного ядра” (в Австрійській імперії – власне Хорватія з м. Загреб у хорватів, Крайна з м. Любляна в словенців тощо). В.Фрейдзон підкреслював особливе значення загальнонаціональної мови для націотворення в XIX ст., виділяв етносоціальні організми (“есо”), здебільшого, якщо етнічна територія була розділена між різними державами, виявляли взаємне прагнення до об’єднання [48, с.45, 46, 47]. Водночас радянські історики визнавали складність і малодослідженість проблеми періодизації формування націй у Центральній і Південно-Східній Європі [33, с.73; 14, с.36]. “Грохова схема трьох послідовних стадій “А”, “Б” та “В”, – стверджує Я.Грицак, – стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні”. Однак, на його думку, навряд чи варто застосовувати її в якості “вимірювального інструменту для оцінки сили чи слабкості національних рухів. (...) Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху (національного, соціалістичного, феміністичного тощо. – І.Р.). Коротко кажучи, це формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію” [8, с.53]. Дійсно, перед тим, як набрати масового політичного характеру, будь-який рух має пройти стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури.

Щодо трифазної моделі М.Гроха, стверджує Я.Ісаєвич, за якою модерні нації проходили такі етапи, як “збирання національної спадщини”, етап “культурного руху” і, врешті, “політичного руху”, то треба мати на увазі, що ці стадії на практиці співіснують. Так, на другому етапі, “культурного руху”, “збирання спадщини” не припиняється. Коли надходить етап “політичного руху”, то й далі ведеться “збирання спадщини”, продовжується і “культурний рух”. Більше того, на етапі “політичного руху” зацікавлення історичним минулим інтенсифікується, за словами Я.Ісаєвича, “посилюється культ героїв, народ починає будувати монументи” (аналогічно значно активнішою стає культурно-просвітницька діяльність серед народу) [16, с.19]. Щоправда, Я.Ісаєвич, визнаючи безперечну слушність концепції М.Гроха щодо розвитку модерних націй, залишається прихильником “примордіалістської” школи, вважає, що модерні нації не настільки відмінні від етнічних формацій ранішого часу, щоб було неможливо називати одним терміном “давні і модерні спільноти”. “Головним фактором утворення нації” вчений вважає “події тисячолітньої давності, а не політичний рух кінця XIX ст., який сприяв консолідації, але аж ніяк не започаткував її” [16, с.19, 21, 22].

Характерно, що схема історії українського “національного відродження” має спільні риси з періодизацією загальноросійського визвольного руху, розробленою в працях радянських дослідників*. І.Лисяк-Рудницький справедливо вважав, що ця схожість не була випадковим явищем, оскільки український національний рух розвивався в тісному взаємозв’язку із загальноросійським і польським визвольними рухами. “...Ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі у вузькому значенні слова, – писав він. – Тому необхідно враховувати “інші сили”, зокрема “діяльність українських віток різних “всеросійських” революційних організацій, починаючи з декабристів, через

* Революційно-визвольний рух проти самодержавства в Росії та Україні XIX – початку XX ст. услід за В.Леніним радянські історики поділяли на три етапи: “дворянський”, започаткований діяльністю передових дворян і повстанням декабристів 1825 р.; “різничинський”, що продовжувався від аграрної реформи 1861 р. і був пов’язаний із виступом революційних народників; “пролетарський”, який тривав із 1895 р., коли засновано перший “Союз боротьби за визволення робітничого класу” та почалася підготовка до створення російської соціал-демократичної партії, до революції 1917 р. (Див. Рудько М.П. Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини // Український історичний журнал. – 1970. – №2. – С.40).

народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Усі вони зробили свій вклад у формування модерної України” [26, с.147].

Еволюція української національної свідомості логічно вписується в загальну модель розвитку національних рухів на Сході Європи XIX – початку XX ст. “Національне відродження” України слід розглядати як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, приблизно одночасні в хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав у Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії, а другий – на західноукраїнських землях у складі Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії [43, с.20]. “Територіальна нерівномірність” у процесі становлення модерної української нації дає навіть підстави говорити про “два українські націоналізми” [22, с.311, 312].

Грунтовний внесок у періодизацію українського “національного відродження” кінця XVIII – початку XX ст. зробили вітчизняні вчені, починаючи з М.Грушевського. Передусім “явищем XIX століття” корифей вітчизняної історіографії вважав ідею “народу або народности, як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об’єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому” [12, с.82]. Назвавши XIX століття в історії України добою “національного відродження”, учений у статті, надрукованій у “Літературно-науковому віснику” за 1907 р., запропонував періодизувати його через призму розвитку “ідей націоналізму”, тобто в аспекті утвердження національної самосвідомості. Він поділив “українське XIX століття” на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу – до 70-х, а третю вважав тоді ще не завершеною [10, с.111, 112, 113].

Перша стадія, яка закінчується утворенням Кирило-Мефодіївського товариства, отримала назву “провансальська” (від розташованого на території Франції регіону Прованс із відмінними від загальнофранцузьких культурою, мовою, менталітетом населення). Вона характеризувалася тим, що інтелігенція проявляла поглиблений, пройнятий ідеалізацією “української минувшини”, інтерес до прикмет народного побуту, етнографії та історії (“народних святощів”). На другій стадії (діяльність “братчиків” до і після їх арешту) відбулася “соціалізація українства”, кирило-мефодіївці “з ґрунту чистої естетики і антикварської етнографії перевели українство на підвалини соціально-політичні”, однак зазнали урядових репресій. Передові представники інтелігенції розробляли актуальні завдання розвитку українського суспільства, намагалися “зв’язати нове українство ... з сучасними загальноєвропейськими поступовими змаганнями”, мали на меті вирішення “соціально-економічних, соціально-політичних (чисто політична сторона його в сім часі (передостанній чверті XIX ст. – *I.P.*) відступає на другий план) і культурно-соціальних завдань українства” [11, с.28].

Нарешті, третя стадія “українського відродження” почалася з 80-х рр. XIX ст., коли вирішення національного питання інтелігенція перевела “з утопічної всеслов’янської федерації на ґрунт реальних відносин”, розгорнулася боротьба за право українського громадянства на вільний розвиток “як народу, нації, у всій широті понять про національне життя” [11, с.28, 29]. Цю стадію можна назвати загальнонародною, виходячи з підкреслення М.Грушевським ролі в ній народу, хоч сам науковець не вживав цього терміна. Зроблені вченим висновки лягли в основу періодизації українського “національного відродження” XIX ст., яка була детальніше розроблена в працях низки діаспорних і сучасних вітчизняних істориків.

(Закінчення – у наступному номері)*

* Ця стаття є продовженням наукових студій автора, див.: Українське національне відродження кінця XVIII – початку XX ст. в європейському контексті: витоки, зміст, періодизація // Галичина. – 1999. – №3. – С.4–23; 2000. – №4. – С.25–48; Періодизація “національного відродження” кінця XVIII – початку XX ст. у працях українських істориків: концептуальний аналіз // Наукові записки Тернопільського національного

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Друге, перероблене видання / Пер. з англ. В.Морозова. – К., 2001. – 272 с.
2. Володимир Старосольський. 1878–1942 // Записки НТШ. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1991. – Т.210. – 411 с.
3. Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.95–102.
4. Грицак Я. Від редакції, або Що таке модерна історія України // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч.1. – С.5–8.
5. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.4. – С.11–33.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – 360 с.
7. Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. – 2003. – Ч.8. – С.25–50.
8. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – 344 с.
9. Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?..”: до конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.77–98.
10. Грушевський М. На українські теми. “О любви къ Отечеству и народной гордости” // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т.XXXVIII. – Квітень–червень. – С.111–124.
11. Грушевський М.С. Твори: У 50-ти томах. – Львів, 2005. – Т.2. Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”. – С.20–37.
12. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). – 1989. – №1–3. – С.82–91.
13. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 574 с.
14. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с.
15. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – 312 с.
16. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С.16–22.
17. Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.3–17.
18. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – 351 с.
19. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять // Віче (Київ). – 1996. – №6 (51). – С.80–93.
20. Картунов О., Маруховська О. Головні віхи становлення зарубіжної етнополітичної думки // Політологічні читання. – К., 1994. – Вип.4. – С.190–250.
21. Касьянов Г. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2004. – С.57–73.
22. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
23. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001. – 585 с.
24. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.29–39.
25. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. – Т.1. – С.41–46.
26. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – Т.1. – С.145–171.
27. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. – Т.1. – С.193–202.
28. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні зауваги) // Історичні есе. – Т.1. – С.11–27.
29. Магочій П.-Р. Історія України / Авторизований пер. з англ. Е.Гийдела, С.Грачової. – К., 2007. – 640 с.
30. Магочій П.-Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів / Пер. з англ. С.Біленький та Н.Кушко. – Ужгород, 2006. – 120 с.

31. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип.39–40. – С.83–148.
32. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Част.1. – С.465–500.
33. Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – М., 1987. – Ч.8. – С.60–78.
34. Націоналізм: Антологія. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: 2-ге вид. / Упоряд.: О.Проценко, В.Лісовий. – К., 2006. – XLIV+684 с.
35. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №1–2 (29–30). – С.5–16.
36. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2002. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – 424 с.
37. Попова Н., Фурса М. Національна культура і національна свідомість // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип.5: ПРОΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С.503–510.
38. Проценко О. Знайомство з необхідністю, або систематизовані першоджерела // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.3. – С.42–53.
39. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.3–26.
40. Рудницька Т. Етнос. Нація. А коли ж – народ? // Віче (Київ). – 1996. – №2 (47). – С.94–102.
41. Руське питання // Мета. – Львів, 1863. – №3 (листопад).
42. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – №7–8. – С.3–16. Див. також: *Історія України*. – 1997. – №3, 4, 5.
43. Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – 336 с.
44. Середа О. Національна свідомість і політична програма рання народівців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.199–214.
45. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К., 2006. – 320 с.
46. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р.Фещенка. – К., 2004. – 170 с.
47. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Тарашука. – К., 1994. – 224 с.
48. Фрейдзон В.И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты. – М., 1981. – С.28–50.

The article deals with the conceptual basis of Ukrainian “national revival” of the 19th century in view of modern scientific approaches. The scheme of the history of Ukrainian movement has been made. It is of not only scientific but also of social and political value because the problems of origin and historical roots of modern Ukrainian society is taken into account.

Key words: “national revival”, Galicia (Galychyna), nation, premordialists, modernists.

УДК 94 (477) 092

ББК 86.375 (4 Укр)

О.І. Єгрешій, Л.В. Бурачок

ЕПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН І ОСИП НАЗРУК: СПІВПРАЦЯ, ВЗАЄМОВПЛИВИ, ІДЕЙНІ РОЗБІЖНОСТІ

У статті розглядаються особливості співпраці двох громадських діячів – Г.Хомишина й О.Назарука, їхнє ставлення до політичних процесів у Західній Україні в 30-х рр. XX ст. Визначено ступінь взаємовпливу та з’ясовано причини й зміст ідейних розбіжностей цих діячів.

Ключові слова: Г.Хомишин, О.Назарук, греко-католицька церква, консолідація, католицизм, консерватизм.

Проблема дегуманізації слушно вважається нині однією з найгостріших у сучасному суспільстві. Видається, що для українських владних структур питання, пов’язані з життєствердженням, збереженням самотності людини, не є першоряд-

ними, хоча розмови про формування громадянського суспільства в Україні точаться не один рік. У свою чергу, громадянське суспільство як систему взаємодії вільних осіб не можна уявити без національних, релігійних традицій, звичаїв, стереотипів поведінки, усталених морально-етичних норм тощо. Ведемо до того, що історичні знання відіграють чималу роль у формуванні громадянського суспільства.

Уважаємо, що науковці-історики також можуть долучитися до вирішення цих нагальних проблем нинішньої пори. Не випадково ж почастишали розмови в науковому середовищі провідних вітчизняних та зарубіжних спеціалістів про “прагматизацію” історичних знань. Ідеться про те, щоб набуті знання ефективніше використовувати на практиці [27]. Відрадно, що все більшого поширення набуває окремий напрям історичної науки – біографістика (персоналістика) [35]. Предметом наукових досліджень нерідко виступає громадська, суспільно-політична, просвітницька, релігійно-церковна діяльність персоналій минулих часів. Віримо, що популяризується в Україні мікро-історія – історичні дослідження, в яких увага фахівців зосереджується не на макро-процесах, великій масі людей, а навпаки, на локальних явищах, окремому індивіду, групі осіб тощо [32].

У пропонованій статті йтиметься про співпрацю відомих громадських діячів першої половини XX ст. – станіславівського єпископа Української греко-католицької церкви Григорія Хомишина й знаного письменника, журналіста, суспільно-політичного діяча Осипа Назарука. У пропонованій статті прагнутимемо так розставити акценти, щоб сфокусувати увагу на провідних сферах співпраці двох осіб, а якщо можна, і використати досвід їхнього спілкування і взаємин. Пізнавальний інтерес розробки, на наш погляд, у тому, що на перших порах О.Назарук був членом Русько-української радикальної партії, навіть антиклерикалом за своїми поглядами. У свою чергу, єпископ Г.Хомишин станом на 1920–1930-ті рр. здобув репутацію клерикала-ортодокса, діяча, що не завжди йшов на компроміси з українськими національно-патріотичними силами. До того ж, станіславівський ієрарх був прихильником українсько-польського порозуміння в Галичині 1920–1930-х рр., що, як показують першоджерела, не цілком знаходило підтримку галицько-українського політикуму й широкого суспільства. Уже апріорі цікаво, що зближувало таких, на перший погляд, ідеологічно полярних осіб.

Ставимо за мету на прикладі конкретних товариств та організацій означити коло питань співпраці Г.Хомишина й О.Назарука. Прагнутимемо також визначити ступінь взаємовпливу та з’ясувати причини й зміст ідейних розбіжностей цих діячів.

Сміємо твердити, що під таким ракурсом (ідеться про змалювання взаємин та громадської співпраці Г.Хомишина й О.Назарука) діяльність цих постатей вітчизняними дослідниками не вивчалася. Утім, безсумнівно, що “поодиноці” в контексті суспільно-політичних чи релігійно-церковних процесів в Україні першої половини XX ст. історичні портрети вказаних громадських діячів українськими фахівцями неодноразово змальовувалися. Більше того, О.Назарук згадується чи не в кожному дослідженні тих чи інших проблем історії України зазначеного хронологічного відрізка. Найгрунтовніше його діяльність висвітлили: М.Дядюк, В.Качкан, М.Швагуляк [28]. Постаті єпископа Г.Хомишина також більшою чи меншою мірою торкалися різні вітчизняні історики в Україні. Виокремимо праці М.Гайковського, В.Марчука, І.Пилипіва, М.Москалюка, О.Красівського, В.Перевезія, О.Павлишина [26].

Зауважимо, що основними факторами світоглядної еволюції Осипа Назарука від радикалізму, республіканізму до консерватизму й монархізму були невдачі визвольних змагань 1917–1923 рр., міжпартійна боротьба першої половини 1920-х рр. у Західній Україні та в українському еміграційному середовищі, релігійне протиріччя в Канаді та США, а також захоплення ідеями В.Липинського. Клерикальні, католицькі нахили О.Назарука скріпилися, коли він у 1926 р. очолив редакцію католицького органу “Америка” та став прихильником поглядів єпископа К.Богачевського. На його думку,

гетьманська політична концепція та інтегральний католицизм себе гармонійно доповнювали. Пізніше, у 1936 р., О.Назарук, згадуючи свій світоглядний злам, писав: "... вернувся до краю зовсім інший чоловік: віруючий у Бога, католик, противник радикалізму і соціалізму, консерватист" [23, с.21].

У цих умовах для єпископа Г.Хомишина, що тривалий час виношував ідею створення впливової клерикальної організації в Галичині, досвід О.Назарука міг стати незамінним. Відомо, наприклад, що станіславівський владика мав намір заснувати газету широкого християнсько-суспільного характеру, котра б уміщувала не лише повідомлення вузького релігійно-церковного змісту, а й статті широкого суспільно-політичного змісту. Новий часопис вірогідно готувався як орган нещодавно утвореної Української Християнської Організації (УХО), яка, попри свій аполітичний статус, досить жваво вникала в політичні справи. Видається, що цей друкований орган мав нагадувати часопис "Руслан", який виходив ще в "австрійську" добу й був органом Християнсько-суспільної партії.

Додамо, що перший з'їзд УХО пройшов 4 серпня 1925 р. у Львові [12, арк.2]. Новостворена організація прагнула згуртувати всіх християн-католиків українського народу, незважаючи на їх партійну належність. Завданням УХО було домагатися, щоб партії у своїй діяльності не відходили від духу й науки греко-католицької церкви [20, 1925 р. – Листопад. – №1]. Ідейне кредо цієї інституції – примножувати релігійні цінності в галицькоукраїнському суспільстві – цілком збігалося із життєвою позицією самого Г.Хомишина. Зрозуміло, що діяльність нової організації мала яскраво виражений антирадянський характер. Друкований орган УХО – часопис "Нова зоря", про який ішлося вище, почав виходити з 1926 р. Фінансував видання газети також станіславівський ієрарх.

Станіславівський владика звісно усвідомлював, що для перетворення УХО в серйозну впливову силу потрібна підтримка досвідчених, авторитетних професіоналів. Крім того, Г.Хомишин імовірно розраховував на допомогу громадсько-політичних діячів, котрі б мали хист до журналістики. У таких умовах кандидатура "багатогранного" О.Назарука виглядала цілком прийнятною. Уже в листопаді 1927 р. він увійшов до Центрального проводу УХО [12, арк.5].

Зауважимо, що спершу О.Назарук дещо скептично ставився до шансів УХО змінитися (станом на 1927 р. організація налічувала близько 600 осіб, з них – 381 священник) [14, арк.3]. У його щоденнику від 24 грудня 1927 р. знаходимо замітку: "Якщо до центральної управи УХО і його органів не будуть допущені нові сили, то УХО скінчить так, як і Християнська Суспільна партія" (розпадеться. – О.С., Л.Б.) [1, арк.23]. Зрештою, у 1928 р. головним редактором часопису "Нова зоря" призначено саме О.Назарука, якому, очевидно, ієрарх виплачував щомісячну платню розміром 100 доларів [6, арк.25].

Сміємо твердити, що поступово О.Назарук став провідною людиною в УХО, опорою Г.Хомишина у вирішенні питань взаємин цієї структури з галицько-українськими інституціями. Вірогідно всі аналітичні статті, котрі змальовували б взаємини УХО з різними політичними організаціями, належали перу О.Назарука.

Зазначимо, що на 1927 рік припадає якраз погіршення взаємин між УХО й провідною галицько-українською партією – Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). Єпископ Г.Хомишин уважав, що ундівці не повинні блокуватися з партіями лівого політичного спрямування, зокрема із соціалістами-радикалами, соціал-демократами та членами "Селянського союзу" [33, с.38, 39]. У "Новій зорі" все частіше почали з'являтися повідомлення про доцільність утворення нової політичної клерикальної партії або ж трансформування УХО в політичну організацію.

Покликаючись на першоджерела, зазначимо, що в травні 1928 р. Г.Хомишин організував збори священників Станіславівської єпархії, на яких закликав перетворити

УХО в політичну партію [13, арк.1, 16]. Щоправда, партію було створено лише в 1930 р. за безпосередньої участі О.Назарука. У спеціальній заяві з нагоди створення нової клерикальної організації відзначалося, що політика жодної української партії не була повністю співзвучна з католицькою ідеологією. Додамо, що програма нової партії визначалася автономією Галичини в складі польської держави [21, 1930 р. – 17 липня. – Ч.53].

У час активізації відносин між УХО й УНДО (кінець 1920-х рр.) саме О.Назарук опинився у вирі політичних пристрастей. Наприклад, головний редактор "Нової зорі" говорив, що УНДО – "се найбільш хаотична партія Галичини", а націонал-демократи – що "се купа галицьких плосколобів і крикунів" [30, с.96]. Саме О.Назарук, як головний редактор "прохомишинівської" "Нової зорі", найчастіше опинявся в епіцентрі суперечностей між клерикальним об'єднанням Український католицький союз (УКС), що перебував під патронатом митрополита Андрея Шептицького, і організаціями єпископа Г.Хомишина.

Митрополит А.Шептицький, зокрема, значно обережніше ставився до діяльності українських національно-державницьких сил, підтримував ідею розбудови незалежної української держави. Для примноження релігійних цінностей у галицько-українському суспільстві митрополит власне й ініціював створення УКС, котрий у політичних питаннях цілком солідаризувався з діяльністю згаданого вже УНДО. Утім, про організацію А.Шептицького О.Назарук писав: "УКС був як залежне спеціальне поставлення УНДО, як напівполітичне, напіврелігійне... щоб ми не могли проти нього виставляти своїх засад, бо він вже виступив у костюмі релігійнім" [3, арк.167]. Далі наголошував, що з УКС неможливо вести боротьбу через великий авторитет митрополита Андрея.

В умовах ускладнення, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., взаємин між митрополитом А.Шептицьким та єпископом Г.Хомишином, поступового виділення в середовищі греко-католицької церкви двох течій, між якими мали місце ідейні суперечності не лише релігійно-обрядового, а й, як бачимо, суспільно-політичного характеру, Осип Назарук підтримував позицію Григорія Хомишина.

Упродовж 1931–1932 рр. єпископ Григорій Хомишин написав пастирського листа "Про політичне положення українського народу в польській державі" і твір "Українська проблема", в яких виклав своє бачення нормалізації українсько-польських взаємин. Владика відкинув радикальні методи боротьби націоналістичного підпілля, дотримувався думки, що політичний терор може тільки загострити етнополітичну ситуацію в Галичині. Г.Хомишин уважав, що "шовіністичні чинники польської суспільності" використовують вияви політичного екстремізму для оправдання своїх злочинів перед європейськими миротворчими організаціями. Водночас, станіславівський єпископ піддавав критиці шовінізм польських властей, вважаючи, що асиміляторська політика щодо українців як найчисленнішої національної меншини призведе до ослаблення самої Речі Посполитої, зробить її беззахисною перед Радянським Союзом. За таких обставин Г.Хомишин уважав недоцільним українській стороні ставити незалежницькі гасла, слід обмежитися вимогами автономії Галичини в складі Польщі [22].

Не володіємо інформацією, чи О.Назарук якоюсь мірою впливав на написання Г.Хомишином цих праць, однак вірогідно, що перший був покликаний на шпальтах "Нової зорі" роз'яснювати ідеї порозуміння Г.Хомишина та "давати відпір" нападам на ієрарха в українській пресі. Так, у грудні 1931 р. газета "Нова зоря" надрукувала статтю "Українська тромтадратія" (тут голослівність). Стаття відображала історичне минуле Польщі, зокрема те, що протягом 1846–1848 рр. австрійський уряд також проводив подібну пацифікацію проти недержавного тоді польського народу, та поляки, змінивши курс із непримиренного на "розсудливо-стримувальний", добилися-таки своєї держави, коли настав сприятливий для цього час [21, 1931 р. – 27 грудня. – Ч.98].

Як засвідчують першоджерела, з 1932 р. єпископ Г.Хомишин почав втілювати свої ідеї на практиці. Тоді в Станіславові відбулася спільна українсько-польська конференція, в якій узяли участь із польської сторони відомі особи: С.Лось, М.Бобжинський, П.Дунін-Борковський, станіславівський воєвода З.Ягодзинський, граф Є.Погоновський, князь Радзивілл. Українську делегацію представляли Г.Хомишин, О.Назарук, І.Волянський та деякі інші особи. На конференції мова йшла про поглиблення діалогу між консервативними колами обох сторін. Поляки заявили, що будуть проводити для майбутньої угоди підготовчу пропагандистську роботу з польською громадськістю й звернулися до українців із такою ж пропозицією [15, арк.2].

Додамо, що контакти між українськими й польськими консерваторами тривали далі, причому зустрічі відбувалися на території не тільки Галичини, а й етнічної Польщі. Так, 11 листопада 1932 р. єпископ-помічник І.Лятишевський надіслав О.Назаруку листа, запрошуючи його від імені Г.Хомишина на українсько-польську конференцію у Варшаву, яка мала відбутися 19 листопада того ж року з ініціативи Я.Бобжинського [6, арк.25].

Утім, починаючи з літа 1933 р., ситуація дещо змінюється. Г.Хомишин був не вдоволений цинічними висловлюваннями сина М.Бобжинського під час зібрання гуртка 24 травня 1933 р. Ішлося, зокрема, про питання голодомору в Радянській Україні 1932–1933 рр. Поляки висловлювали співчуття потерпілим у Радянському Союзі, водночас говорилося, що ця проблема мала зацікавити польську громадськість так, як радянських людей ріст безробіття в Польщі. Було сказано, що ослаблення сусідньої держави будь-яким способом є корисним для Речі Посполитої. З виступу на зібранні Я.Бобжинського було зрозуміло, що він не визнає права українців на свою суверенну державу і навіть не вважає їх окремою нацією [21, 1933 р. – 21 вересня. – Ч.71].

Вражений такою позицією поляків, Г.Хомишин 11 вересня 1933 р. написав листа редакторів “Нової зорі” О.Назаруку, в якому просив у різкій формі відреагувати на цей цинічний виступ польської сторони. Станіславівський владика підкреслив, що за таких обставин українцям необхідно або тимчасово припинити контакти з польською стороною, або взагалі розірвати з нею стосунки [7, арк.81, 82, 84]. Помітний вплив на прийняття остаточного рішення Г.Хомишином мала якраз позиція О.Назарука. Редактор “Нової зорі” схилився до думки, що необхідно розірвати стосунки з польськими консерваторами, звинувативши їх у політичній дволичності, оскільки, з одного боку, Я.Бобжинський афішує свої приязні стосунки з Г.Хомишином, а з іншого, орган польських консерваторів “*Nasza przyszłość*” друкує подібні шовіністичні публікації. Ця обставина, як уважав О.Назарук, може зашкодити репутації станіславівського владика в Галичині та створити ієрарху імідж “патрона імперської польської ідеї” [3, арк.35].

Однією з причин, що могла спонукати Г.Хомишина зменшити контакти з поляками, були погрози українських націоналістів здійснити проти нього терористичний акт. Так, у травні 1932 р. ієрарх надіслав листа О.Назаруку, в якому, повідомляючи про ймовірний замах, пропонував йому поки що утриматися від активних контактів із польською стороною [7, арк.46, 48].

Схоже, що саме значні труднощі в налагодженні станіславівським владикою українсько-польських взаємин підштовхнули його до співпраці з іншими політичними організаціями. Так, у 1933 р. встановлено контакти Г.Хомишина з колишнім гетьманом П.Скоропадським. Зауважимо, що станіславівський єпископ був прихильником конституційної монархії як форми державного правління, тому із симпатією ставився до особи П.Скоропадського й не відкидав варіант його майбутнього гетьманування в Україні. На прохання гетьмана єпископ навіть виділив 5 000 злотих на розвиток часопису монархічного спрямування “Хліборобський шлях” [8, арк.2]. Великий вплив на формування монархічних настроїв єпископа мав О.Назарук. Після смерті В.Липинського, з яким мав конфлікт, він знову наблизився до гетьманського руху. О.Назарук впливав на ієрарха

задля того, щоб якомога тісніше співпрацювати з гетьманцями, бо такий союз, на його думку, міг би прискорити процес переростання Української католицької народної партії у впливову політичну силу [3, арк.18]. Додамо, що з 1932 р. Українську католицьку народну партію перейменовано в Українську Народну Обнову (УНО).

Однак про контакти Г.Хомишина з монархістами довідується польська адміністрація. У квітні 1933 р. відбулася розмова станіславівського воєводи З.Ягодзинського з Г.Хомишином. Польський чиновник просив не згадувати особи П.Скоропадського, до якого ставлення було ворожим, на шпальтах підпорядкованих єпископу часописів. Г.Хомишин, очевидно розуміючи, що суперечності з місцевою адміністрацією можуть зашкодити загальній ідеї українсько-польського порозуміння, дав вказівку редакторові О.Назаруку виконати прохання воєводи [3, арк.29].

Зауважимо, що й станіславівський владика, й О.Назарук болісно сприйняли невдачу реалізації програми українсько-польського порозуміння. Ці переживання очевидно поглибилися внаслідок невдалої спроби втілення програми порозуміння й парламентським шляхом. Партія УНДО, з якою клерикали йшли на парламентські вибори 1935 р. в одному блоці, імовірно, через відсутність продуманої тактики парламентської боротьби членами УНО невдовзі почала ігнорувати Р.Лободича й І.Волянського (їхніх представників відповідно в сенаті й сеймі) як автономну політичну структуру. Зрештою, єпископ Г.Хомишин 1 грудня 1935 прийняв рішення відкликати своїх представників із парламенту [8, арк.38].

Останні політичні рішення станіславівського владика переважно скептично сприйняло тогочасне українське суспільство, оскільки вважалося, що досягти певних результатів у політиці партія Г.Хомишина могла тільки за підтримки сильної УНДО. Крім того, побутувала думка, що в політиці єпископ Г.Хомишин перебуває під впливом О.Назарука, ставлення до якого також було різним. За повідомленням польських спецслужб, редактора “Нової зорі” називали “інтриганом, що часто змінював свої політичні переконання” [16, арк.71]. З іншого боку, відомий історик І.Лисяк-Рудницький уважав, що О.Назарук мав над собою тільки одного “зверхника” – єпископа Г.Хомишина. Але історик не заперечив факту, що станіславівський владика керувався порадами О.Назарука [29, с.220, 235].

У квітні 1936 р. О.Назарук у листі до колишнього голови УХО Т.Галушинського писав: “Останні місяці я переживав найтяжчі часи за час української історії. Не послухався ради єпископа Хомишина про недоцільність у виборах... Найгірших наслідків передчасного виступу нашої групи на політичній арені ще представити не можу...” [2, арк.56].

У свою чергу, єпископ Г.Хомишин під час одного із засідань керівництва УНО 1936 р. заявив: “Ся справа – то кара на мене за те, що я замість ширити царство Боже, вмішався в політику” [3, арк.166]. У листі до О.Назарука єпископ був ще різкішим: “Наш нарід гине і після людської логіки мусить загинути, бо його духовий організм є так ослаблений, що не може прийняти здорової поживи і її з себе викидає... крім сего він не є ані зимний, ані гарячий, але літний, і тому Ісус Христос випльовує його з своїх вуст... Верхи того народу поразені духовою сліпотою і певного рода розумовим збоченням” [8, арк.12].

Володіємо інформацією, що у вересні 1936 р. ієрарх взагалі мав намір припинити діяльність УНО. Від такого рішення станіславівського владика відрадив О.Назарук, заявивши, що розпушення УНО саме в цей час може ослабити становище культурно-просвітницького товариства “Скала” та католицьких друкованих органів “Нова зоря” й “Правда”, які перебували під його патронатом. На думку О.Назарука, зміцнити та піднести авторитет УНО можна було завдяки внесенню поправок до політичної програми організації, зокрема дописати такий пункт: “Зі всіх форм державного прав-

ліній найдоцільнішою вважає УНО форму легального монархізму”. У протилежному разі Українська народна обнова “не може мати виглядів на оживлення” [3, арк.60].

Разом із тим, у листопаді 1937 р. і Г.Хомишин, і О.Назарук приєдналися до заяви українських громадських діячів та представників греко-католицької церкви з протестом проти репресій польського уряду щодо галицьких українців [11, арк.3]. Відзначалося, що за таких обставин існує потреба консолідації національно-державницьких сил в українському таборі різних напрямів та ідеологій. Додамо, що під цим зверненням, крім Г.Хомишина й О.Назарука, підписалися відомі суспільно-політичні та релігійні діячі: митрополит Андрей Шептицький, єпископ Йосафат Коциловський, К.Левицький, Д.Левицький, М.Рудницька, І.Макух, М.Стахів, Д.Паліїв, К.Малицька та ін.

Складна міжнародна ситуація, трагічне становище українців у Радянському Союзі посилили в Галичині тенденцію до об’єднання національно-державницьких сил. Ще в грудні 1937 р. у Львові був створений Контактний Комітет (КК), до складу якого увійшли Українська соціалістична радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Українська народна обнова в особі О.Назарука, Фронт національної єдності, Союз Українок та опозиційна група Українського національного демократичного об’єднання. КК розглядався як координаційний центр боротьби проти польського наступу [34, с.181]. Члени КК пропагували також ідею створення загальнонаціонального проводу для пошуку шляхів порозуміння серед українського громадянства.

Згодом, 18 квітня 1938 р., 13 українських часописів, що були органами різних за ідеологією політичних угруповань та партій, підписали пресове порозуміння, метою якого було через взаємотерпимість, співпрацю, обмін інформацією мінімізувати взаємні напади на сторінках друкованих органів і тим самим об’єднати українську громадськість [4, арк.121]. О.Назарук уважав, що подібна консолідація є потрібною “з огляду, у якому становищі опинився український народ” [24].

Але єпископ Г.Хомишин на початку травня 1938 р. наказав О.Назаруку не акцентувати увагу в католицьких часописах “Нова зоря” й “Правда” на об’єднувальній акції. Головний редактор був вимушений підкоритися [18, арк.4]. На нашу думку, таке рішення пояснювалося тим, що українські часописи переважно критично ставилися до діяльності Г.Хомишина, по-друге, владики в 1937 р., після провалу “нормалізації”, відійшов від активної політики.

Не схвалив єпископ Г.Хомишин й ідеї присутності УНО у Всеукраїнській національній раді (ВНР), що виникла 14 вересня 1938 р. у Львові під час наради представників українських політичних партій. ВНР уявлялася як тимчасовий загальноукраїнський парламент, що мав стати місцем порозуміння між різними політичними угрупованнями українців, центром координації та підтримки їхньої діяльності. Незважаючи на те, що О.Назарук настійливо радив станіславському єпископові підтримати створення ВНР і дати згоду на входження УНО до її структури, Г.Хомишин залишався непохитним. Схоже, що восени 1938 р. стосунки між О.Назаруком і Г.Хомишином дещо погіршилися. Перший продовжував брати участь у КК, незважаючи на те, що єпископ у таємній інструкції рекомендував йому не входити до ніякого представництва [36, с.226].

Відзначимо, що єпископ Г.Хомишин тісно співпрацював з О.Назаруком і в культурно-просвітницькій сфері. Вірогідно, саме в 1933 р. єпископ Г.Хомишин розпочав створення окремого культурно-просвітницького товариства релігійного типу, яке б, з одного боку, діяло паралельно зі світськими установами (“Просвіта”, “Рідна школа”), а з іншого, займалося розвитком Католицької Акції на території Станіславської єпархії. Єпископ обстоював позицію, що тільки нові, підпорядковані церкви, просвітницькі установи спроможні призупинити розгортання атеїстичних комуністичних настроїв [31, с.122, 123]. Ще 7 травня 1929 р. в листі до О.Назарука Г.Хомишин відзначав: “Се справді Божий допуст, що більшевизм так охоплює круги інтелігенції... Зближаються

тяжкі часи, ворожий поступ грісний... се наслідок дотеперішніх компромісів чи короткозорості на тлі церковно-релігійним” [7, арк.8].

Зауважимо, що О.Назарук допомагав Г.Хомишину в розробці статуту нового культурно-просвітницького товариства, яке було вирішено назвати “Скала”. Під статутом нового товариства крім О.Назарука підписалися: ректор Греко-католицької духовної семінарії А.Бойчук, директор державної гімназії з українською мовою викладання О.Левицький, професор гімназії М.Мацьків, юрист І.Волянський, суддя Є.Барановський, купець С.Снігурович, священник Р.Лободич та ін. [17, арк.1, 3].

Утім, як переконують історичні джерела, організаційне становлення “Скали” проходило повільно. Широкий загал греко-католицького духовенства, світських діячів переважно критично зустрів появу “Скали”. Передусім через те, що діяльність клерикалів фактично дублювала діяльність товариства “Просвіта”. Так, за даними Станіславського воєводського управління, станом на початок лютого 1935 р. у воєводстві налічувалося лише 8 читалень [19, арк.26]. Звісно ж, керівництво “Скали” намагалось прискорити процес закладання організаційних осередків у єпархії.

23 квітня 1936 р. у Станіславові з ініціативи владики Г.Хомишина відбулися загальні збори католицького культурно-просвітницького товариства “Скала”, на які прибуло близько 200 осіб. Доповідь О.Назарука на зборах під назвою “Узасаднення Скали” мала роз’яснювально-агітаційний характер. Редактор “Нової зорі” пригадав настанови Г.Хомишина щодо чотирьох завдань клерикального товариства: поширювати католицьку пресу, проводити антисектантську боротьбу, створювати установи під патронатом греко-католицької церкви і тим самим виконати основне, четверте завдання – урятувати галицьку молодь від більшовицьких безбожницьких впливів [24, с.9, 20, 22, 31, 45]. Володіємо даними, що станом на червень 1936 р. товариство налічувало вже 3 071 читальню [21, 1936 р. – 21 червня. – Ч.46]. Утім, насправді ситуація виглядала дещо інакше.

Підтвердженням цієї думки може слугувати лист католицького публіциста І.Чорнодолі до О.Назарука від 9 листопада 1936 р., у якому говорилося: “...3 читальнями “Скали” не є так добре, як на позір здається і як про все пишеться. “Скала” – та ж сама “Просвіта”, ті ж самі члени, той самий дух... Багато священників не хочуть “Скали”, бо не бачать різниці” [9, арк.6]. За словами І.Чорнодолі, духовенство вважало “Просвіту” також католицькою, оскільки керував нею священник. У листі до О.Назарука від 18 листопада того ж року він був більш різким: “Навіть люди з табору Хомишина в “Скалу” не вірять, вважають за примху старечу” [9, арк.9]. І.Чорнодоля вважав, що багато священників засновує клерикальне товариство “страха ради”, оскільки бояться санкцій із боку станіславського владики. За його словами, і до Г.Хомишина, і до О.Назарука ставлення духовенства недоброзичливе, а 80% читалень товариства “Скала” існують лише “на папері”.

У листі-відповіді до І.Чорнодолі від 13 листопада 1936 р. О.Назарук назвав зауваження публіциста слухними та підкреслив, що якщо 90% католицьких клерикальних товариств не реорганізувати, то це поступово призведе до припинення їхньої діяльності [5, арк.6]. Очевидно, редактор “Нової зорі” довіряв І.Чорнодолі.

Згодом про становище “Скали” було поінформовано й Г.Хомишина. У листі до нього О.Назарук відзначав: “...Це може бути правда, бо багато читалень “Скали” не приносять замовлення на католицькі книжки і брошури нашого видавництва. Є підстава думати, що в читальнях вдовольняються атеїстичними і ліберальними книжками “Просвіти” і радикальної “Самоосвіти”. Також передплачування нашої преси “Скалами” дуже слабе і далеко не всюди воно є” [3, арк.172]. О.Назарук наголосив, що з хаосом у “Скалі” потрібно боротися з початку її діяльності. Інакше товариство може спіткати незавидна доля УНО.

Г.Хомишин відреагував доволі несподівано. Так, 30 серпня 1937 р. єпископ своїм указом заборонив священникам Станіславівської єпархії бути членами українських світських товариств та установ. У відповідному розпорядженні з цього приводу говорилося: "... Зараз священники не тільки не потягнули за собою світських "патріотів", лібералів та радикалів, але й деякі самі так зісвітчилися, що удостоїлися признання від своїх панів, як "здисципліновані члени суспільності" [21, 1937 р. – 4 листопада. – Ч.84].

Розпорядження Г.Хомишина викликало переважно негативний резонанс у суспільстві. Майже вся галицькоукраїнська преса засудила указ. Більше того, 24 лютого 1938 р. українські установи "Просвіта", "Рідна школа", "Сокіл-Батько", "Великий Луг", "Молода громада", "Українська бесіда", "Товариство охорони дітей і опіки над молоддю" та ряд інших надіслали лист Г.Хомишину. У ньому доволі різко відзначалося, що розпорядження священнослужителя від 30 серпня 1937 р. розірвало співпрацю церкви з народом, яка формувалася роками. Наголошувалося, що у свідомості галицьких українців поняття "духовенство" і "народ" були нероздільними [10, арк.59]. Наприкінці листа представники світських установ та організацій прохали владу утриматися від виконання цього розпорядження. Утім, Г.Хомишин залишився непохитним і свого указу від 30 серпня 1937 р. не відкликав.

Безумовно, діяльність обох громадських діячів – і Г.Хомишина, і О.Назарука – припала на дуже складний історичний період (трагічні перипетії Першої світової війни, складний, передусім у моральному вимірі, післявоєнний період, коли всі без винятку національно свідомі галицькі українці гостро переживали окупацію Галичини Польщею, поширення в міжвоєнний період в краї прорадянських настроїв, "пацифікація" польської влади, активізація діяльності українського націоналістичного підпілля тощо). Дивуватися тому, що в цих умовах інтенсифікували свою діяльність українські релігійні організації та діячі клерикального табору, очевидно, не доводиться. Діяльність клерикалів була своєрідною відповіддю на поширення серед галицькоукраїнського суспільства релігійно індиферентних настроїв.

Упродовж 1930-х рр. О.Назарук був правою рукою єпископа Г.Хомишина в його суспільно-політичній і певною мірою культурно-просвітницькій діяльності. По суті, жодне вагомє рішення станіславівський єпископ не приймав без попередньої консультації з головним редактором "Нової зорі". Довіра Г.Хомишина до О.Назарука була в зазначений період фактично безграничною. Утім, констатації того, що в суспільно-політичному житті єпископ Г.Хомишин не був самостійною фігурою, а перебував у цілковитій залежності від О.Назарука, все ж є безпідставними, гучними, не мають необхідної першоджерельної основи.

Станіславівський владика схилив О.Назарука до співпраці з польськими консервативними колами, обидва діячі в першій половині 1930-х рр. були прихильниками українсько-польського порозуміння в Галичині. О.Назарук, у свою чергу, намагався наблизити організації Г.Хомишина до співробітництва з українськими монархістами, зокрема з гетьманом П.Скоропадським. Зрештою, намірам О.Назарука не судилося збутися: співпраця станіславівського владика з монархістами мала радше ситуативний характер.

Водночас співпраця двох діячів у культурно-просвітницькій царині не була такою ж плідною. О.Назарук, попри те, що допомагав єпископові в організаційному становленні клерикального просвітницького товариства, очевидно, не вважав "Скалу" кардинально необхідною організацією в конкретних історичних умовах. Видається, що О.Назарук досить прохолодно сприйняв розпорядження владика 1937 р. про заборону священникам Станіславівської єпархії належати до світських установ та організацій.

Виразні ідейні розбіжності між Г.Хомишином і О.Назаруком намітилися лише наприкінці 1930-х рр. Обидва діячі по-різному сприйняли консолідаційні процеси українських національно-державницьких сил зазначеної доби. О.Назарук уважав, що в

умовах ускладнення міжнародної ситуації в Європі, інтенсифікації антиукраїнської діяльності польських урядових структур у Галичині галицьким українцям необхідно, угамувавши наявні амбіції, відкинути ідейні суперечності, консолідувати сили в боротьбі. Натомість єпископ Г.Хомишин продовжував уважати, що Українська католицька народна партія не повинна брати участі в консолідаційних процесах кінця 1930-х рр., передусім тому, що в цій акції задіяні організації, ідеологія яких є ворожою католицькій. О.Назарук тут виявився значно копромиснішим і прогностичнішим, ніж Г.Хомишин.

Уважаємо, що історичне вивчення проблеми співпраці цих двох особистостей має не лише пізнавальне значення, а й набуває певного повчального змісту. Історичний урок проглядається такий: в умовах загострення внутрішньої і зовнішньополітичної атмосфери національно свідомі українські сили, незважаючи на різну ідеологічну платформу, мають прагнути до зближення, до консолідації, до національної інтеграції. У протилежному разі деконсолідаційними настроями неодмінно скористаються ворожі українству сили, як це трапилося в епізоді з "політичною непохитністю" (*читаємо недалекоглядністю*) Г.Хомишина наприкінці 1930-х рр. Тоді, нагадаємо, опозиційністю станіславівського єпископа вміло скористалися польські урядові структури, що прагнули не лише загострити суперечності між Г.Хомишином і митрополитом А.Шептицьким, а й внести дезорганізацію в український національний табір.

Гадаємо, що цей історичний урок, у разі ознайомлення з цією публікацією, піде на користь деяким сучасним українським політичним силам, у котрих подекуди вузькі корпоративні інтереси переважають над широкими національними домінантами. Історія ж, що цілком справедливо вважається вчителькою життя, на прикладі цього конкретного епізоду чітко засвідчує, що співпраця між представниками навіть ідеологічно полярних (попервах) політичних сил можлива.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУЛ), ф.359, оп.1, спр.9.
2. Там само, спр.15.
3. Там само, спр.197.
4. Там само, спр.209.
5. Там само, спр.210.
6. Там само, спр.282.
7. Там само, спр.331.
8. Там само, спр.332.
9. Там само, спр.336.
10. Там само, спр.380.
11. Там само, спр.385.
12. Там само, спр.397.
13. Там само, ф.406, оп.1, спр.22.
14. Там само, ф.684, оп.1, спр.28.
15. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф.2, оп.1, спр.899.
16. Там само, спр.1431.
17. Там само, оп.3, спр.319.
18. Там само, ф.69, оп.1, спр.859.
19. Там само, ф.226, оп.1, спр.417.
20. Наші вісти. – 1925.
21. Нова зоря. – 1930; 1931; 1933; 1936; 1937.
22. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станіславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів, 1931. – 37 с. Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станіславівський єпископ. – Станіславів, 1932. – 190 с.
23. Назарук О. Ерема кай аноніми: політична брошура призначена для гартування будучих українських провідників. – Львів, 1936. – 126 с.
24. Назарук О. Пресове порозуміння // Нова зоря. – 1938. – Ч.32. – 5 травня.
25. Скала і Просвіта. Які різниці між ними ідеологічні, статутіві і організаційні. – Львів, 1937. – 50 с.

26. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська Церква. – 2001. – №2–3. – С.32–48; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – 416 с.; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 164 с.; Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. – К.: Стило, 1998. – 56 с.; Павлишин О. З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // Україна модерна. – 2002. – №7. – С.7–68; Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30 рр. ХХ ст. – К., 1998. – 46 с.; Пилипів І. Участь греко-католицького духовенства в діяльності культурно-просвітницьких організацій Станіславщини в 30-ті рр. ХХ ст. // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилів. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2003. – С.171–177.
27. Головка В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.; Дем'яненко Б.Л., Дем'яненко В.М. Методологічні засади вивчення історії // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – №7 (липень). – С.20–23; Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.45–53; Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.7–14; Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С.24–56; Искендеров А.А. Историческая наука на пороге ХХІ века // Вопросы истории. – 1996. – №4. – С.3–31; Ковальченко І.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С.3–33; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.3–22; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.30–39; 1999. – №1. – С.85–91.
28. Дядюк М. В.Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука // Молода нація. – 2002. – №4. – С.127–160; Дядюк М. Комісія старої історії України НТШ у Львові (За матеріалами записників Осипа Назарука, 1935–1936 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2001. – №8. – С.306–330; Качкан В. Історико-культурологічні і політичні візії Осипа Назарука // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І Крушельницької / Ред. М.М.Романюк. – Львів, 1998. – С.169–179; Швагуляк М. Осип Назарук: сторінки біографії // Український Ліс. – 1995. – №1. – С.57–58; Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ. – Львів. – Т.222. – С.126–147.
29. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – 530 с.
30. Москалюк М. Взаємовідносини Української християнської організації з УНДО: шлях від співробітництва до конфронтації // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2000. – Вип.3. – С.91–97.
31. Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві у 20–30 роках ХХ ст. // Розбудова держави. – 1998. – №11–12. – С.120–125.
32. Підгаєцький В. Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у прикладенні до історії України ХХ ст. / Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці: Рута, 2004. – С.368–371; Підгаєцький В. “Орач льодовика” і його “історії” як метафори минулих часів // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.106–124; Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності / Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці: Рута, 2004. – С.381–385.
33. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання (перший період діяльності 1925–1928). – Львів, 1995. – 71 с.
34. Хруслов Б. Політика УНДО напередодні II Світової війни // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1999. – №3. – С.181–188.
35. Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. ... дис. д-ра іст. наук. – К., 1997. – 48 с.
36. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня II Світової війни // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.228. – С.207–248.

In the article the features of collaboration of two publicmen are observed – G.Homyshyn and O.Nazaruk, their attitude toward political processes in Western Ukraine in the 30s of the 20th century. The degree of interplay is defined and reasons and sence of disagreements between these figures are found out.

Key words: G.Homyshyn, O.Nazaruk, greec-catolic church, consolidation, catholicism, conservatism.

УДК 348.8:323.11(292.451/.454)”1890-1930”

ББК 63.5

П.Л. Костючок, І.Д. Любчик

КОНФЕСІЙНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

У статті на основі значної джерельної бази доведено, що конфесійна приналежність об'єктивно активувала або гальмувала національне самопізнання населення Карпат. Як складова української національної ідентичності, вона сприяла її становленню та утвердженню, консолідуєчи периферійні території – Бойківщину, Гуцульщину, Лемківщину – в українській національній організм. Значну роль у цьому процесі відіграла греко-католицька церква.

Ключові слова: конфесійна приналежність, національна ідентичність, Карпатський регіон, Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина.

У становленні та утвердженні національної ідентичності вагоме місце займає релігія та конфесійна приналежність етнофора. Саме релігія може виступати як одна з найбільш сильних етнодиференційних і етноконсолідаційних ознак. Приналежність етнофора до певної конфесії гальмує або пришвидшує процеси національного самоусвідомлення. Власне конфесія за посередництва свого кліру виступає ретранслятором культурних, політичних, соціальних цінностей і моральних норм у певне етнічне середовище.

Теоретичні аспекти проблеми стали предметом досліджень здебільшого зарубіжних учених. Серед праць на вказану тематику слід відмітити теоретичні доробки П.Гнатенка, Г.Кіліянової, В.Павленка, Е.Сміта [4; 25; 33; 43]. Проте в практичній площині питання конфесійної приналежності в контексті національної ідентичності населення Карпат є на часі і перебуває в стадії активної розробки. Потрібно зауважити, що вітчизняні науковці досліджувану проблематику розглядали й подекуди розглядають побіжно, здебільшого в руслі історичного розвитку церковних інституцій. Проте на сьогодні існує ряд публікацій, у яких фахово підняті дані питання, свідченням чого є роботи О.Гриніва, О.Жерноклеєва, В.Марчука, І.Монолатія, С.Павлюка [5; 17; 22; 26; 45].

У даній статті ми прагнемо зацентувати увагу на дослідженні конфесійного чинника в становленні й утвердженні національної ідентичності населення Українських Карпат, а саме суспільно-політичного впливу конфесії на вірних, взаємодії церковних інституцій із державними органами влади Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, етнополітики вказаних держав стосовно конфесій та їх прихильників.

У ході національної самоідентифікації велике значення має конфесійна приналежність. У цьому аспекті важлива різнобічна діяльність кліру, його вплив на вірних і сприйняття ними пропагованих ідей як релігійно-морального, так і суспільно-політичного змісту.

Потрібно підкреслити, що абсолютну більшість населення Українських Карпат – Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини – становили українці. Ми свідомо уникаємо статистичних матеріалів, оскільки переписи, що проводилися на теренах Карпатського регіону, спотворювали об'єктивне співвідношення національної і конфесійної приналежності. Для прикладу під час перепису 1900 р. велику частину греко-католиків Закарпатської Лемківщини було зараховано до словаків, а в 1931 р. значну частину греко-католиків Галицької Лемківщини – до польської національності [23]. Такі випадки були непоодинокими на Бойківщині й Гуцульщині.

Українці Карпат належали в більшій мірі до греко-католицької і православної та в меншій мірі до римо-католицької конфесій. На даних теренах мешкали також євреї, поляки, німці, угорці, румуни, які склали доволі значний сегмент населення регіону.

Конфесійна приналежність представників даних етнічних спільнот здебільшого збігалася з конфесійною приналежністю українців, а це, у свою чергу, робило перепони

на шляху національної самоідентифікації. Виняток становили євреї, поляки й німці, які відповідно сповідували юдаїзм, римо-католицизм і протестантизм.

З огляду на це приналежність представників двох або більше етноспільнот до однієї конфесії не сприяє становленню й утвердженню національної ідентичності, навпаки – вона гальмує націотворчі або націоконсолідаційні тенденції, які сприяють її виділенню в окрему етнічну групу.

На Буковині більшість українців і румунів сповідувала православ'я. Лише незначна частина українців Північно-Західної Буковини – Буковинської Гуцульщини – були представниками греко-католицької віри. Саме тому належність більшості населення до православної конфесії була перепорою в становленні домінуючої національної самоідентифікації в середовищі місцевих українців.

У конфесійному плані більшість населення Східної Галичини становили греко-католики, які асоціювали себе з русинами, а з кінця XIX ст. – українцями. Однак потрібно зауважити, що незначна кількість українців (т. зв. латинники) також сповідувала римо-католицьку віру. Саме тому належність більшості українців Східної Галичини до однієї конфесії сприяла становленню й утвердженню української національної ідентичності.

На Закарпатті більша частина населення сповідувала греко-католицизм, ієрархія якого була повністю змадяризована. Це, у свою чергу, значно, уповільнювало національну ідентифікацію, гальмуючи її в зародку. Прошарок української інтелігенції був порівняно невеликим. В основній масі його представляло духовенство, яке на зламі XIX й XX ст. було повністю змадяризоване, оскільки було піддане тотальній асиміляції, і не сповідувало українські національні орієнтири.

Навпаки, значна частина греко-католицького духовенства на Закарпатті виконувала волю угорської державної влади й сприяла поширенню антиукраїнських настроїв серед населення. Особливо відзначалось вище духовенство, в особі єпископів. Проте частина священників в умовах політичного тиску вперто продовжувала оберігати свої національні почуття, при можливості демонструючи це публічно. Зокрема, у 1900 р. на зібранні священників у Межилабірцях учасники більшістю голосів висловились за ведення протоколів руською мовою. Але внаслідок звернення Міністерства народного просвітництва Угорського королівства пражський єпископ змушений був відмінити цю резолюцію. Проте окремі священники проводили відкриту агітацію проти угорської мови [28, с.144, 147]. Загалом греко-католицизм перебував під значним впливом угорців, які використовували церкву для мадяризації населення.

Загалом форпостом обстоювання української ідентичності і носієм української етнічності на теренах Українських Карпат була греко-католицька церква. Саме їй, за висловом Ю.Тарновича, належить лєвова частка того, що Лемківщина “не потонула в чужих водах” [35, с.198].

Натомість православ'я певною мірою гальмувало національний розвиток, сприяло національній невизначеності та етнокультурній інертності. Так, на Буковині православна церква служила знаряддям румунізації. Як і на Закарпатті, більша частина православного кліру була румунами і цілком природно обстоювала власні національні орієнтири й цінності. Об'єктивно їх праця гальмувала процес національного осмислення й національний рух українців. Так, на початку XX ст. українську національну ідею на Буковинській Гуцульщині пропагував і обстоював о. Т.Тимінський, парох Довгополя на Вижниччині, який користувався вагомим авторитетом серед православних [18].

Загалом представники місцевого духовенства займали важливу нішу в громадсько-політичному житті, оскільки були орієнтирами для парафіян. Їх духовна праця активувала або гальмувала національний поступ, була важливим чинником національного самопізнання. Зокрема, священники С.Витвицький, Р.Заклинський, А.Манастир-

ський, які вели свою духовну працю в Карпатському регіоні, займалися етнографічним збиральництвом, залучаючи місцевих жителів [2; 3; 19]. Їхні розвідки на народознавчу тематику зумовили загальне зацікавлення карпатським краєм, його мешканцями й своєрідною культурою з боку української спільноти.

Об'єктивно потрібно зауважити, що недостатнє кадрове забезпечення церков в Українських Карпатах українськими свідомими священниками на місцях гальмувало як національний рух, так і процес національного самопізнання. У зв'язку з цим в окремих громадах населення зверталось до представників вищого духовенства з проханням направляти йому щирих і працьовитих католицьких священників [16]. Зокрема, лемки неодноразово дописували до галицької преси й просили: “Дайте лемкам своїх світлоносців, своїх священників, щирих Українців..., своїх учителів” [15].

Іноетнічна державна влада не сприяла становленню, а тим більше поглибленню національної ідентичності українців Карпат. Вона створювала штучні перепони, зокрема і в конфесійному аспекті. Так, угорський граф К.Клебесберг у своєму меморандумі початку XX ст., складеному на основі надзупанських донесень, відзначав активні зв'язки греко-католицьких священників Земплинської та Шаришської жуп із галицьким духовенством. На його думку, це мало б бути не байдуже не тільки для Угорщини, а й для Австрії, оскільки постійні відносини поступово б розбудили в них “почуття родинності та єдності”. А тому К.Клебесберг просив міністра внутрішніх справ заборонити духовенству утримувати зв'язки з галицьким духовним кліром [28, с.147, 148].

На становлення національної ідентичності вагомо вплинула трансформація суспільно-політичних та соціокультурних координат в українському національному русі. У кінці XIX – на початку XX ст. вона сприяла зміні національно-політичних орієнтирів. На відміну від Лемківщини, на Бойківщині й Гуцульщині під впливом створення української освітньої мережі, культурно-освітніх товариств, а особливо позиції церкви відбулося різке дистанціювання представників національної інтелігенції від москвофілів. Проте на початок XX ст. москвофілство мало значне поширення на Лемківщині й лише часткове на Бойківщині й Гуцульщині.

Так, найбільші впливи москвофіли мали на Лемківщині. На початку XX ст. вони проводили агітацію за перехід місцевого населення з греко-католицизму в православ'я. На 1911 р. на православ'я перейшла лише частина населення лемківських сіл, зокрема Граб, Вишовадка та Довге Ясельського повіту. Перехід на православ'я супроводжувався тривалою агітацією, погрозами та підкупом із боку москвофільських агітаторів. Зокрема, жителі села Граб отримали з Росії кошти на будову православної церкви [21].

Місцеве духовенство було активним чинником становлення політичного життя. Більша частина з них – носії радикальної і національно державницької ідеї. Так, греко-католицький клір Гуцульщини (о. І.Попель, о. О.Волянський, о. В.Глібовицький) репрезентував радикалізм [1, с.17, 18, 38, 53, 55, 57].

Важливим чинником впливу на місцеве населення впродовж XIX ст. були церковні (парафіяльні) школи. Вони були на утриманні громад, а тому в переважній більшості були в доволі скрутному матеріальному становищі. Цьому “сприяла” етнополітика як центральної, так і місцевої влади. У кінці XIX – на початку XX ст. їх поступово замінили державними. Але якщо на Буковині й Галичині українці вели успішну боротьбу за освітні заклади, то на Закарпатті церковні школи не витримували конкуренції з державними угорськими закладами освіти. Так, на початок XX ст. на Закарпатті були закриті майже всі церковні школи, на місці яких одразу були організовані державні. У 1898 р. в державних школах було заборонене навчання “руської” (української) мови, а в 1914 р. навчання її в церковних школах зводилося до трьох класів [27, с.601, 604]. Викладання релігії проводилося виключно угорською мовою

[29]. У контексті зміцнення політики мадяризації було проведено зміну юліанського календаря григоріанським, що в значній мірі було спрямоване на ліквідацію руської віри, скасування українських свят і звичаїв та запровадження угорських.

З метою протидії становленню української національної ідентичності в населення Закарпатської Бойківщини й Лемківщини вірних греко-католицької церкви було поділено на три єпархії за етнічним принципом. Так, поряд із Мукачівською і Пряшівською єпархіями в 1911 р. було створено Гайдудорозьку єпархію, більшість вірних якої були угорцями. Вона об'єднала більшу частину Мукачівської і незначну частину громад Пряшівської єпархії.

Таким чином, греко-католицькі священники, відіграючи в основній масі роль місцевої еліти, очолювали український національно-культурний поступ. Вони були основними ретрансляторами української ідентичності на місцях. Проте частина з них, пропагуючи москвофільські ідеї, гальмувала національне самопізнання. Протидію національному самоусвідомленню через конфесійну сферу створювала й політика асиміляції українців з боку угорців, румунів і поляків.

У роки Першої світової війни єдиною діяльною і впливовою інституцією залишилась церква. Зокрема, греко-католицька церква й надалі слугувала національним орієнтиром для населення Карпат. Проте її громадсько-політична діяльність була обмеженою. Це було пов'язане з тим, що російська окупаційна влада стосовно українських священників робила компромативні кроки. Так, угорський граф Тіса, ведучи мову про греко-католицький клір, зауважив, що “темні сили... хотіли представити (їх) як касту російських агентів-зрадників”.

Так, частина греко-католицьких і православних отців була звинувачена як в австрофільстві, так і в москвофільстві. Проте, незважаючи на ці обставини, більшість священників залишилась на своїх парафіях. Лише незначна кількість греко-католицьких та православних отців залишила свої парафії і відступила з австро-угорськими військами. Переважна більшість парафій і надалі залишилась діючими [13, арк.53]. Так, на Галицькій і Буковинській Гуцульщині не діяло лише 15 греко-католицьких церков [13, арк.18, 20–21, 27–28].

Окупаційна влада робила спроби змінити конфесійну приналежність громад. Так, на недіючі парафії російська адміністрація призначала православних священників, а особливо місцевих священників-русофілів, яким було надано значну матеріальну підтримку [11, арк.18]. Проте з відступом російських військ православні отці залишали свої “приходи”.

У свою чергу на Закарпатті в роки війни за підтримки угрофілів посилилася асиміляційна політика, яка безпосередньо мала відношення і до конфесійної сфери. Так, богослужіння в греко-католицьких храмах було переведено й велося виключно угорською мовою.

У 1920–1930-х рр. конфесійний чинник сприяв утвердженню національної ідентичності в представників етнографічних районів Карпатського регіону. Так, одним із важливих аспектів національної самоідентифікації стало пожвавлення етнокультурного життя українців Карпат, у контексті якого проходила актуалізація історичної пам'яті, проведення національних свят, ушанування видатних постатей і значущих дат вітчизняної історії. У зв'язку з цим головний акцент українським політичним проводом в етнографічних районах було зроблено на масовому усвідомленні населення в національному й сепаратистському дусі [8, арк.202–203].

Розповсюдженою була практика в середовищі греко-католицьких отців, присвячена вшануванню пам'яті українських героїв, які полягли під час Великої війни 1914–1918 рр. та національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Священники по селах організовували урочисті богослужіння, що часто завершувалися громадським походом до місць поховань. Завдяки їх ініціативі, походи перетворювалися на політичні зібрання,

на яких обговорювалися питання подальшої української національної роботи на теренах Бойківщини, Гуцульщини й Лемківщини.

Також поширеним явищем було встановлення, здебільшого без офіційного дозволу, пам'ятних хрестів на честь полеглих у війні українців. Так, у липні 1923 р. в Ясіні відбулося “свято пам'яті вірних синів Підкарпатської Русі”, які загинули від “австро-угорського правосуддя” [6, арк.5, 7].

Важливим чинником в утвердженні української національної ідентичності були спроби зміни конфесійної належності українців Карпат. Об'єктивно вказані спроби були інспіровані ззовні й мали на меті загальмувати національну самоідентифікацію українців регіону.

У середині 1920-х рр. на Гуцульщині, Бойківщині й Лемківщині під впливом карпаторуської агітації відбулися численні переходи українців Карпатського регіону з греко-католицької віри в православ'я, що об'єктивно послаблювало український національний рух. Проте прихильники греко-католицизму на Закарпатті й надалі продовжували підтримували українську політичну лінію, виступаючи за ідею побудови “Великої України” [7, арк.14].

Особливо великих розмірів переходи з однієї конфесії в іншу відбулися на Лемківщині. Так, православно-москвофільська агітація розпочалась із віча в селі Тялява Кросненського повіту, після якого вся парохія перейшла на православ'я [32]. Згодом відбулися окремі з'їзди православного духовенства в Горлицькому [41, к.18] та Кросненському повітах [37, к.31], які мали на меті активізувати роботу православного духовенства серед лемків. Усе це призвело до того, що на 1931 р. в православ'я на Лемківщині перейшло 44 громади [31]. Однак, за донесеннями польських урядовців, перехід лемків на православ'я відбувався більше на тлі політичним, аніж релігійним [40, к.27]. Красномовним свідченням цього є те, що із 17 православних священників на Лемківщині 15 були москвофілами [20].

Наслідки переходу лемків у православ'я свідчать про те, що вони були наймасовішими в повітах із найнижчим рівнем української національної свідомості. Так, у 1931 р. на Лемківщині було 15 946 православних, що становило 7,5% від усього населення. Найбільша кількість їх була в Горлицькому (19,8%), Ясельському (34,8%), Кросненському (28,1%) та Новосончівському (14,6%) повітах [44, s.290]. У той же час у Сяноцькому повіті, де національна свідомість лемків була високою, перехід на православ'я мав поодинокі випадки.

Загалом так звана “лемківська схизма” породжувала дуалізм у національній самоідентифікації лемків. У багатьох випадках поняття віра й етнічність підмінялись. Лемки, які були греко-католиками, називали себе українцями, а ті, що перейшли на православ'я, – “кацапами” або “москалями” [24; 34]. У цілому перехід частини лемків на православ'я об'єктивно послаблював український національний рух на місцях.

Однак можна ствердити, що тактика москвофільських агітаторів нав'язати лемкам російську ідентичність через православну церкву зазнала невдачі, оскільки з початком 1930-х рр. православний рух серед лемків занепадає, а згодом припиняється взагалі. Характерними були випадки повернення населення до греко-католицької церкви, які спостерігалися в тих громадах, де тільки частина (половина, третина, четвертина) мешканців у минулому перейшла в православ'я [42, к.38].

У 1920–1930-х рр. греко-католицькі священники на Бойківщині, Гуцульщині й Лемківщині й надалі очолювали національний рух українців, активно пропагуючи українські національні цінності. Так, вони були поборниками запровадження української мови в школах, обстоювали права українців на національну освіту та національно-політичні права загалом. На Буковинській Гуцульщині в міжвоєнний період у церквах було заборонено вживати українську мову. Священників, що не проповідували румунською мовою, звільняли з парафій або заарештовували [30, с.127].

Особлива роль в утвердженні національних впливів серед українців Карпат належала греко-католицькій церкві, яка була міцно інтегрована в українську етнічність. А тому не випадково її діяльність була під пильним наглядом польської влади. Так, у середині 30-х рр. XX ст. польська влада збирала дані про найбільш активних українських діячів краю [10, арк.23, 93–94]. Здебільшого список поповнили священники, які на місцях проводили основну роботу щодо національного усвідомлення місцевого населення. Вони, викладаючи катехитурі в школах, активно пропагували українські національні ідеали та займалися національним вихованням. Польська влада розгорнула кампанію щодо усунення священників від школи. Так, у Косові від шкільних занять було усунуто о. Д.Шевчука [10, арк.26]. За підтримки священників на Гуцульщині була проведена шкільна акція, направлена проти колонізаційної політики Товариства Приятелів Гуцульщини. Так, українські діти йшли в школу з національною символікою.

У лютому 1934 р. з ініціативи польської влади було створено Апостольську Адміністрацію для Лемківщини (ААЛ), метою якої було насамперед нейтралізувати впливи греко-католицького духовенства на розвиток українського національного руху серед лемків. Є.Гертих з цього приводу зауважував: “для польського інтересу утворення єпископства принесе ряд корисних змін... Лемківщина замкнеться у власних границях” [46, s.300]. Таким чином, створення ААЛ було черговим кроком державної влади для того, щоб відірвати лемків від українського загальнонаціонального організму та піддати їх асиміляції. Однак створення окремого єпископства викликало численні протести з боку частини лемків [38, к.448; 12, арк.115].

Намагаючись обмежити активну національну позицію греко-католицьких священників серед лемків, у 1937 р. у Краківському воєводстві було прийняте рішення запобігти навчанню молодих греко-католицьких священників для ААЛ у семінаріях Львова та Перемишля, які вважались націоналістичними осередками. Було вирішено, що, починаючи з 1938 р., 16 молодих абітурієнтів навчатимуться в римо-католицькій семінарії в Тарнові [36, к.44; 39, к.7,16]. Однак варто зауважити, що дану справу польським властям так і не вдалось реалізувати.

Одночасно з боку польської влади робились спроби розширити на Лемківщині мережу римо-католицьких парафій, значення яких полягало б у піднесенні польського національного руху. У зв'язку з цим власті домагались відкриття римо-католицьких парафій [39, арк.59].

На Буковині, у тому числі й на Буковинській Гуцульщині, українські священники в 1937 р. проводили національну пропаганду української незалежності, яка охопила гірські райони, зокрема Селетинську округу [14, арк.3, 65, 92, 112, 132]. У Вишніці діяв осередок ОУН, яким керував о.Бух [9, арк.163]. Уся ця діяльність вилилася в церковний рух за проведення Служби Божої на зрозумілій населенню рідній мові. Його очолили духівництво та подекуди прогресивне вчительство. У зв'язку з цим румунський міністр віросповідань Н.Йорга подав петицію щодо розслідування антидержавної діяльності духівництва [47].

Результатом розслідування стало закриття греко-католицького вікаріату в Чернівцях та приєднання вірних до Марамароського єпископства. Це вилилося в антирумунську акцію, учасників якої було нещадно покарано тривалими ув'язненнями та значними грошовими штрафами [48; 49]. Українські священники, зокрема згадуваний о.Бух, під різними приводами організували збір коштів на допомогу арештованим.

Таким чином, конфесійна приналежність об'єктивно сприяє становленню й утвердженню національної ідентичності етнофора й етнічної спільноти. У населення Українських Карпат у значній мірі лише греко-католицька церква обстоювала українські національні орієнтири й цінності, у той час як православна конфесія стримувала поглиблення національного самопізнання.

1. Арсенич П. Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000. – 152 с.
2. Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 138 с.
3. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів: Пер. з пол. М.Васильчука. – Коломия: Світ, 1993. – 94 с.
4. Гнатенко П., Павленко В. Ідентичність: філософський і психологічний аналіз. – К., 1999. – 465 с.
5. Гринів О. Самоусвідомлення українського населення Карпат у загальнонаціональному контексті // Третій міжнародний конгрес українців (26 – 29 серпня 1996 р.). Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення. – Харків, 1996. – С.32–37.
6. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.63, оп.1, спр.413. Переписка з жупанськими урядами про визначення єврейської національності і про святкування дня пам'яті героїв повішених австро-угорськими властями в 1918 р. в с.Ясіня. – 10 арк.
7. ДАЗО, ф.63, оп.2, спр.513. Переписка з жупанськими і окружними урядами про релігійні суперечки між православними і греко-католиками в с.Ясіня Рахівського округу. – 86 арк.
8. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.2, оп.1, спр.70а. Періодичні звіти повітових старостів про політичне становище, стан безпеки, діяльності політичних партій і союзів в повітах Станіславського воєводства за 1922 р. Т.ІІ. – 177 арк.
9. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.807. Переписка з повітовими старостами і воєводським управлінням поліції про діяльність націоналістичних організацій (ОУН) і (УВО) в повітах Станіславського воєводства. – 198 арк.
10. ДАІФО, ф.76, оп.1, спр.31. Переписка з дільничними командами держполіції про діяльність українських націоналістів на території повіту. Т.ІІ. – 108 арк.
11. ДАІФО, ф.604, оп.1, спр.34. Переписка з поліційними урядами про утримання уніатського духовенства. – 19 арк.
12. Державний архів Львівської області, ф.121, оп.1, спр.99. Місячні та квартальні звіти про суспільно-політичне становище в повітах за четвертій квартал 1934 р. – 125 арк.
13. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф.283, оп.1, спр.217. Списки уніатських церков і священників Чернівецької губернії. – 105 арк.
14. ДАЧО, ф.320, оп.1, спр.21. Інформаційні дані жандармських і поліційних органів, рапорти і протоколи протоієреїв, переписка та інші матеріали про проведення українськими священниками української націоналістичної пропаганди серед населення. – 146 арк.
15. Дописи. Лемківщина // Нова Зоря. – 1927. – 13 лютого.
16. Допись зь Лемківщини. (Московська агітація міжь гимназіальною молоддю) // Лемко. – 1913. – 21 серпня.
17. Жерноклеєв О. Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси і національна ідентичність // Українознавчі студії. – 1999. – №2. – С.195–204.
18. З церковного життя на Буковині // Діло. – 1918. – 13 серпня.
19. Кожоляно Г. Етнографічне дослідження Буковини в період перебування краю у складі Австро-Угорщини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.3. – С.25–32.
20. Лемківський Б. Лемківське православ'я і культурно-освітня праця // Нова Зоря. – 1933. – 10 грудня.
21. Лемківський Б. Пропагатори схизми на Лемківщині // Нова Зоря. – 1934. – 4 березня.
22. Марчук В. Церква. Духовність. Нація. Українська Греко-Католицька Церква в суспільному житті України в XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
23. Наші повіти // Правда. – 1936. – Ч.15. – С.14.
24. Новочасне православ'я (Допис з Лемківщини) // Діло. – 1928. – 20 липня.
25. Павленко В. Соотношение формирования этнической и религиозной идентичности // Идентичность и толерантность: Сб. статей / Под ред. Н.М.Лебедевой. – М., 2002. – С.49–67.
26. Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. – Львів, 2006. – 218 с.
27. Пап С. о. Історія Закарпаття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – Т.ІІІ. – 644 с.
28. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849 – 1914). – Будапешт: Akademiae Kiado, 1957. – 159 с.
29. Письма з краю // Діло. – 1910. – 17 серпня.
30. Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. – Харків: Держвидав України, 1928. – 252 с.
31. Православні парохії на Лемківщині // Діло. – 1931. – 3 вересня.
32. Семенюк І. Лемківська проблема // Нова Зоря. – 1933. – 3 грудня.
33. Сміт А. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 222 с.
34. Ступак Д. о. Схизма на Лемківщині // Нова Зоря. – 1931. – 8 жовтня.
35. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 286 с.

36. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zesp. MSW, sygn.625. Materiały Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny 1934 – 1938 rr. – 55 k.
37. AAN, zesp. MSW, sygn.962. Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych za miesiące wrzesień – październik 1928 r. – 264 k.
38. AAN, zesp. MSW, sygn.963. Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych za kwartały IV.1935, I, III, IV. 1936 rr. – 475 k.
39. AAN, zesp. MSW, sygn.1080. Materiały w sprawie kształcenia alumnów dla Łemkowszczyzny za 1938 – 1939 rr.
40. Archiwum Państwa w Krakowie, zesp. Urząd Wojewódstwa Krakowskiego, sygn.327. Sprawozdania informacyjne miesięczne i tygodniowe Starostwa powiatowego w Grzybowie za 1923, 1928 – 1932 rr. – 405 k.
41. Archiwum Państwa w Przemyślu (APP), zesp.791, sygn.3. Sprawozdania sytuacyjne społeczno-polityczne za czas od 1923 do 1933 rr. – 552 k.
42. APP, zesp.157, sygn.120. Prawosławie na Łemkowszczyźnie u 1935 – 1942 rr. – 372 k.
43. Kiliánová G., Riečanská E. Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research // Etnologické štúdie 7. – Bratislava: Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences, 2000.
44. Krochmal A. Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939 // Łemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. J.Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – Cz.I. – S.285–297.
45. Monołatij I., Witenko M. Sasiady nieznaní. Wspólnoty etniczne Galicji Wschodniej w polityce Habsburgów. – Iwano-Frankiwnsk, 2007. – 148 s.
46. Prach B. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny // Łemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. J.Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – Cz.I. – S.299–311.
47. Ze Świata i z Kraju // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1937. – №6. – S.72.
48. Ze Świata i z Kraju // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1937. – №13. – S.151–152.
49. Ze Świata i z Kraju // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1937. – №19. – S.216.

In the article on the basis of the significant original sources is proved that the confessional adherence objectively activated or impeded the national self-knowledge of population of the Carpathians. As the part of the Ukrainian national identity, it facilitated its making and confirming, consolidating the suburban territories – Boykivschyna, Hutsulschyna, Lemkivschyna into the Ukrainian national organism. The Greek-Catholic church played a leading role in this process.

Key words: confessional adherence, national identity, the Carpathian region, Boykivschyna, Hutsulschyna, Lemkivschyna.

УДК 378 (477)

ББК 74.584 (4 укр)

Я.І. Мандрик

ПЕРЕХІД ДО ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (30-ті РОКИ ХХ ст.): ПРАВДА І ФАЛЬШ

У даному дослідженні розглядаються проблеми переходу до загального навчання в радянській Україні. Переглянуто терміни завершення цього переходу, обґрунтовано доведено, що ці події остаточно мали місце тільки в 1937–1938 рр.

Ключові слова: загальне навчання, політика радянської держави, культура, освіта, тоталітарна система.

Перехід до загального навчання в радянській Україні – проблема, яка вимагає об'єктивного вивчення. Історіографія її різноманітна і дуже суперечлива. Тому дане дослідження є спробою дати об'єктивний аналіз цього періоду в нашій історії.

За роки першої п'ятирічки поступово зростає кількість шкіл на селі, охоплення ними учнів. Керівництво Радянського Союзу вже на початку 30-х років робить висновок, що загальне навчання (далі: всеобуч) в основному завершено. 5 вересня 1931 р. Президія ВУЦВК приймає постанову “Про підсумки загального обов'язкового навчання у 1930/1931 н. р., стан підготовки до нового навчального року та перехід до загального обов'язкового навчання в обсязі семирічки”. У ній відзначалося, що постановою ЦК ВКП/б/ “Про загальне обов'язкове навчання” від 28.02.1930 р. в основному виконана: школою охоплено дітей віком 8–10 років – 98%, підлітків – 85% [1]. Якщо в

1927/1928 н. р. до школи ходило 65,5% дітей [2, с.359], то, звичайно, результати 1931 р. вагомі.

Ті хто закінчили початкові школи, були охоплені на селі семирічками на 76%, у тому числі по районах суцільної колективізації – на 72%. У 1931/1932 н. р. цей показник зріс до 75%, а в 1932/1933 н. р. – до 92%. Однак це була офіційна статистика. Дослідження останніх років показують, що, фактично, на кінець 30-х років тільки 1,8% колгоспників України мали семирічну і середню освіту.

Є вагома причина переглянути офіційну статистику й висновки щодо виконання постанови ЦК ВКП/б/ про всеобуч в Україні вже в 1931 р. Річ у тому, що у вересні 1930 р. НКО УСРР робить висновок про загрозливе становище в справі всеобучу в селах республіки. В Україні були райони, де ще навіть не було створено комітетів сприяння всеобучу. Наприклад, у Балакліївському районному відділі освіти на Харківщині навіть не знали, скільки в них дітей віком 8–11 років. У Бориспільському, Баришівському, Київському районах не вистачало навчальних класів і ніхто не займався їх розширенням. На Херсонщині в школах 1–2 підручники припадали на цілий клас [3, с.18] тощо. НКО УСРР робить висновок про те, що така обстановка характерна для більшості районів республіки.

За всіма типами шкіл у селах УСРР у 1928/1929 н. р. вчилася 1941137 учнів, працювало 51302 вчителів, було в селах 18460 шкіл. У 1931/1932 н. р. ці показники склали, відповідно 3632211, 95751, 19895, у 1932/1933 н. р. – 3582846, 96235, 19895, у 1933/1934 н. р. надалі відбувається зменшення кількості сільських учнів до 3410913. У 1937/1938 н. р. в сільських школах УСРР навчалася 3823142 учні, працювало 128105 учителів у 19672 школах [4, ф.166, оп.17, спр. 786, арк.79].

Навіть офіційна статистика не могла скрити фактів значного скорочення чисельності учнів сільських шкіл України в період 1931/1932 – 1933/1934 н. р. Видно, що це скорочення дорівнювало 221 тис. осіб. Офіційне пояснення вказувало, що це було зумовлене “закриттям тимчасово розукрупнених у 1930/1931 н. р. і у 1932/1933 н. р. шкіл підлітків” [5, ф.166, оп.16, спр.83, арк.97].

На думку автора даного дослідження, це – результат страшного голодомору в Україні в 1932 – 1933 рр. У 1931 р. в селах республіки народилося приблизно 806 тис. дітей, з яких до 1939 р. дожило приблизно 394 тис., тобто менше половини – 48,9%. У рік “великого перелому” (1929 р.) на селі народилося 929 тис. дітей, а в 1939 р. кількість дітей дев'ятилітнього віку становила тільки 416 тис. (45%) [6, ф.2605, оп.1, спр.176, арк.45].

За особистою вказівкою Сталіна в ті райони, які не виконували план хлібоздачі, припинилося будь-яке товарне постачання. Підкоряючись цьому рішення, 19 березня 1931 р. Наркомат постачання УСРР зняв постачання хлібом учителів, дитячих інтернатів та припинив виділення продуктів для приготування гарячих сніданків школярам, дітям наймитів та бідноти. Це рішення стосувалося 180 районів, які не виконували плану хлібоздачі. Цим районам заборонялося з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернати, установи та вчителів [7, ф.166, оп.17, спр.786, арк.20]. З централізованих фондів хліб для цих районів також не виділявся [9, с.156]. Можна собі тільки уявити, який катастрофічний стан справ склався на місцях. Звідти ідуть у центр заклики про допомогу.

Дуже часто писали, не витримавши тортур голодом, самі діти. Як свідчать архівні документи, голод розпочався ще весною 1931 р. Так, 21 березня 1931 р. з Канівського району на Дніпропетровщині пішла телеграма до НКО республіки, що дитяча колонія (220 осіб) знята з централізованого постачання хлібом, децентралізовані поставки заборонені. Діти залишилися взагалі без хліба [10, с.307]. Пішли такі ж телеграми із Софіївської дитколонії на Запоріжжі (140 осіб) [10, с.309], з Кам'янської дитколонії цієї області [10, с.337], з Верхньодніпровського району з Лубенщини [8, ф.5,

оп.1, спр.3078, арк.56], з Бахмацького району [4, ф.166, оп.10, спр.108, арк.144], Острівського району [7, ф.10, оп.10, спр.1444, арк.26].

Починаючи з 1932 р., у зв'язку з голодомором різко зросла дитяча безпритульність. За повідомленням начальника міліції Балакліївського району Харківської області від 11 травня 1933 р. в с. Яковенкове було підбрано 60 дітей, с. Борщівка – 50, с. Бригадирівка – 50, с. Гусарівка – 40, а всього по району – 300 дітей [11, с.15].

На 1 червня 1933 р. штаби з боротьби з безпритульністю, куди входили представники органів НКО, Наркомздорв'я, комітетів “Друзі дітей” підбрали тільки в Харківській області 1696 дітей, Донецькій – 798, Київській – 2860, АМСРР – 980, разом – 6334 осіб [6, ф.166, оп.17, спр.444, арк.38].

У Харківський обласний комітет з боротьби із безпритульністю щоденно поступало 400 – 500 дітей різного віку. В області, крім будинків, організованих облвно, сільради створювали “дикі” дитбудинки, при школах жило чимало дітей-сиріт. Якщо на 1 січня 1933 р. в області було в дитбудинках 10290 штатних ліжок. То в травні там перебувало майже 33 тис. дітей. Як зазначалося у звіті облвно, вони харчувалися за рахунок інших дітей, додаткових продуктів ніхто не виділяв. Цілеспрямовані кошти на утримання дитбудинків були вкрай обмежені. Діти перебували там у бараках надзвичайно виснажені, більшість хворіла, було дуже багато випадків інфекційних хвороб. Смертність серед них досягла 30% [12, с.13].

Усупереч такій ситуації, ЦК КП(б)У 6 травня 1933 р. приймає постанову “Про боротьбу з дитячою безпритульністю”, згідно з рішеннями якої “бродячих” сільських дітей відсилали назад у село. Крім того, у серпні 1933 р. ЦК КП(б)У і РНК республіки приймають рішення про розвантаження дитбудинків, за яким дітей із сіл масово вивозили в радгоспи для використання на відповідних роботах. Багато медпрацівників протестувало проти цих рішень, але до них ніхто не прислухався [12, с.14]. Дитяча безпритульність дала величезний ріст злочинним групам. Так, на Харківському тракторному заводі всі недобудовані споруди зайняли злочинні групи з безпритульних дітей. Діяли такі групи на вокзалах, вони займались головним чином дрібними крадіжками. Цікавим є те, що значна частина з цих груп направлялася в спеціальні школи НКВС. З цих вихованців виходили найогидніші прислужники органів, які творили найбрудніші справи.

Голодували діти всієї України. Так, у 66 районах Київщини 15 квітня голодувало 493 644 особи, з них 262 109 дітей. У травні 1933 р. було вибірково обстежено 20 сільрад Прилуцького району Чернігівщини. З 2 850 осіб, які голодували, 1 800 були вже безнадійно випухлими. Це були діти. Смертність дітей сягала 50 й більше відсотків від загальної кількості померлих. Вона значно перевершила кількість померлих дітей у 1921 р., коли голодувало 1,5 млн. підлітків. У с. Нові Санджари на Дніпропетровщині на початку 1934 р. школа майже опустіла повністю, у класі, наприклад, де було 30 учнів, залишилось лише 2 [12, с.4].

У цілому, можна констатувати, що в Україні померло приблизно 3 млн. дітей від голоду, ще 1 млн. дітей стали жертвами розкуркулення.

Таким чином, найбільш болісно голодомор ударив по дітях. І тому ми не маємо ні юридичного, ні морального права говорити про ведення загальної початкової освіти, коли не існувало можливості для нормального навчального процесу. Інформація, що в 1932/1933 н. р. (за статистичними довідниками) початковою освітою було охоплено 98% дітей до 10 років, а 95% випускників початкової школи продовжували навчатися в 5-х класах, не відповідає дійсності, виконувала роль пропагандистської ширми для прикриття факту голоду.

Постанови ЦК ВКП(б) “Про загальне обов'язкове початкове навчання” та ВУЦВК і РНК УСРР “Про введення загальної обов'язкової початкової освіти” залишились не виконаними. На кінець 30-х років семирічну й вищу освіту мали тільки 12,3%

населення УРСР, у тому числі серед робітників – 8,2%, серед колгоспників – 1,8%. Сотні тисяч робітників і селян залишилися ще неписьменними. Так, за переписом 1939 р. кожен 5-й житель України, старший 10 років, був повністю неписьменним [10, с.186].

У невиконанні всеобучу винними були визнані шкідники, класові вороги. Органами прокуратури тільки за першу половину 1931 р. було заведено 306 кримінальних справ проти “соціально-небезпечних дій окремих груп”, які спрямували свою діяльність на “зрив всеобучу” [8, ф.5, оп.1, спр.3078, арк.3].

Простежуючи всі етапи й форми розв'язання органами партійно-державного керівництва проблем початкового навчання, відзначаємо, що сама система жорстокого планування стосовно освіти виявилась неефективною і взагалі непридатною для регулювання інтелектуального, творчого розвитку людини. Спроба за допомогою адміністративного тиску й репресивних заходів здійснити всеобуч стала причиною невиконання намічених планом цифр, вона мала негативні наслідки щодо рівня підготовки випускників навчальних закладів. Здебільшого вони залишилися малописьменними.

Проблеми, пов'язані із загальним початковим навчанням, неможливо було вирішити належним чином в умовах існування командно-адміністративної системи. Тоталітарній системі був вигідний низький рівень освіти населення для насадження офіціозних постулатів, схоластики й однобокості у світосприйманні.

Найстрашніше те, що радянська влада ці страшні злочини чинила проти дітей. Створюються піонерські дозори охорони врожаю від розкрадання голодними людьми. Кожний затриманий, навіть із колосками в кишені, підлягав арешту. У Вінницькій області, наприклад, було створено в 1930/1931 рр. таких 1087 піонерських дозорів [5, ф.2605, оп.21, спр.176 арк.32]. Керівництво УСРР мобілізувало всі сили, які могли йому допомогти в наступі на село, не минаючи й дітей. П.Постишев похвалювався, що залучив до охорони колгоспних полів 500 тис. дітей, а 10 тис. дітей були залучені до боротьби із селянами, які намагалися залишити собі трохи зерна. Найпершим завданням комсомольського виховання 30-х років було “вишукувати та розпізнавати ворога, якого тоді належало скарати насильно, засобами економічного тиску, організаційно-політичної ізоляції та методами фізичного знищення” [14, с.219].

Не обминала ця страшна доля сільських учителів. Так, у повідомленні профспілки робітників освіти під вражаючою уяву назвою “Стан оргмасової роботи, політ диференціації серед освітян Київської обл. за лютий 1933 р.” (якраз пік голоду) доповідалося, що “політична чуйність серед освітян загострилася. Доказом цього служать викриття самими освітянами класово ворожих і контрреволюційних настроїв серед соціально-небезпечних елементів нашої спілки”. Наводилися факти опору деяких учителів хлібному пограбуванню села. У Чернігівській обл. в березні 1933 р. із спілки працівників освіти було виключено 4 учителів, які потрапили до ДПУ за переховування куркульського хліба [15, с.149] тощо.

Учителів залучали до “битви за хліб”, “накладаючи завдання” на хлібозаготівлю. У Канівському районі Київщини один такий учитель-активіст для того, щоб виконати своє завдання, замикав селян у темну кімнату і обливав холодною водою (у лютому). В Одеській обл. (найбільше постраждала від голоду) вчителі виявили 95 ям із зерном, “прихованим куркулями” [6, ф.166, оп.17, спр.69, арк.18]. Це робилося в той час, коли сільські вчителі самі жорстоко голодували. Про це, зокрема, говорилося в листі вчителя В.Бесарабова з Одеської обл. до редакції газети “Вісті”: “Замість минулої голодухи і обтікання від голоду наприкінці року – в цьому році голод у весь розмах розпочався з початку учбового року. Борошно “кращої якості”, неможливо розібратися, чи то житне, чи то суржикове, чи то з половиною – і більше не заїкайся. Говорити й жалітися про це нікому, крім ворожнечі нічого не доб'єшся” [8, ф.5, оп.1, спр.68, арк.23].

Тільки в 1935/1933 н. р., згідно з офіційною статистикою, був перекрытий показник 1931–1933 рр. по кількості сільських учнів у всіх типах шкіл УСРР. Такий

страшний період прийшлося пережити нашим співвітчизникам. Особливо боляче за дітей, які винесли стільки мук у ті страшні роки. Що ж до майбутнього України, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуваються й досі.

1. Гострі проблеми // Радянське село. – 1930. – 9 вересня.
2. Діти вчаться // Комуніст. – 1931. – 9 вересня.
3. Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. – 1990. – №10.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 16, спр. 70, 84, 118.
5. ЦДАВОВУ, ф.2605, оп.1, спр.176.
6. ЦДАВОВУ, ф.166, оп.17, спр.786, 444.
7. ЦДАВОВУ, ф.10, спр.108, 1444, 875, 1166, 426, 69.
8. ЦДАВОВУ, ф.5, оп.1, спр.3078.
9. Міщенко В.С. Безкровна війна. – К., 1991. – 126 с.
10. Колективізація і голод в Україні. 1929–1933: 36. док. – К., 1994.
11. Результати переписи // Известия. – 1989. – 19 янв.
12. Нагорна–Персидська Н., Коган В. Розподільники життя і смерті // Освіта. – 1993. – №4.
13. Такер Р. Сталин. Путь к власти. – М., 1991. – 316 с.
14. X Всеукраїнський з'їзд Рад. – К., 1938. – 123 с.
15. Массовое просвещение в СРСР. – М., 1937. – 116 с.

In the research work there have been Soviet considered the problems connected with the transition to the general education in the Soviet Ukraine. The final terms of this transition have been investigated as well. Profound evidence has shown that this activity took place only within 1937–1938.

Key words: general education, policy of the Soviet State, culture, education, totalitarian system.

УДК 94 (477) “1947-1949”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Р. Офіцинський, В. Петрецький

**ТРУДОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЮНАКІВ У ДОНБАС
(1947–1949 рр.)**

Трудова мобілізація в СРСР виступала важливим інструментом економічної політики тоталітарної держави. Агітаційно-пропагандистська машина характеризувала її як “добровільну”, але насправді вона носила командний, примусовий, а іноді й репресивний характер. Особливо чітко це проявилось на Закарпатті в 1947–1949 рр.

Ключові слова: трудова мобілізація, Закарпаття, Донбас, радянський уряд.

У повоєнну відбудовну п'ятирічку в УРСР робітничих кадрів особливо потребував індустріальний Донбас. Це яскраво засвідчують документи про призов населення Закарпатської області в школи фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН) Сталінської та Ворошиловградської (нині Донецької та Луганської) областей, підпорядкованих вугільній промисловості Радянського Союзу [3, арк.131]. Якщо в системі державних трудових резервів СРСР 1946–1947 рр. з'явилося 1350 нових шкіл ФЗН, то в УРСР упродовж тільки 1948-го їх кількість збільшилася втричі порівняно з довоєнною [8, с.110].

Узагалі професійно-технічні навчальні заклади для підготовки робітників масових професій діяли в СРСР 1940–1958 рр. Їх утворили на виробничій базі підприємств вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової, будівельної та інших галузей. Туди залучали 16–18-літніх юнаків будь-якого загальноосвітнього рівня. Спочатку учні вчилися півроку й перебували на державному забезпеченні. Невдовзі школи ФЗН вугільної, гірничорудної та будівельної промисловості реорганізували в гірничопромислові школи (1949) і будівельні училища (1955) з десятимісячним терміном навчання.

Мобілізацію закарпатської молоді в ці заклади розпочали в другій половині 1947 р. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відвела того року Закарпатській області

квоту 8 тис. молодих людей. Уже 13 лютого 1948 р. виконком обласної ради депутатів трудящих і обком КП(б)У прийняв постанову (№ 159 / 16–3) про відправку з 15 лютого до 25 березня чотирьох тисяч 18–19-літніх призовників у школи вугільної промисловості. Але не в усіх округах (районах) синхронно взялися тоді за відповідну роботу. Про це свідчить довідка “Про хід призову молоді в школи ФЗН по Закарпатській області станом на 25 лютого 1948 р.” [4, арк.1, 6–8].

Уже перші набори показали, що на виклик зголошуються не всі (табл.1), деякі відкрито відмовляються приймати повістки, утікають і т. п. Так, 4 березня до с. Солотвино (нині Тячівський район) викликали 137 чол., з'явилося 56, відібрали 37. На 10 березня до м. Рахів викликали 171 чол., з'явилося 66, відібрали 53 чол., а відправили тільки 23 – решта втекла.

Таблиця 1

Призов закарпатської молоді в школи ФЗН станом на лютий 1948 р. (чол.)

Адміністративна одиниця	Викликали	Явка	Зарахували
Мукачєво-округ	356	350	205
Мукачєво-місто	220	124	41
Ужгород-округ	293	230	118
Хуст-округ	168	57	27
Усього	1037	761	391

Найскладніша ситуація склалась у селах Середнє Водяне, Біла Церква, Солотвино, де домінувало румунське населення. Звідти викликали майже сто чоловік, але жоден на збірні пункти не з'явився, незважаючи на неодноразові виклики. Коли представники окружного комітету пройшли хатами призовників, то не знайшли нікого. Вони сховалися в лісі. Тоді запустили силові методи. У ніч із 14 на 15 березня 1948 р. міліціонери й члени сільвиконкому Середнього Водяного провели раптовий рейд. 25 затриманих розмістили в кімнаті сільради, але п'ятьом вдалося втекти відразу через розбите вікно. Уранці прибула вантажівка з двома міліціонерами. Через декілька хвилин зійшлося майже все село, оточило автомобіль, одного міліціонера навіть побили. Користуючись моментом, юнаки розламали двері сільради й зникли [4, арк.9].

В окремих випадках комісії халатно підходили до визначення стану здоров'я мобілізованої молоді. Багатьох відправлених на місці не прийняли й повернули додому. Так, Воловецький окрвиконком направив 5 хворих туберкульозом, у т. ч. двох сліпих, без жодних документів [5, арк.68].

Сотні відправлених тікали дорогою. Пояснювали це завжди недостатністю роз'яснювальної роботи й нестачею вповноважених, закріплених за ешелонами. Отже, з плану призову 1 тис. чол. у Сталінську область на 15 липня 1948 р. відправили 1306, прибуло на місце 845, зарахували 693. На кінець місяця з прибуттям нових ешелонів у школи ФЗН потрапило 919 закарпатців, або 91,9% плану. Це був досить великий відсоток. Загалом по Україні з 46952 чол. зарахували 18094, або 25% плану [9, с.105].

Постанова Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. зобов'язала відправити в Донбас 60 тис. чол. військовозобов'язаних 1928 року народження. Закарпатській області по лінії міністерств вугільної та будівельної промисловості запланували 1 тис. чоловік для Ворошиловградської області.

У 1949 р. мобілізація молоді похввалася. Облвиконком визначив збірний пункт у Мукачєві на вул. Духновича, 17, неподалік залізничної станції [5, арк.68]. Для відправки ешелонам призовані (мобілізовані) повинні були мати: теплий одяг, взуття, одну пару запасної білизни, горня, ложку, рушник, харчування на три доби. Вимагалися такі

документи: паспорт із відміткою про виписку, прописне свідоцтво з відміткою про зняття з обліку, путівку в школи ФЗН, довідку про стан здоров'я, довідку з місця проживання.

У листі заступника начальника управління училищ і шкіл ФЗН УРСР від 23 липня 1949 р. до голови Закарпатського облвиконкому вказано, що Закарпатська область закріплена за Сталінським управлінням трудових резервів. Зазначені міста-центри ФЗН: Горлівка (6 шкіл), Єнакієве (3), Красноармійськ (1) і Дзержинськ. Проте тогоріч план 5,5 тис. Закарпаття змогло виконати лише на дві третини [5, арк.69; 6, арк.13, 161]. Найкраще справлялися гірські райони з надлишком робочих рук. Рахівський і Перечинський райони практично саботували акцію (15% плану).

Аби виправити невтішну картину, скористалися послугами міліції. Наприклад, у травні 1948 р. уповноважений Виноградівського окружкому КП(б)У відправив у відділ МВС заручниками батьків 12-ти юнаків, які ухилялися від призову в школи ФЗН. У Перечині його колега розпорядився арештувати майно сімей таких призовників [1, арк.57].

Чим зумовлений масовий спротив мобілізаційній кампанії? Про нестерпні умови життя в школах ФЗН Донбасу свідчить витяг з анонімного листа до І.Туряниці. Цитуємо мовою оригіналу: “Ви нас с Закарпаття передали сюда на роботу в шахти. Тут нас сотрудники школи ФЗО № 94 називають бандіровцями і нас б'ють, наприклад в Сталінській Конституції такого нет, щоби бить хай засудять на сколькото, но бить нельзя. Тут нам плохо, не кормлять нас хорошо, і одержу не дають... Ми усі учащиеся школи ФЗО № 94 уйдеме додому бо у нас роботи хватает і будеме план виконувати як ми виконували, хто в лісі ілі на лісопильних заводах... Тут побив Директор та воспитатель і майстера 3-х хлопців їх фамілія 1. Матушак, 2. Олень, 3. Мицавда... Свою фамілію написати ... боюсь, що може здесь узнать Директор і другі, та би ня забили, а ще хочу бачить свою родину. Ми усі ФЗО № 94 просимо Вас щоби Ви нас осуди вивезли обратно на Закарпаття і ми чесно і красно будем работать і если нада і розпишемся і на п'ять годов, що чесно отработаем... Прийміте горячий привіт от В. Березнянських хлопців” [2, арк.5].

Певна кількість утікачів переходила на нелегальне становище. Їх арештовували й притягали до кримінальної відповідальності: приміром, вісьмох юнаків с. Верхне Солотвино (Ужгородський район), чотирьох із с. Квасово (Берегівський район). Траплялося, слідчі звинувачували їх у виступах проти існуючого ладу, унаслідок чого збільшувалися строки покарання. Так, у церкві с. Тур'я-Бистра (Перечинський район) “провокаційного і антирадянського” листа з Донбасу про важку долю учнів школи ФЗН прочитав греко-католицький священник Г.Егреші. Згодом священника теж засудили.

При облвиконкомі діяв спеціальний сектор із набору в школи ФЗН. Центральні установи наполегливо вимагали пояснень недовиконання планових завдань. Їх надсилав голова облвиконкому І.Туряниця. Так, у листі заступнику керуючого справами Ради Міністрів УРСР С.Горохову від 1 жовтня 1949 р. він указав, що в 1947–1949 рр. із Закарпаття в школи ФЗН уже відправили 12 тис. призовників. Образно кажучи, Туряниця просив послабити цей мобілізаційний прес, який було несила виконати в повному обсязі. Проте вказана кампанія ще тривала кілька років.

* * *

Трудові мобілізації, ініційовані в Росії відразу після приходу більшовиків до влади (сумнозвісні “трудові армії” Троцького), стали часто вживаним робочим інструментом економічної політики тоталітарної держави. Агітаційно-пропагандистська машина кваліфікувала їх як масовий “добровільний” рух, але позаекономічний було складно приховати. Власне, це чітко й проявилось в перші роки радянзації Закарпаття. Щонайменше 12 тис. закарпатських юнаків опинилися в жорсткому горнілі відбудовних реалій індустріального Донбасу, причому випробування витримали далеко не всі.

тис. молоді

1. Держ і обком Закарпатської області (ДАЗО), ф.Р-195, оп.1, спр.89. Переписка с Президиумом Верховного Совета Украинской Социалистической Республики по организации работы с Советом Министров Украинской Социалистической Республики по организационным вопросам. – 189 арк.
2. ДАЗО – не в усіх відділах. п.1, спр.101. Переписка с учреждениями, организациями и предприятиями области по вопросам дозvole и проверки исполнения. – 152 арк.
3. ДАЗО на 25 лютого. п.14, спр.123. Рішення та постанови виконкому обласної Ради депутатів трудящих. – 217 же перші і
4. ДАЗО – відмовляється. п.23, спр.36. Листування з уповноваженим по набору молоді та іншими організаціями збору і відправки молоді в школи ФЗО. – 69 арк.
5. ДАЗО – Тячівський район. п.23, спр.59. Листування з уповноваженим по набору молоді та іншими організаціями до м. Рахів збору і відправки молоді в школи ФЗО. – 165 арк.
6. ДАЗО – решта області. п.23, спр.60. Листування з уповноваженим по набору молоді та іншими організаціями збору і відправки молоді в школи ФЗО. – 151 арк.
7. Довідка про життя О. Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у в'язницях // Реабілітовані історією. Закарпатська область: У 2 кн. – Ужгород: Закарпатський національний університет імені Івана Франка. – Кн. перша. – С.110–116.
8. Мішурин О. Радянська політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 135 с.

Адміністрація

одиночка
of totalitarism
Мукачеве
compulsory
beginning
Ужгород
Хуст-о
Усьє

...tions initiated in Russia became frequently used working instrument of economic politics
...agandive machine qualified them as mass “voluntary” movement, but out of economic
...n the surface and was difficult to hide Strictly speaking, it was clearly manifested at the
...ernment in Transcarpathia.
...rk mobilization, Transcarpathia, Donbas, Soviet government.

УДК 94(477)98–1991”

ББК 62.016.63

РОСІЙСЬКА ЗБІРНИК ПУБЛІКАЦІЙ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ У ЛЬВОВІ (1988–1991 рр.)

О.І. Муравський

і окружних

овалися в Львові
80–90-х роках
їх членів
їх розміри
їх вплив на культурне й політичне життя краю.

їх розміри: Львів, росіяни, культурне товариство, національно-культурний рух.

вікно. Ура

шлося майже
політична та культурна діяльність російських товариств у Львові в

останні роки
ування СРСР тривалий час залишалася поза увагою науковців.

Напружені
їни та постійні конфлікти між окремими представниками української

титульованої молоді
другою за величиною національною меншиною тільки ускладнювали

дослідження
ловецький процес, а життя російської громади Львова здебільшого аналізувалося на

сторінках
чної преси. Однією з перших наукових робіт, присвячених етнологіч-

мографічній відп
соціальному розвитку російської громади всієї Західної України, стало

дослідження
львова “Росіяни західних областей України”. У ній основний акцент

зроблено
ривову і тенденції питань динаміки та чисельності росіян, їх трудової зайнятості та

соціальної
на місцевості. Політичні та культурні аспекти російського національно-куль-

турного руху
ФЗН потрапили в праці С.Сокурова “Очерки истории русского национально-

культури
в Галиции (1988–1993 годы)”. Написане на власних спогадах

автора
їня однобічно та тенденційно висвітлює діяльність лише одного това-

риства
тства ім. А.С.Пушкина”, залишаючи поза увагою інші російські націо-

нальні лінії
ї. Інші автори лише дотично торкаються питань історії російської

громади
для Ворошилова на зламі 80–90-х років ХХ ст. Відсутність наукових праць із вказаної

проблеми
мовлює основне завдання статті – об’єктивно та неупереджено розгля-

нути процес
розвитку російського національно-культурного руху у Львові в період

їхого становлення
ї становлення.

ласної бібліотеки

© Муравський

39

Завдяки асиміляційним процесам, на кінець 80-х – початок 90-х років, останні роки існування Радянського Союзу, на території Львівської області компактно проживала велика кількість росіян. За переписом 1989 року їх чисельність складала 7,2% (195,1 тис. чол.) від усього населення Львівщини [1, с.22]. Політика “гласності”, “демократизації” сприяла пожвавленню суспільно-політичного життя у краї, що вплинуло на розвиток російського національно-культурного руху.

У 1988 році у Львові виникає перше російськомовне товариство – “Друзі українського мистецтва і літератури”. Аналогів подібної організації в УРСР тоді ще не було. Ідея створення товариства належала двом етнічним росіянам, постійним місцем проживання та праці яких став Львів: науковому співробітнику Інституту суспільних наук АН УРСР Сергєєву Миколі Васильовичу та члену Львівського відділення Спілки письменників України (СПУ) Сокурову Сергію Анатолійовичу.

Розуміючи необхідність об’єднання російськомовної громади міста задля збереження культурної спадщини свого народу, вони розпочали клопітку роботу з підготовки установчої конференції, яка відбулася 24 вересня 1988 року. На ній обрано керівні органи організації: раду (очолив М.В.Сергєєв) та двох секретарів (О.Воробйова й М.Шапиро). Товариство не мало стабільних грошових надходжень і на момент створення нараховувало близько 80 активістів [2, с.9]. Згодом його друкованим органом стає газета “Совість”.

З перших днів створення товариство активно включилося до громадсько-політичного життя міста, проте пріоритет віддавався культурним заходам. Тільки протягом двох наступних років товариство провело приблизно 80 культурно-мистецьких акцій. Серед найбільш масштабних – святкування 200-ліття з дня народження Михайла Щепкіна (14 листопада 1988 р.), проведення вечорів європейської і української духовної музики, присвячених 425-літтю з дня опублікування І.Федоровим “Апостола” (з вересня 1989 р.), організація першої в СРСР церковної панахиди в пам’ять про О.С.Пушкіна (10 лютого 1990 р.) і інші заходи. Мистецькі акції, організовані на високому рівні завдяки співпраці з театральними трупамі, відомими музикантами, науковою та творчою інтелігенцією, Російською православною церквою (РПЦ), сприяли популяризації власних програмних ідей, дозволили залучити нових активістів, завдяки чому товариство стало відомим не тільки у Львові, а й далеко за межами УРСР.

Було б помилково уважати, що організація стояла осторонь політичного життя краю. Насичений мітингами, демонстраціями, Львів у 1989 році перетворився на своєрідний “П’ємонт” боротьби за самостійність та незалежність України. Цьому сприяли новостворені неформальні громадсько-політичні організації, які якщо й не були створені у Львові, то мали в місті свої філіали. Таке пожвавлення суспільно-політичного життя в місті, пов’язане з українським національним відродженням, було неоднозначно сприйняте російськомовною громадою. Одні, побоюючись утисків російської мови та віросповідання, зведення росіян до статусу національної меншини, відкрито висловлювали своє обурення домаганням українців поступок у національно-культурній сфері (так, для прикладу, демонстративно покинув лави СПУ С.Сокуров, не поділяючи поглядів своїх колег по перу), інші вже тоді проявили далекоглядність і шукали шляхів порозуміння з титульною нацією. Прикладом такої співпраці стала участь у підготовці й проведенні установчої конференції Львівської організації Народного руху України (НРУ) 7 травня 1989 року голови товариства “Друзі українського мистецтва і літератури” М.Сергєєва.

Керівництво міста одразу ж відреагувало на появу нової громадсько-політичної організації і, щоб посилити до неї невдоволення, періодично через контрольовані ЗМІ поширювало інформацію про можливі погроми рухівцями росіян та євреїв. Тому вже на одному з перших своїх мітингів 17 червня 1989 року Львівська регіональна організація НРУ була змушена ухвалити звернення, в якому спростовувались подібні закиди.

“Львів’яни мусять знати, хто хоче в нашому місті трагедії, – йдеться у документі, – Львів був і буде містом братерства” [3, с.36].

Проте у своїй більшості російськомовне населення Львова з насторогою поставилось до крайової організації Руху. На з’їзді НРУ 9–10 вересня в Києві товариство “Друзів українського мистецтва і літератури” теж представляв М.Сергєєв. Передбачалося, що організація враховуватиме інтереси не тільки корінної нації, а й усіх національностей, для яких Україна стала другою батьківщиною, і сприятиме “...у побудові демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу, умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і створення суверенної української держави” [3, с.62].

Громадсько-політична активність голови російськомовного товариства М.Сергєєва наразилася на критику консервативної частини “Друзів українського мистецтва і літератури”, очолюваних С.Сокуровим. Намагання М.Сергєєва знайти порозуміння не дали бажаних результатів, після чого він з односторонніми покинув лави товариства.

11 лютого 1990 року в приміщенні Молодіжного театру, що на вул. Л.Курбаса, 3, відбулась Установча конференція Російського культурного товариства ім. А.Д.Сахарова. Головою організації обрано Миколу Васильовича Сергєєва, а її ядро склали активісти, що вийшли з товариства, очолюваного С.Сокуровим, росіяни та представники інших національностей, небайдужі до майбутнього розвитку російського національно-культурного руху у Львові. Усі важливі питання вирішувались на координаційній Раді*.

Згодом, 25 березня 1990 року, загальна рада Товариства (280 чоловік) прийняла статут, згідно з яким головною метою діяльності організації проголошувалися: підтримка процесу українського національного відродження; гармонізація відносин між українською і російською національними культурами; надання допомоги російськомовним спеціалістам в оволодінні українською мовою; спільна робота з демократичними рухами, направлена на досягнення суверенітету Україною та ін. [4, с.1]. Друкованим органом об’єднання стала газета “Русское Слово”. Таким чином, на початку 1990 року у Львові з’явилося дві впливові організації, основним напрямком роботи яких стало відродження історико-культурних надбань російського народу, захист їх прав та інтересів перед органами державної влади всіх рівнів.

Вороже ставлення новостворених структур одна до одної, із одного боку, послаблювало російськомовний рух, а з іншого – стимулювало новостворені організації до творчих пошуків у боротьбі за визнання та прихильність місцевої громади росіян.

Керуючись гаслом “мета виправдовує засоби”, одразу ж після розколу товариств С.Сокуров розпочав активну роботу з дискредитації програмних цілей та завдань товариства ім. А.Д.Сахарова, адже, на його думку, тепер усі на сході та півдні України будуть знати, які щасливі росіяни в “Україні для українців” [2, с.15]. У листопадовому номері газети “Совість” (№3, 1990 р.) з’являється стаття Е.Сотникова “Портрет знаомого лица”, основна мета якої – показати в негативному світлі громадсько-політичну діяльність М.Сергєєва, покладаючи на нього вину за розкол колись єдиної організації. З цього приводу у відкритому листі ради Російського культурного товариства ім. А.Д.Сахарова йдеться: “Сам факт появи, а також зміст статті, її стилістика говорить про бажання президії товариства ім. О.Пушкіна будь-якими методами дискредитувати РКТ ім. А.Д.Сахарова. Як нам видається, основна причина, що викликала настільки негативне відношення – серйозні світоглядні розходження і як наслідок, політичні, культурологічні

* До складу координаційної Ради станом на 22.08.1990 року входили: М.Сергєєв – голова товариства; А.Литвинов – комерційний директор; С.Сороков – відповідальний секретар; В.Мостовой – виконавчий комітет, правовий захист; М.Курсанова та Н.Турбал – зовнішні зв’язки, культурологічна діяльність; А.Овчинников та В.Євстегнеєв – освіта, наука; М.Кравченко – технічний секретар.

і інші протиріччя на цьому ґрунті... Непримиренна боротьба з нами, яка триває із лютого 1990 року свідчить про повне несприйняття РТ ім. О.Пушкіна поглядів, відмінних від своїх, відмову від політичного плюралізму, намагання монополізувати будь-який російський рух” [5, с.1]. Розбіжності між двома організаціями тільки поглиблювалися.

У таких умовах відбувалася внутрішня реорганізація структури товариства “Друзі українського мистецтва і літератури”. 22 вересня 1990 року в актовому залі Будинку офіцерів пройшли установчі збори асоціації “Російська школа”. Створена при РТ ім. О.Пушкіна, вона покликана “задовольнити освітні потреби російського населення міста та області” [6, с.1]. Основним напрямком її діяльності як аполітичної організації стала робота “по зміцненню відносин між педагогічними і учнівськими колективами російських і українських шкіл”. У школах, що входили до Асоціації, навчання проводилося російською мовою, проте за бажанням батьків не виключалась можливість вивчення інших мов, історії, культури дітей інших національностей [7, с.3].

29 вересня 1990 року на звітно-виборчій конференції товариства “Друзі українського мистецтва і літератури” обрано нові керівні органи: раду в складі 51 особи та президію*, а також затверджено назву організації – Російське товариство імені Олександра Пушкіна. Членство в організації відкрито для всіх осіб, мовою спілкування яких є російська, та “для осіб всіх національностей, вікових і соціальних груп, атеїстів і віруючих, незалежно від їх членства в інших громадських організаціях чи політичних партіях”. Основна мета діяльності організації – зміцнення дружби і взаєморозуміння з українським народом, а також збереження духовних цінностей російської культури на Львівщині [8, с.1]. У політичній сфері товариство підтримувало ідею державного суверенітету України, яка базувалася б на “Декларації прав людини”, прийнятій на сесії ООН [9, с.3].

Щоб досягти поставлених завдань, радою були розроблені пропозиції до місцевих органів державної влади, реалізація яких сприяла б нормалізації міжнаціональних стосунків на Львівщині. Пропонувалось: у *соціально-правовій* сфері – створити при Львівській міській раді палату національностей, до складу якої повинні були б увійти на пропорційній основі представники всіх національностей, які проживають у місті; вибрати з міського депутатського корпусу комітет у справах національностей; у сфері *науки, освіти, мови* – активно сприяти у створенні належних умов для вивчення національними меншинами своїх мов, історії, культури; зберегти існуючу мережу російських шкіл у Львові для забезпечення спілкування рідною мовою; створити всі умови для поглиблення вивчення української мови в російських школах; забезпечити об’єктивність оцінювання знань при вступі й навчанні у вищих навчальних закладах незалежно від знання української мови; у сфері *захисту прав людини* – протистояти дискримінації при прийомі на роботу за національним, релігійним чи політичним принципом; створити при міськвиконкомі відділ у справах національностей і захисту їх прав [9, с.2–3].

Привернути увагу громадськості до проблем російськомовної громади Львова повинна була б суспільно-політична конференція “Україно-російські відносини в сучасній Україні”, яка відбулася 4 січня 1991 року. Її учасники, представники різноманітних партій і громадських організацій, висловили свої погляди й пропозиції щодо майбутніх відносин двох народів. Практичним наслідком конференції став проект “Положення про національно-культурну автономію російського населення Львівської області”, розроблений РТ ім. О.Пушкіна. Його автори пропонували створити умови для збереження, розвитку російської національної самобутності, забезпечити можливість спілкуватися й

* До складу Президії ввійшли дев’ять осіб: С.А.Сокуров – координатор, директор Російського культурного центру; В.А.Сулімов – відповідальний секретар; І.М.Тюріна – секретар; С.М.Соколов – керівник культурологічного сектора; В.Р.Бобров – керівник економічного сектора; Н.Є.Ясинська – керівник правового сектора; Єліневський Е.Ф. – керівник політичного сектора; С.С.Євсєєв – керівник шкільного сектора; В.В.Кравченко – голова Асоціації “Російська школа”.

здобувати освіту російською мовою, взаємно підтримувати процеси відродження своїх культур тощо [10, с.2]. В ухвалі конференції з цього приводу йдеться: “В незалежній Україні інтереси росіян та російськомовних громадян забезпечить національно-культурна автономія, побудована на засадах самоуправління, при підтримці держави... рівноправна участь росіян в політичному, державному, культурному житті необхідно для об’єднання всіх творчих сил народу, для виведення з кризи нашої спільної батьківщини – України” [10, с.2].

Попри складне матеріальне становище, активно працювало товариство ім. А.Д.Сахарова. Його учасники тільки протягом 1990 року провели більше 60-ти культурних та громадсько-політичних акцій, а кількість членів організації за вказаний період збільшилася до 1000 осіб [11]. Товариство виступало з ідеєю створення консульства РСФСР у Львові, про що клопотало перед урядом УРСР, підтримувало дружні стосунки з українськими, російськими, польськими культурними організаціями. Під час студентської акції непокори 2–17 жовтня 1990 року в Києві активісти РКТ ім. А.Д.Сахарова висловили свою підтримку голодуючим студентам, про що на мітингу 7 жовтня 1990 року у Львові, організованому Народним рухом України та РКТ ім. А.Д.Сахарова, заявив голова організації М.В.Сергєєв [12]. Особливо помпезно пройшло відзначення дня пам’яті академіка А.Д.Сахарова в грудні 1990 року. Програма святкувань передбачала документальні й художні виставки, концерти, виступи відомих громадсько-політичних діячів Львівщини [13, с.6].

М.Сергєєв та його однодумці доклали чимало зусиль для створення на Львівщині російської (російськомовної) громади. Розроблена ними “Концепція створення і функціонування російської громади на Львівщині” передбачала утворення єдиного координаційного органу росіян Львова – ради, до складу якої на паритетних засадах входили б усі російські організації міста: РТ ім. О.Пушкіна, РКТ ім. А.Д.Сахарова, асоціація “Російська школа”, асоціації художників, інженерів та інші об’єднання російськомовних мешканців Львова. Мета такої організації – сприяння відродженню й розвитку російської культури, забезпечення умов для повноцінного життя російськомовних громадян [14, с.1]. Проте на заваді створення на Львівщині подібної громади стала неузгодженість дій між двома провідними російськими товариствами Львова. Ситуація ускладнювалася ще й конфліктом через приміщення, адже рішенням Львівського облвиконкому №293 від 21.08.1990 р. на баланс РТ ім. О.Пушкіна для створення Центру російської культури було передано приміщення кінотеатру ім. Короленка. Намагання представників РКТ ім. А.Д.Сахарова домовитися про спільне використання приміщення чи оренду не принесло бажаних результатів.

Росіяни, чисельність яких на Львівщині сягала близько 200 тис., хоч і являли собою значну громаду, проте, опинившись в українському середовищі, почували себе не затишно. В області з традиційно сильним патріотичним духом на хвилі національного піднесення початку 1991 року посилювались антиросійські настрої. Українці, мову, культуру, звичаї яких зневажали протягом багатьох століть, вбачали в росіянах запеклих ворогів української державності. Це змусило представників РТ ім. О.Пушкіна виступити із заявою, в якій члени організації висловилися “проти нагнітання напруги між різними політичними силами...” і закликали “всі політичні сили і громадські організації, усіх громадян до демократичної згоди і громадянського миру” [15, с.1]. Тоді ж у квітні 1991 року при Російському культурному центрі був створений правозахисний громадсько-консультативний пункт, що надавав правову допомогу російськомовній громаді міста.

З розпадом СРСР росіяни, що проживали на території України, опинилися за кордоном і звикали до нового свого статусу – “національної меншини”. Болісно переживаючи перейменування вулиць (Лермонтова, Пушкіна, Суворова і т. д.), закриття російських шкіл та шкіл зі змішаною формою навчання, зміни в ставленні до російської мови в нових суспільно-політичних умовах, російськомовна громада Львова силами існуючих

товариств наново розпочала утверджувати свої національно-культурні традиції. Актуальною в цей час була ідея створення у Львові Російського вільного університету. Планувалося, що студентом цього вузу може стати будь-яка молода людина із середньою освітою, будь-якої національності, яка “бажає проникнути через російську мову в культуру, науку, психологію, право, теологію” [16, с.1]. Через відсутність матеріально-технічної бази проект не вдалося втілити в життя.

Представники російськомовних товариств Львова брали участь і в Першому всеукраїнському міжнародному конгресі в Одесі 16–17 листопада 1991 року. Від імені делегації Західної України на ньому виступив М.Сергеев із доповіддю, присвяченою як міжнародній ситуації в Україні загалом, так і становищу російської громади у Львові зокрема. Згодом, 5 грудня 1991 року, у Львові відбулася зустріч представників національних товариств міста, на якій було вирішено створити Представництво національних товариств. Представництво повинне було б “сприяти розвитку кожної національної меншини в регіоні, гармонізувати міжнародні відносини, координувати дії в області культури, економіки, права, науки і освіти” [2, с.38].

На зламі 80-х – 90-х років усі російські організації Львова переживали період піднесення. Їх мистецькі заходи справляли помітний вплив на культурне життя західних областей України, сприяли поглибленню співпраці між різними національностями, що проживали на Львівщині. Про існування таких організацій, як РТ ім. О.Пушкіна, РКТ ім. А.Д.Сахарова, знали далеко за межами УРСР. Зі здобуттям Україною незалежності розпочинається новий етап російського національно-культурного руху, що триває до сьогодні.

1. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). – Львів: Центр Європи, 1997. – 176 с.
2. Сокуров С. Очерки истории русского национально-культурного движения в Галиции (1988–1993). – М.: Клуб “Реалисты”, 1999. – 68 с.
3. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
4. Устав Русского культурного общества им. А.Д.Сахарова.
5. Заявление Совета Русского культурного общества им. академика А.Д.Сахарова // Русское Слово. – 1991. – №2.
6. Создана Ассоциация // Совесть. – 1990. – Сентябрь.
7. Кравченко В. О нашей Ассоциации // Совесть. – 1990. – Ноябрь.
8. Новая редакция Устава // Совесть. – 1990. – Ноябрь.
9. Политическая платформа // Совесть. – 1990. – Июль.
10. Положение о национально-культурной автономии русского населения Львовской области // Совесть. – 1991. – Август.
11. Протокол №26 расширенного совещания Совета культурного Общества им. А.Д.Сахарова от 25.11.1990 г.
12. Протокол №19 заседания русского культурного общества им. А.Д.Сахарова от 09.10.1990 г.
13. Из жизни Общества // Русское Слово. – 1990. – Декабрь.
14. Из концепции создания и функционирования Русской общины на Львовщине // Русское Слово. – 1991. – Июнь.
15. Заявление Русского общества им. А.Пушкина // Совесть. – 1991. – Апрель.
16. Зербино Д. Вольный русский университет? Необходим! // Совесть. – 1991. – Сентябрь.

It analyses the process of creation and activity of Russian cultural societies in Lviv at the end of the 80th and the beginning of the 90th and their influence on the cultural and political life of the region.

Key words: Lvov, Russians, cultural society, nationalno-coultourniy motion.

УДК 304.4 (477.8)

ББК 71.04 (4УКР)

Н.М. Жулканич

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ СЕЛА ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (1980–1990-ті рр.)

У даній публікації проаналізовано процес соціально-культурного розвитку карпатського села, зокрема стан освіти, сфери охорони здоров'я, функціонування культурно-освітніх закладів. Критично осмислено проблеми соціальної сфери, наголошено на позитивних та негативних аспектах її розвитку.

Ключові слова: соціально-культурний розвиток, карпатське село, сфера охорони здоров'я, культурно-освітні заклади.

Функціонування культурно-освітньої сфери має визначальний вплив для формування повноцінного життєвого середовища людини. Загалом, за визначенням науковців, під соціально-культурною сферою регіону розуміють “комплекс галузей з невиробничих видів діяльності, об'єднаних територіальною близькістю відповідної інфраструктури, видами праці, головним об'єктом яких є людина” [12, с.23].

Проблеми функціонування соціально-побутової сфери карпатського села неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних науковців. Серед них І.Глібов [9], Н.Кисіль [12], М.Орлатий [16], І.Прокопа [17], К.Прокопишак [18] та ін.

Метою даної публікації є проаналізувати становище об'єктів соціально-культурної сфери. Дослідити функціонування освітніх установ, закладів охорони здоров'я та культури в карпатських селах упродовж 80–90-х рр. минулого сторіччя.

Особливе місце серед галузей соціально-культурної сфери посідає освіта. В аналізованій період показником загальної культури та інтелектуального розвитку особистості вважалася наявність і кількість об'єктів освіти. Без сумніву, кількість закладів соціальної сфери на селі, що вводилися в дію здебільшого коштом господарств, зростала, однак залишалася недостатньою, не задовольняла потреб населення.

Першою ланкою мережі освітніх закладів є дошкільні. У першій половині 80-х рр. дошкільним вихованням, наприклад, в Івано-Франківській області було охоплено 47,4% міських та 7,3% сільських дітей дошкільного віку. Не відвідувало садок 151,8 тис. дітей, з них 54,6 тис. (35,9%) – це діти, що проживали в гірських районах [4, арк.11]. На початок 1990-х рр. у 398 селах Чернівецької області функціонувало 249 постійних дитячих дошкільних закладів (на 20 більше, ніж у 1985 р.), в яких виховувалися 15,5 тис. дітей. В окремих дошкільних закладах перевантаженість становила 2,9 раза. Наприклад у селі Мамалига Новоселицького району Чернівецьчини на 44 місця припадало 128 дітей [6, арк.79]. Така сама ситуація мала місце і в селах Сторожинецького, Сокирницького районів. У ряді населених пунктів Глибоцького району з населенням 2–2,5 тис. дошкільні заклади взагалі були відсутні. До того ж, 45% дошкільних закладів зазначеної області розміщувалися в пристосованих приміщеннях, 14 – у малоприсадибних для експлуатації, 15% – у приміщеннях, що були в аварійному стані. Мали місце й проблеми із забезпеченням цих закладів кваліфікованими спеціалістами. Лише 32,3% завідувачів та 17,1% вихователів мали вищу педагогічну освіту [6, арк.80].

Не маючи змоги самостійно фінансувати видатки на утримання й належне функціонування соціальної сфери сіл, керівництво колгоспів використовувало для будівництва об'єктів соціально-культурного призначення кошти централізованого фонду соціального страхування колгоспників. У 1982 р. лише в Чернівецькій області з цього фонду було освоєно 2122 тис. крб., збудовано 3 школи, 1 дитячий садок, 3 будинки культури, 5 клубів, 4 лазні, 1 житловий будинок [7, арк.11–12].

Упродовж досліджуваного періоду відбувалося скорочення мережі дошкільних закладів та кількості дітей у них, що було зумовлено нестабільною економічною ситуацією, безробіттям та неможливістю батьків сплачувати за перебування дітей у згаданих закладах. Зі зменшенням чисельності дітей, що відвідували сільські дитячі садки,

знижувалася і їх завантаженість. У результаті за 1990–1997 рр. кількість дитячих садків у Львівській та Чернівецькій областях зменшилася відповідно на 176 та 80 одиниць [20, с.328; 22, с.277]. До кінця 90-х рр. дошкільним вихованням у дитячих садках було охоплено в середньому 9,5% дітей у сільській місцевості Карпатського регіону, тоді як у міських поселеннях – 42,7%. В Україні вказаний показник становив 18% у сільських поселеннях і 52% – у міських [21, с.438]. Отже, відмічена тенденція мала загальнодержавний характер. Недостатня забезпеченість сільських поселень регіону дошкільними закладами негативно впливала на розвиток інтелектуальних і розумових здібностей дітей, не сприяла успішному здійсненню підготовки останніх до освоєння програм початкової освіти в системі загальноосвітніх шкіл.

Серед структурних елементів освітньої мережі найбільшою за чисельністю складовою є середня освіта. Найявна в аналізованій період мережа сільських загальноосвітніх закладів не задовольняла потреби сільської молоді в забезпеченні визначеного в 53 статті Конституції України права на освіту за місцем проживання [1, с.32].

До того ж, кількість шкіл і учнів у них мала тенденцію до скорочення. За розрахунками в 1980–81 навчальному році в областях Українських Карпат функціонувало 3323 загальноосвітні школи, а в 1990–91 навчальному році – 3253, або за десять років припинили діяльність 70 загальноосвітніх шкіл. За цей же період контингент учнів зменшився на 61 тис. осіб [14, с.180].

Середній рівень забезпеченості сільськими загальноосвітніми школами в розрахунку на 100 карпатських сіл складав 85 одиниць. На Закарпатті цей показник становив 100 од., на Львівщині – усього 69 од. [16, с.157]. Низьким залишався рівень технічного стану шкільних приміщень, значна частина шкіл регіону функціонувала в пристосованих приміщеннях, без центрального опалення, водопостачання та каналізації. Наприклад, у Закарпатській області на початок досліджуваного періоду понад 11% шкіл перебували в пристосованих та непридатних приміщеннях. Частина школярів навчалася у дві зміни. Для доведення забезпеченості учнівськими місцями згідно з нормативом (95%) потрібно було збудувати шкіл на 24 тис. учнівських місць [3, арк.3]. Матеріальна база сільських шкіл фізично і морально застаріла. Складним залишалось питання забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами.

На Львівщині в першій половині 80-х років було збудовано 12 шкіл, 29 пришкільних інтернатів, 156 житлових будинків на 509 квартир для вчителів [9, с.79]. Проте загальні темпи введення в експлуатацію середніх навчальних закладів упродовж досліджуваного періоду скорочувалися. Якщо в 1985 р. в сільській місцевості областей Українських Карпат було введено в дію шкіл у середньому на 3,6 тис. учнівських місць, то в 1999 р. – лише на 1,0 тис. [21, с.221].

Забезпечення якісного навчання в селах областей Українських Карпат має свої особливості, у першу чергу, через нечисленність та поступове скорочення контингенту учнів у значній частині шкіл, функціонуючих переважно в гірських районах.

Спробами вирішити нагальні питання відродження освіти можна вважати прийняття Закону “Про освіту” (1991 р.) та Державної національної програми “Освіта” (“Україна XXI століття”). Обидва документи містили дозвіл створювати альтернативні, недержавні навчально-виховні заклади, які б забезпечували якість навчання на рівні державних вимог. Це сприяло відкриттю певної кількості гімназій, ліцеїв, коледжів із поглибленим вивченням окремих предметів. Проте такі заклади, організовані громадськими організаціями, підприємствами, установами та приватними особами, розташовувалися в містах, до того ж були малопоширеними. У 1990–91 навчальному році в Українській РСР функціонувало 30 гімназій та 22 ліцеї [14, с.180].

Важко вирішувалися проблеми початкової освіти. Згідно з Державною національною програмою “Освіта” відкриття державних малокомплектних шкіл передбачалося за умови, якщо кількість учнів становитиме не менше 5. Однак найбільшого

поширення в малонаселених пунктах України набули навчальні заклади типу “дитсадок-школа”. Вони виконували функції дошкільної установи та початкової школи. Це дозволяло зменшити кількість учнів початкових класів, які б змушені були діставатися до шкіл за кілька кілометрів по сільському бездоріжжю.

Відповідно до проекту Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва України на період 1996–2005 рр. передбачалося запровадити на селі нові типи шкіл та навчально-виховних комплексів – спеціалізовані загальноосвітні школи: спортивні, музичні, художні. Однак ця ідея впроваджена в життя не була.

Одна з важливих складових соціальної сфери – охорона здоров'я – упродовж досліджуваного періоду відставала від реальних потреб населення. Загалом, медичне обслуговування сільських мешканців має певні особливості. У 1980 р. на території регіону функціонувало 423 лікарняні заклади на 69,0 тис. ліжок, 790 амбулаторно-поліклінічних установ [15, с.364, 365, 367]. Із загальної кількості медичних закладів близько половини розміщувалося в пристосованих приміщеннях, у 70% – відсутні комунальні зручності: гаряча вода, каналізація, забезпечення газом. Нерозвинутою була на селі мережа аптек та аптечних кіосків, амбулаторії та фельдшерсько-акушерські пункти залишалися укомплектованими медичним персоналом на третину від потреби. Забезпеченість сільських мешканців регіону кваліфікованими лікарями залишалася у 2 рази нижчою, ніж міських [16, с.142]. Перелічені фактори справляли негативний вплив на стан здоров'я сільського населення.

Мережа лікарняних закладів регіону впродовж 1980–1999-х рр. звужувалася. Якщо в 1990 р. їх кількість становила 142, то на кінець досліджуваного періоду лише 94 одиниці. Кількість фельдшерсько-акушерських пунктів за цей же період збільшилася з 388 в 1990 р. до 467 одиниць у 1999 р. [19, с.376–377]. Проте забезпеченість карпатських сіл фельдшерсько-акушерськими пунктами на середину 90-х рр. залишалася низькою – у середньому 68 одиниць на 100 сіл. Медичні установи здебільшого розташовувалися в середніх та великих селах – колишніх центральних садибах колгоспів та радгоспів. Тому й на середину 90-х рр. 23,8% карпатських сіл [18, с.107], переважно малі та віддалені, не були забезпечені медичними установами. Селяни за потреби зверталися по допомогу до міських закладів охорони здоров'я, які до того ж краще були забезпечені кваліфікованими кадрами та медичним обладнанням. Однак із загостренням економічної кризи та погіршенням транспортного сполучення можливості одержати кваліфіковану медичну допомогу для селян значно зменшилися.

Чи не найбільшої шкоди здоров'ю населення завдала екологічна катастрофа 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції. Вона спричинила захворювання кожного 16-го жителя України. За показниками смертності наша держава займала в аналізованій період перше місце у світі. Вона посідала “57-ме місце за тривалістю життя серед чоловіків і 45-те – серед жінок, тобто була на рівні Гватемали, Суринаму й Сейшельських островів”. Така ситуація стала наслідком незначних відрахувань на охорону здоров'я із союзного бюджету. Наприклад, у 1988 р. в СРСР вони становили 25,5 млрд. крб., а в Сполучених Штатах Америки – близько 2000 млрд. дол. [10, с.259]. Кваліфікаційна підготовка медичного персоналу закладів охорони здоров'я також не відзначалася високим рівнем. Як наслідок, разом із зростанням чисельності медичних кадрів зростала смертність населення. Якщо в 1980 р. кількість померлих у регіоні становила 11,3 осіб на тисячу населення, то на кінець досліджуваного періоду вона зросла до 13,8 осіб. Чисельність лікарів у цей період зросла відповідно на 27,7% [14, с.43, 204; 21, с.329, 481]. З 1994 р. у сфері охорони здоров'я впроваджуються платні послуги. У структурі загальних платних послуг на селі їх частка складала 0,5%. Середній обсяг таких послуг на одного сільського мешканця був у 9 разів нижчим, ніж у місті [8, с.272].

Крім слабкої матеріально-технічної бази, проблематичним залишалося й кадрове забезпечення лікарняних установ. Значно вищою, ніж у містах, була плінність медичних кадрів. Це зумовлювалося незначним державним фінансуванням, низькою заробітною платнею, незабезпеченістю житлом молодих спеціалістів. У 32% населених пунктів регіону медичні заклади взагалі були відсутні [16, с.143]. Значна ж частина наявних була територіально віддалена від селян – розміщувалася на центральних садибах колгоспів та радгоспів, що стало наслідком централізації медичного обслуговування, проведеного на поч. 90-х рр. У результаті медична допомога стала для селян ще менш доступною, через віддаленість населених пунктів від центральних садиб та міст, нерегулярне транспортне сполучення. Значно сповільнилося будівництво нових закладів охорони здоров'я. Упродовж 1995–1999 рр. у карпатських областях не вводилися в експлуатацію нові лікарні та амбулаторно-поліклінічні установи [21, с.223–224]. Вищеперелічене разом із незадовільним забезпеченням функціонуючих закладів медичним устаткуванням та профільними спеціалістами призводило до підвищення захворюваності та рівня смертності сільських мешканців.

Серед факторів, які впливають на зміцнення здоров'я населення, вагоме місце займають фізична культура та спорт. Проте через відсутність належного фінансування більшість спортивних, футбольних майданчиків не відповідали і нині не відповідає своєму призначенню, не задовольняє вимог мешканців сільських населених пунктів, потребує капітального ремонту. Як наслідок, усіма видами спортивною та фізкультурно-оздоровчої діяльності на середину 90-х рр. було охоплено 8% від загальної кількості селян [17, с.40].

Таблиця 1
Забезпеченість сіл спортивними спорудами й установами, 1995 р. [18, с.114]

Регіони	К-ть сіл, що не мають, од.		У% до загальної кількості сіл, не мають	
	спортивних залів	спортивних майданчиків	спортивних залів	спортивних майданчиків
Україна	21933	17732	76,6	61,9
Карпатський регіон	2525	1807	70,4	50,4
В т.ч. Закарпатська область	438	348	75,8	60,2
Івано-Франківська область	471	297	61,8	38,9
Львівська область	1424	1031	77,0	55,7
Чернівецька область	192	131	48,2	32,9

Згідно з даними таблиці 1 забезпеченість сільських мешканців Карпатського регіону спортивними спорудами й установами на середину 90-х рр. становила 39,6%. Наприклад у Закарпатській області кількість спортивних залів у сільській місцевості впродовж 1980–1995 рр. скоротилася на 53,1% [розрах. за 13, с.188]. Тож можливості оздоровлення сільських мешканців завдяки заняттям фізкультурою та спортом залишалися надто обмеженими. Через нестачу кадрів скорочувалася кількість занять фізкультурою навіть у загальноосвітніх школах та дитячих садочках, де наявною була хоча б мінімальна спортивна база. Фінансування закладів спортивного призначення здійснювалося переважно з коштів державного та місцевого бюджетів, а в умовах економічної кризи та переходу до ринкових відносин ця стаття видатків була значно занижена.

У становленні особистості селянина значна роль належить рівню розвитку культури на селі. Вирішувати проблеми культурного дозвілля сільських мешканців, особливо молоді, задовольняти духовні запити населення, формувати й розвивати

здібності й високі естетичні смаки, забезпечувати умови для поширення самодіяльної творчості селян покликани були клуби, будинки культури та бібліотеки. Проте складна економічна ситуація періоду перебудови, невдалих спроб реформувати командно-адміністративну економіку негативно позначилася і на розвитку закладів культури. Невідповідність матеріально-технічної бази культурних установ тогочасним вимогам, а також неспроможність населення сплачувати послуги – демонстрацію кінофільмів, проведення вечорів відпочинку та дискотек – призвели до скорочення мережі клубів, бібліотек та кіноустановок. Значна їх частина була закрыта через брак коштів на утримання. У результаті якщо на середину 80-х рр. культурні запити карпатських селян задовольняли 3201 клубний заклад та 3207 бібліотек, то на кінець 90-х рр. їх кількість зменшилася відповідно на 400 та 470 одиниць [15, с.352, 351; 21, с.467].

Велику роль у підвищенні культурного та інтелектуального рівня сільського населення завжди відігравали бібліотеки. У досліджуваний період їх чисельність у селах регіону скорочувалася, хоча книжковий їх фонд зростав. Однак близько 2/3 літератури сільських бібліотек не являли ніякого інтересу для читачів. Матеріальне забезпечення та технічний стан бібліотек, клубів та будинків культури карпатських сіл погіршувалися. На середину 90-х рр. 25,7% закладів культури потребували капітального ремонту, а 4,3% – перебували в аварійному стані [розрах. за 18, с.115], тобто фізично й морально застаріли і не відповідали вимогам населення.

Вагоме місце серед культосвітніх послуг, що надавалися сільському населенню, займав найбільш масовий вид мистецтва – кіно. Наприклад, в Івано-Франківській області (760 сіл) на поч. 80-х рр. функціонувало 727 державних кіноустановок. Відкрито було також 130 кіноустановок на тваринницьких фермах та бригадах колгоспів, організовано 110 шкільних та піонерських кінотеатрів на громадських засадах [5, арк.235]. Проте частина сіл Надвірнянського, Верховинського та Рожнятівського районів залишалася неохопленою кінообслуговуванням. До того ж, 165 сільських будинків культури та клубів, в яких демонструвалися фільми, потребували ремонту. З 90-х рр. ХХ ст. починається занепад кінотеатрів як у містах, так і в сільській місцевості. Їх кількість у карпатських селах скоротилася впродовж 1985–1999 рр. на 1871 одиницю [15, с.354; 21, с.467]. На кінець 90-х рр. у регіоні рівень відвідування населенням кіносеансів на одного жителя знизився з 15 до 0,1 [21, с.469], сільський кінопрокат практично перестав існувати.

Однією з причин низького задоволення потреб сільського населення культурним обслуговуванням була слабка матеріально-технічна база та заангажована ідейно-політична спрямованість роботи культосвітніх закладів. Із здобуттям незалежності України вцілілі заклади культури почали повільно переорієнтовуватися на виконання культурно-дозвільних, пізнавальних функцій.

Отже, відсутність усталеної державної політики в галузі культури, стабільного державного фінансування закладів культурно-освітньої сфери, регулювання, в умовах переходу до ринку, підприємницької діяльності з надання платних культурно-освітніх, розважальних послуг істотно стримувала подальший розвиток культури, зокрема й на селі.

У цілому, у період горбачовської перебудови задекларований комплекс економічних, політичних та соціальних реформ не був реалізований, не було забезпечено економічного підґрунтя подальшого підвищення стандартів життя громадян. Для будівництва в сільській місцевості об'єктів соціальної сфери на селі, які б задовольнили потреби мешканців, необхідно було спрямовувати не менше 50% державних капіталовкладень, виділених для агропромислового комплексу. У середині 80-х рр. на розвиток невиробничої сфери виділялося 23,9% від усіх капіталовкладень для АПК, на поч. 90-х рр. цей показник скоротився до 19,1% [14, с.337]. Забезпеченість селян об'єктами соціальної інфраструктури залишалася недостатньою. Забезпеченість дошкільними установами в Закарпатській області становила 41,6% від норми; в Івано-Франківській – 58,3%; у

Львівській – 45,6%; у Чернівецькій – 74,7%, амбулаторно-поліклінічними закладами – відповідно 75,0%; 57,2%; 69,5%; 64,4% [11, с.54].

З початку 90-х рр. із реформуванням колгоспів об'єкти соціальної інфраструктури були передані на баланс новостворених сільськогосподарських підприємств і місцевих органів влади. Однак перші не мали коштів навіть на повне відновлення сільськогосподарського виробництва, а сільським радам народних депутатів держава взагалі не виділяла коштів на утримання згаданих об'єктів. У результаті на середину 90-х рр. у кожному 45-му селі регіону не функціонував жодний заклад соціальної інфраструктури [розрах. за 18, с.76]. Найбільший відсоток їх спостерігався у Львівській і Івано-Франківській областях – 2,5% та 2,1%, найменший – у Закарпатській і Чернівецькій – 1,7% та 1,8%.

Проведення реформ в аграрному секторі потребувало змін у підходах до розв'язання проблем соціальної сфери. Світовий досвід свідчить, що належне функціонування соціальної інфраструктури забезпечується в тих країнах, де вона перебуває на утриманні держави. І в радянському суспільстві, і в незалежній Україні держава більшу частину турбот про забезпечення відповідних умов життя й праці селянина намагалася перекладати на плечі сільськогосподарських підприємств.

Прийняті в перші роки незалежності Закони та Постанови щодо соціального забезпечення та захисту населення, зокрема “Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві”, “Про освіту”, “Основи законодавства України про охорону здоров'я”, “Про фізичну культуру і спорт”, “Про бібліотеки та бібліотечну справу” [2] та деякі інші, не цілком узгоджувалися між собою і в умовах економічної кризи не могли бути реалізовані. Життєві реалії вимагали більш рішучих заходів: забезпечення мінімальних соціальних гарантій та запитів населення, зближення рівнів мінімальної зарплати та пенсій із прожитковим мінімумом.

У цілому, відставання розвитку соціальних основ села зумовлено аграрною кризою. Унаслідок прорахунків та помилок у процесі здійснення реформування аграрної сфери було значно зруйновано соціальну базу села, об'єкти соціальної інфраструктури опинилися в занедбаному стані або повністю припинили існування.

Хоча одним із важливих напрямів аграрної політики України було задекларовано розвиток соціальної інфраструктури села, проте в умовах поглиблення кризових явищ загальноекономічного характеру: загострення демографічної кризи, скорочення сільськогосподарського виробництва, падіння рівня життя сільського населення – проблеми села залишалися не вирішеними.

1. Конституція України (із змінами і доп.). – К.: Атака, 2006. – 64 с.
2. Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві” // ВВР. – №45 від 6 листопада. – 1990. – С.828–835. Закон України “Про освіту” // ВВР. – 1991. – №34. – Ст.451. Основи законодавства України про охорону здоров'я // ВВР. – 1993. – №4. – Ст.19 Закон України “Про фізичну культуру і спорт” // ВВР. – 1994. – №14 від 5 квітня. – С.364–377. Закон України “Про бібліотеки та бібліотечну справу” // ВВР. – 1995. – №7. – Ст.45.
3. ДАЗО, ф.П-1, оп.16, од. зб.130. – 202 арк.
4. ДАІФО, ф. Р-295, оп.5, од. зб.5175. – 17 арк.
5. ДАІФО, ф.Р-295, оп.5, од. зб.5137. – 312 арк.
6. ДАЧО, ф.Р.3, оп.4, од. зб.3030. – 235 арк.
7. ДАЧО, ф.Р-4, оп.9, од. зб.8124. – 254 арк.
8. Аграрна праця та соціальний розвиток села / За ред. О.Богущого. – К.: Урожай, 1996. – 303 с.
9. Глібов І.О. Вдосконалення роботи загальноосвітньої школи Львівщини за роки Радянської влади // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1989. – Вип.25. – С.73–80.
10. Діденко В.В., Коломієць С.С. Історія України. – К., 1999. – 296 с.
11. Долішній М.І., Кравців В.С. Карпатський регіон: стан, проблеми та стратегія соціально-економічного розвитку // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / Керівник авт. кол. А.І.Комарова. – К., 1995. – Т.2. – С.52–58.

12. Кисіль Н.М. Соціально-культурна сфера: територіальна організація та особливості розвитку (на матеріалах Львівської області): Дис. ... к.е.н. – Львів, 1993. – 217 с.
13. Народне господарство Закарпатської області: Статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 207 с.
14. Народне господарство УРСР у 1990 р. – К., 1991. – 496 с.
15. Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. – К.: Техніка, 1986. – 398 с.
16. Орлатий М. Соціальна сфера села. – К., 1997. – 199 с.
17. Прокопа І.В. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку // НАН України, Інститут економіки. – К., 1996. – 172 с.
18. Прокопишак К. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону. – Львів, 1997. – 175 с.
19. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 740 с.
20. Статистичний щорічник Львівської області за 1997 р. – Львів, 1998. – 390 с.
21. Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
22. Статистичний щорічник Чернівецької області за 1998 р. – Чернівці, 1999. – 359 с.

In this publication is analysed the process of social cultural development of Carpathians village in particular, state of education, sphere of health protection, functioning of cultural and educational establishments. Is critically thought the problems of social sphere, marked on positive and negative aspects of its development.

Key words: social cultural development, village of Carpathians, sphere of health protection, cultural and educational establishments.

УДК 352.071

ББК 67.301 (4 Укр)

С.В. Адамович

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

В УКРАЇНІ (1990–2005 рр.)

У статті здійснено спробу вивчити й дати оцінку реформуванню адміністративно-управлінського апарату й наданню реальних повноважень місцевому самоврядуванню в Україні в 1990–2005 рр. Автор стверджує, що прихильникам децентралізації управління вдалося визначити в Конституції України й ряді законодавчих актів основні принципи наділення владою і повноваженнями територіальних громад. Однак залишається не до кінця визначеним розподіл повноважень між органами виконавчої влади й місцевим самоврядуванням. Проведення адміністративно-територіальної реформи зіштовхувалося з відсутністю політичної волі у вищого керівництва країни, нестачею необхідних коштів та опором регіональних еліт.

Ключові слова: міське самоврядування, децентралізація, регіон, адміністративно-територіальна реформа, громада, місцева влада, державна адміністрація, район.

У системі демократичного правління значна роль належить місцевому самоврядуванню. Порівняльний аналіз показує, що лише країни, які зуміли створити противаги “егоїзму” управлінських систем і служать поставленим цілям, а не людям, що працюють у системі, досягли високого рівня індексу людського розвитку. Основними факторами обмеження “егоїзму” управлінської системи вважають наявність громадянського суспільства й оптимізованого розподілу повноважень між органами місцевої та центральної державної влади [14, с.182].

У період становлення державності, переходу до нових економічних та політичних інститутів Україна визнавала необхідними обережні кроки в бік відродження самоврядування. Науковці приділяють цій проблемі значну увагу. Так, досвід європейських країн у передачі владних повноважень із центрального на регіональний рівень, можливості вдосконалення існуючого адміністративно-територіального поділу і впровадження реального самоврядування в Україні вивчають О.Бей, М.Долішній, Т.Козак, О.Коротич, О.Мрінська, Я.Радевич-Винницький, В.Рогатін, С.Телешун та інші [3; 7; 15; 20; 24; 29; 31; 33].

Противники надання регіонам більшої самоврядності і федералізації вважають, що цю ідею використовують, щоб “розкласти Україну зсередини, ослабити та, нарешті, її ліквідувати як самостійну державу” [27, с.13]. Відзначимо позицію В.Кампо, який уважав, що розподіл більшої частини держбюджету на користь регіонів може йти на шкоду державним інтересам, і виступав за демократизацію регіональних та місцевих влад завдяки появі сильних партій [13].

Дискусії викликали питання – чи здійснюють, територіальний колектив та його органи відмінну від державної владу, чи вони виконують функції органів держави? [19, с.56]. Остаточно невизначеним залишається поняття “регіон”. Різною є також чисельність регіонів, які виокремлюються на території України. Зокрема, А.Пономарьов виділяв 14, а дослідники В.Горбик і П.Скрипник – 11 регіонів [4, с.10; 5, с.18, 20].

Автор ставить перед собою завдання здійснити в статті історико-політологічний аналіз спроб надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню в 1990–2005 рр. та реформування адміністративно-територіального устрою країни.

Система влади, заснована на повновладді місцевих рад народних депутатів, на початку 90-х рр. ХХ ст. виявила свою нездатність до реальних дій. Прийнятий у грудні 1990 р. Закон “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування” ввів у чинну систему рад принцип місцевого самоврядування: визначені повноваження кожної ланки рад; скасоване підпорядкування рад та їх виконкомів по вертикалі; введено інститут комунальної власності; вилучені місцеві бюджети з держбюджету та розширені права відповідних рад з їх затвердження та виконання. До їх компетенції також було віднесено встановлення місцевих податків, зборів, штрафів та їх місцевих розмірів, оголошення місцевих позик тощо [19, с.57].

Але поряд із прогресивними моментами (перенесення уваги на населені пункти, виділення комунальної власності, створення підґрунтя правового механізму діяльності рад, спроба започаткувати судовий механізм вирішення спорів між різними ланками рад тощо) даний закон призвів до незбалансованості повноважень місцевих рад різних рівнів, “війни рішень”, бюджетів тощо [16, с.12].

У підготовленій Конституційною комісією Верховної Ради УРСР і схваленій 19 червня 1991 р. “Концепції нової Конституції України” значилося, що передбачалося створення в областях місцевих адміністрацій, які б призначалися Президентом, а на рівні сільрад, селищ, міст і районів – функціонування місцевого самоврядування через представницькі органи рад та їх виконавчі й розпорядчі органи. Така модель викликала критику частини депутатського корпусу, оскільки заперечувала принцип єдності системи рад, положення закону про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування.

У проекті робочої комісії передбачалося створення місцевої державної влади, найбільш характерною особливістю якої мало бути гармонійне поєднання в ній функцій місцевого державного керівництва й функцій місцевого самоврядування як територіальної самоорганізації громадян для вирішення всіх питань місцевого значення в межах законів та власної матеріально-фінансової бази. Органами місцевої влади мали залишатися ради та їх виконавчі й розпорядчі органи [18, с.21].

Натомість окремі члени робочої групи виступали за проведення чіткого розмежування державної влади й місцевого самоврядування. Поєднання в особі одного й того ж органу (місцеві ради) функцій державної влади та місцевого самоврядування, уважали вони, призведе або до втрати місцевим самоврядуванням своєї головної властивості – самостійності і незалежності в розв’язанні питань місцевого значення, або ж до розхитування державних структур, порушення чітких зв’язків між різними ієрархічними його рівнями [18, с.47].

На початку 1992 р. розпочалася чергова реформа місцевих рад на основі Закону України від 26 березня 1992 р. “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве

регіональне самоврядування”. Місцеві ради всіх рівнів були роздержавлені та звільнені від функцій державного керівництва на місцях. Ця функція була покладена на місцеві державні адміністрації на чолі з представниками президента України, які були призначені в райони й області, а також міста Київ і Севастополь.

Заснування інституту представників президента в регіонах і на місцях мало на меті сприяти діалогу й співпраці між державою і територіальними органами управління, але центр на практиці продовжував сповідувати патерналізм [6, с.94]. Унаслідок реформи тільки ради первинного рівня (сільські, селищні, міські) дещо просунулися на шляху перетворення їх у справжні органи місцевого самоврядування. Що ж стосується районних і обласних, а також Київської і Севастопольської міськрад, то, діючи поряд із відповідними держадміністраціями, вони втратили свою організаційно-правову та матеріально-фінансову автономію й перетворилися в малозначущі “представницькі органи регіонального самоврядування” [19, с.57–58].

На початку 90-х рр. ХХ ст. пропонувалося створити близько 10 управлінських одиниць на базі економічних регіонів, сформованих ще в радянські часи. За ініціативою уряду було також розроблено комплексні програми соціально-економічного розвитку п’яти економічних районів – Карпатського, Полісся, Поділля, Українського Причорномор’я та Придніпров’я – на 1996–2000 рр. Передбачалося створити на державному рівні спеціальні органи управління, які б здійснювали реалізацію програм. Проте жодна програма обласними органами влади й урядом затверджена не була [8, с.8].

Варіант, запропонований 1995 р., ґрунтувався на французькій моделі й передбачав перехід до двоступеневої системи: планувалося усунути обласний та районний рівні й створити округи на базі 5–6 сучасних районів (площа 7–9 тис. кв. км і населення 500–800 тис.). Одиницею нижчого рівня мала стати волость (10–15 тис. осіб), і їх на кожен округ припадало б 15–25. Цей варіант дозволив би усунути сепаратизм, оскільки нові одиниці не були б самодостатніми, а усунення обласного й районного рівнів суттєво б заощадило витрати [23, с.5].

Велике значення для регіональної політики України мала державна підтримка міжрегіонального співробітництва окремих територій. Ще в грудні 1993 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Про регіональне економічне співробітництво Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Луганської областей”. Прикладом міжкордонного співробітництва стало створення в лютому 1993 р. міжнародної асоціації “Карпатський єврорегіон”, до якої ввійшли прикордонні регіони України, Польщі, Словаччини й Угорщини [21, с.109].

Черговий етап реформи місцевих рад був започаткований Законом України від 3 лютого 1994 р. “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”. У ньому проводилася ідея, що місцеве самоврядування має здійснюватися на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу України. Залишався збереженим інститут рад як органів місцевого самоврядування, на які можуть покладатися додатково і функції державної влади. Крім того, у зв’язку з поверненням районним і обласним, Київській і Севастопольській міськрадам права утворювати свої виконавчі органи й покладенням на них деяких функцій органів державної виконавчої влади закон не передбачав більше інституту місцевих держадміністрацій на чолі з представниками Президента України. Для стримування дезінтеграційних процесів законом передбачалося, що повноваження місцевих рад можуть бути припинені за умов порушення ними Конституції України і Законів України [9, с.14].

У Конституції України 1996 р. були закладені демократичні засади взаємовідносин між центром і регіонами, визнавалося й гарантувалося також місцеве самоврядування (розділ XI) [17]. Після прийняття закону “Про місцеве самоврядування в Україні” чітко окреслилися питання, віднесені до сфери самоврядування, визначалися повноваженнями самоврядних органів [10].

Улітку 1997 р. очолювана экс-президентом Л.Кравчуком Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи почала роботу над концепцією адмін-реформи. На законодавчому рівні це втілювалося в прийнятті законів “Про місцеві державні адміністрації”, “Про столицю України місто-герой Київ”, затвердженні в липні 1998 р. Концепції адміністративної реформи. У 1998–1999 рр. були підписані Укази Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні”, “Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади в Україні”. Проте нові інститути місцевої та центральної системи управління не створювалися, а лише перерозподілялися повноваження між уже існуючими формами виконавчої влади на всіх рівнях [37].

19 березня 1999 р. Л.Кучма, виступаючи з програмною промовою “Україна 2010” на загальнонаціональному форумі єднання демократичних сил, ініціював перетворення Верховної Ради України на двопалатний парламент і введення справжньої регіональної політики. Політики висловлювали думки, що треба зменшити депутатський корпус принаймні на третину, створити вищу палату, замінити обласний поділ більшими одиницями (землями, краями чи регіонами) [3, с.8].

На президентських виборах 1999 р. Л.Кучма виступив за гармонізацію відносин держави з територіальними громадами через “децентралізацію повноважень центру до регіонів, у центральних органах влади залишалися лише стратегічні напрями життєдіяльності держави – безпека, оборона, енергетика, транспорт, зв’язок, екологія, міждержавні відносини, решта питань вирішується безпосередньо на місцях”. Президент підтримував впровадження нового принципу формування бюджету – не “згори донизу”, а “знизу догори”, надання місцевим органам влади права законодавчої ініціативи та права самостійного формування бюджетної політики. Він також виступав за передачу основних фондів міст у муніципальну власність – територій, будівель, інших об’єктів господарської діяльності, що не входили до стратегічної державної інфраструктури [35, с.13].

Акцентування президентом Л.Кучмою на необхідності вироблення регіональної політики могло відбутися внаслідок тиску зі сторони регіональних еліт. Так, утворена в липні 1999 р. Спілка лідерів місцевих регіональних влад України (далі – Спілка) мала стати “механізмом для розробки і реалізації нової регіональної політики...” [34, с.12]. Спілка виступила зі зверненням, в якому ініціювала всеукраїнський референдум, що мав легітимувати створення верхньої палати парламенту з представників регіонів та місцевого самоврядування й формування постійної структурованої депутатської більшості [25, с.12].

Після президентських виборів 1999 р. Спілка виклала свої пропозиції щодо перерозподілу повноважень між центром і регіонами на користь регіонів у проекті Концепції державної регіональної політики України. Згодом проекти концепції підготували Фонд підтримки місцевого самоврядування України і створена Президентом України Комісія з питань підготовки концепції [13, с.158].

У січні 2000 р. президент виступив із законодавчою ініціативою і призначив своїм указом всенародний референдум. У пункті 2/5 бюлетеня значилося: “Чи підтримуєте Ви необхідність двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації...”. Пропонувалося зменшити кількість депутатів парламенту з 450 до 300. Нижня палата обиралися б на пропорційній основі і мала б називатися Державними зборами. Вищу палату називали б Радою регіонів, що складалась би з 83 послів із 27 територіальних одиниць – 24 областей, Кримської автономії, округів Київ та Севастополь (3 депутати з кожного регіону й экс-президент Л.Кравчук [3, с.9].

Позитивний результат проведеного 16 квітня 2000 р. Всеукраїнського референдуму посилював повноваження президента, але імплементувати його результати через парламент не вдалося. Подальший пошук концепції змін здійснювала створена у

2000 р. комісія з питань адміністративно-територіального устрою під керівництвом глави Адміністрації Президента В.Литвина. Перед нею ставилося завдання: підготувати пропозиції для впорядкування відповідно до Конституції мережі сіл і селищ міського типу, системи рад у населених пунктах, вивчити можливості укрупнення сільських громад, іноземний досвід у даній сфері, а також провести експертизу проектів нормативних актів, що стосувалися питань адміністративно-територіального устрою. Але держава прагнула реформувати управління лише на рівні сільських громад, у крайньому разі – районних центрів, не зачіпаючи самоврядування на обласному рівні [26].

Необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи і налагодження ефективної регіональної політики актуалізувалася після сепаратистських проявів на Сході й Півдні України під час президентських виборів 2004 р.

В уряді Ю.Тимошенко у 2005 р. існувала посада віце-прем’єра з адміністративної реформи, щоб ліквідувати елементи розколу України, регіональні розбіжності й наблизити владу до безпосереднього громадянина. Р.Безсмертний, який зайняв цю посаду, уважав, що “загальна ідея майбутньої адміністративно-територіальної реформи – розширення прав регіональних громад і збільшення ролі місцевого самоуправління, що і є альтернативою федералізації держави”. Політик запропонував трирівневу модель реформи, яка мала будуватися за принципом “знизу догори”. Перший рівень мали складати громади із чисельністю населення, не меншою як 5 тис., другий рівень – райони з населенням, не меншим як 70 тис., третій – регіони з населенням понад 750 тис. [2, с.9].

Громада мала б забезпечувати людей базовим набором послуг: перша медична допомога, початкова школа, охорона правопорядку, комунальна інфраструктура, транспорт та інше [1, с.5]. Наближення максимальної кількості послуг до людини мало відбутися через запровадження самоврядування й фінансової самодостатності громад. У центрі громади, за задумом Р.Безсмертного, мали бути адміністративні служби, жеки, щоб людина отримувала всі життєво необхідні послуги на місці.

Органами управління території мали стати районні ради та відповідні виконкоми рад, які б перебравали на себе функції районних держадміністрацій. Окремі міста, населення яких сягнуло сімдесятитисячної позначки, мали б набути статусу міста-району й виділитися з територіальної інфраструктури району в окрему адміністративно-територіальну одиницю. Це мало дати поштовх розвитку територій – як самих міст-районів, так і міст, які стали б новими районними центрами. Регіонами ставали області з одним адміністративним центром, а також АРК, міста зі спеціальним статусом Київ та Севастополь, міста-райони з населенням не менш як 750 тис. Обласні держадміністрації, на відміну від районних, планували залишити, але вони не мали б виконавчої влади, забезпечували б контроль за дотриманням Конституції та інших нормативно-правових актів, додержанням прав і свобод громадян тощо [2, с.9].

Позитивом планованої реформи було те, що органам місцевого самоврядування не надавалось повноважень, які характеризували б регіони як суб’єкти федерації. Натомість плани ліквідації райдержадміністрацій погіршували становище, оскільки розривалася ланка між центральною і місцевою владою. Крім того, саме їх наявність дозволила уникнути сепаратизму в Криму. Залишалася розкритикованою й неефективною трирівнева система, яка збереглася ще з радянських часів [23, с.1].

Перенесення обласних центрів і злиття сіл мало сприяти урбанізації, але об’єктивно знищувало українське село. Представники місцевого самоврядування відзначали, що жителі українського села володіли правом самостійно вирішувати питання територіального устрою, тобто будь-яке об’єднання мало бути добровільним [32, с.3].

Порівняння з польським досвідом, на який посилався Р.Безсмертний, також піддавалося критиці, оскільки в Польщі відбувся перехід від дворівневої моделі до трирівневої, а в Україні зберігалася трирівнева система з укрупненням найменших одиниць. До того ж, слід пам’ятати, що польська реформа виявилася коштовним захо-

дом (10 млрд. дол.), внесла чимало хаосу в діяльність влади, викликала емоційні спалахи й протести [11, с.685].

Ефективність проведеної реформи в Польщі можна пояснити тим, що дебати й експертні дослідження з питань перетворення адміністративного устрою беруть свій початок із кінця 70-х рр. ХХ ст., а певні базові принципи (самоврядування на рівні гміни) були прийняті ще в 1990 р. [22]. Натомість в Україні у 2005 р. весь процес реформування планували завершити протягом року, українські міністерства в підготовці до реформи діяли неузгоджено. Дана реформа розглядалася відокремлено від реформування бюджетної сфери [36].

З початком парламентської виборчої кампанії 2006 р. Р.Безсмертний із метою керівництва виборчим блоком “Наша Україна” вийшов зі складу уряду. Реальних заходів для реалізації анонсованої ним реформи здійснено не було, а посада віце-прем’єра з адміністративної реформи була скорочена.

Повернення до проблеми адміністративно-територіальної реформи відбулося 11 травня 2006 р. на першому засіданні Національної ради з питань державного управління й місцевого самоуправління. Зі слів Р.Безсмертного, реформа мала пройти такі етапи: 1) зміни в законодавстві, які дозволять із 2007 р. удосконалити систему місцевих бюджетів; 2) проведення до 2008 р. фіскальної і соціальної реформи; 3) завершення реформи у 2009–2010 рр. [12, с.1].

З формуванням у серпні 2006 р. уряду В.Януковича змінилося концептуальне сприйняття планованої адміністративної реформи. Зокрема, віце-прем’єр-міністр, міністр будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства В.Рибак заперечив напрацювання Р.Безсмертного й необхідність використання польського досвіду. Однак він визнавав необхідність збільшення частки місцевих бюджетів і створення департаменту з питань місцевого самоврядування. Політик вбачав майбутній адміністративно-територіальний поділ за зразком Швеції на рівні трьох-чотирьох управлінь: центр, регіон, місто, а старт для реформи планував у 2007 р. [30, с.3].

Отже, здобуття Україною незалежності поставило перед політичними елітами завдання реформування адміністративно-територіального управління й надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню. Прихильникам децентралізації управління вдалося визначити в Конституції України й ряді законодавчих актів основні принципи наділення владою і повноваженнями територіальних громад. Однак залишається не до кінця визначеним розподіл повноважень між органами виконавчої влади й місцевим самоврядуванням. Проведення адміністративно-територіальної реформи зіштовхувалося з відсутністю політичної волі у вищого керівництва країни, нестачею необхідних коштів та опором регіональних еліт.

Проведені реформи не створили принципово нових інститутів місцевої системи управління, а лише перерозподілили повноваження між існуючими формами виконавчої влади. Не останню роль у процесі гальмування реформ відіграли побоювання націонал-демократів, що адміністративно-територіальна реформа надасть ширші можливості для сепарування й автономізації регіонів країни. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в вивченні проектів проведення адміністративно-територіальної реформи в незалежній Україні.

1. Безсмертний Р. Всю владу передаємо на місця // Аргумент-влада. – 2005. – 11 травня. – С.5.
2. Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістдесят // Експрес. – 2005. – 31 березня–7 квітня. – С.9.
3. Бей О. Регіоналізм як єдність у різноманітності. До питання деволуції владних структур України // Політика і час. – 2003. – №5. – С.7–14.
4. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С.3–26.
5. Горбик В.О., Скрипник П.І. До питання про районування України // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.17–27.

6. Давидов Р. Актуальні питання децентралізації державної влади в Україні // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.92–97.
7. Долішній М. На чому ґрунтується регіонологія? // Науковий світ. – 2004. – №3. – С.8–9.
8. Дьомін О. Політика регіонального розвитку в умовах поглиблення ринкових реформ в Україні // Економіка України. – 2003. – №6. – С.4–13.
9. Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” // Місцеве та регіональне самоврядування України. – 1994. – Вип.1–2. – С.14–15.
10. Закон України про місцеве самоврядування в Україні. – Х.: ІГВІНІ, 2006. – 80 с.
11. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
12. Зеркало недели. – 2006. – 13–19 мая. – С.1.
13. Кампо В. Взаємовідносини центру і регіонів у світлі концепції демократизації регіональної влади в Україні // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С.157–162.
14. Клеп М. Регіоналізація як системний чинник реформування суспільно-управлінської системи // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С.181–187.
15. Козак Т.М. Регіоналізм та внутрішньодержавна регіоналізація у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північній Ірландії: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Львів, 2003. – 18 с.
16. Коліушко І., Мелешко М., Павленко О. Реформа місцевого управління: проблеми правового регулювання // Республіканець. – 1993. – №3. – С.12–14.
17. Конституція України. – Х.: ІГВІНІ, 2006. – 64 с.
18. Концепція нової Конституції України. Проект підготовлений робочою групою Конституційної Комісії Верховної Ради УРСР. – К.: ВР УРСР, 1991. – 54 с.
19. Корнієнко М. Місцеве самоврядування в Україні: концептуальні проблеми // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.49–65.
20. Коротич О. Соціально-територіальний потенціал та реальні досягнення регіонів України // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2005. – №1. – С.282–288.
21. Кравченко В. Регіональна політика держави: пріоритети і цілі // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.104–112.
22. Кулеша М. Реформа публічної адміністрації в Польше (1989–1991 гг.). Идеи и люди // http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland_89-99.html.
23. Мазур Н. Україна (без)смертна // Аргумент-влада. – 2005. – 11 травня. – С.5.
24. Мрінська О.В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 2005. – 20 с.
25. Основний закон – не “власність” парламенту // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовтня–5 листопада. – С.12.
26. Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа // <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/46242/>.
27. Пашук А. Деякі питання державотворення в Україні // Республіканець. – 1993. – №11–12. – С.3–14.
28. Про концепцію нової Конституції (Основного закону) Української РСР. Доповідь Голови Верховної Ради УРСР, голови Конституційної комісії Л.М.Кравчука // Голос України. – 1991. – 15 травня. – С.2–3.
29. Радевич-Винницький Я. Чи ошасливить Україну федералізація? // Розбудова держави. – 1993. – №6. – С.60–64.
30. Рибак В. Уряд не має наміру скасовувати постанову про підвищення тарифів // Дзеркало тижня. – 2006. – 16 вересня. – С.3.
31. Рогатин В.П. Регион государства как воображаемое сообщество: к вопросу о формировании региональной идентичности // Грані. – 2005. – Травень–червень. – С.132–136.
32. Семко В. Останнє слово – за громадою // Галичина. – 2005. – 21 травня. – С.3.
33. Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
34. Тихонов В. Лідери готові до конструктивної співпраці // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовтня–5 листопада. – С.12.
35. Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовтня–5 листопада. – С.13.
36. http://spetskor.dnepr.info/art_265.php.
37. http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3445.

In the article is carried out an attempt to learn and give an estimation to reformation of administratively-managerial vehicle and grant of the real plenary powers to local self-government in Ukraine in 1990–2005. An author asserts that the supporters of decentralization of management succeed to define in Constitution of Ukraine and row of legislative acts basic principles of parcel of land by power and plenary powers of territorial societies. However remains to the not end certain division of plenary powers between the organs of executive power and local self-government. Carrying out administrative-territorial reform ran into

absence of political will at the top management of country, by the lack of necessary facilities and resistance of regional elites.

Key words: local self-government, decentralization, region, administrative-territorial reform, community, local power, state administration, district.

УДК 94 (477:281.5)

ББК 86.2 (4Укр)

О.С. Жерноклеєв

ВИТОКИ Й СТАНОВЛЕННЯ ТРЕТЬОГО ЧИНУ МИРЯН ЗГРОМАДЖЕННЯ ВОПЛОЧЕНОГО СЛОВА УГКЦ

У статті розглядаються питання місця й ролі віруючих-мирян у житті церкви та суспільства на сучасному етапі. Різноманітні форми тіснішого залучення світських осіб до участі в діяльності католицьких чернечих спільнот розкрито на прикладі Третього чину мирян Згромадження Воплоченого Слова Української греко-католицької церкви.

Ключові слова: миряни, Третій чин, Згромадження Воплоченого Слова.

Проблема тіснішого залучення мирян до життя Церкви в сучасних умовах не лише зберігає свою актуальність, але й набуває дедалі більшого значення на тлі прогресуючого духовного занепаду й релігійного збайдужіння (особливо в суспільствах із високорозвиненою матеріальною цивілізацією та порівняно високим рівнем добробуту), поширення т. зв. “масової культури” з її пропагандою морального нігілізму й егоцентризму, споживацьких та гедоністичних цінностей, ураження якими виявляється передусім молоде покоління. Усе це, навіть перед лицем серйозних життєвих труднощів і суспільних негараздів, провокує та підтримує типову, на жаль, для сьогодення ситуацію “такого життя, мовби Бог не існував” [3, с.74].

Другий Ватиканський Собор Римо-католицької церкви (1962–1965 рр.) у кількох затверджених ним документах (“Догматична конституція про Церкву”, “Декрет про апостолят мирян”) дав докладні визначення місця й ролі віруючих мирян у церкві, підкреслюючи їх покликання до святості та впорядкування земних справ по-Божому [1, с.121–130, 333–340]. Теоретичні положення Собору були розвинуті в посланнях римських понтифіків. Зокрема, Іван-Павло II в апостольському повчанні “Покликання і місія мирян” (1988 р.) указав на потребу нової евангелізації сучасного світу та активної участі мирян у цій апостольській справі [3, с.73–79]. Важливим для досліджуваної теми є наголос документа на тому факті, що вірні-миряни є не лише повноцінними й рівноправними членами церкви, але що вони, властиво, є Церквою, з чого випливають їх апостольські й інші функції та обов’язки [3, с.19]. Діючий понтифік Папа Римський Венедикт XVI у своєму Слові до греко-католицьких єпископів з України (1 лютого 2008 р.) також закликав сприяти активнішому включенню мирян у місію церкви з тим, щоб вони могли “бути живою евангельською “закваскою” в різних суспільних середовищах” і зробили свій внесок до спільного добра українського суспільства [5].

Різноманітні спільноти віруючих-мирян (“треті чини”, світські інститути, “терціарії”) є невід’ємними складовими частинами цілої низки католицьких чернечих орденів і згромаджень, що існують та діють у Європі та світі від кількох десятиліть до багатьох століть. Як локальні групи з багаторівневою структурою та подвійною ідентичністю, вони витворюють власні субкультури з особливими формами соціальної активності, внутрішніх комунікацій, своїми життєвими стандартами, святами тощо.

Серед них, мабуть, наймолодшим за часом існування в Україні є Третій чин Згромадження Воплоченого Слова (далі – ЗВС) Української греко-католицької церкви. Показово, що донедавна це новітнє католицьке чернече згромадження практично зовсім

не бралось до уваги в наукових студіях з історії та сьогодення церкви в Україні, а вичерпної та детальної інформації про нього годі було дістати навіть на офіційних інтернет-сайтах УГКЦ. Тим часом активна діяльність “воплоченців”, як неофіційно, у повсякденні називають членів згромадження, займає помітне місце в духовному житті сучасного Прикарпаття.

Згромадження Воплоченого Слова (Instituto del Verbo Encarnado) було засноване 25 березня 1984 р. в Аргентині католицьким пастирем, проповідником, автором низки книг на духовну тематику о. Карлосом Мігелем Буелою (Carlos Miguel Buela) [9; 11]. Згромадження складається з трьох гілок (або чинів): чоловічої, жіночої та світської. Жіноча чернеча гілка (фактично – Другий чин ЗВС) була започаткована 19 березня 1988 р. як Інститут Службниць Господа і Діви з Матара (Аргентина). Обидва чернечі інститути, маючи одного засновника, живуть однією духовністю, згідно з конституціями-близнюками. Сьогодні, на порозі свого чвертьвікового ювілею, згромадження має місії вже в 32 країнах світу на п’яти континентах і нараховує близько 1500 членів – священників, монахів і монахинь, які працюють у різних християнських обрядах (латинському, візантійському, коптському).

Третій чин (гілка ЗВС, що складається з віруючих-мирян) зароджувався майже одночасно із заснуванням самого згромадження, у середині 80-х років ХХ ст. Почав формуватися насамперед із родин, рідних та близьких самих монахів та монахинь, а також добродійців, жертводавців і друзів, які мали намір брати участь у діяльності згромадження та бажали жити його духовністю. Так він починався неформально, звертаючи увагу понад усе на духовну опіку над членами. Перші отці й брати – члени згромадження – прагнули збирати мирян, давати різного роду науки та конференції і понад усе можливість сповідатися та отримувати духовний провід, також заохочували участь мирян у духовних вправах (реколекціях), що проводяться священниками згромадження за методом св. Ігнатія Лойоли. У такій формі світська гілка ЗВС виникла спочатку в Аргентині, згодом в інших країнах – США, Перу та інших, де набула значного розвитку [10]. З часом склалася процедура офіційного прийому до Третього чину простим обрядом під час якоїсь урочистої відправи. Певні особливості організації та діяльності мирянських відгалужень ЗВС існують у кожній країні.

В Україну отці-місіонери ЗВС прибули в липні 1994 р., спочатку до Львова, а з 1995 р. перебралися до Івано-Франківська. Провінційним настоятелем ЗВС в Україні протягом тривалого часу був аргентинський священник о. Фернандо Браво, ВС, з 2006 р. – о. Григорій Рогацький, ВС. Жіноча гілка згромадження почала діяльність в Україні із січня 1999 р. (віце-провінційна настоятелька – с. Марія Сліз (Фаріна)). Духовні осередки ЗВС – монастирі й парафії, якими опікуються отці та сестри – існують зараз у м. Івано-Франківськ та смт. Дубове Тячівського району на Закарпатті (Мукачівської єпархії УГКЦ) [7].

Третій чин ЗВС в Україні формувалася фактично одночасно з появою згромадження, але офіційно був заснований 26 лютого 2005 р. в Івано-Франківську. Цьому передувала низка щотижневих молитовних зустрічей і конференцій для мирян – кандидатів у Третій чин, проведених священниками згромадження. Такі конференції відбулися: 4 лютого – у чоловічому монастирі Воплоченого Слова (с.Крихівці), 11 лютого – у жіночому монастирі Сестер Службниць Господа і Діви з Матара (с.Крихівці), 18 лютого – у Містечку милосердя св. Миколая (с.Крихівці-Долина) та 26 лютого – у лекційному залі церкви Різдва Христового (м. Івано-Франківськ, вул. Мазепи). На конференціях миряни мали нагоду познайомитися зі Статутом Третього чину, його структурою, правами й обов’язками членів, правилами прийняття, обітцями й обітницями, які можуть складати члени спільноти, а також побожними практиками, яких вони повинні дотримуватись: часто брати участь у Святій Літургії, приступати до Тайн Сповіді й Пресвятої Євхаристії, почитати Хрест і Тайнства Страстей, відмовляючи

* Від лат. *tertius* – третій.

Хресну Дорогу, мати велику набожність до Пресвятої Богородиці, стараючись Її в усьому наслідувати, беручи участь у суботніх відправах на Її честь, організовуючи паломництва до Її святинь, прикрашаючи Її ікони, маючи особливу повагу до марійських молитов, зокрема молитви “Ангел Господній” та молитви на вервиці, а головне – жити вірою та змінювати згідно з нею середовище, в якому вони живуть [8; 12].

У заключній конференції, яка відбулася 26 лютого, узяли участь також монахи та монахині ЗВС, мешканці Містечка милосердя св. Миколая та гості, зокрема члени Спільки християнського відродження, батьки й родичі монахів та монахинь, друзі й молодь. Усі вони спільно молилися на Св. Літургії, яку в церкві Різдва Христового відслужив правлячий архієрей Івано-Франківської єпархії УГКЦ владика Софрон Мудрий, ЧСВВ. Він поблагословив усіх присутніх, зокрема й нових кандидатів у Третій чин, та виголосив проповідь про покликання мирян, у якій зазначив, що в Христовій церкві впродовж століть і тепер творяться спільноти вірних, які бажають брати живу участь у духовності якоїсь чернечої родини, у даному разі – родини Воплоченого Слова, щоб під її проводом знайти своє власне освячення та активно сприяти спасінню інших людей.

7 квітня 2005 р. у храмі Різдва Христового в Івано-Франківську, на вечірньому богослужінні з нагоди 21-ї річниці заснування Згромадження Воплоченого Слова, відбулося прийняття обітниць та поручення хрестів членам Третього чину ЗВС. На першому, початковому етапі до чину вступило 19 осіб різного віку, сімейного стану й професійних занять. У подальшому кількість їх зростала за рахунок десятків нових членів.

Третій чин розглядається згромадженням як повноцінна й невід’ємна складова релігійної родини ЗВС, тому має спільну з усім згромадженням мету. Вона полягає в повсюдній євангелізації культури (або інкультуризації Євангелія), тобто перетворенні силою Євангелія критеріїв судження, визначальних цінностей, точок інтересу, напрямів думки, джерел натхнення та моделей життя людства [2, с.11, 23; 4, р.24, 33]. Духовність членів згромадження, усіх разом і кожного зокрема, базується на прагненні бути другим воплощенням Слова, щоб утілити Його в усе людське, продовжуючи Христа в родині, в освіті, у засобах масової інформації, людях інтелектуальної праці, у всякому легітимному прояві людини та домагаючись того, щоб кожна людина була новим воплощенням Слова [2, с.13, 17; 4, р.24–25, 28].

Основним обов’язком кожного члена Третього чину, за його Статутом (“Директорією про Третій чин мирян Згромадження Воплоченого Слова”), уважається свідчення про Христа насамперед власним життям згідно з християнськими чеснотами, наповнюючи та вдосконалюючи дочасний лад євангельським духом та впорядковуючи дочасні речі. Важливими є також покликання до апостоляту в усіх інших доступних формах і середовищах, активного практикування любові до Бога й до ближнього через діла милосердя, а також до власного християнського формування, глибокого пізнання доктрини католицької церкви та її соціального вчення [8].

Третій чин ЗВС структурований у трьох рівнях, згідно з добровільно прийнятим на себе його членом ступенем обов’язку та єдності зі згромадженням. На першому (найвищому, привілейованому) рівні перебувають миряни, які прагнуть євангельської досконалості, беручи безпосередню участь у місії згромадження та зобов’язуючи себе особистими обітами чи іншими зв’язками. До другого рівня належать різноманітні об’єднання мирян, групи чи рухи, кожен з яких має свою власну організацію та конкретні, практичні цілі, навколо реалізації яких гуртує своїх членів. Третій (найширший) рівень представлений мирянами, котрі покликані проявляти Воплочене Слово в індивідуальний спосіб, у власному середовищі (сімейному, професійному тощо). Це друзі, прихильники, добродійці, родичі та інші співпрацівники згромадження, які прагнуть поділяти дух чернечої родини ЗВС і перебувають з нею у зв’язку молитви й

милосердя, мешкаючи навіть у найвіддаленіших куточках сучасного світу [4, р.138–139; 8; 12]. До цього рівня, що має назву Братства Воплоченого Слова, можуть також належати світські священики.

Останній, третій рівень зберігає певну організаційну аморфність, оскільки допускає можливість активної співпраці без формального вступу до згромадження. Тому питання про загальну чисельність Третього чину ЗВС у сучасному світі, на відміну від мирянських відгалужень деяких інших чернечих згромаджень, залишається відкритим. Принаймні у відомих і доступних нам джерелах відповідна інформація відсутня. В Україні Третій чин ЗВС налічує зараз приблизно 60 формальних членів та півтори сотні неформальних – родичів, тих, що активно допомагають, співпрацюють тощо. Крім того, за роки діяльності згромадження через групу молоді, що гуртується навколо нього, пройшло, за деякими оцінками, щонайменше сімсот осіб.

Члени Третього чину ЗВС працюють у згромадженні та разом із ним, зберігаючи свій статус мирянина, відповідний сімейний стан і не полишаючи активної професійної діяльності в будь-яких галузях. Вони співпрацюють на християнському FM-радіо “Дзвони” (директор – о. Софрон Зелінський, ВС), надають різноманітну посильну допомогу отцям Воплоченого Слова в монастирі св. Григорія Хомишина й на парафії свв. Кирила і Методія (с. Крихівці, масив Долина Івано-Франківської міської ради; парох – о. Йосафат Бойко, ВС). Доволі численна спільнота мирян склалася й навколо Містечка милосердя св. Миколая (с. Крихівці-Долина, настоятелька – с. Марія від Святого Духа (Триндохір)). Містечко¹ було засноване 13 листопада 2004 р., хоча й задовго до того, уже починаючи з 2000 р., у монастирі Сестер Службниць Господа й Діви з Матара в с. Крихівці мешкали діти й старші люди, що залишилися без притулку. Тепер у Містечку милосердя, яким опікуються сестри-монахині згромадження, налічується 50 жителів. Серед них – старші жінки (в основному психічно неповносправні), діти з неблагополучних сімей, самотні молоді матері з дітьми, більшість з яких були вихованками шкіл-інтернатів, сиротами, які, завагітнівши, не мали нікого, хто міг би потурбуватися про них та їхніх дітей. Через Містечко милосердя пройшли також інші матері, які після народження дітей не могли повернутися до рідної домівки через родинні проблеми. Дім милосердя став для них тимчасовим притулком до примирення з батьками. Так було врятовано життя багатьох дітей, які могли не народитися внаслідок абортів. І вже не одна дівчина наважилася захистити право на життя своєї дитини, знаючи, що існує куточок, де вони могли б жити разом. Десятки мирян Третього чину ЗВС надають Містечку посильну матеріальну, моральну, організаційну та іншу допомогу.

Дух єдиної релігійної родини формують і підтримують спільні для священиків, монахів і мирян Третього чину молитовні зібрання й конференції, а також спільні відзначення головних християнських свят та важливих подій у житті згромадження, які вже стали доброю традицією ЗВС (священічі й дяконські свячення, обіти й облечини братів і сестер, прийняття нових членів у Третій чин, річниці заснування згромадження тощо). Усі такі зустрічі розпочинаються Св. Літургією та включають проповіді, лекції, самодіяльні концертні виступи й невеличкі вистави, сценки (усе це – християнського, українського національного, гумористичного змісту), завершуються спільним обідом або вечерею та товариським спілкуванням.

Особливе значення надається згромадженням роботі з молоддю [6]. Щонеділі на молодіжні Служби Божі, науки й зустрічі в храмі Різдва Христового (на вул. Мазепи в Івано-Франківську) збирається від 40 до 80 молодих людей шкільного й студентського віку. Кожного літа під час канікул група молоді ЗВС під керівництвом о. Софрона Зелінського проводить християнські табори в Карпатах для дітей, підлітків та молоді,

¹ Повна назва згідно з реєстрацією – “Містечко Милосердя Святого Миколая для усіх, хто потребує допомоги”.

також систематично впродовж року для хлопців і дівчат організуються одноденні й кількденні реколекції. Значний вплив на формування світогляду й становлення особистостей мали й організовані для молоді зарубіжні поїздки: паломництва до святих місць, зустрічі з Папою Римським Венедиктом XVI, спілкування з віруючими-однолітками з інших європейських країн – Німеччини, Італії, Австрії, Голландії, Польщі.

Як у практиці долається певна роздвоєність (життя одночасно у світі та в чернечій спільноті) і чи не стає це певною формою компромісу зі світом? Який відбиток на духовність “терціаріїв” накладає належність до різних християнських традицій – західної (католицької) та східної (греко-католицької)? Чи виявляє певну специфіку зіставлення світоглядних установок, історії організації та діяльності “терціаріїв” у сусідніх слов’янських країнах, наприклад, Україні та Польщі?

Виразні методологічні проблеми подібного дослідження пов’язані передусім зі специфікою джерельної бази (певна організаційна аморфність, неформальність значної частини діяльності породжує брак офіційних документальних пам’яток, потребу використання джерел особового походження, методів суміжних дисциплін тощо). Проте всебічне вивчення й узагальнення історичного досвіду світських християнських рухів могло б сприяти віднайденню адекватних відповідей на виклики часу та протидії загрозливим тенденціям до нівелювання християнських моральних вартостей і розмивання підвалин сучасної європейської цивілізації.

1. Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – 757 с.
2. Конституції Згромадження Службниць Господа і Діви Марії з Матара. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2004. – 363 с.
3. Покликання і місія мирян. *Christifideles Laici*. Післясинодальне апостольське повчання Святішого Отця Івана Павла II. – Львів: Місіонер, 1998. – 155 с.
4. *Constituciones del Instituto del Verbo Encarnado*. Directorio de Espiritualidad. – Segni: Editrice del Verbo Incarnato, 2004. – 293 p. (<http://www.ive.org/images/101/constituciones.pdf>).
5. Слово Вселенського Архиєрея Венедикта XVI до греко-католицьких єпископів з України з нагоди завершення візиту “*Ad limina Apostolorum*” // <http://www.vaticanradio.org/ucr/Articolo.asp?c=183786>.
6. Буела, о. Карлос Мігель. Молодь у третє тисячоліття: Крокуючи з Папою Іваном-Павлом II. – Івано-Франківськ, 2007. – 287 с.
7. *Delegación nuestra Señora Zarvanitsya* // www.ive.org/pag_res.asp?id=98#11.
8. Directorio de la Tercera Orden Secular del Instituto del Verbo Encarnado // www.iveargentina.org/Constituciones_y_directorios/tercera_orden.htm.
9. Fundador de la familia del Verbo Encarnado // <http://padrebuela.com.ar/>.
10. Institute of the Incarnate Word Lay Volunteer Corps // <http://www.ivevolunteers.org/>
11. Nuestra Historia // http://www.ive.org/pag_res1.asp?id=62.
12. Third Order of the Incarnate Word // <http://www.iveamerica.org/>.

The article deals with the questions of a place and a role of lay Christians in the life of church and society at the present stage. Various forms of the closer involving of secular people in activity of Catholic monastic communities are opened by an example of the Third Order of laymen in the Institute of the Incarnate Word of the Ukrainian Greek-catholic church.

Key words: laymen, the Third Order, Institute of the Incarnate Word.

УДК 94 (477.85) “191”:314.743

ББК: 63.3 (4 Укр – 4 Чен)

В.М. Ботушанський, Г.В. Чайка

СТАВЛЕННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ВЛАСТЕЙ ДО ЗАОКЕАНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ БУКОВИНЦІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на широкому фактологічному матеріалі розкриваються проблеми заокеанської еміграції буковинців, зокрема ставлення до неї австрійських властей у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: еміграція населення, заокеанська трудова еміграція, австрійські власті, західноукраїнські землі, Буковина.

Означена проблема в тій чи іншій мірі порушувалася в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників А.М.Шлепакова [23], П.Кравчука [21], М.Кравця [20], О.І.Сича [22], В.М.Ботушанського [11], Л.Каро [26], Ю.Бачинського [10], А.Фрідмана [29] та інших, однак спеціального дослідження з цих питань нема. Тож мета пропонованої наукової розвідки – висвітлення на основі різних джерел, передусім архівних, матеріалів преси ставлення владних структур, до заокеанської еміграції кінця ХІХ – початку ХХ ст. з Буковинського краю.

Масова еміграція населення з Австро-Угорщини, особливо із західноукраїнських земель, у т. ч. й із Буковини, за океан викликала певну стурбованість влади в центрі й на місцях. Але не з того погляду, що слід би детально з’ясувати причини цього явища й допомогти людям, щоб не покидали рідну землю, а тому, що, по-перше, поміщики й підприємці втрачали дешеву робочу силу, а по-друге, втеча за кордон призовників, резервістів загрожувала скороченням збройних сил Габсбурзької імперії. Ці дві основні підстави лежали в основі різних заборонних заходів влади впродовж усього майже 20-річного періоду першої хвилі заокеанської еміграції з Австро-Угорщини, у т. ч. із Буковини. Проти еміграції виступали навіть найвищі можновладці імперії. Так, у тронній промові цісаря Франца Йосифа в парламенті в травні 1897 р. і особливо в промові прем’єр-міністра графа К.Бадені звучали заклики до спинення еміграції всіма можливими засобами: невиданням закордонних паспортів, довідок про наявність готівки, необхідної для в’їзду в ту чи іншу країну та ін. [24].

Як писав Ю.Бачинський, “краєві власті кинулись ловити втікаючого мужика... Засилувані доносами і лементом дідичів, що отсе утікає їм дешевий місцевий робітник, починають з безприкладним цинізмом, без згляду на закони о горожанські (громадянські. – Авт.) свободи, не лише ловити емігрантів і відставляти їх назад до сіл, але й конфіскувати їм пароплавні карти (квитки. – Авт.), щоби не важилися вдруге “утікати”, а навіть і гроші, що мали при собі, щоби не пробували нових карт купувати” [10, с.4]. Це підтверджується і в узагальнюючій праці “Історія еміграції” [28]. Австрійський уряд робив усе можливе, щоб зупинити еміграцію: таємно відкривалися листи й затримувалися, якщо там вихвалялася Америка. Хоча закон гарантував таємницю листування, прокуратура надавала дозвіл на такий захід [28, с.253].

У 1900 й 1901 рр. у Чернівцях кілька разів збиралася крайова нарада за участю представників Крайового управління Буковини й повітових управлінь, депутатів парламенту й крайового сейму, великих землевласників і орендарів поміщицьких маєтків (але без безпосередньої участі делегованих представників селянства й робітництва) з метою виробити економічні заходи для припинення чи обмеження еміграції. Характерну заяву зробив на цій нараді український народовський депутат Буковинського крайового сейму, професор Чернівецького університету й громадський діяч Степан Смаль-Стоцький: зарадити еміграції можна лише тоді, “коли він (селянин. – Авт.) тут, у краї одержить землю, як в Америці, і причому стільки землі, з якої міг би прожити з

родиною. Думаю, що це є *punctum saliens*” (визначальною обставиною. – Авт.) [30]. У цілому, пропозиції наради зводилися до такого: за рахунок держави й краю скуповувати заборговані поміщицькі маєтки й розпродувати їх ділянками селянам на вигідних для них умовах; створити кредитний заклад, який надавав би селянам дешевий кредит, постачав їх насінням, реманентом за помірні ціни; підвищити платню сільськогосподарським робітникам; забезпечити вигідний збут селянами своєї продукції військовому відомству; розвивати домашні промисли, у т. ч. зі збутом продукції на експорт; навчати селян раціонально вести землеробство; для розвитку тваринництва створити відгодівельні й збутові товариства; розвивати в селянських господарствах садівництво; щоб не дробилося селянське господарство, передавати його в спадщину тільки одному спадкоємцю; забезпечити справедливий розподіл державних і громадських податків; громадські пасовиська поділити на ділянки й розпродати селянам або здати їм в оренду; для створення робочих місць здійснювати роботи з укріплення берегів р. Прут; вести боротьбу з пияцтвом і лихварством та ін. [30, с.3–6]. Усі ці пропозиції могли лише в незначній мірі вплинути на поліпшення становища селян. Але оскільки вони мали рекомендаційний характер, то, власне, і залишилися лише пропозиціями. А така пропозиція, як підвищення зарплати, узагалі була пустим звуком, бо ніхто ні з фабрикантів, ні з поміщиків чи орендарів маєтків за власним почином не збирався це робити.

Не раз порушувалося питання про еміграцію депутатами крайового сейму Буковини й австрійського парламенту. Народовський депутат від Буковини в австрійському парламенті Єротеї Пігуляк, виступаючи на його сесії в 1901 р., просив в австрійського уряду 2 млн. крон на створення фонду для спинення еміграції [14]. У червні того ж 1901 р. український селянський депутат Буковинського сейму Тодор Левицький пропонував із метою обмеження еміграції орні землі Православного релігійного фонду Буковини забрати з оренди великих орендарів (зокрема євреїв), “розділити і меншим посідачам, селянам дати в пахт (оренду. – Авт.). А там, де нема землі, що належала б до фонду, закупити від великих посідачів і розparcelювати між селян” [15]. Інші депутати сейму в грудні 1901 р. внесли пропозицію: для спинення еміграції заснувати банк, який давав би селянам дешевий кредит, щоб могли розрахуватися за борги, і для заснування такого банку просили в уряду хоча б 1 млн. крон [16]. Той же Є.Пігуляк 20 лютого 1902 р. виступив на 94-му засіданні австрійського парламенту з великою промовою, в якій серед інших питань згадав і про необхідність спинення еміграції з Буковини шляхом створення спеціального фонду для сплати селянами боргів, купівлі для них землі у великих землевласників і розпродаж селянам на виплат [17].

У 1902 р. українські народовські депутати Буковинського сейму М.Василько, С.Смаль-Стоцький і Т.Левицький виступили з внесенням, у якому обстоювали ту думку, що еміграцію можна спинити, якщо розширити селянське землеволодіння. Для цього вони пропонували створити за рахунок держави спеціальний фонд сумою 2 млн. крон, за ці кошти купувати землі, які були у вільному продажі, і розпродувати селянам в розстрочку [19]. Однак ця ідея не була реалізована в широких масштабах.

У липні 1913 р. під головуванням крайового президента Мерана в Чернівцях відбулася чергова нарада з питань еміграції за участі представників владних структур, сільських старост, начальника крайової жандармерії Й.Фішера (вішателя буковинських селян під час Першої світової війни за “зраду” монархії), однак у ній в основному йшлося про те, як зупинити емігрування призовників, військовозобов’язаних [1, арк.34–39].

Власне, з самого початку здійснення центральними й крайовими властями різних заходів стосовно спинення чи обмеження еміграції було видно, що розв’язати це питання в бажаному для них напрямі їм не під силу. Досить переконливо це судження висловила чернівецька соціал-демократична газета “*Volkspreste*” (“Народна преса”) у 1899 р.: “Незважаючи на численні розмови в ландтазі (сеймі. – Авт.) щодо еміграції,

влада не знайшла ще жодного засобу, щоб поліпшити положення селян, вона безсила що-небудь зробити, а еміграційний рух все наростає і ніщо не може його спинити. Селянин дуже чітко бачить свій занепад і він вважає, що замість того, щоб його земля дісталася податковій службі, чи лихвареві, він краще сам її продасть і подасться в чужий край” [32].

З депутатським запитом щодо стримання еміграції й порятунку селян звернувся в 1897 р. до крайового президента депутат крайового сейму С.Смаль-Стоцький і група депутатів. Але крайовий президент Гоес заявив у своїй відповіді на запит, що не вважає еміграцію лихом, бо емігрують люди і з високорозвинених країв. “Якщо люди шукають кращу вітчизну, нехай. Наше завдання порадити, куди краще їхати... Люди, що їдуть в Канаду, не конче кидаються у пропасть, умови там добрі для наших людей”, – такою була відповідь головного крайового начальника. З точки зору конституційних прав громадян така відповідь, звичайно, виглядала демократично. Однак він не сказав, що реально роблять власті, щоб економічно зацікавити буковинців залишатися в рідному краї [13]. Насправді ж він виступав головним “гальмівним” чинником у стримуванні еміграції з краю, даючи в цьому зв’язку відповідні розпорядження начальникам повітових управлінь і буковинському митрополиту. Зокрема, у листі до буковинського митрополита А.Чуперковича 15 травня 1898 р. він писав: “Я... прошу, щоб всі підпорядковані Вам православні душпастирі повчали православне населення краю про сумну долю, яка чекає емігрантів... і протидіяти всіма силами проти еміграційного руху, де він проявився у поточному році” [2, арк. 21].

Отже, крайові власті використовували церкву в антиеміграційних заходах. Зокрема, за дорученням Крайового управління консисторія організувала антиеміграційну агітацію проти виїзду буковинців у Сан-Пауло (Бразилія), наголошуючи на тому, що їх замість негрів, колишніх рабів, будуть використовувати на кофейних плантаціях [2, арк.31; 25]. Буковинська консисторія, відгукуючись завжди на антиеміграційні заходи влади, уважала, що й влада повинна діяти рішучіше, зокрема не видавати закордонних паспортів. На пленарному засіданні православної консисторії 2 квітня 1913 р. протоієрей Георгій Тевтул вніс пропозицію: “... по причині той, що дуже велике число робучого народу у цели заробку до Пруссій и до Канады вывандровуе (емігрує. – Авт.), а тым часом наше хлеборобство целковито підупадає, так що ті зарібки ніяким чином высоту потеряного убытку на поле націонал-економічним осягнуты не могут, чтобы світла Консисторія з просьбою к ц.-к. правительству (Крайового управління Буковини. – Авт.) отнеслась (звернулася. – Авт.), чтобы оттеперь хоть яко таке выставлене (видача. – Авт.) пасов (паспортів. – Авт.) обнижити (скоротити. -- Авт.)” [2, арк.26]. Мовляв, ми словом, а ви ділом боріться проти еміграції.

Заходи влади, церкви, преси в якійсь мірі охолоджували в деякого еміграційний запал, але еміграційний рух спинити вже ніхто не міг. Емігрантам при цьому доводилося долати чималий опір. Але поставало в багатьох закономірне питання: а наскільки законними були різного роду заборонні заходи влади? Адже австрійська конституція 1867 р. формально не забороняла еміграцію [31]. Настійною була потреба в прийнятті ґрунтового закону про еміграцію, у якому було б усебічно виписано права й обов’язки емігрантів, їх захист поза межами імперії. Австрійський імператор у щорічних тронних промовах, зокрема в 1896, 1897, 1901, 1907 роках обіцяв прийняти закон про еміграцію в Австрії, але справа зволікалася (як і в Російській імперії) [10; 17].

Спочатку влада намагалася стримувати заокеанську еміграцію (усупереч конституційному праву) традиційним способом – невидачею закордонних паспортів. Паспорт за письмовою заявою потенційного емігранта видавався повітовим управлінням. За порушення паспортного режиму військовозобов’язаними передбачалося покарання: арешт і ув’язнення від 4 тижнів до одного року. Резервістів, які, емігруючи,

ухилилися від військової перепідготовки, могли арештувати на термін від 3 днів до 2 місяців або оштрафувати – перший раз на 400 крон, другий – на 600 крон [3, арк.53].

Отже, прийняте тим чи іншим буковинцем рішення емігрувати не завжди могло увінчатися успіхом, не раз потрібно було докласти великих зусиль, щоб добитися свого. Переважно неписьменні селяни мусили за певну плату писарям писати прохання, скарги, слати телеграми в повітові, крайові й центральні інстанції, навіть до імператора, щоб дозволили емігрувати. “Високоповажний пане графе крайовий президенте, – ішлося в одному з прохань від 8 жовтня 1896 р. – Нижчепідписаний сільський староста села Товтри Кіцманського повіту наважується уклінно просити Ваше високоблагородіє, щоб товтрианським жителям було дозволено видати закордонні паспорти для виїзду до Канади і дано відповідну вказівку шановному ц[ісарсько]-к[оролівському] повітовому управлінні в Кіцмані. Стефан Бойчук” [4, арк.27].

Через невидачу закордонних паспортів селяни інколи вдавалися до масових акцій. Так, у січні 1897 р. 60 селян із Лужан, Ревного та інших сіл прибули до Крайового управління з вимогою дозволити видачу їм закордонних паспортів для виїзду до Канади (вимога не була задоволена) [12]. А ось телеграма від 5 травня 1897 р.: “Ц[ісарсько]-к[оролівській] величності. Відень. Нам, 7 особам чоловічої статі не видають закордонних паспортів. Витратилися на військову таксу, на кошти подорожі. Просим дозволити емігрувати. Іван Шульман” [4, арк.95]. 7 травня 1897 р. така ж приблизно телеграма до цісаря відправлена селянином Старої Жучки Василем Дуленком, якому не видавали паспорт для еміграції до Канади під тим приводом, що його 18-річний і 20-річний сини не відслужили ще у війську [4, арк.103]. 20 березня 1898 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини телеграфічно запитував із Відня крайового президента Буковини, чому не видають закордонний паспорт до Канади скаржнику з Рогізни Івану Медведю? На підставі інформації начальника Чернівецького повітового управління крайовий президент 22 березня відповів міністру: “Паспорт йому не видали, по-перше, тому, що він звернувся по проїзні документи усно, а по-друге, на пропозицію показати, чи є в нього необхідна сума грошей, які потрібно пред’явити в Америці, він не зміг цю суму показати” [5, арк.6, 8].

Андрій Величук із Старої Жучки скаржився в березні 1900 р. президії Крайового управління Буковини на Чернівецьке повітове управління, яке відмовлялося видати йому паспорт для виїзду до США у зв’язку з тим, що його 27-річний син, не відбувши службу у війську, кілька днів перед тим виїхав до Америки. Батько пояснював, що син комісований як туговухий. Відповідь була такою: хай син пройде призовну комісію [6, арк.52–57].

Скарга із с. Тарашани 9 квітня 1900 р.: “До високої ц.-к. крайової президії. Через винятково несприятливі заробіткові відносини на Буковині ми, нижчепідписані, змушені шукати утримання собі і своїм родинам, а саме:

1. Николай Гнида з дружиною і сином 1899 р. народження;
2. Василь Підгайчук з дружиною і дочкою;
3. Тодор Тарновецький з дружиною;

4. Іван Залуцький з дружиною, дочкою і трьома синами 1893, 1896 і 1899 р. народження з метою одержання дозволу на виїзд [до Америки] на певний час ми неодноразово писали до повітового управління в Сереті, витратили багато часу, поштових і штемплевих видатків. Вкінці нам без всякого обґрунтування дали відповідь, що не дозволяють виїжджати. Але це є порушенням австрійських законів. Просимо крайову президію допомогти. Підписи” [7, арк.62]. Як з’ясувалося, паспортів їм не дали, бо вони не могли показати готівку, яку потрібно пред’явити при в’їзді до США [7, арк.64].

Не маючи можливості отримати закордонні паспорти на Буковині для виїзду за океан, дехто з буковинців, діставши дозвіл на відхід на заробітки в Румунію, Російську імперію, Німеччину за робітничими книжками, у різний спосіб “умудрялися” виїхати

звідти за океан. Так, у 1908 р. з Російської імперії в Америку виїхало до 400 буковинських заробітчан, з Румунії у червні–серпні 1910 рр. – 55 осіб [8, арк. 1, 22, 23, 24, 28, 32; 1, арк.55].

Прохання, скарги буковинців щодо невидачі закордонних паспортів із метою виїзду за океан надходили в різні інстанції практично до самої Першої світової війни. Приміром, до Заставнівського повітового управління 9 квітня 1914 р. звертався з цього приводу мешканець Малого Кучорова Онуфрій Семенко, але вже не до повітового, а до Крайового управління Буковини, щоб допомогли отримати паспорт, бо, як пояснював Семенко, він бідний, має лише город і халупу та стару матір. Під час недороду 4 роки тому попав у великі борги, їх треба якось покрити, але це можна зробити лише за тієї умови, якби йому дозволили відправитися в Канаду на заробітки хоча б на один рік. А на військову перепідготовку він зразу ж би з’явився через рік, бо інакше доведеться все продати, а його “бідна стара мати не буде мати навіть де дожити свої останні дні...”. Не дозволили, бо військовозобов’язаний, мусить у 1915 р. бути в Коломиї на військовій перепідготовці, хіба що можна буде скоротити строк перепідготовки до 14 днів [19, арк.10, 12]. Що було через рік, добре відомо. Вимагалось вже не 14 днів, а років важких випробувань, каліцтва й навіть смерті.

Перед війною влада особливо активізувала боротьбу проти еміграції, зокрема призовників і резервістів. За наказами військового міністерства й Міністерства крайової оборони, МВС Австрії від крайової влади й повітових управлінь вимагалось здійснювати якнайсуворіший контроль за емігрантами, створити пункти перевірки на залізничному вокзалі в Чернівцях і на інших залізничних станціях, ретельно перевіряти документи. І справді, багатьох молодих хлопців-призовників і чоловіків-резервістів було затримано. Лише впродовж першого півріччя 1914 р. було повернуто з дороги понад 500 осіб [27]. Але багато хто з цієї категорії людей усе ж емігрував. За даними крайової жандармерії станом на 15 вересня 1913 р. за кордоном перебувало 6015 осіб призовного віку, у т. ч. 4843 особи (80%) – з північних повітів Буковини [1, арк.127].

Газета “Буковина” в передовій статті “Американська імміграція” (21 лютого 1904 р.) писала: “Еміграція із Австро-Угорщини змагається щораз більше попри всім засобом, якими правлячі сфери хотіли її задавити. Від гаразду ніхто не втікає, а як хто йде за море тому, що в старім краю нерозвинений промисел, а ґрунта роздроблені, то годі его спинити насильними засобами, треба радше сотворити такі економічні відносини, щоб мужик не чув конечности (необхідності. – Авт.) втікати за море” [18].

Отже, заокеанська трудова еміграція з Буковини відбувалася в умовах серйозного опору, антиеміграційних заходів влади як у центрі, так і на місцях, особливо щодо військовозобов’язаних, активної пропаганди проти еміграції з боку різномовної преси й духовенства, як також неефективних спроб впливових кіл обмежити еміграцію економічними засобами.

Та всупереч усім цим намаганням більшість емігрантів знаходила шляхи й методи, щоб подолати означені перешкоди й здійснити свої наміри.

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО), ф.3. Крайове управління, оп.2, спр.29703.
2. ДАЧО, ф.320. Митрополія Буковини, оп.1, спр.86.
3. ДАЧО, ф.3. Крайове управління, оп.1, спр.12040.
4. Там само, оп.1, спр.6888.
5. Там само, оп.1, спр.7486.
6. Там само, оп.1, спр.7724.
7. Там само, оп.1, спр.7727.
8. Там само, оп.1, спр.10894.
9. Там само, оп.1, спр.12048.
10. Бачинський Ю. Українська еміграція. Українська еміграція в З’єдинених Державах Америки. – Львів, 1914. – Т.1. – 490 с.

11. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1975. – Вип.1. – С.136–145.
12. Буковина (Чернівці). – 1897. – 24 січня.
13. Там само. – 1897. – 14 березня.
14. Там само. – 1901. – №72.
15. Там само. – 1901. – №76.
16. Там само. – 1901. – 3 грудня.
17. Там само. – 1902. – 26 лютого.
18. Там само. – 1904. – 21 лютого.
19. Василько Н. Посольська діяльність (1901–1903). – Чернівці, 1904. – С.436–498.
20. Кравець М.М. Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку XX століття. – Вінниця, 1998. – 173 с.
21. Кравчук П. Вони обрали Канаду (Перший період емігрування українців до Канади 1891 – 1914). – Торонто: Кобзар, 1991. – 291 с.
22. Сич О.І. Деякі аспекти імміграційної політики Канади наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1981. – №11. – С.107–108.
23. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: АН УРСР, 1960. – 199 с.
24. Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1897. – 3 червня.
25. Там само. – 1897. – 24 листопада.
26. Caro L. Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. – Leipzig, 1909. – 268 s.
27. Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 14 липня.
28. Die Geschichte der Wanderungen. – Wien, 1927. – 628 s.
29. Fridman A. Arbeitermangel und Auswanderungen. – Wien, 1907. – 71 s.
30. Protokolle Auswanderungs – Konferenzen. – Czernowitz, 1901. – S.183.
31. Sammlung der Bukowiner Volkschul – Gesetze und Verordnungen. – 1899. – S.1.
32. Volkspresse (Чернівці). – 1899. – 1 липня.

The article deals with different means of Austrian Authorities to stop transocean emigration from the Bukovina at the end of the 19th – at the beginning of the 20th centuries.

Key words: emigration of population, transatlantic labour emigration, austrian authorities, zahidnooucrainsci earths, Boucovina.

УДК 371.214.114:94(4) “XVIII-XIX”

ББК 63.3(2)4

М.М. Волощук

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ XIV ст. В РЕЦЕПЦІ ГЕОРГА ФЕЄРА (1766–1851 рр.)

Стаття присвячена історично-археографічним розробкам відомого угорського дослідника Георга Феєра на тему русько-угорських стосунків XIV ст. Учений одним із перших у центрально-європейській історичній науці ввів в обіг велику кількість невідомих актів династій Арпадів і Анжу, що суттєво поглибило знання майбутніх поколінь науковців у даній проблематиці.

Ключові слова: русько-угорські стосунки, династія Анжу, Людовік Великий, Литва, військові конфлікти, археографія.

Дослідження русько-угорських міждинастичних взаємин мають тривалу історію. Перші роботи, в яких простежується бажання авторів показати особливості взаємостосунків угорських королів зі східнослов'янською знаттю, появилися вже в кінці XVIII – на початку XIX ст. після включення до складу володінь австрійської династії Габсбургів Галичини й Буковини – у свій час територій, підвладних Арпадам і Анжу. Авторами вказаних робіт були не лише австрійці, як наприклад, Г.Прай [2], але й угорці. Зокрема, королівський бібліотекар Стефан Катона на сторінках своєї багатотомної “Критичної історії королівства Угорщини” одним із перших зумів показати перипетії еволюції досліджуваних відносин крізь призму цитування невідомих джерел того часу, як правило – королівських актів [10–12].

Робота С.Катони знайшла своє продовження в діяльності його учня – одного з найвидатніших угорських археографів та істориків кінця XVIII – першої половини XIX ст. Георга Феєра*. Пошукова й видавнича спрямованість праць останнього увінчалася появою близько 130 робіт різнопланового характеру й змісту, виданих упродовж 1784–1851 рр. Будучи філософом за освітою та священнослужителем за діяльністю, дослідник усе своє життя присвятив вивченню історичного минулого Угорщини, її колишніх територій та зв'язків із найближчими сусідами. Чимала кількість видань автора була присвячена також церковній тематиці [15].

Для дослідників русько-угорських відносин доби Середньовіччя особливу цінність становить 43-томний “Кодекс цивільних і церковних дипломів Угорщини” [3], а також “Вступ до кодексу дипломів Угорщини” [9] та “Індекси”, які покликані допомагати вченим працювати з даними документами. “Кодекс” охоплює період від X ст. до 1440 р., тобто час правління династій Арпадів, Анжу, Люксембургів та ін. Цінність збірки актів, у першу чергу, полягає в їх комплексній публікації, що дотепер у такому об'ємі й кількості зробити не вдавалося нікому**. Крім того, на сторінках свого твору автор неодноразово намагався запропонувати власне бачення подій історичного розвитку Угорщини, проаналізувати (наскільки це дозволяли існуючі методологічні правила початку XIX ст.) зовнішню політику королів відносно найближчих князівств Русі впродовж XII – XIV ст.

Так, вступ до четвертої частини дев'ятого тому включає широкі аргументовані роздуми (на підставі великої кількості джерел) з приводу історичного минулого Галичини й Волині, у тому числі – під правлінням угорських монархів. Найважливіші аспекти нашої проблематики Г.Феєр умістив на сторінках 8 глав, які умовно можна об'єднати в 3 блоки: по-перше, питання, які стосуються географічного опису Галичини й Волині; по-друге, аналіз попереднього політичного, цивільного й правового статусу земель; по-третє, обставини зміцнення угорського впливу, а також юридичної належності названих східнослов'янських територій ad Coronam Sacram в XIII – XIV ст. [4, S.III–LXVII].

Історик продемонстрував своє прекрасне знання наративних та актових документів (польських, італійських, руських та ін.), на підставі аналізу яких показав ключові етапи взаємостосунків Кароя I Роберта (Carolus Robertus, 1308 – 1342 рр.), Лайоша I Великого (Lodovicus Magnus, 1342–1382 рр.) та інших представників мадярського нобілітету з останніми Романовичами, галицькими й волинськими боярами тощо. Так, у гл.8 “Відновлене право Угорщини в Галичині й на Волині” (“Iura Hungariae in Galitiam et Lodomeriam vindicata”) серед основних причин процесу реанімації впливу угорських королів на східнослов'янські події автор назвав спільні русько-татарські походи у володіння династії Анжу на початку 30-х рр. XIV ст., які призвели до відповідних контракцій і, урешті-решт, зумовили визнання галицько-волинським князем Болеславом (Dominus Lotka, Dux Ruthenorum [1, с.72–79; 13, s.108, 193; 14, Old.940]) васальної залежності від Кароя I під час з'їзду у Вишеграді 1339 р. [4, s.XXVII, LXX].

Цілком логічними в даному переліку зовнішньополітичних заходів Лайоша на схід, на думку Г.Феєра, виглядали антитатарські походи короля на Поділля в 50-х рр. XIV ст. [4, s.XXII–XXIII].

При описі польсько-татарсько-литовсько-угорських конфліктів за галицько-волинську спадщину середини – другої половини XIV в. Г.Феєр констатував, що

* Г.Феєр у 1835 р. навіть написав книгу “Пам'яті Стефана Катони”, в якій виклав свої погляди на співпрацю з учителем (див.: Fejer G. Memoria Stephani Katona. – Buda, 1835).

** Лише від кінця XX ст. зусиллями провідних істориків та археографів Угорщини розпочалися підготовка й видання багатотомного збірника документів з історії Анжуйської династії (1308–1387 рр.), що налічує понад 25 томів (див.: Anjou-kori oklevéltár / Szer. Gy.Kristó etc. – Budapest – Szeged, 1990–1999. – Т.1–25).

Анжуйська династія виступала швидше як арбітр (stabunt arbitrio), а не прямий учасник протиборства та зацікавлена сторона. Монархи Центрально-Східної Європи, ворогуючи між собою за руські землі, неодноразово просили подібної допомоги [4, s.XXIX–XXX].

Учений зафіксував декілька найважливіших подій у системі союзних польсько-угорських домагань щодо земель Романовичів: литовські походи й штурми Белза зокрема; обопільні титулярні претензії близько 1382/83 рр. Автор розглянув проблему продовження боротьби за Галичину й Волинь після Кревської унії 1385 р. Саме відмінності в титулах королеви Ядвіги (“Haeres Russiae” [4, s.XXXIV], 1385–1399 рр.) і королеви Марії (“Regis Galitiae ac Lodomeriae”, 1382–1395 рр.) після смерті в 1382 р. Лайоша I Великого [4, s.XXXVII] не просто не вирішили попереднього більш ніж 50-річного протистояння, але перевели його в дипломатичну площину. Титулярні претензії Польщі та Угорщини щодо східнослов'янських земель зберігалися аж до початку XX ст.

Перераховуючи заслуги угорських королів перед східнослов'янськими підданими, Г.Феєр навів факти співчуття й допомоги православним (religionis orthodoxae propagandae), зокрема в питанні заснування відповідної метрополії (firmandae gratia Ludouicum M. metropolitanam Ruthenorum Praesulum sedem auxisse) [4, S.LXX], у розширенні прав купців і в роздачі містам Русі магдебурзького права [4, S.LXXII].

У той же час, менш або більш аргументовано історик перерахував, на його погляд, тих східнослов'янських володарів, які щодо угорських королів у XIV ст. перебували в статусі васально залежних. У список потрапили Болеслав II Тройденевич (Lotka Dux), Федір Корятович (Dux Podoliae), а також деякі литовські правителі, як наприклад, Любарт (Ludbartus) [4, s.LXX–LXXI].

Більшість вищенаведених поглядів, що стосувалися спільного історичного минулого представників династії Анжу та князів Русі в XIV ст., археограф навів на сторінках своєї роботи “Зв'язок Галичини і Володимирії з королівством Угорщина” [8]. Подібні порівняльні спостереження Г.Феєр здійснив також при аналізі історичного минулого балканських та придунайських земель та їхньої приналежності до володінь угорських монархів у різний час [5–7].

Ураховуючи археографічний (у першу чергу) характер роботи автора, його колосальну пошукову працю, численні переклади, коментарі, ми вважаємо досвід та підсумки вченого дуже важливими не тільки в системі сучасної палеографічної роботи дослідників і подальшого розшуку невідомих латиномовних документів з історії русько-угорських зв'язків, але також з огляду осмислення середньовічного минулого Угорщини. Навики, одержані істориком у процесі десятилітніх напрацювань, дозволили майбутнім поколінням упевнено опертися на досягнення Г.Феєра й доповнювати їх власними розробками.

Угорські вчені середини – другої половини XIX ст., працюючи, як правило, в історико-правовому напрямі, поліпшили стан дослідження даної теми. Саме в указаний час історичне минуле династії Анжу знайшло своє достатньо повне освітлення на сторінках численних праць не одного десятка науковців. Сформувався коло дослідників, увага яких була зосереджена і на східнослов'янському напрямі зовнішньої політики Coronam Sacram. Однак із великою вірогідністю можна ствердити, що початок подібним розробкам поклали праці Г.Феєра.

1. Мазур О. “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2003. – Вип.7. – С.72–79.
2. Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV / Opera et studio G.Pray, S.J. Sacerdotis. – Vindobonae: Typis Joannis Thomae de Tratther, MDCLXIV (1764). – P.2 (Complectens res gestas a Carolo I. Roberto ad Wladislavm I). – 360 s.
3. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G.Fejer. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1838. – Т.1–10 etc.
4. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G.Fejer. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1834. – Т.9. – V.4. (1367–1374). – S.III–LXVII.

5. Fejer G. Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae cum regno Hungariae nexu... – Buda: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1837.
6. Fejer G. Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1839.
7. Fejer G. Dalmatiae cum regno Hungariae nexus. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1834.
8. Fejer G. Galliciae et Lodomeriae cum regno Hungariae nexus. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1834.
9. Fejer G. Introductio in Codicem Diplomaticum Hungariae. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829.
10. Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum ex exterorum scriptorium / Concinnata St.Katona in Regia Universitata Bvdensi historiarum doctore archidiocesis Strigoniensis presbytero. – Budae: Typis Catharinae Landerer Vidrae, MDCCCLXXXVIII (1788). – Seria III. – Т.1. – 740 s.
11. Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum ex exterorum scriptorium / Concinnata St.Katona in Regia Universitata Bvdensi historiarum doctore archidiocesis Strigoniensis presbytero. – Budae: Typis Catharinae Landerer Vidrae, MDCCXC (1790). – Seria III. – Т.2. – 632 s.
12. Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum ex exterorum scriptorium / Concinnata St.Katona in Regia Universitata Bvdensi historiarum doctore archidiocesis Strigoniensis presbytero. – Budae: Typis Catharinae Landerer Vidrae, MDCCXC (1790). – Seria III. – Т.3. – 733 s.
13. Kronika uhorských král'ov zvaná Dubnická / Edoval J.Sopko. Recenzoval R.Marsina. – Trnava – Banská Bystrica: Vydavatel'stvo rak Budmerice v spolupráci s nadáciou Osudy predkov Budmerice, 2004. – 240 s.
14. Pór A. Magyar-rutének érinkezések a XIV-ik században // Századok / Titkar Gy.Nagy. – Budapest: Kiadja a magyar történelmi Társulat, 1904. – Évf. XXXVIII (38). – Old.935–949.
15. Szinnyi J. Magyar írók élete és munkái. – Budapest: Arcanum, 2000.

The author analyzed the meaning of famous Hungarian historic Georg Fejer in the area of Rus'-Hungarian relationships in the XIVc. Hungarian researcher studied this very important problem using a new acts from the Hungarian Archives of dynasties Arpad's and Anjou. His meaning about researching problems is actually today, thanks his work, such an archeography and searching unknown documents.

Key words: Rus'-Hungarian Relations, Anjou dynasty, Louis the Great, Lithuania, war conflicts, archeography.

УДК 94 (477.83/.86) “1914.07”

ББК 63.3 (4Укр)52

О.М. Дудко

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИЧНА КРИЗА ПЕРЕДОДНЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ГАЛИЧИНИ

У статті йдеться про вплив кризових явищ у Європі на суспільно-політичну думку Галичини. На основі дослідження тогочасної преси, публіцистики, мемуарної літератури зроблено спробу реконструкції ставлення українців до держав-учасників конфлікту, зокрема до Австро-Угорщини, Німеччини, Росії та Сербії, а також аналізується екстраполяція українським політикумом європейських подій на внутрішньополітичне життя Галичини з метою формування “політики орієнтацій” та витворення стратегії поведінки в можливому збройному конфлікті.

Ключові слова: Україна, Галичина, передвоєнна криза, партії, політична думка, “політика орієнтацій”.

Перша світова війна займає особливе місце в модерній історії України. Саме в її часі кристалізувалася національно-політична думка українців, наслідком розвитку якої стала Українська революція. Незважаючи на велику кількість наукових праць, які стосуються періоду війни, в українській історіографії практично відсутні дослідження, які б акцентували увагу на характеристиці передвоєнної суспільно-політичної думки українського громадянства Галичини, зокрема відображення в ній політики європейських держав та ставлення українства до антагоністичних блоків – Антанти та Троїстого союзу.

У статті здійснено спробу дослідження еволюції громадсько-політичної думки українців Галичини під впливом загострення міжнародних суперечностей у Європі, аналізу суспільних настроїв, візій і поведінки політичного проводу напередодні війни.

Вибухові Першої світової війни передувала низка міжнародних криз, які, однак, вдавалося вирішити або, принаймні, злокалізувати на відносно невеликій території. Щонайменше чотири конфлікти могли призвести до початку війни між великими державами. Два з них були пов'язані з подіями, що відбувалися в Північній Африці (Марокканські кризи 1905 р. та 1911 р.), інші дві кризи розгорталися на тлі конфліктних ситуацій на теренах Балканського півострова (Боснійська криза 1908 р. та дві Балканські війни 1912–1913 рр.) [23, р.889]. На 1914 р. напруження між європейськими державами досягнуло критичної точки. Чергова криза – липнева 1914 р. – виявилася в цьому ряді останньою, призвівши до вибуху війни.

У центрі Липневої кризи виступали суперечності між Австро-Угорщиною та Сербією, які різко загострилися внаслідок убивства в Сараєво 28 червня 1914 року членом таємної великосербської організації “Млада Босна” Гаврилом Принципом австрійського престолонаслідника ерцгерцога Франца Фердинанда. Резонансна смерть стала приводом до початку війни, однак справжня її причина крилася в давньому протистоянні сербської національної ідеї про Велику Сербію та імперських планів Австро-Угорщини перетворити Балкани на зону свого безпосереднього впливу [26, р.720]. Червневий атентат засвідчив, що зростання сербського націоналізму стає загрозливим для монархії Габсбургів [24, р.318].

Особливістю політичної ситуації в Галичині напередодні Першої світової війни було зростання впливу міжнародних подій на суспільне життя. Убивство австро-угорського престолонаслідника ерцгерцога Франца Фердинанда стало актуальною подією для всього галичанства. Вістка про смерть ерцгерцога та його дружини в Галичині поширилась безпосередньо в день убивства [6]. Вона збіглася в часі з важливою для українців подією – святкуванням 100-ліття з Дня народження Тараса Шевченка, яке відбувалося у Львові [5]. Основою святкування був січево-сокільський здви́г – багатотисячна демонстрація української мілітарної сили. Вістка про смерть Франца Фердинанда стала відомою під час урочистої дефіляди “Січей”, “Соколів” та “Пласту” по вулицях Львова [6].

Убивство ерцгерцога стало несподіванкою і для широких верств громадянства, і для політичного проводу. Уже під час вечірніх зібрань, які відбулися в день Шевченківських святкувань, голова товариства “Сокіл-Батько” Іван Боберський розпочав свій виступ із висловлення смутку з приводу загибелі майбутнього глави держави та “великого приятеля нашого українського народу” [21]. 1 липня 1914 року делегація в складі представників провідних українських політичних партій Галичини (В.Шухевича, О.Барвінського, К.Студинського, О.Костецького та інших) “зложили кондоленції з приводу трагічної смерті престолонаслідника” наміснику Галичини Вітольду Коритовському [11]. Періодичні видання розмістили вістку про смерть у Сараєво на перших шпальтах і надалі спостерігали за всіма подробицями розслідування вбивства.

Після того, як шок та замішання минули, у політичних колах почали обговорювати та передбачати можливі зміни у внутрішньому житті імперії та міжнародній політиці, викликані резонансним убивством.

Причетними до вбивства ерцгерцога суспільна опінія, спираючись на донесення про перебіг розслідування, уважала великосербські націоналістичні організації, метою яких було відродити Велику Сербію часів Стефана Душана – наймогутнішого середньовічного правителя Сербії.

Найбільше критикував великосербський рух Християнсько-суспільний союз (ХСС). Його представники вказували на його безпосередній зв'язок з ідеєю всеслов'янської єдності, натхненницею якої була Росія. Партійний часопис “Руслан” підкреслював, що в основу руху поставлено прагнення Російської імперії поширити сферу свого

впливу на південь – на Балканський півострів – та на захід – на українські землі в складі Австро-Угорщини [3]. Важливим аспектом у характеристиці великосербського руху було його порівняння з москвофільством [3]. Ці дві течії трактувалися як штучний витвір уже згаданої всеслов'янської ідеї і є спрямовані на порушення територіальної цілісності Австро-Угорської монархії. ХСС виступив із закликами до урядових кіл звернути увагу на поширення галицького москвофільства, оскільки воно може перерости в загрозу для Австро-Угорщини, не меншу від небезпеки, яку тепер становить великосербська пропаганда [17]. Думку, висловлену ХСС, поділяли й інші політичні сили Галичини. Великосербський рух ототожнювався з імперською ідеєю Росії й тотально критикувався. З цієї причини політика Австро-Угорщини, спрямована проти сербського націоналізму, сприймалася із схваленням, навіть якщо йшлося про боротьбу з ним за межами монархії.

Українські провідники розуміли також, що смерть ерцгерцога позначиться на політичному житті Галичини. Постать майбутнього престолонаслідника займала помітне місце в українській суспільно-політичній думці. Йому приписували певні симпатії до українського питання. На прихильність Франца Фердинанда до українців указував Кость Левицький, який передбачав особливі перспективи для українського руху в разі приходу до влади ерцгерцога [7, с.57]. Ще одним політиком, який поділяв погляди Костя Левицького, був Євген Олесницький – єдиний український політик, що зустрічався з майбутнім престолонаслідником [12, с.258]. Оскільки ширилися відомості про те, що Франц Фердинанд розробляє програму перебудови монархії на засадах тріалізму, націонал-демократичні середовища вважали за необхідність нагадати йому про успіхи національного розвитку та про беззаперечну підтримку українцями політики Відня. При тому Франца Фердинанда намагалися переконати в лояльності до Австро-Угорщини не тільки галичан, але й українців у Російській імперії [25, с.226]. Такий курс, репрезентований національно-демократичною партією, був провідним в українській політиці Галичини аж до вбивства архієпископа 28 червня 1914 року. Однак сучасні дослідники, зокрема О.Кураєв, схильні вважати, що Франц Фердинанд після кризи 1908–1909 рр. відмовився від планів тріалізму й не мав наміру будувати політику монархії на більш сприятливих для українців умовах [7, с.57].

Зі смертю Франца Фердинанда та появою нового наступника престолу перед політичним проводом постали нові завдання:

- витворення нової тактики у співпраці з Віднем;
- формування нового погляду на перспективи розвитку українського питання в нових зовнішньополітичних умовах.

Непевна поведінка Австро-Угорщини на міжнародній арені, а звідси й невизначеність у внутрішній політиці зумовлювали значну зацікавленість зовнішньою політикою Австро-Угорщини, від якої залежало мирне чи збройне вирішення конфлікту із Сербією. До Галичини доходили відомості про те, що Відень збирається здійснити низку заходів із метою ліквідації мережі великосербських організацій на території Сербії й звернеться до урядових кіл Сербії з вимогою взяти участь у їх викритті [16]. Однак вичерпною інформацією про плани Відня галицький політик не володів. Українці припускали, що сербському уряду будуть надіслані певні попередження та вимоги стримувати розвиток великосербського руху. Оскільки в українській суспільно-політичній думці Австро-Угорська імперія трактувалася як незрівнянно сильніший у порівнянні із Сербією противник, то остання з огляду на свою безпеку повинна була задовольнити вимоги офіційного Відня [1]. Міжнародна ситуація також сприяла евентуальному розвитку подій – справедливість австро-угорських превентивних заходів щодо Сербії визнали великі європейські держави.

Однак дипломатичне протистояння між Австро-Угорщиною та Сербією не обмежувалося тільки ними. Балкани були місцем перетину австро-угорських та російських

інтересів і причиною особливого напруження між обома державами. Росія підтримувала Сербію. Вона прагнула використати об'єднання балканських держав проти австро-угорського впливу в регіоні. Підтвердженням цього були Балканські війни 1912–1913 рр., які заледве не стали причиною вибуху війни між імперіями. Зважаючи на це та на те, що зовнішньополітична діяльність Росії, яка трактувалася як найбільший ворог українського національного руху, завжди була в полі зору українців, галицькі політики не залишили поза увагою російський чинник в австро-угорсько-сербському конфлікті [13; 14]. Завуальована присутність російського фактора в міждержавному протистоянні стимулювала українські середовища Галичини до трактування міжнародної кризи як подій, актуальних для української політики. Участь Росії в австро-сербській конфронтації вважалася безпосередньою загрозою європейській рівновазі [1], унаслідок чого українці почали розглядати себе як можливих суб'єктів міжнародної політики в наростаючому конфлікті. Саме з огляду на конфронтацію між Австро-Угорською та Російською імперіями в українській суспільно-політичній думці витворилася так звана “політика орієнтацій”.

Майже цілий липень українські політичні середовища утримувалися від коментарів, очікуючи оприлюднення офіційних декларацій із боку Відня. Однак у пресі та приватних розмовах поширювалися різноманітні плітки та чутки. Брак перевіреної інформації став причиною домислів, які часто збурювали громадськість. Неправдиві твердження висловлювалися навіть впливовими політичними органами на зразок “Діла”. На його шпальтах, наприклад, з'явилася інформація про початок внутрішньополітичної боротьби уряду з антиімперськими рухами, яка нібито була викликана саме австрійсько-сербським зовнішньополітичним конфліктом, причому до цих рухів, окрім великосербського, був зарахований також москвофільський рух, що не відповідало дійсності, проте було бажаним для українців [15; 22].

Ситуація змінилася після офіційного оголошення ультиматуму. Непоступливість Сербії давала підстави сподіватися подальшого загострення взаємин аж до вибуху війни. Хоч до закінчення терміну очікування сербської відповіді ніхто відкрито не говорив про початок збройної боротьби, гасла про відновлення справедливості та обстоювання честі монархії стали своєрідними її провісниками. Радикальний часопис “Громадський голос” ряснів закликами мобілізації всього українського суспільства [2]. Війна між Австро-Угорщиною та Сербією трактувалася як хрестовий похід проти Росії. Усі галицькі політичні партії висловлювали свою підтримку й відданість монарху та готовність боротьби за нього. Однак поза войовничими деклараціями, які не виходили за межі партійної риторики, ще не стояло чітке усвідомлення того, що європейське суспільство, український народ у їх числі, стоїть на порозі “великої війни” [9; 20]. Ще за два тижні до початку воєнних кампаній політичні кола Галичини переконували громадськість та себе в тому, що справа обмежиться локальним воєнним конфліктом між Австро-Угорщиною та Сербією [20].

У такій двозначності української суспільно-політичної думки Галичини полягає парадоксальність розвитку національного руху напередодні Першої світової війни: основою вирішення українського питання вважався збройний конфлікт європейського масштабу, в якому ключовими гравцями для України були неодноразово згадувані Росія та Австро-Угорщина, з іншого боку, війна застала українців непередготовленими, на середині шляху формування вираженої національної програми та стратегії зовнішньополітичної поведінки.

Стрімкий розвиток подій вимагав швидкого прийняття рішень. З метою творення єдиної тактичної лінії в умовах війни провідні політичні партії Галичини об'єдналися, утворивши Головну Українську Раду [8; 10; 18, с.161; 19].

Широкі кола громадськості сприйняли звістку про війну між Австро-Угорщиною та Сербією з ентузіазмом. Вулиці міст переповнилися натовпами, які співали

патріотичні пісні та вигукували процісарські та промонархічні гасла [4]. Війна сприймалася як свого роду панацея від криз та напруження останніх десятиліть [26, s.714].

Для українців війна була можливістю вирішити своє національне питання. Тому першочерговим завданням перед українським політичним проводом стала необхідність мобілізувати громадськість на його підтримку, виробити продуману тактику та створити низку організованих структур. Серед найважливіших завдань було також питання формування військових підрозділів на базі січево-сокольських організацій. Закінчився ідейно-теоретичний етап розвитку українського національного руху Галичини.

1. Австрія і Сербія // Громадський голос. – 1914. – 23 липня.
2. Будьмо готові! // Громадський голос. – 1914. – 30 липня.
3. Великосербство і русофільство // Руслан. – 1914. – 23 липня.
4. Європейський пожар // Громадський голос. – 1914. – 8 серпня.
5. Зі здвигу. Листи учасника // Діло. – 1914. – 3 липня.
6. Катастрофа // Діло. – 1914. – 29 червня.
7. Кураев О.О. Український чинник в системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914) // Український історичний журнал. – 2006. – №1.
8. Маніфест Головної Української Ради // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали / Упоряд. І.О.Кресіна. – К., 1997. – Ч.1.
9. По вибуху війни // Діло. – 1914. – 30 липня.
10. Політичні засади Загальної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали / Упоряд. Т.Гунчак. – Б.м., 1983. – Т.1.
11. По трагедії в Сараєво // Руслан. – 1914. – 1 липня.
12. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип.ІІ.
13. Російська рука на Балкані // Громадський голос. – 1914. – 9 липня.
14. Росія і подія в Сараєві // Діло. – 1914. – 2 липня.
15. Сензацийне донесення // Діло. – 1914. – 10 липня.
16. Спільна рада міністрів // Діло. – 1914. – 8 липня.
17. Спільна Рада міністрів і послухає гр. Берхтольда в Ішло // Руслан. – 1914. – 14 липня.
18. Стахів М. Західна Україна і політика Польщі, Росії та Заходу (1772–1918): У 2-х т. – Скрантон, 1958. – Т.1.
19. Український народ! // Громадський голос. – 1914. – 6 серпня.
20. Чи буде європейська війна? // Громадський голос. – 1914. – 30 липня.
21. Шевченківський здвиг у Львові // Руслан. – 1914. – 30 червня.
22. Щоб не ширилося баламуцтво // Діло. – 1914. – 14 липня.
23. Esler A. The Western World. Prehistory to the Present. – New Jersey, 1994.
24. Kaiser D. Politics and War. European Conflict from Philip II to Hitler. – London, Cambridge, 2000.
25. Mitter A. Galizien-Krisenherd in den Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland (1910–1914) // Jahrbuch für Geschichte der socialistischen Vänder surapas. – Berlin, 1984. – Bd. 28.
26. Western Civilization. Ideas, Politics & Society / М.Perry, М.Chase, J. R.Jacob, M.G.Jacob, T. von Laue. – Boston, Toronto.

The article deals with the influence of crises in Europe on the eve of World War I on Galician social and political thought. Basing himself on the study of press, memories and public writings an attempt to reconstruct the attitude to the participants of the crises, especially to Austro-Hungary, Germany, Russia and Serbia is made. Also in the article analyzed extrapolation European events on the Ukrainian local affairs with the aim to create the “policy of orientation” and strategy of activity in case of war.

Key words: Ukraine, Galicia, prewar crisis, parties, political thought, “policy of orientation”.

УДК 94 (430) “1914 – 1917”

ББК 63.3 (0)

С.В. Шелест

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється політика правлячих кіл Німецької імперії відносно українського питання на початку Першої світової війни. Зокрема, розкрито плани та політику німецького уряду, а також громадсько-політичних організацій, які мали на нього вплив у ході війни, питання щодо майбутнього українських земель.

Ключові слова: українське питання, німецький уряд, Пангерманська ліга, українсько-німецькі відносини, Перша світова війна, українські землі.

На сьогоднішній день Україна посідає важливе місце в геополітичному просторі Європи. Після проголошення незалежності нашої країни, виходу її на міжнародну арену як повноправного члена світового співтовариства постало питання тісної співпраці із західноєвропейськими державами, зокрема з Німеччиною – впливовою європейською країною, яка на початку ХХ ст. розглядала українську державність через призму своїх відносин із Росією.

У даній розвідці автор ставить за мету висвітлити політику Німеччини щодо українського питання на початку Першої світової війни як один із напрямків зовнішніх відносин кайзерівського уряду у воєнний період.

Даній проблемі присвятили свої наукові праці такі українські історики, як О.Реєнт, В.Перепада, І.Ветров, І.Патер, М.Швагуляк, С.Попик, В.Сідак, І.Срібняк, О.Семотюк та ін., які висвітлюють діяльність українських громадсько-політичних організацій у даний період та їх контакти з урядами держав Четверного союзу відносно питання про українську державність.

У німецькій концепції “Drang nach Osten” та завоювання життєвого простору, розробленій ще до початку Першої світової війни, Україні відводилася роль сировинного додатку для Німецької імперії та стратегічного пункту для просування німецьких військ на Схід.

Початок війни в липні 1914 р. спричинив розрив дипломатичних відносин між державами, у складі яких у той час перебували українські землі, – Австро-Угорщиною (яка брала участь у війні в союзі з Німеччиною) та Російською імперією. Зокрема, у телеграмі Міністерства внутрішніх справ Росії до губернаторів указувалося, що стан війни “...знищує міжнародні договори, трактати, конвенції, що були укладені з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а за колишніми консулами цих країн не визнається ніяких прав” [5, арк.289].

З початком війни українські політичні партії в Галичині вважали за необхідне стати на боці Німеччини й Австро-Угорщини й добитися визволення Наддніпрянщини. З цією метою 2 серпня 1914 р. у Львові було утворено Головну Українську Раду (ГУР). Її головою став посол до австрійського парламенту К.Левицький [12, с.122].

Маніфест Головної Української Ради від 3 серпня 1914 р. закликав український народ “стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло б свободу розвитку” [23, с.212].

Одночасно з Головною Українською Радою група наддніпрянських політичних емігрантів у Львові на чолі з Д.Донцовим, В.Дорошенком та М.Залізником 4 серпня 1914 р. заснувала Союз Визволення України (СВУ). Він був створений як позапартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація основним політичним постулатом проголосила державну самостійність України, виробила концепцію про роль України в європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань СВУ пов’язував із поразкою Росії у

війні та поваленням царизму, коли “на руїнах Російської імперії, цієї тюрми народів, встане вільна, самостійна Україна” [14, с.52].

СВУ ввійшов у політичні контакти з урядами Центральних держав для представництва й захисту інтересів українського населення, його національно-державницьких змагань, виступаючи як самостійний і незалежний політичний чинник [18, с.115].

Висуваючи свої політичні програми, ГУР і СВУ усвідомлювали, що їх реалізація залежить від ставлення до української справи політичного й військового керівництва Німецької та Австро-Угорської імперій. Основну активність українські політики виявляли на берлінському напрямку з огляду на великий вплив Німеччини як провідної сили коаліції Центральних держав на політику австрійського уряду. Ще на початку серпня 1914 р. було вирішено за допомогою німецького військово-морського флоту, зокрема крейсерів “Гебен” і “Бреслау”, блокувати Одесу, знищити російський флот і забезпечити таким чином десант “нейтральних” турецьких військ на півдні Росії. Хоча ця операція зазнала невдачі, представник німецького Міністерства закордонних справ М.Ціммер і керівник кайзерівської військової місії в Туреччині генерал Л. фон Сандерс продовжували виношувати плани військових дій на Чорноморському узбережжі Росії [21, с.18].

Спочатку М.Ціммер запропонував М.Залізнику й К.Левицькому підняти повстання українських моряків Чорноморського флоту й забезпечити їх перехід на бік Австро-Угорщини під час вступу Туреччини у війну. У відповідь на відмову М.Ціммер разом із німецьким політичним агентом Г.Небелем пообіцяв за участь українських добровольців у військовому десанті на Кубань утворити там незалежну Українську державу й розпочати відвоювання всієї України [9, с.3–4].

Прийнявши таку пропозицію, українські діячі висунули політичні вимоги, які передбачали зокрема, те, що Німеччина, Австро-Угорщина й Туреччина повинні були офіційно задекларувати свої наміри утворити на Кубані самостійну українську державу [8, с.194].

Питання матеріального оснащення та утримання мали взяти на себе німецькі та австрійські державні органи, січові стрільці, і їх родини повинні були зрівнятися в правах з австрійськими військовослужбовцями [4, арк.2–3].

До кінця вересня 1914 р. СВУ розробив план безпосередніх військових дій проти Росії. 4 жовтня 1914 р. офіційний Відень під впливом кайзерівського уряду схвалив план повстання, підготовлений СВУ, а 9 жовтня 1914 р. повідомив австрійського посла в Туреччині І.Паллавічіні про підтримку дій представників СВУ [17, с.147].

Слід відмітити, що плани Центральних держав та СВУ не залишилися поза увагою російських спецслужб. Так, у таємному повідомленні до поліції від 28 жовтня 1914 р. начальника волинського Головного жандармського управління говорилося, що “...згідно з даними, які є в розпорядженні штабу Верховного Головнокомандування, Турецький комітет німецької армії спільно з німецьким послом у Константинополі прагне організувати повстання в Російській імперії... У зв’язку з цим начальник Київського воєнного округу наказує негайно встановити таємне спостереження за проживаючими в Київській та Волинській губернії українцями” [3, арк.258].

Проте в листопаді 1914 р. турецький військовий міністр Енвер-Паша, користуючись підтримкою начальника німецької військової місії генерала Л. фон Сандерса, домігся, щоб перекинення українських експедиційних військ на Кубань було призупинене. Він погоджувався надати транспортні засоби на перевезення десанту через Чорне море за умови, що “500 українців під керівництвом австрійських офіцерів самостійно без турецької підтримки спробують підняти повстання на Північному Кавказі” [11, с.15].

Упродовж 1915 р. значні невдачі турецьких військ на фронтах та домінування російського флоту на Чорному морі остаточно перекреслили будь-які спроби прове-

дення з Туреччиною спільних військових операцій. Зміна ситуації на фронті весною 1915 р. на користь Центральних держав створювала трохи іншу обстановку для українського політичного руху. 5 травня 1915 р. Головну Українську Раду було реорганізовано в Загальну Українську Раду (ЗУР), яка вважала себе репрезентантом українського народу. Її головою був обраний К.Левицький. Своєю метою ЗУР вбачала створення самостійної держави на російській Україні та автономії для українського народу в Австро-Угорщині [23, с.222–223].

Проте поразка військ Четверного союзу на р. Марна й крах планів блискавичної війни змусили частину німецьких діячів замислитися над можливістю укладення сепаратного миру з Росією на умовах компромісу, вигідного кайзерівській Німеччині, що спричинило загрозу втрати Австрією західноукраїнських земель. Цю думку активно обстоювали такі політичні діячі, як прусський військовий міністр фон Фолькенгайн, а також кронпринц Вільгельм. Тому австрійський посол у Німеччині висунув проект створення коронного краю Україна із Східної Галичини, Буковини та прикордонної смуги Наддніпрянської України [10, с.12].

25 жовтня 1915 р. на засіданні ЗУР К.Левицький інформував про те, що канцлер К.Штюртгк заявив на нараді німецьких урядовців у вузькому колі, що поділ Галичини у вищих сферах є вирішеним і дипломатично узгодженим між Австрією і Німеччиною. Пізніше К.Левицький зізнався, що вже 15 вересня 1915 р. до президії ЗУР поступила заява К.Штюртгка про рішення провести поділ Галичини на українську та польську частини, прийняте на нараді керівників Німецької та Австро-Угорської імперій за участю цісаря. Ці рішення, як відзначає сучасний австрійський історик Е.Цьолнер, відвернули поляків від Союзу Центральних держав [24, с.474].

Проте в той час, коли канцлер К.Штюртгк декларував українцям обіцянки поділити Галичину й не приєднувати окуповані австрійською армією українські території до польських земель, цісар гарантував збереження її непорушності представнику польських політичних сил Л.Білінському. Таким чином, австрійський уряд здійснив своєрідний тактичний крок щодо збереження цілісності галицьких земель під своєю владою. Австрійські політики розуміли, що надання автономії західноукраїнським землям в умовах війни означало б початок збройного конфлікту між поляками та українцями і одночасно вело б до розпаду Австро-Угорської держави. У таких умовах ЗУР вимагала прийняття монархом заяви про гарантію реорганізації управління Галичини й Холмщини [2, арк.2].

Зумовлена поразкою воєнних планів, зміна умов досягнення миру з Росією спричинилася до послаблення діяльності української еміграції та її прихильників у Берліні, оскільки пропаганда відокремлення України не подобалася царському урядові й могла перешкодити переговорам. Це, однак, не змусило Німеччину відмовитися від анексіоністських цілей, хоча їй і довелося вгамувати свої апетити щодо України. Проте російська розвідка у своїх донесеннях повідомляла Міністерство внутрішніх справ, що німецький уряд і надалі "...прагне домогтися послаблення Росії шляхом створення внутрішньої смуті, зокрема через українські революційні організації... Отримані дані, що українські організації в Києві отримують грошову підтримку з Австрії через одного німецького чи австрійського підданого, який служить у Московському консульстві Північно-Американських Сполучених Штатів і не висланий з Москви... Крім того, Німеччина та Австрія встановили особливий пільговий режим для всіх російських військовополонених малоросійського походження... постачають їх відповідною літературою і обіцяють випустити на волю" [1, арк.1, 3–4].

Кайзерівський уряд розраховував, що погіршення внутрішнього становища в Росії змусить царя швидше піти на сепаратні мирні переговори.

Проте не всі в Німеччині підтримували ідею сепаратного миру. Так, німецький журналіст, пангерманець П.Рорбах* рішуче виступив проти будь-яких переговорів із Російською імперією.

Він уважав, що надії на сепаратний мир із росіянами – помилкові; а метою у війні проти них має бути організація національно та історично не зв'язаних частин велетенської маси в окремі держави. П.Рорбах був також зацікавлений у створенні буферної української держави, залежної від Німеччини. Основними положеннями, які висували прихильники цієї ідеї, було повернення Росії в "допетровські межі", використання промислового потенціалу України і її стратегічного становища. Розвиваючи ці плани, П.Рорбах писав: "... Кавказ з його нафтовими і мінеральними багатствами географічно і політично є достатком не Московії, а України" [7, с.21].

Щодо позиції німецьких промисловців, то ще в березні 1915 р. генеральний директор концерну Круппа А.Гугенберг заявив про необхідність економічного підкорення України й підтримки українського національно-визвольного руху в Російській імперії. У кінці червня 1915 р. в Берліні був скликаний з'їзд представників німецької інтелігенції, який затвердив документ, відомий під назвою "Меморандум професорів". У ньому всіляко обґрунтовувалася необхідність завоювання східних територій, зокрема України. "Ця область, завдяки своїм власним продовольчим можливостям посилить незалежність Німеччини від закордону і стане необхідною противагою посиленню індустріалізації нашого народу і зростаючому значенню міст: ...ця область забезпечить за нами рівновагу наших господарських сил ...і перешкодить небезпечному односторонньому ухилу господарства; ця область буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини і полегшить житлову проблему" [7, с.21]. Цей документ визнавав і подальшу долю місцевого населення, яке позбавлялося будь-яких політичних прав.

Завойовані території на Сході мали стати головною базою постачання Німеччини продуктами й сировиною, про що свідчить поставлене в меморандумі завдання: "Якщо політичне завоювання країни забезпечить нам так суттєво необхідне збільшення нашої могутності, то ми повинні будемо отримати право розпоряджатися приєднаною країною також і в економічному відношенні" [7, с.21].

Дані плани були узагальнені в 1915 р. німецьким ученим Ф.Науманом у книзі "Серединна Європа". За його проектом до "Серединної Європи" мала бути приєднана на Сході Україна, яка стане відправним пунктом для майбутнього завоювання німцями світового простору. Таким чином, серед вищих кіл Німеччини на початку Першої світової війни визначилася група прибічників захоплення українських земель. Проте воно повинно було стати лише першим кроком на шляху до ослаблення царизму й посилення Німецької імперії на Сході [19, с.22].

Зацікавлення українським питанням зросло після наступу військ Четверного союзу весною 1915 р. на Сході, коли були окуповані Галичина, Буковина, Волинь. Холмщина, Полісся, Польща, Литва й частина Білорусі. Цього ж року в Берліні вийшла книга "Великі політичні завдання війни на Сході і українське питання". Її автор Л.Цегельський уважав, що "...з моменту, коли етнографічні кордони між поляками й українцями були перейдені до лінії Дніпро – Нарев, відбулося висунення українського питання як частини військової мети. Здійснення війни проти Росії, яка вже не за горами, вирішить і подальшу долю України". Паралельно пангерманець П.Рорбах у книзі "Війна і німецька політика" стверджував, що "...між Україною, завойованою

* П.Рорбах – представник поміркованого крила Пангерманської ліги, який у планах німецького світового панування вважав за доцільне створення на Сході буферних держав, зокрема української, під німецьким протекторатом.

Німеччиною і Росією, повинен бути встановлений старий історичний кордон XVIII ст.” [21, с.22–23].

Таким чином, на початку Першої світової війни українське питання займало помітне місце в східній політиці Німеччини, в якій існували різні точки зору щодо його розв’язання, котрі в основному залежали від ситуації на фронтах.

Так, німецький уряд прагнув розбити Російську імперію шляхом підтримки національних рухів на її території, зокрема українських політичних організацій. Проте слід відмітити, що при успішних діях кайзерівської армії проти російських військ національні прагнення українців німецьким урядом мали бралися до уваги.

Щодо інших точок зору, які мали вплив на політику німецького уряду, то журналістське коло, основним виразником якого був П.Рорбах, допускало утворення формальної української держави, яка мала б стати головною точкою опори в Східній Європі проти спроб Росії поширити свої володіння в західному напрямку.

Представники німецької інтелігенції, що являли собою більшість академічних знавців Росії, базували свою політику на тезі, що з царською Росією необхідно відновити дружні відносини й укласти сепаратний мир, але за рахунок територіальних поступок Росії на користь Німеччини. Українське питання як таке визнавалося ними лише як внутрішня справа Росії.

1. Донесение генерал-квартирмейстера штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта от 31 декабря 1915 г. с препровождением письма Министра Внутренних Дел о стремлении Германии добиться ослабления военной мощи России путем создания “внутренней смуты”, в частности через украинские революционные организации // Центральный державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф.274, оп.5, спр.55, арк.1–4.
2. Заява з приводу звільнення Галичини, Холмщини з-під царської Росії і дальшого управління цих областей // Центральный державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ.), ф.440, оп.1, спр.14, арк.1–3.
3. Сообщение начальника Волынского Главного жандармского управления от 28 октября 1914 г. о намерении Турецкого комитета германской армии совместно с германским послом в Турции организовать мятеж на Украине // ЦДІАК, ф.1599, оп.1, спр.130, арк.258–259.
4. Текст умов Бойової Управи УСС для організації походу Українських Січових Стрільців і турецької армії проти Росії // ЦДІАЛ, ф.353, оп.1, спр.17, арк.1–4.
5. Телеграмма Министра Внутренних Дел от 20 августа 1914 г. об уничтожении всех международных отношений между Германией, Австрией и Россией в связи с начавшейся войной // ЦДІАК, ф.301, оп.1, спр.1236, арк.289.
6. Циркуляр Киевского губернатора от 12 октября 1914 г. об установлении негласного наблюдения за проживающими в Киевской губернии украинцами в связи с получением сведений о согласии неизвестного украинца участвовать в восстании на Украине, организуемым Турецким комитетом в согласии с германским послом в Константинополе. Копия // ЦДІАК, ф.278, оп.1, спр.221, арк.161.
7. Ветров І. Україна в експансіоністських планах Німеччини під час першої світової війни // Історія в школі. – 1998. – №5–6. – С.19–23.
8. Галушчинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914–1915. – Львів, 1934. – 325 с.
9. Залізник М. Українська армія й генерал Станислав Шептицький (З тайн світової війни і нашої політики) // Неділя. – Львів, 1928. – Ч.15. – 9 грудня. – С.3–5.
10. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – №1–4. – С.5–18.
11. Корольов Б., Михальський І. “Союз визволення України (1914–1918 рр.)”. До історії створення та діяльності. – Луганськ, 1996. – С.44.
12. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
13. Кулинич І. Захватническая политика германского империализма по отношению к Украине в 1914–1918 гг. // “Дранг нах Остен” и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М., 1967. – С.141–146.
14. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Нью-Йорк, 1968. – 152 с.
15. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр. з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Львів, 1928–1929. – Ч.1–2. – 496 с.

16. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.413.
17. Патер І. Союз визволення України та українське питання в політиці Центральних держав 1914–1918 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.3–4. – Львів, 1997. – С.140–162.
18. Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С.345.
19. Перепада В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 144 с.
20. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ – Чернівці, 1999. – 236 с.
21. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в першій світовій війні // Український історичний журнал. – 1968. – №8. – С.17–26.
22. Реєнт О.П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Історія в школі. – 1998. – №5–6. – С.15–18.
23. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: У 3 т. – Б.м., 1983. – Т.1. – 510 с.
24. Цьолнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х.Назаркевич, А.Онишко, Н.Іванчук. – Львів, 2001. – 712 с.
25. Швагуляк М. Час надій, ілюзій та розчарувань. Німеччина в українській політичній думці (кінець XIX – перша половина XX століття) // Політика і час. – 1996. – №12. – С.63–64.

In the article is analyzed the Ukrainian question in the east foreign policy of Germany at the beginning of World War I. The author tells about conquer plans of German government, monopolists, scientists of the German Empire to Ukraine. Also analyze the Ukrainian and German community and its evolution during the World War I.

Key words: *Ukrainian question, German government, Pangermanic League, evolution, ukrainian-german community, World War I.*

УДК 94(4)“192/199”

ББК 63.3-6.

В.Л. Комар

УЧАСТЬ ГРУЗИНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРОМЕТЕЇВСЬКОМУ РУСІ (1921–1939 рр.)

У статті представлена історія участі грузинської еміграції в міжнародному прометеївському русі (1921–1939 рр.). Головна увага присвячена співпраці Польщі з еміграційними урядами кавказьких республік. Значне місце відведено ролі поляків у формуванні федераційних союзів республік Кавказу.

Грузинська еміграція в 20–30-х рр. XX ст. брала активну участь у прометеївському русі під керівництвом Польщі, який мав виразно антирадянський і антикомуністичний характер. Однак об’єднання кавказьких емігрантів у Комітет Незалежності Кавказу й підписання пакту Кавказької конфедерації не дало жодних практичних результатів для реалізації прометеївської концепції. Головною помилкою прометеївської політики було переконання у внутрішній слабкості СРСР і переоцінка сил антирадянської еміграції народів Кавказу.

Ключові слова: *прометеївський рух, прометеїзм, Польща, Грузія, грузинська еміграція, Кавказька конфедерація.*

Прометеївська ідея стала актуальною в період становлення Польської республіки в міжвоєнний період. Прихильники прометеїзму з найближчого оточення Ю.Пілсудського своїм головним конкурентом в регіоні Східної Європи вважали Російську імперію, а згодом Радянський Союз. Уважалося, що внаслідок революційних трансформацій імперіалістична суть Росії залишилася незмінною. Вона й надалі вважалася “тюрмою народів” і джерелом зовнішньої загрози для Європи. Концепція прометеїзму Польщі спрямовувалася на визволення неросійських народів імперії і забезпечення Польщі домінації в цьому регіоні. Базою для цього мала стати федерація з Польщею незалежних держав Азербайджану, Дону, Грузії, Північного Кавказу, Криму, Туркестану, України та інших. Польща, як Прометей, очоливши національно-визвольний рух “поневолевих” Росією народів, брала на себе добровільну місію нести світло європейської цивілізації на схід Європи.

Прометеїзм став невід'ємною частиною східної політики Польщі міжвоєнного періоду. Саме під такою назвою виник міжнародний рух, що об'єднав в еміграції народи колишньої імперії Романових. Українці, народи Південного Кавказу (грузини, азербайджанці, вірмени) численні народи Північного Кавказу, кримські й поволзькі татари, народи Середньої Азії, козаки, народи західної Фінляндії (карели та інгри) стали активними учасниками цього руху, який під керівництвом Польщі спрямовувався проти більшовицької Росії [11, к.8].

Про участь грузинської еміграції в міжнародному прометеївському русі вперше довідуємося з книги С.Мікуліча [24]. Після виходу у світ цієї ґрунтовної монографії вважалося, що тема політичного прометеїзму вже вичерпана. Однак на сучасному етапі з'являються невідомі документи, які дозволили сучасним польським [23] і російським [21] історикам внести корективи у висновки своїх попередників. На жаль, міжнародний прометеївський рух майже невідомий в українській історіографії, що й зумовило наш інтерес до цієї теми.

Жовтнева революція 1917 р. в Росії призвела до створення національних держав у Грузії, Вірменії й Азербайджані. Зокрема, 26 травня 1918 р. була проголошена Грузинська Демократична Республіка [15]. У 1919 р. приступив до законодавчої діяльності грузинський парламент, у якому більшість становили соціал-демократи і, відповідно, диктували свої умови. Соціалістичний уряд Грузії подібно до Генерального секретаріату Української народної республіки (УНР) на чолі з В.Винниченком також зволікав з утворенням власних збройних сил.

Відродження незалежної Грузії не входило в плани більшовиків, які намагалися утвердити радянську владу на Кавказі. У квітні 1920 р. Червона Армія захопила територію Азербайджану. Трактатом від 7 травня 1920 р. Радянська Росія визнала незалежність Грузії, але за умови "... ліквідації іноземних збройних формувань на її території" [Ibid.]. Ішлося, насамперед, про загони козаків і білогвардійців, які різними шляхами поверталися з фронтів Першої світової війни й тимчасово дислокувалися на території Грузії. Зрозуміло, що за відсутності численної і боєздатної грузинської армії ультиматум більшовиків не міг бути виконаним. Це стало приводом організованої військової інтервенції Червоної Армії проти суверенної Грузії, незалежність якої офіційно визнали держави Антанти 27 січня 1921 р. Молода Грузинська республіка не змогла довго протистояти переважаючим силам більшовиків. Її територію було окуповано, а за кордоном поширювалися неправдиві чутки, що "... повсталі грузинські робітники і селяни покликали на допомогу Червону Армію" [15, к.7].

Після втрати державної незалежності Грузії 18 березня 1921 р. її президент Н.Жорданія, депутати парламенту, весь уряд на чолі з першим прем'єром Н.Рамішвілі, представники 17 міжнародних дипломатичних місій емігрували до Туреччини, а звідти до Парижу, який став головним центром грузинської еміграції. Разом із ними виїхала група офіцерів і солдатів колишньої грузинської армії [18].

Уже в 1921 р. була започаткована співпраця Відділу II Генерального штабу Збройних сил Польщі з представниками грузинської еміграції, що базувалася на ґрунті спільної антирадянської діяльності. Згідно з розпорядженням начальника Генерального штабу Польщі маршала Ю.Пілсудського протягом 1921–1923 рр. було прийнято до польського війська на контрактній основі 14 грузинських генералів і офіцерів [2]. Однак спочатку їх статус не був юридично визначеним, бо в польській армії не мали права служити іноземці. Зважаючи на традиції польсько-грузинської співпраці минулих років і на складну політичну ситуацію, Міністерство Військових Справ Польщі визнало необхідним зробити виняток для грузинських емігрантів, вважаючи їх союзниками на випадок війни з СРСР.

Польсько-грузинська співпраця базувалася на спільній антирадянській платформі. Грузинські офіцери добре зарекомендували себе на службі в польському війську [7].

А для лідерів грузинської еміграції Польща була найкращим союзником у їх національно-визвольній боротьбі. Їх об'єднувало неприйняття політики більшовицької Росії і боротьба проти неї.

Вимушений відхід Ю.Пілсудського у відставку з найвищих державних посад у 1923–1926 р. призупинив інтенсивність прометеївської праці. Однак це не означало, що пілсудчики відмовилися від реалізації своїх планів. У цей період Ю.Пілсудський особисто продовжував організацію так званого прометеївського фронту, до якого входили представники еміграції "поневолені народів" колишньої імперії Романових. У родовому помісті в Сулеювках він зустрічався з лідерами Грузинського національного комітету – Н.Рамішвілі, Ю.Гегечкорі, А.Чхеїдзе, які прибули з Парижу [11]. За дорученням Ю.Пілсудського у Відділі II Генерального штабу продовжували прометеївську діяльність Т.Шетцель, В.Єнджесвич і С.Чарноцький, а в Міністерстві закордонних справ Польщі (МЗС) – Ю.Лукаевич і Р.Кноль [там само]. Саме в цей період до організаційної діяльності був залучений один із найактивніших діячів польського прометеїзму – Т.Голувко.

Восени 1922 р. Грузія була включена до складу СРСР і одержала формальні ознаки незалежності. На території Грузинської Соціалістичної Радянської Республіки під приводом запровадження диктатури пролетаріату знищувалися грузинські традиції і культура. Використовуючи загальне невдоволення процесами руйнування селянських господарств, фруктових садів, виноградників і плантацій тютюну, що реалізовувалося в рамках більшовицької політики колективізації, Грузинський національний комітет у Парижі через довірених осіб у краї намагався організувати спротив більшовикам [8]. З особливою силою грузинське національно-визвольне повстання розгорілося в 1924 р. У ході його придушення більшовиками загинуло близько 7 тисяч грузинів. Права рука Й.Сталіна – чекіст Мясников – власноручно розстрілював жінок, які особистим прикладом закликали чоловіків до участі в повстанні.

Про страждання двомільйонного народу Грузії були проінформовані в польському посольстві в Москві, а звідти відомості надходили у Варшаву й цілий світ. Військові аташе посольства виконували роль посередників між Відділом II Генерального штабу й агентурою, яка складалася з представників національних меншин у СРСР, що були незадоволені політикою радянської влади. Серед них особливо пильна увага радянських органів безпеки відводилася грузинам. У рапорті про встановлений факт співробітництва польської резидентури в Москві з резидентурами іноземних держав на полях червоним олівцем виділялася основна проблема – "Грузія" [1].

Організаційне становлення міжнародного прометеївського руху відбулося в 1923–1925 рр. Зокрема, Р.Кноль, виконуючи протягом 1924–1925 рр. обов'язки посла II Речі Посполитої в Туреччині, намагався мобілізувати еміграційні осередки вихідців із кавказьких республік. Об'єднання народів Кавказу мало відбуватися на зразок швейцарської конфедерації, яке охоплювало б територію кордону "від Кубані до Тереку" [5]. Р.Кноль уважав можливим здійснити об'єднаний виступ грузинів і мусульманських народів Кавказу проти більшовицької Росії [6]. У зв'язку з цим він у листі до польського уряду просив асигнувати 6000 турецьких фунтів (трохи більше як 3000 американських доларів) на пропагандистську роботу серед емігрантів у Константинополі [Ibid., к.134]. Посол РП у Туреччині вважав необхідним створення організації, яка об'єднувала б усі народи Кавказу, мала б дієвий контакт із батьківщиною і могла б реально впливати на ситуацію в кавказьких республіках. Він звертав увагу на те, що Кавказ сполучає гірським хребтом українську Кубань і калмицькі степи й тому має важливе геополітичне й стратегічне значення для реалізації концепції прометеїзму Польщі. У контексті утворення загальнокавказької організації Р.Кноль свідомо обійшов увагою вірмен [Ibid., к.135] і рекомендував зосередити зусилля на об'єднанні Грузії, Азербайджану й Північного Кавказу. Неприйняття вірменами прометеївської

концепції випливали з їх антитурецької і прорадянської позиції, що розходилася з принциповими засадами польської політики на Кавказі.

Під час проведеної в липні 1925 р. в Анкарі наради головних польських лідерів прометеївської акції: посла Р.Кнолля, аташе військового посольства РП в Туреччині підполковника Т.Шетцеля й делегованого МЗС відомого спеціаліста зі східної політики й експерта у відносинах із представниками еміграційних кіл Т.Голувка узгоджено програму їх подальшої діяльності [23]. Т.Голувці довірено продовження місії в Парижі, де 11 грудня 1925 р. з його ініціативи утворено організацію під назвою “Прометей”, що об’єднала українців, грузин, азербайджанців, туркестанців, горців Північного Кавказу, кримських і казанських татар, фінів та інгерманландців, які перебували в еміграції [22]. Організація “Прометей” стала уособленням міжнародного прометеївського руху.

Саме в цей період термін “прометеївський” набув поширення для означення національно-визвольного руху народів СРСР під керівництвом Польщі. Це відбулося завдяки ініціативі Т.Шетцеля, який поряд із виконанням прямих службових обов’язків за дорученням Ю.Пілсудського продовжував підтримувати контакти з політичними емігрантами в Стамбулі. Тут у 1926 р. під час таємного зібрання Т.Шетцель виступив із пропозицією, щоби спільну боротьбу за визволення від більшовицької окупації назвати прометеївською [19]. Вона була підтримана присутніми, і з того часу міфічний Прометей став символом боротьби народів за своє національне визволення.

Згодом у структурі міжнародної організації “Прометей” утворився його кавказький філіал, який формально зберігав ознаки незалежної організації. Комітет незалежності Кавказу (КНК) було створено в кінці 1926 р. До нього ввійшли грузинські, азербайджанські й північно-кавказькі емігранти, які перебували в основному в Стамбулі й Парижі. КНК складався з окремих еміграційних центрів згаданих еміграцій [9]. У листопаді 1926 р. в Парижі зусиллями КНК було створено часопис “Promethee” Прометей. – В.К.), який став політичним рупором усього прометеївського руху. “Ми почали з серпня 1925 р. з об’єднання грузинського фронту і завершили об’єднання навколо в єдиному кавказькому органі”, – так писав у листі до Т.Голувка один із тогочасних прихильників польської політики на Кавказі [12]. Місячник “Promethee” був утворений на паритетних засадах із представників різних національностей, що входили до організації “Прометей” [Ibid., k.283]. Головним редактором часопису протягом 1926–1938 рр. незмінно залишався видатний грузинський діяч Є.Гважава. У “Promethee” друкували свої статті всі найвидатніші діячі прометеївської еміграції, зокрема українці Р.Смаль-Стоцький, О.Шульгін та інші.

КНК представляв частину об’єднаного прометеївського фронту. Його завданням залишалася координація діяльності кавказької еміграції і приготування програми її об’єднання у федерацію чи конфедерацію. Ця робота координувалася польськими чинниками й повністю збігалася з прометеївською концепцією східної політики Польщі. Одночасно зі створенням КНК з’явилися труднощі з приєднанням до неї вірменської еміграції. Це пояснювалося протурецькою орієнтацією КНК, яка була дуже непопулярною серед вірмен.

У відносинах між різними центрами прометеївської еміграції бракувало солідарності. Окремі організації конкурували між собою, що нерідко перешкоджало спільній прометеївській роботі. Т.Голувко наголошував на потребі узгодження зусиль між організаційними осередками КНК у Стамбулі й Парижі. На його переконання, у 1926 р. головну увагу потрібно було зосередити на пропагандистській діяльності часопису “Promethee” в Парижі, який повинен був мати велике значення для справи національного визволення поневолених Росією народів [13].

Для налагодження конструктивної роботи між різними закордонними центрами еміграції в 1929 р. було організовано у Варшаві Клуб “Прометей”, до якого серед інших увійшли грузинські емігранти. Однак головні осередки грузинської еміграції залиша-

лися поза кордонами Польщі. Серед них на першому місці був Париж, де діяв Грузинський національний центр на чолі із соціал-демократом Н.Жорданія. Турецький уряд, зважаючи на соціал-демократичну орієнтацію значної частини грузинських емігрантів, помилково ототожнював їх із II Інтернаціоналом. Тому діяльність грузин у Туреччині перебувала під пильним контролем влади. Після завершення процесів радянської Закавказзя грузинська еміграція не оминула й Ірану. Однак з огляду на добросусідські відносини цієї країни із СРСР, будь-які прояви антирадянської агітації тут були неможливими [16]. У їх середовищі соціал-демократи з Грузинського національного центру не мали жодних впливів [там само].

Грузинська еміграція обмежилася антирадянською пропагандою на міжнародній арені і організаційною діяльністю в Парижі й Стамбулі. Діяльність на міжнародній арені полягала в проведенні політичних демонстрацій, виступів на різноманітних конференціях і з’їздах [20], що носили міжнародний характер (лінгвістів, Товариства приятелів Ліги Націй), висиланні протестів і меморіалів до Ліги Націй і до впливових політичних осіб [3].

У кінці 1931 р. розпочалася підготовча робота щодо укладення пакту Кавказької Конфедерації, яка відбувалася за участю польських політиків. Уже в лютому 1933 р. робочою групою на розгляд були представлені два проекти: Грузинського національного центру в Парижі й польський, який був заініційований ще за життя Т.Голувка (убитий у 1931 р. в Трускавці) і здійснений Генеральним штабом і МЗС Польщі. Грузинський проект передбачав утворення конфедерації закавказьких республік. Її складовими мали стати чотири республіки: Вірменія, Азербайджан, Грузія і Північний Кавказ. На конференції КНК від 6 лютого 1933 р. польські представники зробили застереження щодо грузинського проекту, аргументуючи це тим, що лише федеративний союз може результативно забезпечити інтереси чотирьох кавказьких народів. У результаті дебатів кавказький пакт було створено на базі обидвох проектів. Остаточна версія проекту не включала лише Вірменію, хоча й передбачала для неї можливість приєднання до угоди в майбутньому. 14 липня 1934 р. в Брюсселі представниками національних еміграційних центрів Азербайджану, Північного Кавказу й Грузії було урочисто підписано пакт Кавказької Конфедерації [17]. Від імені грузинської делегації текст договору підписав Н.Жорданія.

Соціал-демократична орієнтація лідера грузинської еміграції неоднозначно сприймалася прихильниками інших ідеологічних течій. Окрім того, далеко не всі емігрантські організації з колишньої царської Росії, які, зокрема, базувалися в Парижі, були прихильниками прометеївської політики Польщі на Кавказі, тому вороже поставилися до ідеї створення об’єднаної Кавказької Конфедерації під егідою Польщі. Серед опозиційних течій виділялася група, що об’єднувалася навколо видання “Независимый Кавказ” [10]. У перших номерах цього журналу опозиція гостро критикувала грузинський уряд, який складався із соціал-демократів, за їх меморіал до II Інтернаціоналу, в якому йшлося про готовність об’єднання у федерацію з не більшовицькою Росією (в якій би влада належала меншовикам – В.К.) [Ibid.].

Труднощі супроводжували діяльність КНК від часу його створення. Серед основних проблем були неприйняття ідеї союзу вірменською еміграцією, наявність жорсткої конкуренції між окремими еміграційними центрами і опозиції в середовищі грузинської еміграції, а також міжнародна ситуація в другій половині 30-х рр. ХХ ст., яка не сприяла реалізації прометеївської концепції. Головним у цей період стало протистояння двох держав – Німеччини й СРСР. Польща, застосовуючи в зовнішній політиці тактику рівновіддаленості від цих двох держав, була змушена тимчасово відмовитися від реалізації своїх планів.

Таким чином, грузинська еміграція в міжвоєнний період брала активну участь у міжнародному прометеївському русі під керівництвом Польщі, який мав виразно анти-

радянський і антикомуністичний характер. Однак створення КНК і підписання пакту Кавказької Конфедерації не принесло Польщі очікуваних результатів. Головною помилкою творців прометеївської акції було переконання в слабкості СРСР і переоцінка антирадянських рухів грузинської еміграції.

1. Российский государственный военный архив (РГВА), ф.453/к, оп.1, д.7, л.51 (Военный атташат в Москве (перевод Залетина)).
2. РГВА, ф.461/к, оп.1, д.268, л.7 (Переписка со вторым отделом Генерального штаба, командованием воинских частей и соединений о грузинских офицерах эмигрантах, служивших в польской армии по контракту).
3. РГВА, ф.461/к, оп.2, д.33, л.6 (Sprawy Rady Trzech i KНК).
4. Archiwum Akt Nowych (AAN), Akta Romana Knolla, sygn.1573, mf.1573/2, k.134 (Poselstwo Polskie w Turcji do MSZ Departament Polityczny w Warszawie. Scisle tajemne. Nie nadaje się do ogłoszenia w "Polsce - Zagranicy". 9.V.1925 r. Angora).
5. AAN, Akta Romana Knolla, sygn.1573, mf.1573/2, k.162 (Roman Knoll do Ministra Spraw Zagranicznych o powstaniu w Gruzji. 25.XI.1924 r.).
6. AAN, Akta Romana Knolla, sygn.1573, mf.1573/2, k.192 (Poselstwo Polskie w Turcji do MSZ (August Zaleski) w Warszawie u sprawie powstania w Gruzji. 20.IX.1924 r. Angora).
7. AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn.6687, mf.22985, k.188 (Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych do Pana Ministra Skarbu w sprawie oficerów gruzińskich niezakontraktowanych. 22.III.1926 r.).
8. AAN, MSZ, sygn.6687, mf.22985, k.188 (Kraj Zakaukazki w roku 1926).
9. AAN, MSZ, sygn.6690, k.214 (KНК. Wytyczne zasadnicze. 23.X.1930 r.).
10. AAN, MSZ, sygn.6690, k.282 (Fehiti-bej. Emigracja Kaukazka).
11. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5561, k.31 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).
12. CAW, I.303.4.5717, k.35 (Копія письма Вачнадзе к Т.Голувке. Константинополь. 1.X.1926 р.).
13. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5717, k. 36 (Копія письма Т.Голувка к Вачнадзе. Варшава. 21.X.1926 р.).
14. Ibid., k.283 (Fehiti-bej. Emigracja Kaukazka).
15. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5737, k.6 (Dr N. Nakuraszwili (Londyn). Gruzja).
16. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5741, k.2 (Emigracja Zakaukazka na terenie Iranu. 17 czerwca 1938 r.).
17. Gurdzistani. Pakt Konfederacji Kaukaskiej // Wschód-Orient. – Warszawa, 1934. – Nr 2–3–4. – Rok V. – S.169–170.
18. Nakaszdyze J. Noe Ramiszwili // Wschód. – Warszawa. – 1931. – №1 (3). – R.II. –S.15–17.
19. Schaetzel T. Racja stanu Polski na Wschodzie // Niepodległość. – Londyn–Nowy Jork, 1972. – T.VIII (po wznowieniu). – S.225.
20. Zjazd Językoznawczy narodów ujemionch Z.S.S.R. // Wschód-Orient. – Warszawa, 1936. – Nr 2–3. – Rok VII. – S.52–58.
21. Симонова Т.М. Прометеизм во внешней политике Польши. 1919–1924 // Новая и новейшая история. – 2002. – №4. – С.47–64.
22. Bartoszewicz H. Misja Romana Knolla w Ankarze 1924–1925 гг. // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Т.36. – S.122–123.
23. Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego // Polska i jej wschodni sąsiedzi. – Т.6 / Pod red. A.Andrusiewicza. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Reszowskiego, 2005. – S.28.
24. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 314 s.

The article presents history of Georgian émigrés participation in the Promethean an international movement (1921–1939). The main attention is devoted to collaboration of Poland with émigré governments of Caucasus Republics. Much focus is on the role of Poles in forming federation unions of Caucasus Republics.

In the twenties-thirties of the XXth c. Georgian émigrés played an active part in the Promethean movement. Its nature was distinctly anti-Soviet and anti-communist. However consolidation of Caucasus émigrés into a Caucasus Independence Committee and the signing of a Caucasus Confederation Pact didn't produce any practical results for fulfillment of a Promethean concept. The major error of Promethean politics was conviction in internal weakness of the USSR and overestimation of anti-Soviet emigration forces of Caucasus peoples.

Key words: Promethean movement, Prometheism, Poland, Georgia, Georgian émigrés, Caucasus Confederation.

УДК 94(100)

ББК 63.3(4П)6

Р.В. Крутофіст

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ В УМОВАХ ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944 – ПОЧАТОК 1945 р.)

У статті досліджено проблему польсько-радянських відносин у 1944 – на початку 1945 р. На основі аналізу історичних документів та інших джерел автор з'ясував основні фактори, які зумовлювали характер цих відносин, а також їх подальший розвиток.

Ключові слова: польсько-радянські відносини, Армія крайова (АК), Галичина, польський еміграційний уряд.

У сучасній польській історіографії визнається факт існування колабораціонізму польського населення на користь Німеччини в роки Другої світової війни. Однак при цьому наголошується на таких моментах:

– випадки колабораціонізму були нечисленними й не мали поважних наслідків для перебігу військових дій як на Східному, так і Західному фронтах;

– більшість із них мала місце на території Волині й Галичини, де поляки були національно меншиною і не могли самостійно протидіяти нападам із боку військових формувань українців;

– в окремих випадках поляки співпрацювали з органами німецької окупаційної адміністрації за вказівками власних підпільних організацій – так звана “двостороння колаборація” [17, с.247–248; 259].

Набагато складнішою є проблема польсько-радянської співпраці. Одразу ж зауважимо, що мова піде про відносини між СРСР і польським еміграційним урядом, його представниками й прихильниками всередині країни. Тривалий час це питання не знаходило об'єктивної наукової оцінки. Так, якщо радянські й польські прорадянські дослідники змальовували ставлення еміграційного уряду й аківського підпілля до СРСР виключно як нещире й кон'юнктурне, то в польській діаспорній історіографії наголошувалося на неадекватних діях радянської сторони – знищенні польських офіцерів і політв'язнів у 1940–1941 рр., роззброєнні загонів АК в 1944 р., створенні контролюваного Кремлем польського комітету національного визволення (ПКНВ) тощо [18, с.7–8; 22, с.318–319; 23, с.789–790].

Окрему позицію займали українські діаспорні дослідники, які розглядали польсько-радянські відносини як такі, що мали на меті подолання українського національно-визвольного руху. При цьому наводилися численні приклади взаємодії між польськими загонами самооборони й радянськими партизанськими з'єднаннями на Волині і в Галичині [16, с.27–28].

Подібний підхід притаманний і для деяких сучасних українських науковців. Так, В.Сергійчук у своїх дослідженнях указує на польсько-радянську співпрацю як одну з причин загострення стосунків поляків з оунівським підпіллям і цивільним українським населенням Галичини й Волині [7, с.11, 233–234].

Що ж до сучасних польських дослідників, то, як зауважив у 2004 р. Г.Мотика, співпраця (або колабораціонізм) із СРСР є для них надзвичайно складною і “незручною” проблемою: якщо в 1939–1941 рр. вона мала характер “колабораціонізму”, то “як слід оцінювати аналогічні дії, що мали місце в 1941–1945 рр., коли СРСР був союзником наших союзників?” [17, с.231].

З огляду на це об'єктивне й неупереджене висвітлення проблеми відносин між СРСР і польським еміграційним урядом та підконтрольним йому Рухом Опору видається нам справою необхідною і давно назрілою.

Однією з причин неоднозначності цього явища є неодноразова зміна самих польсько-радянських стосунків у 1939–1941, 1943, 1944–1945 рр. З одного боку, СРСР 17 вересня 1939 р. здійснив напад на II Річ Посполиту, яка на той час перебувала в стані

війни з Німеччиною, і окупував Західну Україну й Західну Білорусь. З цього моменту і до червня 1941 р. польський еміграційний уряд однозначно сприймав радянську сторону як окупанта, а співпрацю з ним – як колаборацію. Свідченням цього став “Оперативний звіт №54” від 5 лютого 1941 р. головного штабу Союзу збройної боротьби, надісланий до Лондона. Зокрема, у документі передбачалася можливість одночасного збройного виступу як проти німецьких, так і проти радянських окупаційних військ, що перебували на колишніх землях II Речі Посполитої. Останній мав відбутися у випадку “німецько-радянської війни”, коли б Робітничо-селянська Червона армія (РСЧА) просувалася слідом за відступаючими німецькими військами “в глибину Європи, щоб встановити там комунізм” [10, с.438–443].

Згідно з цим польські підпільні організації на території Галичини, Волині й Західної Білорусі в 1939–1941 рр. займалися розвідувальною діяльністю, спрямованою проти РСЧА й НКВС: визначенням місць постійного розташування частин і з’єднань, чисельності особового складу, озброєння, стану залізничних комунікацій [12, с.808–810, 1072–1078]. Одночасно ними велася підготовка до збройного виступу, яка вилилася в збір і навчання кадрів, придбання й збереження вогнепальної зброї та вибухівки, розробку планів захоплення важливих адміністративних і службових споруд, знищення комунікацій тощо [11, с.44–45, 58].

Початок німецько-радянської війни вніс певні корективи в ставлення польського населення, збройного підпілля й еміграційного уряду до СРСР як ворога Німеччини. Не останню роль у цьому процесі відіграла також позиція Великої Британії та Сполучених Штатів Америки – держав, від яких у значній мірі залежала післявоєнна доля Польщі. 17 липня 1941 р. англійський прем’єр-міністр У.Черчилль надіслав голові польського уряду В.Сікорському лист із вимогою того, щоб польська сторона якнайшвидше завершила переговори з Радянським Союзом і підписала відповідну угоду [13, с.119].

21 липня 1941 р. питання про угоду з СРСР було поставлено на обговорення на засіданні еміграційного уряду. В.Сікорський наполягав на необхідності цього кроку, аргументуючи це можливістю отримання дозволу на створення регулярної армії і допомоги польським громадянам, які опинилися на території СРСР унаслідок військових дій і депортацій 1939–1940 рр. Проти польсько-радянського зближення виступили головний комендант Союзу збройної боротьби (з 1942 – Армія крайова) К.Сосновський і низка представників Стронніцтва народного [19, с.42–43].

Оцінюючи укладення польсько-радянської угоди від 30 липня 1941 р., друкований орган Делегатури еміграційного уряду газета “Rzeczpospolita Polska” (“Річпосполита Польська”) уважав її ситуативною і такою, що не визначала майбутню зовнішньополітичну орієнтацію Польщі. “Країна не розглядає цей пакт як союз польського народу з ідеологічними прагненнями Рад, – писала “Rzeczpospolita Polska”, – він є тільки військово-політичною угодою польського уряду з урядом Росії” [14, с.2].

На думку партійної газети Стронніцтва народного “Walka” (“Боротьба”), визначальну роль для післявоєнної Польщі мали відігравати не попередні угоди, а позиція англо-американських військ і їх союзників, серед яких була й Польща [19, с.42–43].

Найбільш вороже угода була сприйнята правими соціалістами – організацією “Воля, рівність, незалежність” (повна назва: *Ruch pracujących miast i wsi Wolność, Równość, Niepodległość*), представники якої вважали, що “висловлена Сікорським та його оточенням схильність шукати опору в Росії... є небезпечним явищем” [19, с.43].

Попри таке неоднозначне ставлення до СРСР перемогла все ж позиція В.Сікорського, що вилилося в укладення військової угоди від 14 вересня 1941 р. і нарешті Декларації про дружбу і взаємодопомогу від 4 грудня 1941 р. Розрив польсько-радянських дипломатичних відносин, що мав місце в 1943 р., у зв’язку з “Катинською справою”, на практиці не вніс принципових змін у ставлення аківського підпілля й цивільного польського населення Галичини до СРСР.

На наш погляд, однією з причин такої “неадекватної” поведінки польського цивільного населення й підпілля стало польсько-українське протистояння, яке набуло серйозних масштабів (як у просторовому, так і кількісному вимірах) у 1943–1944 рр. Не вдаючись до аналізу різноманітних причин його виникнення, зауважимо, що поляки опинилися в доволі складному становищі. Боротьба з Українською повстанською армією (УПА) та іншими українськими військовими й напіввійськовими формуваннями поглинала більшість людських і матеріальних ресурсів польського підпілля. Загалом, можна погодитися з твердженням низки польських і вітчизняних дослідників, які схильні вважати, що саме “український фронт” став головним для аківського підпілля на Волині, а з 1944 р. і в Галичині [20, с.17; 8, с.10–11; 21, с.311].

Саме ці фактори – зовнішній (позиція Великої Британії і США) та внутрішній (боротьба з українським національно-визвольним рухом) і зумовили той факт, що поляки доволі прихильно зустріли радянські війська в 1944 р. Окрім безпосередньої участі підрозділів АК в спільних операціях проти німецької армії (зокрема в ході боїв за м. Львів) мали місце численні урочисті зустрічі військовослужбовців Червоної армії польським цивільним населенням. Співпраця поляків із представниками радянських цивільних та військових органів влади мала місце практично на всій території Східної Галичини. Саме вони склали значну частину радянського адміністративного апарату й силових структур в 1944 – на початку 1945 рр. Зокрема, як це впливає з повідомлення секретаря Станіславського обкому КП(б)У М.Слоня на ім’я секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова 15–16 квітня 1944 р. в м. Коломия близько 600 поляків виступило з проханням озброїти їх для “боротьби з українсько-німецькими націоналістами”. Вони ж склали більшу частину особового складу створених “винищувальних батальйонів”, головним завданням яких була боротьба з українським націоналістичним підпіллям (м. Снятин, Заболотів) [1, арк.44].

Підтвердження цієї інформації ми знаходимо і в тижневому звіті польського підпілля в Станіславській області від 6 липня 1944 р. [8, с.154].

Доволі активно діяли польські міліціонери й бійці винищувальних загонів і в Тернопільській області. У Скалатському районі (зараз частина Тербовльського району Тернопільської області) протягом квітня – травня 1944 р. польські міліціонери неодноразово брали участь в облавах на українських підпільників і цивільне населення, яке ухилялося від мобілізації в Червону Армію, здійснювали індивідуальні акти терору, а 3 червня 1944 р. спільно з червоноармійцями знищили криївку УПА в с. Камянок (загинуло 10 українців – з них 3 було розстріляно польськими міліціонерами після здачі в полон) [7, с.397–398].

При цьому радянське керівництво володіло інформацією про справжні причини “прорадянських” настроїв серед польського населення. Так, у доповідній записці від 17 червня 1944 р. на ім’я М.Хрущова, серед іншого, зазначалося, що мають місце випадки, коли польські націоналісти зуміли переконати радянських партійних функціонерів у тому, “що все українське населення є бандерівцями”, і “домогтися того, що в апарат районних організацій були взяті переважно поляки (м. Шумськ Тернопільської області)” [2, арк.43].

Зауважимо, що, з одного боку, вступ до складу “винищувальних батальйонів” давав полякам можливість ефективно протидіяти нападам із боку українських націоналістів, які набули в 1944 р. значних розмірів. Однак на практиці значна частина акцій мала терористичний характер і здійснювалася над цивільним українським населенням. Про антиукраїнську специфіку діяльності польських винищувальних з’єднань повідомлялося і в доповідній записці виконуючого обов’язки прокурора УРСР С.Шугурова від 8 грудня 1944 р. Аналізуючи дії винищувального батальйону, сформованого в Комарнівському районі Дрогобицької області виключно з місцевого польського населення, автор записки зазначив, що “при проведенні операцій проти банд (мова іде про

з'єднання УПА. – Р.К.) бійці цього батальйону били мирне населення, по національності українців, забирали їхнє майно, палили будівлі, завдавали образ... Дії винищувального батальйону розпалювали національну ворожнечу між українським і польським населенням” [6, с.170].

Зрозуміло, що такі дії не могли сприяти примиренню національно-визвольних рухів обидвох народів. Більше того, вони мали зворотний ефект – значна частина українців, які до цього часу зберігали умовний нейтралітет, ставала активними учасниками УПА. До того ж, подібні дії поляків, здавалося б, стверджували правильність і необхідність їх цілковитого усунення із західноукраїнських земель, на чому наполягали представники радикального крила ОУН–УПА.

Паралельно з цим керівництво АК продовжувало підпільну діяльність, спрямовану проти радянської окупаційної адміністрації. Щоправда, відбулися серйозні зміни в самій тактиці підпільної боротьби. З огляду на неможливість збереження великих військових підрозділів було прийняте рішення про їх розпуск, про що офіційно повідомлялося в наказі командувача АК бригадного генерала Л.Окулицького від 19 січня 1945 р. Однак при цьому в пункті 5 згаданого документа вказувалося: “АК розпущена. Командири не легалізуються... Зброю сховати. Скомпрометованих (у тих, про кого було добре відомо радянським органам влади. – Р.К.) перевести на інші території і законспірувати... Зберегти малі, добре законспіровані штаби і всю радіомережу. Підтримуйте зв'язок зі мною і дійте у згоді з апаратом делегатури уряду” [9, с.216–217].

Таким чином, мова йшла не про цілковиту відмову від боротьби з радянською (де-юре союзницькою) владою, а лише про зміну її форм і проявів. Головна увага польського підпілля в Східній Галичині зосереджувалася на веденні розвідувальної й агітаційної (зокрема проти переселення польського населення із західноукраїнських земель) діяльності, у той час як диверсійно-терористична відходила на другий план. Зокрема, на території Станіславського округу АК (з лютого 1945 р. до його складу входили Станіславська, Дрогобицька і деякі північні райони Львівської областей) за 4 місяці – з листопада 1944 р. до лютого 1945 р. – було здійснено лише два терористичні акти – убивство двох радянських офіцерів у м. Стрий і спроба знищення в ніч із 21 на 22 січня 1945 р. реєстраційних списків і приміщення делегатури ПКНВ у справі переселення польського населення в м. Дрогобич [9, с.79–80, 221].

У Львівському окрузі, незважаючи на численні арешти керівників і учасників польського підпілля (перша половина 1944 р.), протидія з боку АК також не вийшла за межі поширення усної та друкованої пропаганди. Винятком можна вважати лише проведену 1 листопада 1944 р. у м. Львів (у районі Личаківського кладовища) кількатисячну демонстрацію польського населення. Остання відбувалася під “антирадянськими” гаслами з вимогами визнання приналежності Східної Галичини до Польщі. У ході розгону демонстрантів було заарештовано 7 активних учасників польського націоналістичного підпілля [3, арк.112–113].

Натомість у Західній Галичині, де питання українського національного руху не стояло для поляків так гостро та їм вистачало власних сил для його поборювання, ставлення до Червоної армії і радянських цивільних органів влади було зовсім іншим. Усі заходи радянської сторони та підконтрольного їй Польського комітету національного визволення одразу наштовхувалися на активну протидію. Остання вилилася в акції саботажу розпоряджень щодо проведення мобілізації до Війська польського, переселення польського й українського населення тощо. Зокрема, в одній із листівок, поширюваних на території Люблінського воєводства в першій половині вересня 1944 р., зазначалося: “Поляки! ... Не відвідуйте мітингів на яких... Вам прививають фальшиві уявлення. Не вступайте в міліцію, яка починає за прикладом гестапо арештовувати і грабувати. Не вступайте в прорадянське Військо Польське, бо там вас очікує лише смерть, смерть – безглузда – віддана за Польщу до Сяна і Буга” [4, арк.9].

Схожі за змістом листівки із закликом уникати мобілізації в армію і не визнавати легітимності ПКНВ розповсюджувалися у вересні – жовтні 1944 р. також на території Перемишльського й Білогірського повітів [4, арк.9, 22–23; 5, арк.1–2].

За повідомленням начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-лейтенанта С.Шатілова, станом на 1 вересня 1944 р. у Пшевурському й Ланьцутському повітах “прихильники еміграційного польського уряду здійснюють широку кампанію проти мобілізації місцевої молоді в Військо Польське. У всіх волостях цих повітів на декреті ПКНВ про мобілізацію і на плакатах з портретами членів ПКНВ зроблено надписи червоною фарбою: “Наша кров не для вас” [3, арк.64, 66–67].

Наслідком протидії з боку підпілля став зрив мобілізації до польської армії. Зокрема, у Ланьцутському повіті в перший день мобілізації (28 серпня 1944 р.) на призовний пункт з'явилось всього 17 чоловік. Цього ж дня до голови повітової Національної ради в м. Ланьцут з'явилось кілька сільських голів (війтів), які повідомили про викрадення в них списків із переліком осіб, що підлягали мобілізації. На думку радянських військових, останнє було свідченням прихованого саботажу й ненадійності місцевих органів влади [3, арк.64].

У Жевуському окрузі 28 серпня 1944 р. озброєні загони АК зайняли шляхи в районі м. Глогув і м. Старовісляни, а також с. Чудез і відправляли всіх, хто йшов на мобілізаційний пункт, назад, унаслідок чого станом на 1 вересня 1944 р. із 4600 військовозобов'язаних пройшло огляд лише 2500 чоловік (54%) [3, арк.102, 105].

Аналогічні дії з боку польського підпілля мали місце і в Красноставському повіті, де з 2982 осіб, що підлягали призову протягом 28–30 серпня 1944 р., з'явилось лише 1951 (65%), та Красніковському повіті, де із запланованих 6000 призовників з'явилось 1200. Найгірше мобілізація проходила в Кольбушевському повіті, де до 3 вересня 1944 р. на мобілізаційні пункти прийшло всього 29 чоловік [3, арк.101–103].

Мали місце також численні збройні напади на представників ПКНВ і радянських силових структур, військовослужбовців ЧА. Зокрема, 26 серпня 1944 р. в м. Жихляни було вбито 2-х активістів лівого крила “Стронництва Людового”, а два дні згодом вчинено замах на заступника Жешувського воєводи – Янушкіна. 29–30 серпня 1944 р. в м. Калкові Красноставського повіту було здійснено напад на комендатуру, а в м. Гошків цього ж повіту вбито секретаря волосної організації ППР – Юзницького [3, арк.102, 106].

Загалом, оцінюючи форми й методи співпраці поляків із радянськими органами влади в Галичині в 1944 р. – на початку 1945 р., варто виділити її такі моменти. По-перше, якщо в Східній Галичині вона мала виразний антиукраїнський характер, то в Західній Галичині входження в підконтрольні ПКНВ органи влади використовувалося передусім для протидії військово-політичним заходам радянської сторони. По-друге, практично до середини 1945 р. значна частина польського населення Східної Галичини була переконана, що майбутня доля “Східної Малопольщі” залежатиме від позиції Великої Британії і США, які не бажали відкритого загострення відносин із СРСР до завершення військових дій у Європі й Азії. У свою чергу це зумовило майже повну відсутність активних збройних виступів проти представників радянської влади, у той час як у Західній Галичині і в Західній Білорусі вони були численними.

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф.1, оп.1, спр. 168. Особливий сектор таємна частина. Політінформації, інформації, доповідна записка в ЦК КП(б)У, Раду Народних Комісарів УРСР про підбір, розподіленню кадрів, наданню допомоги у відновленні промисловості, сільського господарства, організації соціалістичного змагання, підготовці шкіл до нового навчального року, ході мобілізації військовозобов'язаних, підписці на третю військову позику, відселенню населення з фронтової смуги та іншим питанням. – 160 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.892. Доповідні записки, інформації, довідки, спецповідомлення про політичні настрої польського населення західних областей УРСР, звільнених від німецьких загарбників. – 196 арк.

3. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.926. Доповідні записки, довідки і листування про контрреволюційну діяльність націоналістичних організацій і банд, роззброєння польських збройних з'єднань. – 208 арк.
4. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.933. Тексти польських націоналістичних листівок і газет надісланих на імя М. Хрущова. – 67 арк.
5. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.934. Листівка за підписом Армії Крайової. – 2 арк.
6. Сергійчук В. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 546 с.
7. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
8. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: В 3-х т. – К.: Видавництво імені О.Теліги, 2005. – Т.2. – 360 с.
9. Судебный отчет по делу об организаторах, руководителях и участниках польского подполья в тылу Красной Армии на территории Польши и западных районов Белорусии и Украины, рассмотренному Военной коллегией Верховного суда СССР 18–21 июля 1945 г. – М.: Государственное юридическое издательство, 1945. – 298 с.
10. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1990. – Т.1: Wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – 584 s.
11. Polska a Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. – Łwów–Kołomyja–Stryj–Złoczów–Warszawa–Kijów, 1998. – Т.1. – 1039 s.
12. Polska a Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. – Warszawa–Kijów, 2004. – Т.3. – Cz.2. Od Wołynia do Pokucia. – 1448 s.
13. Raczyński E. W sojuźniczym Londynie: Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego, 1939–1945. – Londyn: Gryf, 1960. – 390 s.
14. Rzeczpospolita Polska. – 1941. – 6 серпня. – 16 s.
15. Матійченко В. Проблема польської колаборації в роки Другої світової війни / Україна–Польща: важкі питання. – Луцьк, 2004. – Т.9. – С.247–263.
16. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів: Атлас, 1991. – 448 с.
17. Мотика Г. Проблема польської і української колаборації в роки Другої світової війни / Україна–Польща: важкі питання. – Луцьк, 2004. – Т.9. – С.229–246.
18. Назаревич Р. Варшавское восстание. 1944 год. – М.: Прогресс, 1989. – 232 с.
19. Парсаданова В.С. Формирование Национального фронта в Польше (1944–1945 гг.). – М.: Наука, 1972. – 272 с.
20. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.
21. Ханас В., Гайдай О. Диверсійна і терористична діяльність Армії Крайової проти українського населення під час німецької окупації Галичини / Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.309–312.
22. Ciechanowski J. Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 536 s.
23. Póbg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – Londyn: Gryf, 1960. – Т.ІІІ. 1939–1945. – 910 s.

In the article the problem of Polish-Soviet relations in 1944 – at the beginning of 1945 has been investigated. On the base of analyses of historical documents and another springs the author of the article has investigated main factors, which had determined it's relations, and their development.

Key words: Polish-Soviet relations, Army Krajowa (AK), Halychyna, Polish emigrations government.

УДК 314.743 (477)

ББК 63.3 (4Укр) 6.–27

О.І. Забавська

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ДЖЕРЕЛА ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ

У статті зроблено спробу дослідити розвиток української етнічної групи у Великобританії. З'ясовано причини та особливості української еміграції до Об'єднаного Королівства. Розкрито специфіку розселення іммігрантів у цій країні наприкінці ХІХ–ХХ ст. Особлива увага приділена висвітленню характерних рис кожного із чотирьох етапів формування української діаспори у Великобританії.

Ключові слова: міграційні хвилі, еміграція, імміграція, діаспора, країна поселення.

У процесі загального національного відродження в Україні відчутно зріс інтерес до історії української діаспори. Українською діаспорою (з гр. “diaspora” – розсіяння) називають сукупність українців (осіб українського походження), які проживають за кордоном, за межами України [8, с.7].

Сьогодні українська діаспора – одна з найбільших серед етнічних поселень. В Україні, за даними перепису 2001 р., налічується близько 37 млн. 542 тис. українців. За її межами – від 10 до 20 млн. Тобто кожен четвертий-п'ятий українець у світі проживає за межами своєї історичної батьківщини [8, с.14]. За даними деяких учених діаспора в країнах Заходу становить понад 5 млн. громадян українського походження [15, с.17]. Однією з багатьох гілок західної української діаспори є діаспора Великої Британії.

Щодо чисельності української діаспори в Сполученому Королівстві думки вчених не є одностайними. Найчастіше в зарубіжній та вітчизняній історіографії зустрічається цифра 30 тис. чоловік [31, р.137; 10, с.166; 7, с.3358]. У доповіді, представленій у березні 1985 р. парламентові державним секретарем Великобританії з питань освіти й науки лордом Свонном, зазначалося, що чисельність осіб повністю або частково українського походження в цій країні становить 20–30 тис. Союз українців у Британії називає трохи іншу цифру – 35 тис. осіб [25, с.147].

Деякі сучасні дослідники вважають, що на початку ХХІ ст. у Великобританії проживало 50 тис. українців [14, с.535]. А з урахуванням українських заробітчан, які склали четверту хвилю еміграції до Сполученого Королівства, кількість українців у цій країні поселення може сьогодні досягати 100 тис. [5, с.251]. Більш достовірних даних бракує, оскільки офіційна статистика не враховує етнічного походження населення. Можна стверджувати, що українська діаспора Великобританії є однією з найбільших у Західній Європі. Однак доводиться констатувати, що історія розвитку української етнічної групи в Сполученому Королівстві ще не отримала належно глибокого вивчення в працях вітчизняних істориків. Актуальність дослідження проблем формування української спільноти на Британських островах полягає в тому, що вони не тільки розширюють і уточнюють наші знання про українську діаспору у світі, але й значно доповнюють стан наукового відтворення цілісної історії українського етносу.

Характеризуючи стан наукової розробки теми, слід насамперед констатувати, що досі немає жодної спеціальної праці монографічного характеру з даної проблеми, хоча в зарубіжній та вітчизняній історіографії існують праці, які торкаються окремих її аспектів. Роботи радянських істориків із даної проблеми носили здебільшого заідеологізований характер, адже в СРСР емігрантів зараховували до категорії “зрадників батьківщини” чи “іноземних шпигунів”.

Значну цінність для дослідників мають праці українських діаспорних істориків. Серед них відзначаємо книгу С.Наріжного “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939” [19], яка є унікальною з фактологічної точки зору.

Ґрунтовною є праця В.Маруняка “Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. 1945–1951” [17], в якій відображені проблеми біженців і переміщених осіб та процес їх переселення до тих країн, які були менше зруйновані війною.

Проголошення незалежності української держави дало змогу вітчизняним історикам розпочати дослідження еміграційних процесів та пов'язане з ними формування діаспори на основі нових методологічних принципів об'єктивності та історизму. Крім того, українські дослідники отримали доступ до зарубіжних архівів та бібліотек, що значно розширило джерельну базу наукових робіт. В останні роки вітчизняними істориками зібраний чималий фактичний матеріал про українську діаспору, який знайшов своє відображення на сторінках ряду довідників (“Зарубіжні українці” [10], “Українці в світі” [27]), монографій (“Українці в зарубіжному світі” [26], “Українці” [28], “Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії” [8]), навчальних посібників (“Історія української еміграції” [12]), наукових та публіцистичних статей. На

жаль, у більшості цих праць відомості про українську діаспору Сполученого Королівства мають фрагментарний, а інколи суперечливий характер.

1999 р. в українській історіографії ознаменувався виходом першої монографії науково-популярного характеру, що торкалася різних аспектів проблеми української діаспори на Британських островах – “Українці у Великій Британії” [22]. Автор книги, Юрій Покальчук, чимало уваги приділив висвітленню питань української еміграції до Сполученого Королівства у XIX – I половині XX ст.

Проблеми новітньої української еміграції у Великій Британії найповніше дослідив А.Грубінко у своїй праці “Українсько-британські відносини 1991–2004” [5].

Вищезазначені роботи вітчизняних і зарубіжних авторів склали чималу базу, на яку опирається наша робота. Суттєвим доповненням до неї стали використані автором оригінальні джерела з бібліотеки Інституту дослідження діаспори в Києві, пресові джерела, мемуарна література (О.Воропай “В дорозі на Захід” [3], Є.Загачевський “Белярія-Ріміні-Англія” [9], Я.Паньків “Рімінський ансамбль “Бурлака” в моїй пам’яті” [20], “Ріміні 1945–1947” [23]).

У даній статті зроблено спробу дослідити причини та особливості української еміграції до Об’єднаного Королівства, показати динаміку української імміграції та специфіку розселення іммігрантів у цій країні наприкінці XIX–XX ст., виявити характерні риси кожного із чотирьох етапів формування української діаспори у Великобританії.

На думку багатьох дослідників, найбільш імовірною датою поселення першої групи українців на Британських островах можна вважати 1893 р. Саме тоді колишні жителі сіл Білий Камінь і Хильчичі поблизу Золочева на Львівщині на шляху до Північної Америки зупинилися в Манчестері, де мали пересідати на пароплав. Однак для подальшої подорожі в них не вистачило коштів і галичани залишилися в Манчестері, поклавши початок історії українців у Великій Британії.

Слід відмітити, що згаданий історичний факт – лише один з епізодів масового переселенського руху українців у країни Заходу, що розпочався в останній чверті XIX ст. і протягом XX ст. відбувався в декілька етапів, які у вітчизняній історіографії прийнято називати “хвилями” міграції. Умовні хронологічні рамки першої хвилі охоплюють період із кінця XIX ст. до початку Першої світової війни, другої – час між двома світовими війнами, третьої – період після Другої світової війни [25, с.29]. Виїзд із території вже незалежної України в 1990-ті рр. відносно великої кількості громадян на постійне проживання за кордон отримав в історіографії назву четвертої хвилі української еміграції.

У першій хвилі переселень переважали соціально-економічні мотиви: надлишок робочої сили в одному місці, зокрема в Україні, стимулював її “перекачування” до інших територій чи інших країн, де в ній була потреба [25, с.29]. Трудова еміграція охопила переважно західні регіони України, що входили до складу Австро-Угорщини. Утвердження капіталізму супроводжувалося малоземеллям або й повним обезземелюванням селянства, унаслідок чого майже 70% працездатного населення не мало змоги віднайти застосування своїм робочим рукам [25, с.30]. У одному з документів за 1896 р. указувалися такі причини еміграції: дроблення земельних наділів, неврожай, тяжкі податки, відсутність заробітків [4, с.144].

Основний потік українських емігрантів спрямовувався до США й Канади, де були не тільки значні площі вільних земель, а й сприятливі соціально-економічні умови для їх освоєння. У цілому за 1877–1914 рр. до цих країн виїхало близько 450 тис. українців [16, с.509]. Особливість еміграції до Об’єднаного Королівства полягала в тому, що більшість емігрантів потрапляла на Британські острови та залишалася там випадково, переважно через нестачу коштів для продовження подорожі до країн американського континенту. На думку дослідника М.Гуць, до 1904 р. за таких обставин у Великобританії поселилося п’ять українських родин [6, с.58]. У 1911 р. до Ман-

честера прибуло ще близько 500 іммігрантів із Галичини. Через кілька років переважна більшість із них виїхала до Америки. У Манчестері залишилося близько 150 українців [25, с.148]. Великою проблемою для малоосвічених або й зовсім неосвічених селян-заробітчан стало незнання англійської мови, що позбавляло їх можливості пошуку високооплачуваної роботи.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву “другої хвилі” масової української еміграції, яка була зумовлена як соціально-економічними, так і політичними причинами. Варто відмітити, що загальний освітній рівень цих емігрантів був значно вищий, ніж у вихідців з України попередніх років. У зв’язку з цим вони швидше пристосовувалися до нових умов і брали активнішу участь у громадському житті.

На думку деяких дослідників (В.Трошинський, А.Шевченко), Англія, на відміну від Франції, Австрії, Німеччини та Чехо-Словаччини не стала в міжвоєнний період помітним тереном політичної діяльності українських емігрантів [25, с.148]. Щоправда, представники різних політичних напрямів намагалися розгорнути таку діяльність. Зокрема, тут перебували члени дипломатичних місій УНР (М.Стаховський, А.Морголін, Я.Олесницький), ЗУНР (С.Витвицький), довірена особа гетьмана П.Скоропадського В.Коростовець, гетьманіч Д.Скоропадський, ряд інших діячів. Однак їм так і не вдалося привернути в цей час серйозну увагу до українського питання з боку британської політичної еліти [25, с.148].

На нашу думку, це було пов’язане з головною концепцією зовнішньополітичного курсу уряду Об’єднаного Королівства, спрямованого на підтримку “рівноваги сил” у Європі за рахунок відновлення “єдиної і неділимої” Росії, до складу якої мала ввійти й Україна.

Кінець Другої світової війни, її наслідки зумовили третю хвилю масової української еміграції, майже винятково політичну. Післявоєнний переселенський рух українців до Великобританії був найбільш потужний за своїми масштабами. На думку авторів “Енциклопедії Українознавства”, саме емігранти третьої хвилі сформували численну й добре організовану українську діаспору на Британських островах [7, с.3357].

Першу велику групу українців, більшість з яких залишилася у Великобританії, становили вояки польського корпусу генерала Андерса. Корпус було сформовано на території СРСР у 1941 р. внаслідок підписання радянсько-польської угоди. Він складався з польських, а також українських громадян, які з початком Другої світової війни перебували в радянському полоні. У 1946–1947 рр. ці збройні сили, зокрема близько 6 тис. солдат-українців, було перебазовано до Великобританії [25, с.149].

На думку деяких дослідників (Г.Щигельська, Ю.Покальчук), чисельність українців у корпусі генерала Андерса була більшою і становила понад 7 тис. осіб [30, с.9]. Цікавим, на наш погляд, є твердження Ю.Покальчука про те, що “українці опинилися у цій армії здебільшого через випадкові обставини і діставалися до Англії за різних обставин і в різний час” [22, с.17]. Дослідник вважає, що менша частина тих переселенців – це були українці, які воювали проти радянської армії на боці німців і потрапили в англійський полон у Франції. У 1944 р. вони були перевезені до Англії і там включені до польської армії під британським командуванням. Інша, численніша група українських вояків прибула з польською армією Андерса до Об’єднаного Королівства в 1946 р. іншою дорогою – із Сибіру через Близький Схід та Італію [22, с.18]. Українських солдат було демобілізовано й урівняно в правах із британцями. Вони одержали право на перебування у Великобританії та вільний вибір місця проживання й праці [25, с.149].

Слід відмітити, що саме ця перша група післявоєнних іммігрантів на Британські острови розпочала активну організаційну діяльність, спрямовану на розбудову

громадсько-політичного й національно-культурного життя українців у новій країні їх поселення. У 1946 р. вони утворили “Союз Українців у Великій Британії”, який став найчисленнішою організацією української діаспори на Британських островах.

Другу велику групу українців становили колишні солдати та офіцери дивізії “Галичина” (понад 8 тис. осіб), які прибули в травні-червні 1947 р. з британського табору для військовополонених поблизу Ріміні в Італії. Дивізія здалася британцям у 1945 р. під час німецької капітуляції [25, с.149]. Тому її вояків було класифіковано як ворожий персонал, що здався англійцям (“саррендер енемі персонал” (СЕР)) [29, с.123]. З приїздом до Великобританії колишні дивізійники отримали статус військовополонених. Вони розміщувалися в таборах у Шотландії та Англії. У Шотландію вояки Першої УДУНА прибули 27 травня 1947 р., спочатку до міста Глазго, а відтак до табору Гаддінгтон неподалік Единбургу.

В Англії колишні вояки Першої УДУНА потрапили спершу до розташованого на півночі країни індустріального міста Шеффілд, графства Йоркшир у розподільчий табір №17 [1, с.378]. Учасники тих подій (Я.Паньків, Е.Загачевський, С.Фостун) у своїх мемуарах указують на брутальну поведінку англійських військових з дивізійниками, а сам табір називають схожим на концентраційний [20, с.54]. У червні 1947 р. усіх прибулих військової дивізії “Галичина” було перереєстровано, поділено на групи по 500 чоловік і розселено по різних таборах. Перелік цих таборів подає відомий історик В.Верига. Він називає такі: №16 – Гаддінгтон, №51 – Алмигтон, №53 – Шерборн, №56 – Ботесдейл, №79 – Таттерщелл та інші [2, с.74].

За призначенням уряду Великобританії більшість колишніх вояків дивізії працювала в сільському господарстві. Це було не випадково, бо, як писала тодішня місцева преса, придивляючись до новоприбульців, українці вже були призвичаєні до праці й здавалися “найкращими колонізаторами Канади, Америки й Аргентини”. Наприклад, один з авторів газети “Manchester Guardian” зазначав: “Більшість з них – це здорові, молоді чоловіки у віці 18–38 років. Вони походять з найкращого фермерського народу. У них розвинене високе почуття взаємної допомоги, їхні табори в Англії є взірцевими під оглядом чистоти, самодисципліни та розумного впорядкування...” [24, с.128].

Не буде перебільшенням твердити, що британська влада розглядала військовополонених українців як джерело дешевої робочої сили. Фізична праця таборовиків була важкою, а оплата – мізерною (за робочий день дивізійник одержував один шилінг – приблизно десять копійок) [29, с.125]. У 1948 р. уряд Великобританії запропонував дивізійникам “добровільне зобов’язання”, яке, по суті, знімало з них статус військовополонених, проте позбавляло можливості вільного пошуку роботи. З юридичної точки зору остаточне звільнення українців з англійського полону відбулося 15 лютого 1949 р. [9, с.292].

На думку багатьох дослідників, дивізійники, поряд із тими, хто був у польській армії Андерса, склали основну організовану групу українців у Великобританії. Ми вважаємо, що чималу роль у цьому відіграли військова дисципліна та вміння тримати “кругову оборону” проти частини англійської громадськості, налаштованої до них негативно через радянську пропаганду.

Третю велику групу українців становили особи, які прибули на Британські острови з таборів для біженців та переміщених осіб у 1947–1949 рр. Це були в основному ті, хто був вивезений німцями з України на примусову роботу до Німеччини – так звані остарбайтери, а також колишні в’язні німецьких концентраційних таборів та політичні втікачі з України [25, с.149]. Автор праці “Українська діаспора” Ф.Заставний вважає, що переселення українських біженців та переміщених осіб до Об’єднаного Королівства розпочалося в лютому 1947 р., коли був прийнятий закон, який дозволяв еміграцію із Західної Німеччини та Австрії до інших країн Європейського континенту. На нашу думку, причинами переїзду цієї категорії населення до Великобританії стали

нерівномірний розподіл ресурсів, проблеми житлового забезпечення та працевлаштування в таборах, а також небажання повертатися до СРСР. Щодо чисельності цієї групи емігрантів на Британські острови думки вчених не є однозначними. Так, В.Трошинський вважає, що кількість нових переселенців могла становити від 21 до 24 тис. [25, с.149], Г.Щигельська називає цифру близько 23 тис. [30, с.9], Ф.Заставний – 28 тис. осіб [11, с.20]. У цілому, можна стверджувати, що українські біженці та переміщені особи з таборів Західної Німеччини та Австрії становили найчисленнішу групу емігрантів на Британські острови.

Ця категорія українських іммігрантів у Великобританії проходила за списками “європейських добровільних робітників”. Вони мали згідно з контрактом виконувати протягом трьох років роботу, яку їм визначило Міністерство праці [25, с.149].

Слід зазначити, що у Великобританії перевагу надавали неосвіченим емігрантам із метою їх використання на важких роботах [21, с.182]. Учасники тих подій згадують, що “коли з переселенських таборів відбирали бажаних їхати до Англії, то навіть на долоні дивилися. У кого без мозолів – геть, інтелігентські руки Англії не потрібні. Дехто змушений був приховувати, що має середню, а тим паче вищу освіту” [18, с.43]. Найчастіше чоловіків-українців направляли працювати в сільськогосподарський сектор (45%), вугільно-видобувну промисловість чи на будівництво (17%), на різні роботи в приватні господарства (8%). Українки одержували місця на ткацьких фабриках (42%) або ж ставали прислугою в лікарнях і приватних господарствах (40%) [26, с.54]. У 1950 р. “європейські добровільні робітники” отримали право змінювати роботу й місце проживання, а також брати до себе одного члена родини з таборів у Німеччині, де в цей час ще мешкало понад 85 тис. українських поселенців.

На основі цих даних можна вважати, що до Об’єднаного Королівства в роки Другої світової війни та в перші повоєнні роки в’їхало близько 39 тис. українців. Однак у 1950-х рр. від 8 до 10 тис. із них емігрувало до США, Канади, Аргентини та Австралії. У соціальному плані найчастіше це були представники інтелігенції, які зіткнулися в новій країні поселення з труднощами пошуку роботи за фахом.

Доречно зазначити, що після прийняття в США закону, відомого під назвою Закон ДП (1948 р.), до цієї країни дозволялося додатково емігрувати 205 тис. переміщених осіб, а в 1950 р. ця кількість була збільшена до 315 тис. у рік. Уряди Австралії і Канади дали згоду на поселення 100 тис. осіб [11, с.20]. Така ліберальна імміграційна політика урядів згаданих країн та потреби їх ринків праці створила більш сприятливі умови для самореалізації людей із вищою освітою.

Оскільки в повоєнний час кількість чоловіків серед українського населення Великобританії в п’ять разів перевищувала кількість жінок, то в 1950-х рр. до країни на запрошення чоловіків прибуло близько двох тисяч українок із Югославії та Польщі з метою одруження. Як твердять учені, це була остання відносно численна група українських переселенців на Британські острови. Відтоді мали місце лише поодинокі випадки прибуття сюди українських іммігрантів.

На початку 1990-х рр. еміграція українців до Великобританії знову стала масовою. Четверту хвилю переселенського руху спричинили соціально-економічні проблеми й нестабільність, які виникли в Україні після проголошення незалежності. Основний потік нових емігрантів складають представники наукової та освітньої інтелігенції, молоді та студентства. Зазвичай вони їдуть до Об’єднаного Королівства на законних підставах, наприклад, за британськими урядовими програмами сільськогосподарських робіт, за студентськими й туристичними візами, та, врешті, опиняються на нелегальному становищі чорноробочих у Лондоні, рідше в інших великих містах. За неофіційними даними сьогодні в Лондоні може перебувати до 40 тис. українських працівників, а в усій Великобританії їх кількість досягає близько 100 тис. [5, с.251]. Ми вважаємо, що проблема сучасної української еміграції як на Захід, у цілому, так і до

Об'єднаного Королівства зокрема, є достатньо складною і потребує автономних досліджень.

Таким чином, українська діаспора у Великій Британії сформувалася в результаті чотирьох хвиль переселенського руху з України наприкінці XIX – початку XXI ст. Перша група іммігрантів прибула на Британські острови в 1893 р. і оселилася в Манчестері. Ця хвиля переселень була зумовлена соціально-економічними причинами. Особливість еміграції до Об'єднаного Королівства наприкінці XIX – на початку XX ст. полягала в тому, що більшість українців потрапляла на Британські острови та залишалася там випадково, переважно через брак коштів для продовження подорожі до країн американського континенту.

У міжвоєнний період еміграція українців до Об'єднаного Королівства відбувалася як із соціально-економічних, так і з політичних мотивів. Вона також не була численною і складалася, в основному, з політичних діячів – прихильників Директорії або Гетьманату.

Після Другої світової війни переселенський рух українців до Великобританії набув справді масового характеру. Його основу склали три еміграційні групи: 1) українці, котрі служили в Польських збройних силах, які були евакуйовані до Англії; 2) воїни Дивізії “Галичина”, що добровільно здалися в полон британським військам; 3) переселенці з таборів для біженців і переміщених осіб, які розташовувалися в Німеччині та Австрії. Причини еміграції цих груп визріли в ході Другої світової війни та після її закінчення й мали політичний та вимушений характер, оскільки основним мотивом до від'їзду для більшості з них було прагнення уникнути переслідувань і репресій радянського режиму. Сформовані невеликими групами, іммігранти розселилися по робітничих таборах згідно з розпорядженням Міністерства праці. Труднощі пошуку роботи за фахом спричинили до рееміграції значної частини іммігрантів до США, Канади, Австралії. Четверта хвиля еміграції, яка розпочалася в 1990-х рр., сприяє поповненню української громади в Об'єднаному Королівстві, яка залишається однією з найчисленніших у Європі.

Подальші дослідження джерел та етапів формування української діаспори у Великобританії дадуть можливість відтворити цілісну картину складної історії розвитку українського етносу наприкінці XIX – на початку XXI ст.

1. Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2000. – 525 с.
2. Верига В. Схема історії Першої Української Дивізії УНА // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч.5–6. – С.74.
3. Воропай О. В дорозі на захід (щоденник утікача). – Лондон, 1970. – 284 с.
4. Гроньовський К. Еміграція з Галичини // Українське слов'янознавство. – 1974. – №4. – С.141–145.
5. Грубінко А.В. Українсько-британські відносини 1991–2004: Монографія. – Тернопіль, 2005. – 335 с.
6. Гуць М. Український фольклорно-етнографічний ансамбль “Орлик” з Великобританії // Народна творчість і етнографія. – 1992. – №4. – С.58–60.
7. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т.9.
8. Євтух В., Трошинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. – К., 2003. – 228 с.
9. Загачевський Е. Белярія–Ріміні–Англія. Репортаж-спогад. – Чикаго–Мюнхен, 1968. – 317 с.
10. Зарубіжні українці / С.Ю.Лазебник, Ю.Т.Макар. – К., 1991. – 252 с.
11. Заставний Ф. Українська діаспора. – Львів, 1991. – 120 с.
12. Історія української еміграції: Навч. посіб. для студ. вуз. / За ред. Б.Д.Лановика. – К., 1997. – 520 с.
13. Кравець Р. Українці у Великобританії // Українська діаспора. – Київ, Чикаго, 1994. – Число 5. – С.45–51.
14. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – 736 с.
15. Лановик Б. Роль української діаспори у становленні української незалежної держави // “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті”: Перша Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – 367 с.
16. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – 942 с.
17. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – 126 с.

18. Михайленко А. Там, під небом чужим: Наші в Англії // Україна. – 1991. – №23. – С.43.
19. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – 272 с.
20. Паньків Я. Рімінський ансамбль “Бурлака” в моїй пам'яті. – К., 1999. – 127 с.
21. Покальчук Ю. Перші організації українців Великобританії // Всесвіт. – 1996. – №2. – С.182.
22. Покальчук Ю. Українці у Великобританії. – Львів, 1999. – 140 с.
23. Ріміні 1945–1947. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. – К., 2005. – 282 с.
24. Сидоренко Н. Таборіві будні українських військовополонених на Британських островах (1947–1950) // “Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення”: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 2002. – С.127–146.
25. Трошинський В., Шевченко А. Українці в світі / Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.15. – 352 с.
26. Українці в зарубіжному світі / А.М.Шлепаков та ін. – К., 1991. – 137 с.
27. Українці в світі. Довідник. – К., 2005. – 142 с.
28. Українці: Історико-етнографічна монографія: У двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн.1. – 528 с.
29. Фостун М. Святомир Воїни 1 УДУНА в таборах військовополонених у Великобританії // “Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення”: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 2002. – С.123–126.
30. Щигельська Г.О. Союз Українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945–1949 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича: Кафедра міжнародних відносин. – Чернівці, 2006. – 18 с.
31. Dobrianskyj M. In Great Britain // Ukrainians Abroad. Off print from Ukraine: A Concise Encyclopedia General Characteristics by Volodymyr Kubijovyc and Vasyly Markus. – University of Toronto Press, 1971. – 172 p.

This article is the effort to investigate the history of development of the Ukrainian ethnic group in Great Britain. The causes of Ukrainian immigration into the U.K. and its peculiarities are elucidated. Specific features of the immigrants' settling in this country at the end of the 19th century and in the 20th century are also revealed. The special attention is given to characteristic features of each of the four stages of forming the Ukrainian diaspora in Great Britain.

Key words: waves of migration, emigration, immigration, diaspora, the country of settlement.

УДК 94 (4) 1945 (И 39)

ББК 63.3 (УУР) 7

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)*

І.В. Пендзей

Проаналізовано фінансово-економічне становище Угорщини, стан зовнішньої валютної заборгованості, роль МВФ і МБРР, торгово-економічних зв'язків із Заходом для покращення платоспроможності країни в 1987–1989 рр.

Ключові слова: Угорщина, Я.Кадар, економіка, торгівля, валютна заборгованість.

З середини 80-х рр. XX ст. економічне становище Угорщини, як і інших країн “реального соціалізму”, неухильно погіршувалося. Посилювалися диспропорції в народному господарстві, ускладнювалися зовнішньоекономічні зв'язки, загострювалися фінансові проблеми. Національний доход у 1988 р. у порівнянні з 1987 р. скоротився на 0,1% [12, с.238], а в 1989 р. у порівнянні з попереднім роком – на 0,3% [13, с.231], численність зайнятих у народному господарстві за 1988 р. знизилась майже на 1% [12, с.238], а в 1989 р. ще на 0,5% і склала 4823 тис. На кінець року 12 тис. чол. отримали вперше встановлену допомогу з безробіття [13, с.231]. Капіталовкладення в 1988 р. у порівнянні з 1987 р. скоротилися на 6,4% [12, с.238], а в 1989 р. у порівнянні з 1988 р. – на 1% [13, с.231]. Індекс роздрібних цін у 1988 р. підвищився на 15,7% [12, с.238], а в 1989 р. – на 17% [13, с. 232]. Оборот роздрібною торгівлю в 1988 р. зменшився на 6,5% [12, с.238], а в 1989 р. – на 0,8% [13, с.232]. Дефіцит державного бюджету в 1988 р.

* Продовження, початок див. у вип. II, IV – V, VI, VII, VIII, IX, X – XI.

склав 34,4 млрд. форинтів [13, с.238], у 1989 р. – 54 млрд. форинтів [13, с.232]. Протягом 1989 р. форинт двічі девальвувався відносно основних капіталістичних країн (на 6% і 10%) [13, с.232].

Обсяг промислового виробництва зменшився в 1988 р. у порівнянні з 1987 р. на 0,2% [12, с. 238], а в 1989 р. у порівнянні з попереднім роком – на 3,0% [13, с.232]. Численність зайнятих у промисловості скоротилася в 1988 р. на 2,8% [12, с.238], у 1989 р. – на 4% [12, с.232]. У 1988–1989 рр. зменшилися сумарні транспортні перевезення вантажів, у 1989 р. – на 2,5% [13, с.232]. У 1986–1989 рр. неухильно падало виробництво найважливіших видів промислової продукції: вугілля, нафти, природного газу, чавуну, сталі, прокату, цементу та ін. [10, с.219; 11, с.229; 12, с.238; 13, с.231]. Негативні тенденції мали місце і в сільському господарстві. У 1989 р. обсяг сільськогосподарської продукції зменшився на 2,3% як у рослинництві, так і у тваринництві [13, с.232].

Невпинно зростала зовнішня заборгованість країни. Якщо в 1982 р. вона становила 7,7 млрд. доларів, то в 1987 р. – 17,7 млрд., а в 1989 р. – уже 20,6 млрд. доларів, на лютий 1990 р. – 20,7 млрд. доларів [7]. За підсумками першої половини 1990 р. вона знизилася до 19,7 млрд. доларів, але в основному в результаті зміни валютних курсів [8]. Чиста зовнішня заборгованість у твердій валюті теж мала вкрай тривожну динаміку зростання: 1987 р. – 10,9 млрд. [11, с.229], 1988 р. – 11,1 млрд. [12, с.238], під кінець 1989 р. – до 15 млрд. доларів [14], на березень 1990 р. – становила понад 14 млрд. доларів [19, с.13].

Тоді ж річний експорт УНР у конвертованій валюті в 1988 р. складав усього 4 млрд. доларів, тобто був щонайменше у 2,5 раза меншим від її чистої заборгованості, яка, до того ж, постійно зростала.

На обслуговування боргу витрачалось більше половини доходів, отриманих у твердій валюті, виплата процентів складала 1,3 млрд. доларів на рік. Тільки в 1988 р. проценти за взяті кредити в конвертованій валюті дорівнювали 3 млрд. доларів [20]. Такі виплати виявилися непосильними для угорської економіки – вони її знекровлювали.

На думку тодішнього заступника голови державно-планового управління УНР А.Берені, вдатися до зовнішніх запозичень уряд змусило сповільнення темпів реформи, яке збігалось з енергетичною кризою. Проблема ускладнила друга енергетична криза 1980–1981 рр., одночасно з якою прийшлося зіткнутися і з ембарго з боку Заходу після афганських і польських подій. Нарешті, не останню роль відіграло й падіння на світовому ринку цін на сільськогосподарську продукцію.

Звичайно, несприятливі зовнішні умови наклалися на прорахунки внутрішнього характеру. Наприклад, твердив А.Берені, були допущені прорахунки в прогнозах щодо темпів подорожчання нафти [16, с.5].

Загалом кредити у твердій валюті використовувалися неефективно. Замість того, щоб спрямувати їх на структурні перетворення в народному господарстві, розвиток передових галузей виробництва, вони в основному йшли на імпорт споживчих товарів. Величезні суми були витрачені на будівництво нових заводів, замість реконструкції діючих. На західному ринку, як правило, купували лише окремі складові частини, вузли виробничих ліній, замість комплексних систем машин [16; 20].

Виявилось, що валютні кредити, які вкладалися у виробництво, не забезпечували економічного зростання в розмірах, необхідних для перекриття коштів, узятих, до того ж, під високі річні – 18–20%. Не витримувалися й відповідні пропорції між сумою поточних валютних надходжень від експорту й величиною тієї частини зовнішнього боргу, річних відсотків, які необхідно було виплачувати. Ця друга частина зростала, зокрема, унаслідок нових кредитів [8], які уряд змушений був робити, щоб підтримати економіку, “гасити” борги, оплачувати проценти. Головне – промисловість

не була переведена на повний госпрозрахунок, не вистачало коштів на модернізацію структури промислового виробництва, яка велася із запізненням, і, відповідно, повільно змінювалася структура експорту [16, с.5].

На думку деяких тодішніх угорських учених-економістів і політиків [8; 19, с.13], Угорщина фактично перетворилася в заложника міжнародних фінансових організацій, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), членом яких вона (перша з країн Східної Європи) стала в 1982 р. Із соціалістичних країн у ці організації в 1980 р. вступила КНР, ще раніше їх членами стали Югославія і Румунія, у 1986 р. до них долучилася Польща. Усі вони отримали великі комерційні вигоди від цього і перш за все солідних масштабів кредити Фонду і Банку [1, с.118].

Членство в цих організаціях уважалося в Угорщині необхідним для вирішення існуючих фінансово-економічних проблем і зокрема зовнішньої валютної заборгованості. Уперше в Угорщині з усією гостротою постала ця проблема в 1978 р., коли настав час її погашення. Потрібно було різко збільшити експорт у західні країни. Однак багато угорських товарів виявилось не конкурентоспроможними. Навіть найбільш надійна, сільськогосподарська продукція не завжди витримувала змагання з аналогічною продукцією таких країн, як Португалія, Іспанія, Греція, Туреччина. Тоді ж виявилось, що угорські товари надто дорогі, нижчої якості і просто застарілі. Вони продавалися нерідко зі збитками, що підривало основу народного господарювання [20]. У 80-х роках ціни на угорські товари, що експортувалися на доларові ринки, коливалися в діапазоні від 40–60% від світових [8].

Необхідність отримання закордонних кредитів для розвитку країни й підтягування її до світового рівня лежала в основі аргументації Я.Кадара, яка стала відома з його книги “Янош Кадар – Заповіт”, випущеної в Будапешті в 1989 р., в якій він, пояснюючи мотиви вступу Угорщини МВФ (наперекір рекомендаціям із Москви), твердив: “Радий би взяти в Москві, але ж Радянський Союз не може дати мені мільярдні кредити” [18, с.152].

У період із 1982 до середини 1988 р. Угорщина отримала від МВФ і МБРР кредити на загальну суму 2,8 млрд. доларів [1, с.118], що було значно менше заборгованості перед усіма іншими валютними кредиторами. Тому роль МВФ і МБРР в угорській економіці, в якій несприятливі тенденції розвивалися по висхідній, була, імовірно, неоднозначною.

У світовій практиці ці фінансові організації мають переважно позитивний імідж. Досить сказати, що сьогодні до складу МВФ входить 184 країни, у той час як у 1990 р. – 151 країна [1, с.111; 17, с.644]. Після остаточного падіння комунізму МВФ є найкомпетентнішим органом у справі організації переходу планових економік країн Східної Європи й “третього світу” до капіталізму. Серед його успіхів – приборкання інфляції в Болівії, яка складала щорічно 50 тис. процентів, відновлення південнокорейської, мексиканської і аргентинської економік і т. д. Разом із тим, Перу, Сомалі, Сьєрра-Леоне, Судан, Замбія, десятки інших країн “третього світу”, які скористалися цінними порадами цього міжнародного інституту і в 1992 р., як і в минулому, були в тупику [15]. Уважається, що в 62 країнах, які перебували в стані економічної нестабільності, втручання МВФ призвели до ще гіршої ситуації [17, с.645]. Труднощі, які мали місце у Варшаві, Бухаресті, Софії або Празі, свідчать про те, що не завжди гарантований успіх рецепту різкого втручання, запропонованого МВФ. Після дворічних зусиль (на кінець 1992 р.) ні в одній із цих країн економічного росту не спостерігалось [14]. Але претензій до Фонду й Банку уряди цих країн, здається, не виставляли.

Що стосується Угорщини, то, як уважав член-кореспондент Угорської академії наук (УАН) Роберт Хох, МВФ ще на початку 80-х років указував, як проводити соціальні заходи, регулювати ціни і т. п., тобто фактично диктував економічну політику

[19, с.13]. МВФ уважав, видаючи в 1982–1984 рр. кредити, що країна проводила правильну політику, але їй необхідний час і ресурси для її послідовного здійснення [1, с.119]. У 1987 р. МВФ запропонував Угорщині ввести податкову систему, аналогічну тій, яка існувала в західноєвропейських державах [19, с.13]. Під тиском суворих вимог МВФ і МБРР угорські уряди, хоч і з великими труднощами, тримали під контролем внутрішній дефіцит бюджету, зовнішні доходи й витрати, утримуючи країну від сповзання до хаосу й фінансово-економічного колапсу. Практично міжнародні фінансові установи диктували Угорщині обсяги платіжного балансу й дефіциту й вимагали їх точного дотримання (у противному разі кредити можуть не видаватися). Так, літом 1989 р. у зв'язку з тим, що Угорщина не зуміла, як було домовлено в угоді з МВФ, справитися з внутрішнім дефіцитом, а також проблемою зовнішньої валютної заборгованості, було призупинено видачу чергової частини кредитів, що викликало величезну тривогу в уряді [8].

Уряд М.Немета, ідучи назустріч вимогам цих міжнародних фінансових організацій, напередодні парламентських виборів 1990 р., результати яких поклали край однопартійному парламенту, змушений був вдатись до непопулярного заходу – підвищити ціни на товари першої необхідності. Опинившись у стані банкрута – нічим було платити відсотки за кредити, – попросив черговий кредит – 150 млн. доларів. Усього за 10 днів до парламентських виборів, коли за результатами соціологічного дослідження громадської думки було ясно, що переможе Угорський демократичний форум (УДФ), а Й.Антал був названий імовірним прем'єр-міністром, МВФ на прохання Ради Європи, що було вперше в її історії, надав Угорщині кредит у мільярд доларів, хоч і обумовив це досягненням порозуміння в питанні платежів. Це означало, що кредити могли використовуватися і як засіб тиску, прямого впливу на політичну ситуацію. Вимоги міжнародних кредиторів лібералізувати ціни викликали час від часу і соціальну напруженість [8].

Очевидний процес вповзання країни до боргової ями тодішні фінансово-економічні установи, національний банк Угорщини пояснювали банально просто: “Всі країни живуть у борг!” [8]. Разом із тим, очевидним є, що партійно-політичне керівництво УНР явно недооцінювало згубність економічного диктату міжнародних фінансових організацій. Непрозорість системи влади дозволяла довгий час приховувати істинні масштаби зовнішньої валютної заборгованості. Тільки на сесії парламенту в листопаді 1989 р. прем'єр М.Немет оголосив уперше істинну суму зовнішньої заборгованості країни: 20 млрд. доларів, з них 14 млрд. чистої заборгованості [3, с.93].

“Зачароване коло” валютної заборгованості не зміг раз і назавжди розірвати жоден з угорських урядів і посткомуністичної доби. Правда, деяких, хоч і тимчасових, успіхів було досягнуто в 1997 р., коли за рахунок валютних надходжень, отриманих від приватизації, проведеної за активної участі іноземного капіталу, рекордний рівень заборгованості, який у липні 1995 р. склав 33 млрд. доларів, вдалося скоротити на 9 млрд. доларів, тобто до 23,8 млрд. доларів [21]. Але вже в 1998 р. вона знову почала рости й склала 27,3 млрд. доларів, а в 1999 р. – 29,3 млрд. доларів [22; 23].

І сьогодні зовнішня заборгованість становить одну з найбільших проблем угорської економіки. У порівнянні з 1990 р. вона виросла в 4 рази і в травні 2007 р. дорівнювала 80 млрд. доларів [24]. Це більше загальної заборгованості всіх країн-членів МВФ і МБРР, яку вони мали в 1990 р. – 70 млрд. доларів [1, с.111].

На думку колишнього голови угорського національного Банку Жігмонда Ярого, яку він висловив в інтерв'ю тижневику “Демократ”, Угорщина попала в западню боргів, навіть проценти за кредитами доводиться виплачувати за рахунок позик. Таким чином, твердить цей досвідчений фінансист, Угорщина занурюється в боргову яму все глибше й глибше. І з цієї западні, уважає він, можна вибратися тільки за умови правильної економічної політики. Однак цей шлях дуже довгий, трудний і болочий.

Стаття з обслуговування зовнішнього боргу в бюджеті УР складає 1000 млрд. форинтів. Ця сума значно більша за ту, яка витрачається на утримання всіх її шкільних установ. Зовнішній борг країни – 80 млрд. доларів, більше, ніж загальна вартість усіх угорських квартир. Державна заборгованість на душу населення, включаючи й немовлят, складає – 1 млн. 600 тис. форинтів на людину [24].

Загалом, порівняно раннє приєднання Угорщини до світової економіки, інтеграція в її фінансові структури принесла їй значні вигоди. Завдяки іноземному капіталу змінювалася структура промислового виробництва, збільшувався випуск готової конкурентоспроможної продукції, раціоналізувалося використання енергії, будувалися дороги, розвивалася промислова кооперація, електроніка. Іноземний капітал сприяв формуванню “напівринкового” механізму, який склався в “епоху Кадара”, відкритості й розвитку приватного сектора, модернізації сільськогосподарського виробництва, високим темпам росту аграрного виробництва (зернового господарства, тваринництва), збагаченню полиць магазинів, готовності кадрів до підприємництва, терпимості до інакомислячих, і, що надзвичайно важливо, країна отримала можливість брати участь у тендерах – у конкурсах на зведення об'єктів в Африці, Латинській Америці, тобто збільшувати таким чином обсяг експорту. Однак, наприклад, з 1982 р. до 1987 р. із 6 млрд. таких замовлень Угорщина виграла в конкурсі тільки 60 млн. доларів [8; 9].

Значною мірою за допомогою іноземного капіталу, Угорщина змогла покращити зовнішньоторговий баланс і зберегти платоспроможність. Пасивне сальдо в зовнішній торгівлі, яке в 1987 р. склало 13,5 млрд. форинтів [11, с.229], у 1988 р. змінилося активним і склало 33,1 млрд. форинтів (у розрахунку на конвертовану валюту – 573 млн. дол.) [12, с.238]. У 1989 р. актив у зовнішній торгівлі Угорщини склав 50 млрд. форинтів (у конвертованій валюті – 587,3 млн. дол.) [13, с.232]. Цього успіху вдалося досягти завдяки скороченню торгівлі із соціалістичними країнами, у першу чергу із СРСР, і нарощенню торгового обороту з розвиненими капіталістичними державами. Якщо в 1987 р. частка соціалістичних країн у зовнішній торгівлі Угорщини становила 53,5% (у тому числі частка СРСР – 30,6%), розвинених капіталістичних країн – 39,0% [11, с.229], то в 1988 р. – відповідно 49,8% (26%) і 42% [12, с. 238], а в 1989 р. – 40,8% (23,7%) і 46,7% [11, с.232].

Переорієнтація торгово-економічних зв'язків Угорщини із Сходу на Захід, залучення іноземного капіталу сприяло не тільки полегшенню її економічного становища, уникненню фінансового колапсу, але й руйнуванню старої системи господарювання, заснованої на чиновницькому адмініструванні, і в кінцевому підсумку розхитуванню існуючого політичного режиму. “Ми не втручаємося в політику, а даємо тільки рекомендації”, – запевняли експерти МВФ, Всесвітнього банку й інших спеціалізованих фінансових інститутів ООН [9]. Але навіть умови вступу до них фактично сприяли відходу країни, котра належала до соціалістичного табору й мала намір стати їх членом, від узгоджених у ньому принципів. Угорщина якраз засвідчила про це, коли свого часу надала цим міжнародним фінансовим інституціям точні дані про золотий запас, витрати на оборону, “пульс” зовнішньої торгівлі, валютні резерви, структуру цін і т. д. Проявом цього курсу була й економічна реформа, яка проводилася з різною інтенсивністю і в різні періоди практично з 1968 р. і яка із середини 80-х рр. набула нового імпульсу і, зрештою, створила основи для побудови ринкової економіки. Країни, які не рухалися шляхом економічних реформ і в яких не спостерігалися відповідні політичні зміни, або навіть, якщо експерти міжнародних фінансових організацій уважали, що ними робиться в потрібному напрямку недостатньо, не мали шансів стати повноправними їх членами, а отже, отримати доступ до валютних фондів. Так, наприклад, було із СРСР, який літом 1991 р. подав заявку до вступу у фінансові установи ООН, яка була розглянута, але відхилена на лондонській зустрічі 7+1. Річ не стільки в

тому, що розвал радянської економіки досягнув такої глибини, що західні фінансисти просто боялися вкладати в неї свої гроші – далеко не цей доконаний факт визначав політику МВФ стосовно СРСР. Істинні причини відмови з'ясувала “Уолл-стріт джорнел”, яка, коментуючи цю подію, писала: “Можливо, Горбачов просто не розуміє, що йому треба робити, щоб Союз став придатним для світової економіки. Його прохання про прийом у члени МВФ і Всесвітнього банку представляє прекрасну можливість для Заходу недвозначно заявити, що для прийняття в ці організації вимагається перш за все виконати одну умову – відмовитися від комунізму” [9]. Його руйнація в Угорщині вже давно набрала прийнятних для Заходу масштабів.

Відмова від ортодоксального комунізму сталінського взірця в Угорщині мала, по суті, системний характер. Будівництво соціалізму із самого початку сприймалося з великим недовір'ям і сумнівами, а в 1956 р. вибухнуло народне повстання, яке переросло в збройний виступ проти уряду. Революція 1956 р. завдала смертельного удару сталінсько-ракошистській моделі соціалізму в Угорщині. Після цієї визначної події в історії угорського народу повернення до минулої практики будівництва соціалізму було вже неможливим.

Янош Кадар, який у суворих умовах громадянського конфлікту взяв на себе історичну відповідальність за подальшу долю країни, очолив створений у Москві на протигагу уряду І.Надя Угорський революційний робітничо-селянський уряд і 4 листопада 1956 р. разом із радянськими військами прибув у Будапешт, зайнявся не тільки відновленням порядку (звичайно, мали місце й репресії), але й виробленням нового політичного курсу Угорщини. Нейтралізуючи як відверто антисоціалістичні угруповання, так і прихильників усуненого Ракоші, які не переставали надіятися на повернення до влади, уряд Кадара поступово зумів відновити довір'я народу. Уже 1 травня 1957 р. півмільйона людей, що вийшли на вулиці Будапешта, вітали його рішення й програму [4]. Для Кадара, який волею долі опинився на вершині влади і впродовж майже 32 років був основною фігурою угорської політики, було властиве несприйняття нав'язуваних ззовні “формулювань”, “оцінок”, “досвіду”, звичних для тодішньої практики партійно-державного керівництва СРСР. Політичний курс Кадара характеризувався реалізмом, прагматизмом і здоровим глуздом [18, с.148]. В умовах неспадяючого жорстокого контролю силових структур і політичного проводу радянської імперії під його керівництвом склалася своєрідна угорська практика розвитку соціалізму, специфіка якої полягала насамперед у відмові від дублювання радянської моделі суспільних відносин. Так, кооперування села в 1959–1961 рр. було завершено на основі добровільності й матеріальної зацікавленості селян.

У результаті аграрної реформи склалася специфічна модель сільського господарства, в якій успішно поєднувалося великотоварне колективне виробництво з присадибним (приватним). Аграрний сектор перетворився в одну з провідних галузей економіки, став конкурентоздатним. Сільське господарство Угорщини, яке в 1979 р. виросло в порівнянні з 1960 р. на 80%, вийшло на одне із чільних місць у світі. У період чергової фази “оновлення соціалізму”, а фактично зміни “моделі Яноша Кадара”, яка розпочалася історичними рішеннями Всеугорської конференції УСРП у травні 1988 р., в умовах значних економічних і фінансових труднощів, і в 1989–1990 рр. у будь-якому угорському продуктовому магазині нараховувалося до 30–40 сортів ковбасних м'ясних виробів [5; 6]. Інше питання, настільки вони тепер були доступними угорцю із середнім рівнем доходів, а тим більше тим громадянам, які стали жити за офіційною межею бідності.

Режим Кадара, який сьогодні в Угорщині різні політичні сили оцінюють по-своєму, у порівнянні зі сталінським взірцем побудови соціалізму і його варіантом доби “хрущовської відлиги” й “брежнєвського застою”, мав цілий ряд специфічних рис. Його насамперед характеризувала незмінна політична воля до проведення економічних

реформ, націленість на вдосконалення механізму управління економікою. Нова система управління народним господарством, запроваджена в 1968 р., ставила завдання поетапного переходу на рейки ринкової економіки [2, с.24, 25]. Але їх реалізація не мала й не могла мати далекосяжних наслідків, бо командні висоти в державі залишалися в руках однієї-єдиної керівної і спрямовуючої сили – УСРП, тобто партійно-чиновницької бюрократії. Реформа гальмувалася й побоюванням ідеологічного характеру: сам пошук особливого шляху до соціалізму міг бути негативно сприйнятий у СРСР і, більше того, розцінений як відхід від фундаментальних основ теорії “загальних закономірностей будівництва соціалізму”. Що це могло означати, на практиці свідчив як власний досвід 1956 р., так і досвід деяких братніх країн соціалістичного табору, зокрема чехословацькі події 1968 р. Не дивно, що під впливом цих подій, коли разом із СРСР, ПНР, НДР, НРБ і УНР взяла участь в інтервенції в Чехо-Словаччину, в умовах наростання застійних явищ у СРСР, чергового витка “закручування гайок” у соціалістичному таборі, реальне проведення реформ в Угорщині було зупинено, а на початку 70-х рр. цей процес став навіть згортатися.

Відновлення проведення реформи відбулося тільки в 1978 р. і теж значною мірою пов'язане з новими аспектами в зовнішній політиці СРСР та курсом на вдосконалення соціалістичної економіки УНР. Тим часом основні показники економічного розвитку стали погіршуватися. Це змусило ЦК УСРП у 1984 р. прийняти принципове рішення про створення якісно іншої – змішаної економіки, яка опирається на ринкові механізми [2, с.26]. Останні суттєві перепони на шляху до формування нової економічної моделі були усунуті конференцією УСРП у травні 1988 р., яка, крім того (і це було найважливішим), поклала початок корінним перетворенням у системі суспільного ладу. Політичні переміни, які відбулися після березнево-квітневих парламентських виборів 1990 р.: багатопартійність, повернення до парламентської демократії, активна політика, спрямована на захист прав людини, новий зовнішньополітичний курс, забезпечили Угорщині “повернення в Європу” – інтеграцію в її політичні та економічні структури. У листопаді 1990 р. УР підписала протокол Європейської конвенції про захист прав людини і першою із Східноєвропейських країн стала 24-м членом Ради Європи, отримала в її парламентській асамблеї сім місць. УР розраховувала до 1 січня 1992 р. стати “асоційованим” членом ЄЕС, а в 1995 р. подати свою кандидатуру для вступу як його повноправний член. Відбувалася взаємна ліквідація адміністративних, митних, фінансових, цінових перешкод на пільгових для країни умовах.

(Далі буде)

1. Анулова Г. МВФ и МБРР во всемирном хозяйстве: взгляд с новых позиций // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – №1. – С.111–119.
2. Ацел Д. У демократизации нет альтернативы // Проблемы мира и социализма. – 1989. – №7. – С.23–27.
3. Венгрия. Беседа обозревателя “Известий” Б.Родионова, заведующего сектором Венгрии Института экономики мировой социалистической системы М.Усевич и научного сотрудника этого института А.Полякова // Диалог. – 1990. – №2. – С.88–94.
4. Гарасимов В. За жизнью – целая эпоха // Правда. – 1989. – 15 мая.
5. Його ж. Коммунист с большой буквы // Правда. – 1989. – 14 июля.
6. Його ж. Не избежать кипения страстей. Венгрия в канун выборов в парламент // Правда. – 1990. – 23 марта.
7. Його ж. По узенькой тропинке // Правда. – 1990. – 3 февраля.
8. Його ж. Паром ждут новые причалы // Правда. – 1990. – 27 июня.
9. Його ж. С шапкой по кругу? А куда деваться // Правда. – 1991. – 7 октября.
10. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии. 1987. – Вып.31 / Гл. ред. В.Г.Панов. – М.: Сов. энцикл., 1987. – 607 с.
11. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии. 1988. – Вып.32 / Гл. ред. В.Г.Панов. – М.: Сов. энцикл., 1988. – 592 с.
12. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии. 1989. – Вып.33 / Гл. ред. В.Г.Панов. – М.: Сов. энцикл., 1989. – 591 с.

13. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии. 1990. – Вып.34 / Гл. ред. В.Г.Панов. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 556 с.
14. Из потока новостей // Правда. – 1990. – 4 февраля.
15. Коваленко Ю. Шоковая терапия и железная экономическая дисциплина. Французский еженедельник о деятельности Международного валютного фонда // Правда. – 1992. – 27 августа.
16. Лукьянов Ф. ВНР: ориентация на рентабельность // Аргументы и факты. – 1989. – №12.
17. Міжнародні організації: Навч. посібн. / За ред. О.С.Кучика. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2007. – 403 с.
18. Мусатов В.Л. Янош Кадар и время реформ в Венгрии // Новая и новейшая история. – 1990. – №3. – С.138–156.
19. Хох Р. “Каждый чувствовал себя и победителем, и побежденным” // Проблемы мира и социализма. – 1990. – №3. – С.12–17.
20. Шаров В. Актуальное интервью. Венгрия: уроки реформы // Правда. – 1989. – 23 июня.
21. Magyar statisztikai évkönyv, 1998, 348, 357, 339 old.
22. Magyarorszag, 1991, 50 jld.
23. Nepszadasag. – 2000. – Febr.17.
24. <http://www.hungary-ru.com>.

The article deals with the financial, economical position of Hungary, being of external currency debt, role of MVF and MBRR, trade and economical communication with a measure for the improvement of solvency of country in 1987–1989.

Key words: Hungary, J.Kadar, economy, trade, currency debts.

УДК 94 (477.83.86)

ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Л.І. Шологон

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ
ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ФОНДАХ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У статті аналізуються документи органів церковної та світської влади, окружних шкільних рад, навчальних закладів та інші з історії національно-культурного життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області.

Ключові слова: Галичина, документи, ДАІФО, фонди.

У фондах Державного архіву Івано-Франківської області (далі – ДАІФО) відкрито чимало матеріалів, що розкривають різні аспекти національно-культурного життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Згадані документи вміщені в багатьох фондах ДАІФО, різних за своїм походженням та інформативною насиченістю, що вимагає досить клопіткої праці дослідника, який ставить собі за мету їх вивчення, класифікацію та використання для реконструкції історичного минулого.

Обрана тема стала об'єктом уваги переважно працівників ДАІФО. Зокрема, у 60–80-х рр. радянська історіографія збагатилася науковими та науково-популярними статтями Д.Мессінга, П.Арсенича [1], І.Морозова, Л.Заводчикової [49] та ін. Після 1991 р. дослідники звернули особливу увагу на вивчення архівних документів, що й зумовило публікацію окремого розділу про ДАІФО в довідниковому виданні “Архівні установи України” [2] та тематичного буклету [3]. Окрім цього готується до друку новий путівник по фондах архіву. Не меншої уваги заслуговують праці К.Мицан [48], Л.Соловки [50], опубліковані в сучасних наукових і науково-довідникових виданнях України, присвячені тематиці окремих фондів та матеріали інформаційного характеру, підготовлені працівниками архіву, що зберігаються у фонді 909 ДАІФО.

Метою статті є аналіз джерел з історії національно-культурного життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виявлених автором у фондах ДАІФО.

Чимало цікавих документів уміщені у фондах 7 “Станіславський магістрат” (1866–1918), 594 “Коломийський римо-католицький деканат” (1752–1938), 504 “Станіславська греко-католицька консисторія” (1788–1939 рр.), оскільки в них зібрані цінні джерела про діяльність органів державної влади та церковного управління Австро-Угорщини на території Галичини, які з-поміж іншого вирішували окремі питання освітнього життя, контролювали діяльність національно-культурних товариств тощо.

Серед документів фонду 7 заслуговують уваги матеріали Станіславського магістрату про святкування в місті століття відродження українсько-руської літератури, яке традиційно пов'язували із сотою річницею написання “Енеїди” І.Котляревського [5, арк.3]. Вищевказані документи дозволяють досліднику отримати інформацію про те, що урочисті заходи з нагоди ювілею були організовані 19 грудня 1898 р. зусиллями українських товариств: “Просвіти”, “Станіславського Бояну”, “Руського клубу”, “Руської Бесіди”, “Руських жінок”. До програми святкувань було включено проведення всенародного віча та організовано концерт на честь видатної для української нації події.

До Станіславського магістрату дуже часто зверталися різні за характером діяльності товариства з проханням надати фінансову допомогу для їхньої подальшої роботи. Не становили винятку й українські громадські організації. Зокрема, Станіславський міський комітет “Товариства по проведенню відчитів і лекцій при Львівському університеті” впродовж 1903–1908 рр. неодноразово звертався до міського магістрату, щоб отримати кошти [6, арк.18]. Слід сказати, що всі прохання товариства про фінансову допомогу були сприйняті з розумінням і щороку воно отримувало незначну суму для

свого розвитку (від 50 до 100 крон). Окрім цього, заслуговують уваги, з огляду на свою інформативну цінність, й інші документи про діяльність згаданої громадської організації: статут “Товариства по проведенню відчитів і лекцій при Львівському університеті”, затверджений 9 квітня 1899 р., звіти про його діяльність [6, арк.10–11].

Слід зазначити, що далеко не всі звернення українських національно-культурних товариств про фінансову допомогу міському магістрату вдавалося задовольнити. Про це свідчить листування магістрату зі Станіславським відділенням товариства “Просвіта” про виділення коштів на утримання ремісничо-промислової бурси (інтернату. – Л.Ш.) у місті, щоб надавати дешеве житло дітям, що навчалися в деревообробній та торговельних школах. Проте з цього приводу було прийнято рішення відмовити філії товариства “Просвіта” в наданні субвенції [9, арк.5].

Одна з одиниць зберігання фонду 7 “Станіславський магістрат” свідчить про листування згаданої установи з товариством “Руських жінок”, у результаті якого воно тричі отримувало мізерні дотації (від 30 до 50 крон) [8, арк.1]. Товариство також просило виділити кошти на утримання власної бурси в місті Станіслав, адже витрати на її функціонування становили 7845 крон щороку. Ураховуючи те, що згадана сума була чималою для товариства “Руських жінок”, а українським дівчатам із незаможних родин, що навчалися в різних навчальних закладах міста, необхідне було дешеве житло, то в одному з листів, адресованих до Станіславського магістрату, з цього приводу писали: “Товариство має надію, що в ряд Добродіїв складаючих радо пожертви на так благородку ціль виступить і світла рада та позискає вдячність многих одиниць за допущенє їх до світла науки... виділ позволяє собі звернутись з уклінним прошенєм, що світла Рада зволить свою щедрю, добродійну руку звернути і в користь нашої дівочої бурси призначити її субвенцію в висоті о скілько можливо найобильнішій” [8, арк.20]. Проте зусилля товариства так і не принесли бажаних результатів.

Натомість отримувало фінансову допомогу правління товариства “Бурса ім. Святого Миколая” впродовж 1902–1914 рр., яку витрачало на утримання вищевказаного інтернату для українських учнів. Про це свідчили звіти про діяльність товариства, яке воно надсилало разом із проханням про надання субвенції [7, арк.122]. Подібні матеріали можна знайти і в інших документах, уміщених у фонді 7 ДАІФО “Станіславський магістрат”, хоча із зрозумілих причин їх не завжди вдавалося задовольнити.

З інших документів згаданого фонду можна отримати інформацію про бюджет шкільної ради міста Станіслав 1886 р. і витрату коштів на утримання шкільних приміщень, купівлю інвентаря [4, арк.18]. Крім цього, окремі одиниці зберігання засвідчують листування з навчальними закладами, які просили виділити гроші на ремонт шкільних будинків, на обладнання навчальних кабінетів [10, арк.33]. Слід зазначити, що міський магістрат, у свою чергу, звертався до Станіславської окружної шкільної ради з проханням надати фінансову допомогу тому чи іншому освітньому закладу. Варто звернути увагу й на те, що не завжди листування збереглося в повному обсязі у фондах архіву, що не дозволяє з’ясувати, як була вирішена та чи інша справа.

Оскільки до 1867 р. питаннями освіти відала церковна влада, то серед матеріалів римо-католицького деканату збереглися відомості успішності учнів приходських шкіл за 1848/49 навчальний рік [42, арк.3], статистика кількості дітей шкільного віку в Коломийському, Косівському й Кутському приходах [43, арк.1], дані про кількість учнів у приходських школах [42, арк.1].

У фонді 504 “Станіславська греко-католицька єпископська консисторія” найбільше інформації вміщено в справах, де зберігаються протоколи засідань єпископської консисторії, на яких розглядалися питання про призначення вчителів релігії для навчальних закладів, священників для окремих парафій, створення захоронок (дитячих садків. – Л.Ш.) у містах та селах Галичини, скарги на священників та вчителів і зафіксо-

вані рішення, прийняті з того чи іншого приводу [37, арк.94]. Слід зазначити, що окремі записи зроблені нерозбірливо, що суттєво ускладнює їх опрацювання.

Серед матеріалів фонду 504 вміщено документи, що розповідають про діяльність товариств греко-католицьких священників, зокрема протокол IV загального зібрання товариства св. Петра, де вказана кількість його членів (станом на вересень 1908 р. складала 3,5 тисячі), фінансовий стан; кошти, що виділялись на допомогу окремим храмам [35, арк.6]. Цікавим є протокол засідань “Товариства взаємної допомоги дяків”, де відображено організаційні засади його діяльності, обговорення найважливіших проблем дяків, обстоювання їхніх професійних прав [32, арк.2]. Також у фонді 504 збереглося листування консисторії з окремими священниками з приводу заміщення вакантних посад [34, арк.5], з окружними шкільними радами про винесення подяки священникам за навчання релігії в школах [31, арк.22]. Заслуговують уваги документи цього фонду, де зафіксовано пожертви для греко-католицької церкви селянина Романа Алексівича [36, арк.9] та призначення священникам стипендії з фонду Григорія Шашкевича [33, арк.1]. Обидва жертводавці в заповітах просили служити молебень “за упокій” після їхньої смерті.

З 1867 р. керівництво освітніми закладами в Австро-Угорщині здійснювали не церковні, а світські структури. 25 червня 1867 р. було прийнято декрет про організацію Галицької крайової шкільної ради, що здійснювала нагляд за роботою початкових та середніх шкіл краю. Їй підпорядковувалися окружні шкільні ради. У ДАІФО збереглися документи Станіславської, Рогатинської, Тлумацької і Богородчанської окружних шкільних рад.

Серед документів фонду 270 “Станіславська окружна шкільна рада” особливої уваги заслуговують ті, що зафіксували листування між шкільною радою і сільськими громадами з приводу будівництва сільських шкіл у Крилосі [12], Межигірцях [13], Брині [14]. Часто траплялися випадки, що листування тривало десятиліття, які свідчили як про брак коштів, так і про наполегливість окремих сільських громад та місцевих шкільних рад, що працювали в кожному населеному пункті. Згадані документи дозволяють простежити за системою фінансування будівництва шкільних приміщень, містять кошториси на їх зведення. Наприклад, на двокласну школу в селі Межигірці Станіславського повіту (дві великі кімнати для навчання дітей, приміщення для проживання вчителів, пивницю), вартість будівництва якої складала 18,2 тисяч крон, Краєва шкільна рада виділила 13,5 тисяч крон, а решту збирала громада села. Якщо землю під будівництво купили в 1904 р., то угоду про зведення навчального закладу підписали в 1914 р. [13, арк.104].

Чимало цікавої інформації для дослідника, що цікавиться подіями освітнього життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст., уміщено в актах інспекторських перевірок початкових шкіл Станіславського повіту, що збереглися у фонді 270. Їхні результати заносили до спеціальних анкет, де давали оцінку таким важливим складовим для здійснення навчального процесу, як стан шкільного будинку, наявність необхідного інвентаря, ведення документації, робота місцевої шкільної ради, відвідування сільськими дітьми школи, якість навчання та виховання, кваліфікація вчителів, робота директора школи, участь в учительських конференціях, викладання окремих предметів [11, арк.10]. Деякі з актів інспекторських перевірок зберегли й особові картки вчителів, де зафіксовані дані про педагогів: рік народження, сімейний стан, навчальний заклад, у якому вчитель початкової школи здобув освіту, кваліфікація, категорія, заробітна плата, зауваження інспектора відносно роботи педагога [15, арк.75]. Таким чином, результати перевірок, зібрані у фонді “Станіславська окружна шкільна рада”, дозволяють отримати інформацію про функціонування початкових шкіл на території Станіславського повіту з 1894 р. до 1914 р. та про педагогів, що навчали дітей у цей час.

Аналогічними є документи фондів 271 “Рогатинська окружна шкільна рада” (1873–1920 рр.), 272 “Тлумацька окружна шкільна рада” (1899–1920 рр.), 273 “Богородчанська окружна шкільна рада” (1889–1920 рр.), де вміщено звіти директорів початкових шкіл про кількість, національний склад та успішність учнів [16, арк.1], акти перевірки початкових шкіл [15, арк.10], листування з дирекцією навчальних закладів з адміністративних і фінансових питань, кошториси їхніх витрат [20, арк.4]. У документах Богородчанської окружної шкільної ради часто зустрічаються багаторічні листування з приводу будівництва шкіл, зокрема в селах Молотків [19, арк.20], Хмелівка [18, арк.14], які дають можливість у черговий раз простежити, скільки часу і зусиль повинні були витратити місцева шкільна рада й сільська громада, щоб збудувати вкрай необхідний як для дітей, так і для вчителів шкільний будинок.

У фонді 278 “Державна екзаменаційна комісія по кваліфікації учителів початкових шкіл” зберігаються протоколи іспитів, які складали педагоги народних шкіл [22, арк.36]. Адже успішне складання випускних іспитів у вчительській семінарії і диплом, який вони одержували, давали право займати посаду вчителя лише тимчасово. Для того, щоб отримати місце “сталого” вчителя, щонайменше після дворічної роботи в школі, потрібно було успішно скласти ще один кваліфікаційний іспит. Протоколи засідань кваліфікаційної комісії, яка приймала рішення про професійний рівень учителя, також зберігаються серед документів згаданого фонду [21, арк.5]. Варто зазначити, що педагоги складали кваліфікаційний іспит із тих предметів, які були випускними в семінарії.

Серед фондів ДАІФО чимало тих, де зібрані документи про діяльність класичних та реальних гімназій, учительських семінарій, початкових шкіл, що функціонували на території Івано-Франківської області в другій половині XIX – початку XX ст.

Слід зазначити, що найцінніші джерела про роботу згаданих навчальних закладів містяться в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Незважаючи на те, що матеріали про діяльність освітніх установ другої половини XIX – початку XX ст. у фондах ДАІФО не є високорепрезентативними та інформаційно насиченими, вони все ж таки становлять певний інтерес для дослідника, що вивчає події національно-культурного життя.

У першу чергу заслуговують уваги документи, уміщені у фонді 304 “Станіславська державна гімназія з українською мовою викладання у м. Станіславі (1905–1930 рр.)”, зокрема протоколи вступних іспитів [26, арк.23], журнали успішності учнів [27, арк.1], протоколи іспитів зрілості. У класних журналах подавали зведений облік відвідування (дозволяє встановити, скільки учнів навчалося в окремих класах гімназії) та успішності дітей, короткі відомості про учня (прізвище, ім’я, рік і місце народження, батьківщина, віра, рідна мова), дані про батьків тощо. Журнали успішності дозволяють отримати інформацію про предмети, яких навчали: релігію, українську, латинську, польську, німецьку мови, географію, гімнастику. Серед навчальних предметів, що не були обов’язковими, – французька мова та історія рідного краю. Цікавими у фонді 304 є протоколи іспитів зрілості [28, арк.3–4]. Вони дають інформацію про перелік предметів, що виносилися на випускні іспити: українську, латинську та грецьку мови. У протоколах зафіксовано завдання, які учні отримували із вказаних предметів. Загалом, на наш погляд, вони не складні, однак вимагають логічного мислення, власної думки з приводу тієї чи іншої проблеми та вміння її викласти.

Окрім української державної гімназії в Станіславі працювали й приватні, зокрема приватна жіноча гімназія сс. Уршулянок. Документи про її діяльність збереглися у фонді 290 і дозволяють стверджувати, що гімназію відвідувало небагато учениць (у 1913/14 н. р. у семи класах гімназії їх навчалося від 12 до 37) [25, арк.1] і процес навчання був організований так само, як і в подібних державних закладах [24, арк.23]. Зрештою, так вимагали законодавчі документи, що регламентували діяльність освітніх

закладів, зокрема “Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл Австрії”. У переважній більшості гімназій усі предмети викладалися польською, а українську вивчали як одну з крайових мов, хоча дітей української національності там навчалося чимало. Про це свідчать документи фондів 293 (Станіславська II державна польська гімназія (1908–1928 рр.), 570 (Коломийська державна вища гімназія м. Коломия Галицького намісництва (1897–1927 рр.), 295 (Станіславська приватна жіноча гімназія ім. Джешковської (1906–1939 рр.), 578 (Приватна гімназія в Кутах Косівського повіту Галицького намісництва (1914 р.).

Щодо реальних гімназій, які готували своїх випусників до роботи в адміністративних, торговельних та інших організаціях, або до навчання у вищих технічних та сільськогосподарських закладах, у фондах ДАІФО зберігаються документи двох: Станіславської Вищої реальної школи (1874–1920 рр.) (фонд 294) та жіночого ліцею сс. Уршулянок в м. Коломия Галицького намісництва (фонд 579).

Варто звернути увагу також на документи, які розкривають роботу вчительських семінарій, що навчали майбутніх педагогів початкових шкіл. Оскільки органи державної влади Австро-Угорщини не дозволяли створення в Галичині україномовних семінарій, то до цієї справи долучилася українська громадськість і їй вдалося організувати декілька таких приватних закладів. Документи ДАІФО дають фрагментну інформацію про деякі з них: Коломийську приватну жіночу учительську семінарію кружка “Українського педагогічного товариства” (1912–1932 рр.) (фонд 547) і “Станіславську приватну учительську семінарію сс. Василянок” (1908–1936 рр.) (фонд 548). Вони дозволяють отримати дані про кількість учениць, які навчалися в згаданих семінаріях, предмети, що викладались, педагогів. Збереглися також у ДАІФО джерела про діяльність польськомовних учительських семінарій: Станіславської державної жіночої учительської семінарії ім. Скарбовського (ф.300), Станіславської чоловічої учительської семінарії (ф.302), Коломийської приватної жіночої учительської семінарії ім. св. Броніслави (ф.546).

У ДАІФО відклались матеріали, що засвідчують про функціонування початкових шкіл у другій половині XIX – на початку XX ст. Обов’язкова початкова шестирічна освіта в літературі того часу отримала назву “народної”. Діяли одно-, дво-, три-, чотири-, п’яти- та шестикласні початкові школи. Незалежно від кількості класів, усі вони давали шестирічну освіту, а учні поділялись за роками навчання. Класом називалося приміщення, у якому мали навчатися 80 учнів з одним учителем. Якщо у селі до школи ходило менше 80 дітей, то, незалежно від року навчання, вони займалися в одного вчителя, і лише у шестикласній школі на кожен рік навчання був окремий клас й окремий учитель [47, с.145].

Документи про діяльність народних шкіл з українською мовою викладання вміщено у фондах 286 “Станіславська приватна жіноча українська шестикласна школа сс. Василянок (1909–1938 рр.)”, 499 “Публічна школа I ступеня з українською мовою викладання у с. Чукалівка Станіславського повіту (1907–1939 рр.)”, 318 “Публічна школа I ступеня з українською мовою викладання у с. Будилів Снятинського повіту Станіславського воєводства (1874–1939 рр.)”, 634 “Управа публічної вселюдної 5-класної школи в Ключеві Великім Печеніжинського повіту (1875–1939 рр.)”.

Матеріали згаданих фондів дозволяють отримати інформацію про окремі аспекти роботи шкіл, кількість учнів, які їх відвідували, про обов’язкові для навчання предмети: релігію, читання, письмо, українську та польську мови, математику з елементами геометрії, історію та природознавство, малювання, співи, ручні роботи, гімнастику [23, арк.5]. Класні журнали свідчать про те, що оцінювалися не лише знання учня, але й інші важливі складові навчального процесу: поведінка, пильність (старанність. – Л.Ш.), поступ тощо. Для кожної з перелічених складових була окрема шкала оцінювання [30, арк.15].

Документи Державного архіву Івано-Франківської області засвідчують, що в багатьох українських селах функціонували школи з польсько-українською мовою викладання, зокрема в Крихівцях [29, арк.1], Черніїві [39, арк.3] Станіславського повіту та Козарах [41, арк.10], Колоколіні [38, арк.1] і Генетиках [40, арк.1] Рогатинського повіту. Серед документів архіву окремі фонди присвячені й діяльності польських початкових шкіл, зокрема семикласній жіночій школі ім. королеви Софії у Станіславі (1895–1939 рр.) (ф.581), п'ятикласній жіночій школі ім. королеви Ядвіги у Коломиї (1911 р.) (ф.582), Станіславській початковій школі при учительській семінарії ім. Скарбовського (ф.299), публічній школі III ступеня ім. Міцкевича з польською мовою викладання в м. Станіславі (ф.275). Такі навчальні заклади функціонували в основному в містах Галичини, їх відвідували діти як польської, так і української національності.

Підсумовуючи огляд, можна зробити висновок, що в ДАІФО збереглося чимало матеріалів, які розкривають національно-культурне життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Їх можна виділити в окремі групи:

- 1) документи органів церковної влади та світської влади;
- 2) матеріали окружних шкільних рад;
- 3) джерела про роботу Державної екзаменаційної комісії по кваліфікації вчителів початкових шкіл;
- 4) документація навчальних закладів.

Кожна із вказаних груп документів дозволяє отримати цінну інформацію про освітнє та духовне життя краю зазначеного періоду. Проте матеріали освітніх закладів не є достатньо репрезентативними, щоб отримати вичерпну інформацію про діяльність згаданих установ.

Загалом документів ДАІФО, що розкривають національно-культурне життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст., незважаючи на їх історичну та наукову цінність, не достатньо для належного вивчення обраної теми. Для її опрацювання також необхідно залучити джерела з інших вітчизняних та зарубіжних архівів, статистичні матеріали, спогади сучасників, публіцистику, матеріали преси тощо.

1. Арсенич П., Мессінг Д. Виставка архівних документів, присвячених 300-річчю м. Івано-Франківська (Станіслава) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №3. – С.94–95.
2. Архівні установи України: Довідник. – К., 2000. – С.79–81.
3. Державний архів Івано-Франківської області: [Буклет]. – Івано-Франківськ, 1989. – 15 с.
4. Державний архів Івано-Франківської області, ф.7. Станіславський магістрат (1866–1918 рр.), оп.1, спр.10. Бюджет шкільної ради міста Станіслава на 1866 р. 15 грудня 1885 – 4 листопада 1886 рр. – 35 арк.
5. Там само, ф.7, оп.1, спр.172. Оголошення Станіславського магістрату про святкування століття відродження українсько-руської літератури. 23 грудня 1898 р. – 5 арк.
6. Там само, ф.7, оп.1, спр.189. Звіти “Товариства по проведенню відчитів і лекцій при Львівському університеті” за 1903–1908 рр. і листування про надання фінансової допомоги Станіславському місцевому комітету цього товариства. 26 квітня 1901 – 23 жовтня 1913 рр. – 166 арк.
7. Там само, ф.7, оп.1, спр.205. Листування з управлінням товариства “Бурси ім. Святого Миколая в Станіславі” про надання йому фінансової допомоги; звіти діяльності товариства за 1902–1913 рр. 21 травня 1902 – 2 грудня 1914 рр. – 141 арк.
8. Там само, ф.7, оп.1, спр.211. Листування з товариством “Руських жінок” про надання йому фінансової допомоги. 21 жовтня 1903 – 15 листопада 1910 рр. – 39 арк.
9. Там само, ф.7, оп.1, спр.234. Листування з Станіславським відділенням “Просвіта” про надання йому матеріальної допомоги. 23 жовтня 1906 – 26 липня 1907 рр.
10. Там само, ф.7, оп.1, спр.236. Листування з дирекцією приватної жіночої гімназії про надання їй фінансової допомоги. Фінансові звіти гімназії. 3 листопада 1906 – 20 жовтня 1913 рр. – 63 арк.
11. Там само, ф.270. Станіславська окружна шкільна рада (1870–1920 рр.), оп.1, спр.4. Акти інспекторських перевірок роботи навчальних шкіл Станіславського повіту за 1895/96 навчальний рік. 14 вересня 1895 – 28 грудня 1896 рр. – 146 арк.
12. Там само, ф.270, оп.1, спр.5. Листування з Львівською крайовою шкільною радою і гмінною управою села Крилос Станіславського повіту про побудову початкової школи в селі Крилос. Кошторис видатків на побудову приміщення. План приміщення. 19 липня 1902 – 10 квітня 1919 рр. – 195 арк.

13. Там само, ф.270, оп.1, спр.6. Листування з Львівською крайовою шкільною радою і гмінною управою села Межигірці про побудову 1904 р. приміщення школи. 24 грудня 1904 – 21 липня 1914 рр. – 107 арк.
14. Там само, ф.270, оп.1, спр.7. Листування з гмінною управою села Бринь Станіславського повіту про побудову приміщення школи. 12 червня 1905 – 27 червня 1914 рр. – 87 арк.
15. Там само, ф.270, оп.1, спр.10. Акти інспекторських перевірок роботи початкових шкіл Станіславського повіту за 1910 р. 26 січня 1910–14 грудня 1911 рр. – 55 арк.
16. Там само, ф.271. Рогатинська окружна шкільна рада (1873–1920 рр.), оп.1, спр.3. Повідомлення директора Бурштинської 5-тикласної початкової школи про кількість учнів української національності. 6 вересня 1910–1912 рр. – 21 арк.
17. Там само, ф.272. Тлумацька окружна шкільна рада (1899–1920 рр.), оп.1, спр.1. Особиста справа Мацейкова Онуфрія – учителя початкової школи в с. Олешев Тлумацького повіту Галицького намісництва. 27 березня 1914 – 28 березня 1914 рр. – 12 арк.
18. Там само, ф.273. Богородчанська окружна шкільна рада (1889–1920 рр.), оп.1, спр.1. Листування з Богородчанським повітовим староством про будівництво школи в селі Хмелівка Богородчанського повіту. План споруди школи. 11 січня 1909 – 25 березня 1916 рр. – 14 арк.
19. Там само, ф.273, оп.1, спр.4. Листування з Богородчанським повітовим староством про будівництво початкової школи в селі Молотків Богородчанського повіту. 11 квітня 1913 – 29 травня 1916 рр. – 21 арк.
20. Там само, ф.273, оп.1, спр.5. Щорічні звіти про використання коштів на утримання початкової школи в селі Бабче Богородчанського повіту. 24 лютого 1914 – 28 лютого 1919 рр. – 52 арк.
21. Там само, ф.278. Державна екзаменаційна комісія про кваліфікації учителів початкових шкіл (1888 – 1939 рр.), оп.1, спр.15. Протокол засідань кваліфікаційної комісії. 11 січня 1909 – 23 лютого 1914 рр. – 298 арк.
22. Там само, ф.278, оп.1, спр.20. Протоколи іспитів по кваліфікації учителів початкових шкіл. 6 жовтня 1909 – 3 березня 1915 рр. – 83 арк.
23. Там само, ф.286. Станіславська приватна жіноча учительська семикласна школа сс. Василянок (1908 – 1938 рр.), оп.1, спр.1. Класний журнал за 1902 – 1912 рр. 15 листопада 1909 – 28 червня 1912 рр. – 84 арк.
24. Там само, ф.290. Станіславська приватна гімназія сс. Уршулянок (1908–1939 рр.), оп.1, спр.1. Журнал оцінок учнів 1 – 2 класів за 1908/09 – 1909/10 – 1910/11 н.р. 27 червня 1909 – 26 червня 1911 рр. – 59 арк.
25. Там само, ф.290, оп.1, спр.4. Журнал оцінок учнів 1 – 7 класів і 5 – 6 класів за 1913/14 н.р. – 27 червня 1914 р. – 97 арк.
26. Там само, ф.304. Станіславська державна гімназія з українською мовою викладання (1905–1930 рр.), оп.1, спр.1. Протоколи прийому вступних іспитів за 1905/06 – 1921/22 навчальні роки. – 253 арк.
27. Там само, ф.304, оп.1, спр.2. Журнал успішності учнів I–VI класів за 1910/1911 навчальний рік. 30 червня 1911 р. – 186 арк.
28. Там само, ф.304, оп.1, спр.3. Протоколи іспитів на атестат зрілості за 1912/13 навчальний рік. 17 липня 1913 – 19 липня 1913 р. – 28 арк.
29. Там само, ф.497. Публічна школа I ступеня з польсько-українською мовою викладання у с. Крихівці Станіславського повіту (1908–1937 рр.), оп.1, спр.1. Списки дітей села Крихівці шкільного віку. 1908 – 1931 рр. – 136 арк.
30. Там само, ф.499. Публічна школа I ступеня з українською мовою викладання у с. Чукалівка Станіславського повіту, оп.1, спр.6. Класний журнал I–IV класу за 1913/14 навчальний рік. 1 вересня 1913 – 15 липня 1914 рр. – 32 арк.
31. Там само, ф.504. Станіславська греко-католицька консисторія (1788–1939 рр.), оп.1, спр.278. Листування з повітовою шкільною радою в Заліщиках про винесення подяки священикам за навчання релігії в школах. 15 листопада 1884 – 25 жовтня 1896 рр. – 30 арк.
32. Там само, ф.504, оп.1, спр.386. Протоколи засідань Товариства взаємної допомоги дяків. 28 червня 1890 – 10 липня 1903 рр. – 16 арк.
33. Там само, ф.504, оп.1, спр.523. Листування з Руським народним домом у Львові про призначення стипендії окремим священикам із фонду Григорія Шашкевича. 23 жовтня 1895 – 31 грудня 1898 рр. – 15 арк.
34. Там само, ф.504, оп.1, спр.734. Листування з окремими священиками з приводу заміщення вакантної посади священика в м. Гусятині. 13 грудня 1906 – 29 листопада 1907 рр. – 22 арк.
35. Там само, ф.504, оп.1, спр.749. Протокол IV загального зібрання товариства св. Петра. 8 червня 1908 – 12 жовтня 1918 рр. – 8 арк.
36. Там само, ф.504, оп.1, спр.751. Листування з приходом села Тлуста про прийом на користь церкви пожертвувань Романа Алексієвича і про служіння молебну після його смерті. 28 грудня 1908 – 29 квітня 1911 рр. – 29 арк.
37. Там само, ф.504, оп.1, спр.756а. Протоколи засідань Єпископської Консисторії в Станіславі. 10 березня 1909 – 20 березня 1912 рр. – 138 арк.

38. Там само, ф.536. Публічна школа II ступеня з польсько-українською мовою викладання в селі Колоколин Рогатинського повіту Станіславського воєводства (1861–1939 рр.), оп.1, спр.43. Протоколи засідань учительської ради. 6 жовтня 1911 – 25 липня 1914 рр. – 23 арк.
39. Там само, ф.574. Початкова школа з польсько-українською мовою викладання у с. Черніїв Станіславського воєводства (1902–1929 рр.), оп.1, спр.5. Журнал успішності учнів I–III класів за 1894/95 н.р. – 1894/95 н.р. – 19 арк.
40. Там само, ф.575. Початкова школа з польсько-українською мовою викладання в с. Тенетик Рогатинського повіту Станіславського воєводства (1902 – 1929 рр.), оп.1, спр.1. Журнал успішності учнів II – IV класів за 1902/03 навчальний рік. 1902 – 1903 рр. – 36 арк.
41. Там само, ф.590. Шестикласна публічна школа з польсько-українською мовою викладання в селі Козари Рогатинського повіту Станіславського воєводства (1892–1939 рр.), оп.1, спр.1. Інформація директора про роботу школи. 31 травня 1892 – 1 липня 1939 рр. – 33 арк.
42. Там само, ф.594. Коломийський римо-католицький деканат (1752–1938), оп.1, спр.60. Відомості успішності учнів приходських шкіл за 1848/49 навчальний рік. Березень – серпень 1849 р. – 16 арк.
43. Там само, ф.594, оп.1, спр.61. Статистика кількості дітей шкільного віку в Коломийському, Косівському і Кутському приходах. Серпень 1848 р. – 5 арк.
44. Там само, ф.594, оп.1, спр.67. Статистичні дані про кількість учнів в приходських школах. 23 грудня 1850 р. – 5 арк.
45. Там само, ф.909. Державний архів Івано-Франківської області, оп.1, спр.1277. Матеріали до довідника “Науково-довідниковий апарат державних архівних установ України”. – 1999 р. – 11 арк.
46. Там само, ф.909, оп.1, спр.1313. Інформація про святкування 2000-ліття Різдва Христового та про фонди ДАІФО, пов’язані з діяльністю християнських конфесій і парафій. – 2000 р. – 16 арк.
47. Курляк І. Народне шкільництво у Галичині другої половини XIX – початку XX ст. // Педагогіка і психологія. – 1995. – №1. – С.140–153.
48. Мицан К.П., Соловка Л.М. Державний архів Івано-Франківської області // Архівні установи України: Довідник. – К., 2005. – Т.1. Державні установи. – С.285–295.
49. Морозов І., Заводчикова Л. Свідчать архівні документи // Зоря Прикарпаття. – 1985. – 20 лютого.
50. Соловка Л. Документи Станіславської греко-католицької консисторії 1788–1944 // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т.7. – С.88–89.

The article analyses documents of the ecclesiastical and secular authorities, district school councils, educational institutions and others concerning the national and cultural life of the Ukrainians of Galychyna during the 2nd half of the 19th century – beginning of the 20th century in custody of the State Archives of Ivano-Frankivsk Region.

Key words: State Archives of Ivano-Frankivsk Region, Galychyna, documents, backlogs.

УДК 94 (477)

ББК 63.3(4 Укр) 62

Г.М. Васильчук

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті автор досліджує історіографічний наробок вітчизняних та зарубіжних учених щодо такого історичного явища, як український націонал-комунізм, звертає увагу на тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки досліджень цієї проблеми.

Ключові слова: націонал-комунізм, націоналізм, історіографія.

Історія націонал-комунізму в Україні першої третини XX ст., особливо у 20 – 30-х рр., заслуговує окремого історіографічного аналізу, позаяк має велику низку праць. Завданням нашої розвідки є висвітлення сучасного тлумачення націонал-комунізму, тобто виявлення методологічних основ і проблемно-тематичних напрямків історичних досліджень в Україні та поза нею. Важливо зіставити погляди та оцінки українських, російських та західних істориків.

Одним із перших, хто започаткував наукове висвітлення націонал-комунізму, був М.І.Панчук – український історик, фахівець з історії етнопонаціональних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст. Так, у 1989 р. з’явилася його стаття про життя та діяльність О.Шумського, яка висвітлювала обставини усунення українського політика з посади наркома освіти, причини конфлікту з Л.Кагановичем, а також основні політичні

вподобання колишнього боротьбиста [1]. Якщо дотримуватися хронологічного принципу, то необхідно також назвати публікації, які з’явилися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр.: М.Жулинського про М.Хвильового [2], О.Забужко про дві культури [3], В.Замкового про М.Скрипника [4], В.Ковалю, В.Мельника про обставини смерті М.Хвильового [5]. Перелік літератури про них можна продовжити, але її характерною ознакою була “перебудовна концепція” висвітлення тоталітарної системи, репресій із відносною ідеалізацією жертв політичного терору. У 1991 р. з’явилися перші історіографічні огляди публіцистичної літератури про політичну діяльність О.Шумського [6]. Упродовж періоду “перебудовної історіографії” історики розкрили чимало “білих плям”, опублікували маловідомі факти й події, намагалися дати теоретичні оцінки минулому. Фактологічні підходи перепліталися з теоретичними, категоричність яких зумовлювалася засудженням ідеології тоталітаризму. Так, історик Г.Касьянов розглядав “націоналізм” та “націонал-ухильництво” як “ідеологічні жупели з національним забарвленням” [7]. Він зіставляє ленінське та сталінське тлумачення великодержавності, розглядає різні висловлювання партноменклатури стосовно “великодержавного шовінізму та українського націоналізму”, хоча не розкриває їх складові. “Націоналістичний ухил” О.Шумського, судячи з тексту цитованої книги, полягав у форсованих темпах українізації, прагненні наркома освіти усунути Л.Кагановича та українізувати партійну верхівку КП(б)У [7, с.207]. Складовими “націоналістичного ухилу” в Україні, за оцінкою Г.Касьянова, були “шумськізм”, “волобуєвщина”, “хвильовизм”, “яворщина”, а також “націоналістичний ухил” Скрипника, якого історик уважає причетним до “викриття” його попередників. Свого часу Скрипник трошив “шумськізм”, “волобуєвщину”, “яворщину”, “хвильовизм”, – наголошує автор. – Тепер настала його черга. У КП(б)У розгорнулася боротьба проти “націоналістичного ухилу Скрипника” [7, с.212]. Боротьба з ними означала централізацію влади, поглиблення та поширення впливу унітарної держави в Україні, унеможливлення будь-якого руху опору та номенклатурного сепаратизму. “Боротьба з міфом націоналізму чи націонал-ухильництва в партії, – зазначає Г.Касьянов, – зумовлювалася потребами формування тоталітарної держави” [7, с.217].

Отже, судячи з такого визначення, “націонал-ухильництво” – це міф, просто політичний інструмент розправи Сталіна над опозицією в Україні, якщо вона була такою. “Отже, – підсумовує Г.Касьянов, – можна зробити висновок: “націоналізм” та “націонал-ухильництво” були нічим іншим, як ідеологічними жупелами, складовою частиною міфології сталінізму. Їхня поява та досить тривале існування в ідеологічному арсеналі тоталітарної системи зумовлювалися і об’єктивними (економічна централізація, унітаризація держави, розбіжності між відцентровими (українізація та її згортання, амбіції політичних лідерів тощо) обставинами” [7, с.218]. Переслідування інтелігенції за їхні національні почуття чи навіть необережні висловлювання було трагічною реальністю, а теза про міфологію сталінізму, тобто про безпідставність звинувачення О.Шумського чи М.Скрипника в “націонал-ухильництві”, є надто категоричною.

Дослідники політичної діяльності О.Шумського підкреслювали його принципову позицію та намагання українізувати партію, тобто не запровадити формальне діловодство українською мовою, а передусім змінити кадрову політику. На початку 90-х рр. історики зосереджувалися переважно на фактологічних аспектах висвітлення політичної біографії О.Шумського [8]. Зокрема, Ю.Шаповал писав у 1993 р., що є достатня джерельна база для того, щоб “проаналізувати комплекс ключових питань, пов’язаних з історією так званого “націонал-ухильництва” [9, с.23]. Покликаючись на статті І.Кураса, М.Панчука, історик Ю.Шаповал констатував: “ніякого ухилу як цілісного формування не було” [9, с.23]. Боротьба з “націонал-ухильництвом” велася жорстокими методами, але не було “націонал-ухильництва”. Так уважають Г.Касьянов, Ю.Шаповал та інші українські історики, хоча не всі розкривають сумнівність самого явища

“національний ухил”, обмежуючись цитатами сталінських телеграм, листів, викриттям “ухильництва” О.Шумського [10, с.231]. Міф чи реальність “націонал-ухильництва” в Україні 20-х – початку 30-х рр.? Історики першої половини 90-х рр. відповіли однозначно – міф. Не виклавши ґрунтовних спростувань та обґрунтувань, крім цитування партійних документів та різних телеграм, вони піддали сумніву можливе існування “націонал-ухильництва”. Р.Конквест, книга якого була перекладена українською мовою, трохи іншої думки. “Шумського, – пише американський історик, – який вимагав якомога повнішої культурної, економічної й політичної автономії, звинуватили в “націоналістичному ухилі” і звільнили з посади разом із його прихильниками” [11, с.94]. Отже, підстави були, позаяк вимагав “автономії”, тобто висловлював опозиційність. Дослідники політичної діяльності Шумського не заперечують його активної, навіть дуже активної участі в українізації, організації культурного процесу. “Усунення Шумського, – наголошується в монографії М.Панчука та Д.Мейса, – це політична сигналізація росіянам, що українізація носить тимчасовий характер, на яку більшовики вимушені були піти, і що її в будь-який момент можна припинити” [12, с.63]. А послідовна позиція О.Шумського щодо українізації, яку він намагався поширити на партію, мала виразні національно-державницькі пріоритети. Зазначені вище історики пишуть, що “Скрипник приписав Шумському неіснуючі наміри”, а “вболівання Шумського за долю української культури, його намагання зберегти Хвильового як важливу літературну силу, його боротьбу проти різноманітних шовіністичних проявів, Скрипник видав як націоналістичний ухил” [12, с.65]. Виходячи з такого тлумачення “ухилів”, яке подають М.Панчук та Д.Мейс, стає очевидним факт фабрикації політичного шоу кінця 20-х рр., тобто навішування ярликів, але не заперечення справжніх національно-державницьких пріоритетів в українського політика. Їх ніхто не спростовував, а навпаки, історики знаходять нові підтвердження номенклатурної принциповості та самобутності у висловлюваннях і діях О.Шумського. Так, українсько-німецький тандем дослідників політичної біографії О.Шумського, представлений українським істориком В.Марочком та німецьким макаренкознавцем Г.Хіллігом [13, с.30–31], називає наркома освіти “палким прихильником прискореної українізації”. Вони також визначають ідеологічну зумовленість виникнення “націонал-ухильництва”, ярлика, що мав стримати намагання “українізувати суспільно-політичні відносини”, але не заперечують факту внутріпартійної опозиційності О.Шумського, її виразних національних спрямувань, які не обмежувалися лише українізацією.

На думку М.Виговського, нарком освіти О.Шумський не мав “завершеної політико-ідеологічної схеми” [14, с.168], тобто програмних положень, але вирізнявся принципами здійснення кадрової політики, культурно-освітнього розвитку українського суспільства. Дослідник уважає, що для з’ясування справжнього походження “націонал-ухильництва” цього високопосадовця необхідно зіставити його висловлювання з обставинами фабрикації. Конфлікт між О.Шумським та Л.Кагановичем віддзеркалював протистояння республіканської та всесоюзної номенклатури стосовно повноважень. Прагнення наркома освіти розмежувати функції державних і партійних органів, виокремлення проблеми меншовартості КП(б)У та безправності комуністів-українців, розширення національно-культурного діапазону політики українізації виходили за рамки повноважень республіканської номенклатури, тому центр вдався до жорстоких політичних заходів. Його звинувачували в антиросійських випадках, у “націоналістичному” підході до проведення національної політики, “в зоологічній ненависті до російських партійних кадрів”, які “проводять загальнопартійну лінію і борються з націоналістичними ухилами” [14, с.171]. Виявляється, що О.Шумський переслідував тих “членів партії – українців”, які викривали “націоналістичні ухили”.

Зазначимо, що в офіційних партійних документах 20-х рр. зустрічаються два терміни: “націонал-ухильництво” та “націоналістичні ухили”. Їх ототожнювали, хоча

вони відрізнялися змістовно та функціонально. Перший стосувався виключно номенклатури та української інтелігенції в УСРР, тобто мав місцеве значення, а другий мав ознаки інтегрального походження, позаяк стосувався широкого кола питань, теорії і практики українського націоналізму. Принаймні так їх тлумачили партійні функціонери, а протягом 30-х рр., особливо після смерті Сталіна, відтак і згортання засад ідеологічного звинувачування в “націонал-ухильництві”, вони висунули й теоретично обґрунтували черговий “жупел” – “буржуазний націоналізм”. За політико-ідеологічною фразеологією про “націонал-ухильництво” та “націоналістичні ухили”, якою керівництво ВКП(б) таврувало цілком конституційні вимоги української республіканської номенклатури, проглядалося неприховане бажання тоталітарного режиму придушити будь-які спроби її самодіяльності, а також реставраційні тенденції політичних сил доби УНР. “Політичний феномен “націонал-ухильництва” Шумського, – на переконання М.Виговського, – був відчайдушною спробою поширення українізації в царині суспільно-політичного життя, партійного будівництва, кадрового забезпечення номенклатурних посад” [14, с.173]. З боку союзних партійно-державних установ така політика українізації виглядала безумовним ухилом, котрий загрожував принципам унітарної держави та її монопартійної політичної системи, а для української номенклатури реалізацією конституційних повноважень.

Український історик Г.Єфіменко, досліджуючи політику коренізації та українізації, фактично розкрив політико-ідеологічне походження феномену “націонал-ухильництва”, тобто терміна і явища, хоча і не ставив собі за мету. “Завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не “українізація”, – наголошує він, – а “більшовизація” державного та партійного апарату” [15, с.54]. Більшовизація означала не лише висування комуністів на керівні посади, а насамперед радянізацію та комунізацію суспільного життя через номенклатурний вплив. “З допомогою політики коренізації, – пише Г.Єфіменко, – влада намагалася боротися з так званім “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою у національному питанні” [15, с.55]. Протягом 1923–1932 рр., на його переконання, влада “періодично проводила в Україні кампанії боротьби з проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовизм”, “шумськізм”, “волобуєвщина”, “яворщина”, справи СБУ й УНЦ, ліквідація української автокефальної церкви тощо)”. Отже, концепція українського дослідника така: “націонал-ухильництво” – це політично-ідеологічні заходи політбюро ЦК ВКП(б) з метою позбавлення “великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату”. Визначення “місцевий націоналізм” та “великодержавний шовінізм”, якими користується сучасна історична наука, запозичивши з літератури 20–30-х рр., віддзеркалювали реальні політичні процеси, тобто протистояння номенклатур – республіканської і союзної, співіснування двох соціокультурних спільнот – української та російської, які вирізнялися національно-культурними особливостями, представляли два напрямки суспільного розвитку.

Таким чином, судячи з науково-історичних досліджень українських та зарубіжних учених, термін і явище “націонал-ухильництво” є історичним фактом. Вони розкривають специфіку відносин між політичними елітами більшовицької партії стосовно форм і змісту національно-культурного розвитку України, повноважень республіканської номенклатури в контексті здійснення політики коренізації та українізації. Історики вважають феномен “націонал-ухильництва” вигадкою Сталіна та його прихильників, ідеологічною кампанією, яка в 30-х рр. набула виразних карально-репресивних ознак. Вони не заперечують того, що М.Скрипник, О.Шумський, М.Хвильовий, М.Волобуєв та інші “ухильники” висловлювали думки й погляди, а дехто з них і конкретно діяв, що засвідчувало їх національно-культурні пріоритети, відтак викликало гнів та обурення центру. “Націонал-ухильництво”, тобто погляди і дії українських

високопосадовців у царині культури, політики, освіти, фактично було, хоча без подібної кваліфікації.

Дискусійним є питання про співвідношення терміна і явища “націонал-ухильництво” з іншою дефініцією, яка давно існує в історіографії, – “націонал-комунізм”. Що спільного, а що відмінного між ними, якими є сучасні тлумачення українського “націонал-комунізму”. У 1983 р. молодий американський історик Д.Мейс, завершивши наукове дослідження з проблем націонал-комунізму в Україні 20–30-х рр., опублікував монографію [16, с.334], у якій виклав власне бачення цього політичного феномену. Він підкреслив спільне й відмінне між ленінізмом та українським “націонал-комунізмом”, тобто намагався показати ідейну залежність лідерів українських лівих партій від більшовизму, адаптацію його основних соціально-економічних положень на українському ґрунті. “Треба зважати, – зазначається в книзі М.Панчука та Д.Мейса, – що національний комунізм в Україні мав досить сильне коріння, позаяк український рух часів царської Росії мав здебільшого соціалістичний характер і несоціалістичні націоналісти ніколи не мали масової підтримки” [12, с.3]. Отже, “націонал-комунізм” мав соціалістичний зміст, відтак загалом влаштовував більшовиків. На цю обставину Д.Мейс звертав увагу в 1996 р., розглядаючи соціалістичні моделі української державності [17]. Для істориків М.Панчука та Д.Мейса український національний комунізм – явище історичне, представлене політичними партіями та їх лідерами, що входило до міжнародного комуністичного руху. Основною течією національного комунізму, на їх переконання, були боротьбисти – Українська комуністична партія (боротьбистів), лідери якої прагнули “знищення національного поневолювання”, розвитку радянської формою і соціалістичної змістом держави, відродження національно-культурного життя. Ухильництво, судячи з політичних прагнень боротьбистів, полягало в тому, що українські “націонал-комуністи” продекларували шлях соціалістичного будівництва в Україні, виходячи з теоретичних положень марксизму. Недержавна нація заявила про будівництво соціалізму й радянської влади, що викликало занепокоєння в ідеологів унітарної єдиної держави. Основні політичні вимоги боротьбистів активно обговорювалися на IV конференції КП(б)У в березні 1920 р. [18], стенограма якої опублікована, відтак можна констатувати факт існування ідеології “націонал-комунізму”. На думку Г.Єфіменко, її вплив був “сильним”, тому “представники націонал-комунізму вимагали для себе більше повноважень”, а українізація була для них засобом досягнення мети [15, с.57–59].

Відомий український історик В.Солдатенко опублікував у 2006 р. книгу, яка присвячена проблемним питанням історії “націонал-комунізму” в Україні [19]. Він вважає, що 1917 р. став “дуже важливим в історії національного комунізму”, після якого активізувалася діяльність лівих українських партій, особливо найчисленнішої з них – УПСР. Учений простежує еволюцію їх організаційних форм та світоглядних основ, методів боротьби, виокремлює конструктивні ініціативи боротьбистів (декрет сприяння розвитку культури українського народу, ідея створення єдиної комуністичної партії в Україні) та показує пріоритетність національного над соціальним. Дослідник висвітлює обставини самоліквідації УКП(б), зосереджуючись на матеріалах IV конференції КП(б)У, підкреслює “належну стійкість” укапів, а також висловлює сумнів стосовно поширеного в історіографії твердження про “завуження історії українського комунізму як організованої ідейно-політичної течії” [19, с.97]. На його переконання, “ідеї українського комунізму не вичерпали себе із завершенням організаційно-партійних трансформацій” [19, с.98], а позаяк у реальному політичному житті час від часу пробивалися паростки тяжіння до національних чинників (усупереч централізаторсько-інтернаціональним тенденціям), уособлені в позиції, учинках, діяльності М.Хвильового, О.Шумського, М.Волобуєва, М.Скрипника. Висновок В.Солдатенка про функціонування ідей і дій “націонал-комуністів” після ліквідації УКП у 1925 р. не є новим,

адже в працях українських істориків їх діяльність простежується до 1933 р. включно [15, с.60].

Новизна полягає в тому, що В.Солдатенко актуалізує цю проблему, намагається виокремити основні етапи розвитку українського “націонал-комунізму”. Виникає питання про співвідношення явищ “націонал-комунізму” та “націонал-ухильництва” після 1925 р., тобто про науково-історичну кваліфікацію останнього. До “націонал-комуністів” він свідомо записав М.Скрипника, котрий долучився в 1920 р. та 1928 р. до ідейного розгрому боротьбистів та їхніх колишніх лідерів. Його причетність до усунення О.Шумського з посади наркома освіти доведена українськими істориками: одні вважають М.Скрипника “націонал-ухильником” [4, с.247–264], інші – “націонал-більшовиком” [14, с.189–190].

Дослідник політичної біографії М.Скрипника В.Солдатенко підкреслює й розвиває “націонал-комуністичні” пріоритети наркома освіти УСРР, відкидаючи “націонал-ухильництво” як справжнє визначення його діяльності, а також інших діячів. “Політична ж їх оцінка як національних ухилів, – пише історик, – загалом зручна для звинувачень відповідних носіїв у зраді комунізму, насправді далека від досконалості, фактологічно недоказова, а з точки зору наукових критеріїв – навіть алогічна” [19, с.99]. Він не визнає ухильництва у висловлюваннях та діях “націонал-комуністів”, позаяк така політична течія існувала. Вона мала два конкретні періоди розвитку 1917–1925 рр. та 1925–1933 рр., а історія українського комунізму є “різновидом націонал-комунізму взагалі”. На переконання В.Солдатенка, варто “переглянути підходи до оцінки українського комунізму і спробувати вийти на дещо ширші, ніж практикувалося до цього, параметри розгляду самого явища” [19, с.405]. Історичний феномен українського комунізму висвітлюється в контексті політичної історії, а соціально-економічні аспекти фактично обмежуються розглядом “націонал-ухильництва” – так звана “волобуєвщина” [20]. Досліджуючи комунізм в Україні у 1919–1928 рр. [21], історики уникають висвітлення націонал-комуністичних тенденцій в економічній галузі, а вони були, тому що республіканська номенклатура намагалася зберегти відповідний статус.

Російські дослідники звертають увагу на теоретичні аспекти українського “націонал-комунізму”, висвітлюючи дискусію про організаційні форми та принципи створення СРСР. Так, Є.Борисьонок вважає М.Скрипника “символом українського націонал-комунізму” [22, с.75], а М.Хвильового, М.Волобуєва не зараховує до його прихильників, обмежуючись викладом загальних фактів, але в контексті ухильництва. Якщо для Є.Борисьонка М.Скрипник був символом “націонал-комунізму”, то для А.Марчукова “одним із символів українського націоналізму” виявився М.Волобуєв [23, с.319]. Він аналізує відомі статті українського політеконома та політпросвітника, намагаючись довести справжні “націоналістичні інтереси” автора, у поглядах якого “переважали національні, а не лівореволюційні мотиви” [23, с.322–323]. Вражає те, що А.Марчуков сприймає зміст статті М.Волобуєва як справді авторський текст, а не як фабрикацію, на яку звертають увагу українські історики [24]. Дослідник абсолютно переконаний, що в деяких “колах українського суспільства” ніхто не мав жодного сумніву стосовно України як “національно-державного цілого”. Ніхто з українських політиків не висловлював тоді думок про окремий і самостійний розвиток української економіки, позаяк вона фактично була підпорядкована союзним наркоматам. Якщо й говорили, то виключно про бюджетну політику, про збереження формальних ознак самодіяльності республіканських наркоматів – Наркомосу, Наркомзему. Розглядаючи “волобуєвщину” та культурологічну концепцію М.Хвильового, А.Марчуков виділяє їх специфіку: вони вважали Україну національно-державним цілим, тому їхня концепція орієнтована на збереження, захист та розвиток єдиного соціокультурного простору, а не переслідування “завдання перетворення народних мас в українську націю” [23, с.328–330]. Таке тлумачення є загалом новим для історіографії, яка певним чином долає

концепцію етноцентризму. “Саме цей принципово новий етап розвитку українського національного руху, – зазначає А.Марчук, – висловлений в концепціях, що виникли серед вищих прошарків української інтелігенції, змусив більшовиків активно розпочати боротьбу за опанування українським національно-культурним процесом. Крім того, подібні настрої стали з’являтися і в партії, причому головним чином не серед рядової маси, а в колах високопоставлених комуністів. Український націоналізм (його різновидність, уразивши партію, одержала назву національного ухилу) був зведений більшовиками до триєдиної формули: “хвильовизм” (у культурі), “волобуєвщина” (в економіці) і “шумськізм” (у партії)” [23, с.340].

Отже, теоретично А.Марчук визначився. Висвітлюючи український національний рух, він визнає так званий “націонал-комунізм” ідеологією комуністичного сектора цього руху. Подібну роль відведено також укапістам, а загалом концептуально книга А.Марчукова віддзеркалює принципи великодержавницької ідеї, чого, власне, він і не приховує.

Ліквідація УКП, на думку А.Марчукова, не означала усунення самого явища “націонал-комунізму”, осередками якого були державні й партійні органи, якими керували колишні боротьбисти. Навіть серед КП(б)У виявилися люди, які думали “в рамках українського націоналістичного дискурсу” [23, с.376]. До них російський історик зараховує В.Шахрая, С.Мазлаха, а загалом визнає, що впродовж 20–30-х рр. виникла “українська національна спільність”, хоч і дуже “відкорегована більшовиками”.

Зарубіжна історіографія українського “націонал-комунізму”, за кількістю праць, значно поступається її попереднім періодам розвитку, особливо 60–80-х рр. В Україні захищено кандидатську дисертацію, присвячену аналізу зарубіжної історіографії, тобто західної [25], але її автор фактично не висвітлює стану сучасної російської історичної школи, хоча є роботи українських істориків про українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. [26]. Історіографічного дослідження, яке б узагальнило сучасний стан наукової розробки проблеми історії і теорії українського “націонал-комунізму”, немає, а необхідність його появи визріла, позаяк існує чимало суперечливих і малоз’ясованих питань.

Сучасна українська та західна історіографія досліджує проблеми теорії та історії українського “націонал-комунізму” в контексті національної політики більшовиків, політичної історії та національно-культурного розвитку України 20–30-х рр. Ці аспекти висвітлюються нерівномірно, особливо соціально-економічний. Переважна більшість істориків зосереджується на теоретичних основах “націонал-комунізму”, обмежуючись вивченням обставин розколу в УПСР, виникненням партії боротьбистів, її “самоліквідації”, уникаючи з’ясування його соціально-політичних витоків.

Підсумовуючи історіографічний огляд літератури з окресленої наукової проблеми, зазначимо, що історики визнали історичний факт існування політичного феномену українського “націонал-комунізму” в 1917–1925 рр., а також його ідеологічних і тактично-стратегічних складових протягом другої половини 20-х рр. – першої третини 30-х рр. Залишається без належного науково-теоретичного тлумачення явище “націонал-ухильництва”, яке, на нашу думку, і віддзеркалює своєрідну фазу функціонування ідеологічних рештків українського “націонал-комунізму”, особливо протягом другої половини 20-х рр. Фабрикація гучних політичних кампаній проти “націонал-ухильників” не спростовує факту його існування, тому що ухилом вирізнялася національна політика, яку проводило центральне партійне керівництво в Україні, а місцева номенклатура в особі О.Шумського, М.Скрипника намагалася повернути її в русло національно-культурного розвитку, про що свідчать заяви та дії українських політиків, а також інтелектуалів. На цю обставину звертають увагу деякі російські історики, досліджуючи український національний рух.

1. Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С.319–331.
2. Жулинський М.Г. Микола Хвильовий. – К., 1991. – 31 с.
3. Забужко О.О. Дві культури. – К., 1990. – 48 с.
4. Замковий В.П. Микола Скрипник: Сторінки політичної біографії // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С.247–264.
5. Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Дніпро. – 1989. – №9. – С.81–93; Мельник В. Початок трагедії Миколи Хвильового // Київ. – 1990. – №1. – С.41–47.
6. Ищенко Е.В. А.Я.Шумский и проведение политики украинизации в 1924–1927 годах (по материалам современной публицистики): Сборник научных трудов ДГУ. – Днепропетровск, 1991. – С.138–146.
7. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20–30-ти роки. – К., 1991.
8. Ищенко Е.В. Политическая деятельность А.Я.Шумского на Украине: Автореф. дис. ... к. и. н. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.
9. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
10. Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.
11. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К., 1993.
12. Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм: трагічні ілюзії. – К., 1997.
13. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003.
14. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005.
15. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). – К., 2001.
16. Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983. – XIV, 334 p.
17. Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. – 1996. – №6. – С.34–42.
18. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, 17–23 березня 1920 р. – К., 2003. – 520 с.
19. Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005.
20. Новохатько Л.М. Волобуєв і “волобуєвщина” (загадкова історія походження українського “сепаратизму”). – К., 1997. – 82 с.
21. Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.
22. Борисенок Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. – М., 2006.
23. Марчук А.В. Украинское национальное движение УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты. – М., 2006.
24. Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – 320 с.
25. Потапенко Я.О. Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму: Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 2000. – 20 с.
26. Роговий В.М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 2001. – 16 с.

In clause the author investigates historiography achievements of Ukrainian and foreign scientists in the field of studying of such historic phenomenon as Ukraine national-communism, pays attention on to thematic variety and priority directions of researches of this problem.

Key words: national-communism, nationalism, historiography.

УДК 94 (477) 477.86

ББК. 63. 3 (4Укр) 623

Р.С. Лецишин

НАЦІОНАЛІСТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УВО-ОУН ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ СТАНІСЛАВІВЩИНИ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ (1921–1939 рр.)

У статті проаналізовано характер публікацій української преси Станіславщини про українську націоналістичну ідеологію та УВО-ОУН 1921–1939 рр. і про роль та місце українського націоналізму в суспільно-політичному житті краю часів II Речі Посполитої. Проаналізовано видання різних політичних сил, преси Української греко-католицької церкви, а також видання ультраправих сил Станіславщини.

Ключові слова: український націоналізм, періодична преса, УВО-ОУН.

Українська періодична преса Станіславщини міжвоєнного періоду є важливим джерелом з історії воєводства. Це пов'язано з тим, що в ній містяться унікальні історичні факти, які дають нам можливість краще вивчити минулу епоху, суспільну атмосферу та світогляд українців під польською окупацією.

На сьогоднішній день питання висвітлення націоналістичної ідеології та діяльності УВО-ОУН на сторінках української періодичної преси Станіславщини в міжвоєнний період є ще не достатньо вивченим. Це пов'язано з великим об'ємом матеріалу. Загалом наявні дослідження можна розділити на дві групи. Насамперед це бібліографічні довідники, які охоплюють усі часописи того чи іншого регіону Станіславського воєводства, у яких міститься стислий опис змісту і обставин виходу кожного часопису [1]. Їх недоліком є те, що вони мають скоріше пресознавчо-філологічний характер, який не дав можливості об'єктивно, всесторонньо і повноцінно відобразити досліджувану проблему.

Другу групу становлять ті праці, які стосуються або окремих проблем дослідження історії української преси Станіславського воєводства, або конкретних часописів упродовж їх існування [2]. Але й вони не висвітлюють комплексно наукової проблеми, яка потребує більш повного дослідження.

Після остаточного включення Галичини до Польщі в 1923 р. умови для розвитку української періодичної преси були вкрай важкими. Польська влада на окупованій території одразу припинила видання всіх українських часописів [3, с.40]. У контексті жорстокої асиміляторської політики було заборонено навіть вживати слова “Галичина”, “українець”, “український”, запроваджено штучну назву “Східна Малопольща” [4, с.291]. Навіть у виданнях, які виходили за ініціативи влади II Речі Посполитої для українців – як-от у польсько-українській газеті “Городенські Вісти” (1934), відсутні публікації, у яких проблеми українців розглядались як проблеми окремої нації [5, с.227]. Це, а також значні цензурні утиски, відсутність належного фінансування й підтримки з боку держави та регулярні арешти працівників редакцій українських газет зумовлювали те, що, наприклад, у Станіславові 48% новостворених газет виходили менше року [6, с.41].

Типовим явищем було позиціонування себе багатьма часописами, особливо у вступній “Редакційній статті”, якою відкривався вихід нового періодичного видання, як “безпартійного органу” [7], хоча насправді більшість видань, окрім вузько фахових та релігійних, мала чітку політичну позицію, яка одразу проглядалась зі змісту статей та навіть оформлення періодики. Попри значну інтенсивність діяльності УВО-ОУН у Галичині в цілому та в Станіславщині зокрема, адже були вбиті, за підрахунками окремих істориків, понад 200 чоловік [8, с.65], українська преса писала про діяльність УВО-ОУН небагато, боячись цензури. Лише за 10 місяців 1932 р. українська легальна преса Галичини зазнала 343 конфіскації, а преса ОУН та КПЗУ була цілком заборонена [9, с.151].

Більшість видань у Станіславському воєводстві, які дотримувались проукраїнської орієнтації (за винятком “лівих” видань), були тією чи іншою мірою націоналістичними в широкому розумінні цього слова. Українське суспільство Галичини було відчутно радикалізоване, усвідомивши важливість боротьби за незалежність, що й відобразалось на шпальтах газет.

Судячи з публікацій, у 20-х та подекуди і в 30-х рр. ХХ ст. терміни “націоналіст”, “націоналізм” у межах Станіславщини ще не були чітко визначені та закріплені за якоюсь однією політичною силою. Так, УНДівська коломийська газета “Вісти Покуття” стверджувала, що передвиборчі заходи УНДО в с. Стриганці Товмацького повіту 12 лютого 1928 р. “перемінилися в стихійну маніфестацію українського націоналізму” [10]. Так само, видання прорадянської УСРП-лівіці в Коломиї “Голос Покуття”, яке виходило в 1934–35 рр., однаково негативно ставилось і до ОУН, і до УНДО, затаврувавши їх як “наймитів світового фашизму” [11, с.120].

Радикальний станіславський часопис “Громадські вісти” (1927–1928) [12, с.204] теж називав УНДО представницею націоналістичної ідеології, заявляючи: “ціла політика націоналістичного табору йде проти інтересів українського селянства та робітництва, вона в ґрунті є ворожою і шкідливою для працюючих мас... теперішні пани з УНДО поставили себе поза межі визвольних змагань українського народу” [13]. Та, загалом, розрізнення ідеології УВО-ОУН та інших партій на сторінках преси поступово стало досить чітким, особливо в 30-х рр.

Власне націоналістичних видань у Станіславському воєводстві виходило дуже мало, що було пов'язано як із заборонами преси ОУН, так із місцезнаходженням основної кількості таких видань (як легальних, так і нелегальних) у Львові, де й перебувала більшість їх читачів – націоналістично налаштованих українських студентів. Та й ОУН розгорнула видання своєї періодики надто пізно – лише 1935 р. [14, с.24].

У 1935 р. у Коломиї почав виходити двотижневик “Рідний ґрунт” який сповідував націоналістичну політичну платформу [15, с.172], але вже з другого номера виходив у Львові [16, с.136].

Найближчим тематично та за симпатіями до фашизму (у чому завжди обвинувачували українських націоналістів) був коломийський місячник “Антикомуніст: місячник боротьби з комунізмом, марксизмом та скептицизмом” (1935), автори якого наголошували, що вивести світ з економічної кризи може лише націоналізм, а захистити націю можна виключно завдяки “націократії, фашизації чи росольогії” [17, с.167]. Подібні позиції підтримувало й багато інших, цілком респектабельних видань правого й нібито безпартійного спектра, на сторінках яких постійно схвально згадувались західноєвропейські державні лідери А.Гітлер, Б.Муссоліні та Ф.Франко [18].

Найбільш яскравим націоналістичним періодичним виданням був коломийський тижневик “Авангард” (1937–1938 рр.), який пропагував український націоналізм під гаслом “Україна для українців”, періодично популяризуючи шовіністичну ідеологію [19, с.176–177], а також у грубій формі (як це і властиво радикалам) критикуючи всі політичні партії і періодичні видання, які, на їх думку, дотримувались “марксистського і жидівського спрямування” [20]. У №1 стаття “Від видавництва” чітко висловила мету появи тижневика: “Буде безпощадно зривати маску облуди й брехні, що її вбирають всі заприсяжені й незаприсяжені агенти Москви й жидівства”, а також – боротись проти шкідливих для українців політичних партій [21]. Загалом там мало конкретної інформації, що викликано таємністю ОУН і можливістю конфіскації – у 1938 р. весь №6 тижневика було конфісковано [22, с.176–177].

У цілому, націоналістична преса Станіславського воєводства другої половини 30-х рр. виходила з метою пропаганди націоналістичних ідей, і, перебуваючи під важким тиском польської цензури та відчуваючи постійні фінансові негаразди, не стала вагомим складовою української преси краю, залишившись малозмістовними політич-

ними виданнями через свою крайню непримиренність до будь-якого інакодумства та короткочасності видання.

Упродовж 20–30 рр. ХХ ст. у Галичині не менш активно розвивалась “ліва” преса, що було зумовлено посиленням соціалістичного руху у всьому світі та допомогою із СРСР. Попри те, що видання УПНС (Української партії незалежних соціалістів) та “Сельроба” призначались для наймасовіших категорій українського населення – робітників та селян, їх видання було короткочасним, що є свідченням їх непопулярності серед українців краю [23, с.51]. Однак “ліві” видання жваво й некоректно полемізували з націоналістами, яких уважали основними супротивниками в боротьбі за прихильність молоді, постійно називаючи націоналістів фашистами.

Зокрема, коломийська газета радянофільської Української партії незалежних соціалістів “Селянські вісти” (1937–1939 рр.), відповідаючи на статтю в націоналістичному тижневику “Авангард”, назвала тижневик “фашистським” [24]. “Селянські вісти” знайшли “УОН-фашистів” (певно, ОУНівців. – Р.Л.) і в центральному проводі “Просвіти” [25].

Таким же типовим явищем було в лівій пресі змішування ОУН з іншими правими силами, що діяли тоді. Так, “Селянські вісти” наголошували, що вони виступають проти “націоналістично-ендекських, оунівських та інших цькувань”, поставивши в один ряд українську ОУН та її головних суперників – польських ендеків [26, с.186]. Редакція “Селянських вістей” була настільки зашорена на своїй боротьбі з націоналізмом, що навіть безневинне пропагування української історії князівської доби на сторінках української преси Станіславщини [27, с.129], яке похвалювалось у другій половині 30-х рр. унаслідок археологічних відкриттів Я.Пастернака в Крилосі [27, с.129], трактувалось як пропаганда фашизму – “Візія Осмомисла то візія Гітлера для вас п. п. доморослі тоталітарні сноби” [28].

У подібному стилі писали про український націоналізм і інші ліві видання. Так, коломийська прорадянська газета “Наша праця” (1935–1936 рр.) стверджувала, що “ОУН є в своїх підставових założеннях організацією протинародною, спрямованою проти інтересів мас, проти визвольних устремлінь українського народу. Фашистський характер ОУН проникає в цілій її діяльності” [29, с.161]. Аналогічні звинувачення висувала проти ОУН ще одна коломийська ліва газета “Де правда?” (1939). На її сторінках ОУН і УНДО традиційно звинувачувалися в підтримці Гітлера та “прогітлерівській пропаганді в оунівській та ундівській пресі” [30, с.173]. Схожі ремарки висловлювала в №1 і Станіславська газета “Народний голос” (1938) [31], критикуючи соціалістичні газети, за що в №2 принесли вибачення [32, с.257–258].

У цілому, “ліва” преса Станіславського воєводства характерна стереотипними звинуваченнями націоналістів у фашизмі, реакції, буржуазності і т. ін. Указані публікації відзначаються пропагандивним характером та малою інформативністю.

Релігійна преса аналізувала всі політичні події міжвоєнного періоду з церковної точки зору, зважаючи на наслідки їх впливу на стан релігійної свідомості українців. А оскільки насильство суперечить християнським заповідям, періодика всіх християнських конфесій не могла підтримувати терористичної та атеїстичної діяльності УВО-ОУН, тож і євангелістські часописи, за винятком видання станіславських євангеліків “авгсбурзького віросповідання” “Стяг” (1932–1939 рр.), не торкались цих проблем [33, с.242–243].

Найбільш послідовно негативне ставлення до діяльності УВО-ОУН мала Українська греко-католицька церква, що неодноразово засвідчували митрополит А.Шептицький, засуджуючи теракти, скоєні ОУН [34, с.41], та станіславський єпископ Г.Хомишин, який цілком засуджував ідеологію і практику терору українського націоналізму, речниками якого були УВО-ОУН, говорячи про “збочення націоналізму” [35, с.102–103].

Речниками поглядів єпископа Г.Хомишина були станіславські церковні часописи “Вѣстник Станіславской епархії” (1886–1939 рр.) та “Добрий пастир” (1931–1939 рр.) [36, с.293–294]. Автор наголошував, що націоналізм заперечує Божий авторитет, бо “звихнений український націоналізм став у нас новою релігією, подібно як у большевиків матеріалізм. Місце релігійних цінностей зайняли національні “святощі”, націю виносять понад церкву й релігію” [37, с.149], приводячи таким чином до “поганського світогляду – голосячи ненависть до ворогів та культ власної раси” [38, с.150]. У свою чергу, націоналісти й навіть деякі католицькі видання піддавали Г.Хомишина жорсткій критиці за таку його позицію, спрямовану на порозуміння з поляками, уважаючи це капітуляцією перед владою Польщі [39, с.45–46], а заходи, здійснювані владиною, бойкотували всі: радикали, католики, ліберали, комуністи, націоналісти [40, с.315]. Конфлікт Г.Хомишина з націоналістами був настільки глибоким, що останні навіть засудили його до смерті, але не відважилися виконати вирок, натомість активно розгорнувши наклепницьку пропагандистську кампанію [41, с.70].

Указаний конфлікт носив глибинний характер, спричинений принциповими ідеологічними, моральними розбіжностями релігійного плану. Через це Г.Хомишин, попри невдоволення ним громадськості, залишився послідовним у своїх антинаціоналістичних поглядах [42, с.102–103]. Загалом релігійна преса краю ставилась до терористичної діяльності УВО-ОУН та самої доктрини радикального націоналізму критично, незалежно від конфесії.

Таким чином, ставлення української преси Станіславщини до націоналізму та діяльності УВО-ОУН було неоднозначним, що пов’язане з політичною ситуацією міжвоєнних років – наявністю впливових “лівих” тенденцій у суспільстві, підтримкою урядом пропольських видань та негативним ставленням до теорії та практики УВО-ОУН з боку керівництва Станіславської епархії УГКЦ. Пліуралізм таких полярних думок дає нам можливість краще зрозуміти ставлення до націоналізму представників різних суспільних верств та політичних напрямків того часу.

1. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944. – Львів, 2001; Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939). Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2001; Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї. 1865–1994 рр. Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 1996 та ін.
2. Луцький О. Українська легальна преса Західної України 20–30 рр. ХХ ст.: умови й основні показники розвитку // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді й повідомлення VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 17–18 травня 2002 року) / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002; Глаголюк В.П. Роль і значення коломийських і станіславських часописів у національному об’єднанні українського населення та культурному відродженні Покуття // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення V Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 27–28 листопада 1998 року) / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999 та ін.
3. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944. – Львів, 2001.
4. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1918–1939 рр.): основні напрямки та етапи // Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис. – 2001. – №5–6.
5. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939). Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2001.
6. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944... – 2001.
7. Від видавництва // Українське життя. – 1921. – 3 квітня; Глаголюк В.П. Роль і значення коломийських і станіславських часописів у національному об’єднанні українського населення та культурному відродженні Покуття // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення V Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 27–28 листопада 1998 року) / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999.
8. Заборовський Я. Історія вчителька життя. Та чи вчимося ми в неї? / На стежинах історії. – Івано-Франківськ, 2003.
9. Луцький О. Українська легальна преса Західної України 20–30 рр. ХХ ст.: умови й основні показники розвитку // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді й повідомлення VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 17–18 травня 2002 року) / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002.

10. На виборчому фронті. Вісти і наради Українського Національного Об'єднання // Голос Покуття. – 1928. – 22 лютого.
11. Глаголюк В.П. Роль і значення коломийських і станіславських часописів у національному об'єднанні українського населення та культурному відродженні Покуття // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення V Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 27–28 листопада 1998 року) / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999.
12. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944... – 2001.
13. Наш шлях // Громадські Вісти. – 1927. – 11 грудня.
14. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї. 1865–1994 рр. Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 1996.
15. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї... – 1996.
16. Глаголюк В. П. Роль і значення коломийських і станіславських часописів у національному об'єднанні українського населення та культурному відродженні Покуття // Українська періодика: історія і сучасність... – 1999.
17. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї... – 1996.
18. Вільде І. Пересторога // Жіноча доля. – 1936. – 15 липня; 3 думок німецьких провідників // Жіноча доля. – 1939. – 1–15 травня.
19. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї... – 1996.
20. 20.Перегляд преси. Наші – це злочинці і реакціонери // Авангард: тижневик. – 1938. – 30 січня.
21. Від видавництва // Авангард: тижневик. – 1937. – 23 травня.
22. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї... – 1996.
23. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944. – Львів, 2001.
24. Патріот. Чергова провокація “Авангарду” // Селянські вісти. – 1938. – 30 січня.
25. Самоук. Руїна “Просвіти” // Селянські вісти. – 1937. – 12 вересня.
26. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї... – 1996.
27. Лецишин Р. Археологічні відкриття в Крилосі у висвітленні української преси Прикарпаття другої половини 30-х рр. ХХ ст.: соціально-політичний аспект // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу” (присвячується 70-річчю археологічного відкриття у Крилосі і 850-літтю Галицького кафедрального собору). – Івано-Франківськ–Галич, 2006.
28. С.Т. Похід трупів // Селянська літературна сторінка. Літературний додаток до Селянських вістей. – 1937. – 30 листопада.
29. Глаголюк В. Тематико-проблематичні особливості часописів Покуття: Збірник праць науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – Вип.8.
30. Глаголюк В. Тематико-проблематичні особливості часописів Покуття... – 2000.
31. До читачів. Без маски // Народний голос. – 1938. – 24 липня.
32. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944... – 2001.
33. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944...
34. Заборовський Я. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944). – Івано-Франківськ, 1995.
35. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і український націоналізм / Питання історії України: Збірник наукових статей / За ред. В.М.Ботушанського. – Т.5. – Чернівці, 2002.
36. Галушко М. Українські часописи Станіслава. 1879–1944... – 2001.
37. “Українська проблема” – про книгу Григорія Хомишина // Добрий пастир. – 1933. – №2.
38. “Українська проблема” – про книгу Григорія Хомишина // Добрий пастир. – 1933. – №2.
39. Відгомін розпорядку Їх Ексії. Кир Григорія у пресі // Добрий пастир. – 1938. – №1.
40. “Скала” й “Просвіта” // Добрий пастир. – 1936. – №4.
41. Заборовський Я. Історія вчителька життя. Та чи вчимося ми в неї? / На стежинах історії. – Івано-Франківськ, 2003.
42. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і український націоналізм // Питання історії України... – 2002.

In clause the character the publications the ukrainian press of Stanislaw woywodstwo about Ukrainian nationalism of ideology and UMO-OUN (1921–1939) is analysed. And about a role and place Ukrainian nationalism in society-political life of territory of times Polish occupation. Are analysed of the edition of different political forces, press Ukrainian of Greco-Catholic Church, and also, editions, which were directly issued Ukrainian nationalism.

Key words: *Ukrainian, periodic press, UMO-OUN.*

УДК 930.1+282/288(477)

ББК 63.3(4 Укр) 624

Р.І. Ключь

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ (1941–1944 рр.) У ПРАЦЯХ УКРАЇНЬСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

У статті проаналізовано розвиток і здобутки історіографії українського зарубіжжя у вивченні становища Української греко-католицької церкви в період німецько-фашистської окупації, а також розкрито внесок українських істориків діаспори в справу її “реабілітації”.

Ключові слова: *УГКЦ, митрополит А.Шептицький, релігійно-церковна політика, німецький окупаційний режим, українське зарубіжжя.*

З початком німецької окупації на території Західної України на зміну радянському тоталітаризму було встановлено жорсткий німецький режим. Утім, Українська греко-католицька церква (далі УГКЦ) могла сподіватися на відновлення деяких релігійних свобод. Підстави для цього були, адже німці дозволили відновити її діяльність після заборони радянською владою. Проте таке становище почало змінюватися вже восени 1941 р., коли Берлін відверто виявив загарбницькі плани щодо України.

Мету статті вбачаємо в аналізі історіографічного доробку українського зарубіжжя другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо висвітлення діяльності УГКЦ за німецької окупації 1941–1944 років.

Передусім відзначимо, що радянська історіографія не має досліджень, котрі могли б претендувати на об'єктивність у висвітленні означеного питання, оскільки тоді праці писалися з ідеологічних підходів. Радянська історіографія, по суті, обмежилась нагромадженням фактичного матеріалу та ідеологічних штампів і мало наблизилась до наукового дослідження проблеми. До типових представників радянської історичної школи належать С.Даниленко, К.Дмитрук, П.Петляков, Ю.Смолич та інші [1]. Характерною ознакою праць указаних авторів було утвердження негативного стереотипу діяльності УГКЦ, їхні публікації пересипалися цитатами Я.Галана [2], які мали ствердити тезу, що УГКЦ була активною прислужницею німецьких окупантів. Така позиція в історіографії зберігалася аж до розпаду СРСР.

Після смерті митрополита А.Шептицького та сумнозвісного Львівського церковного собору 1946 р. УГКЦ припинила своє легальне існування на території України. Неупереджене дослідження діяльності церкви та її чільника А.Шептицького почали представники української діаспори.

Важливим для вивчення історії УГКЦ є багаті на джерельний матеріал повоєнні публікації Василіанського чину, який 1949 р. у Римі відновив видання “Записок ЧСВВ” (Чину св. Василя Великого) (Analecta OSBM). До 1967 р. їх вийшло шість томів. Редакція “Записок” розширила видавництво монографій (до 1967 р. їх надруковано 23). Колектив науковців організував монументальне науково-археологічне дослідження історії української церкви на архівних матеріалах Ватикану. За 1952–1967 рр. надруковано 42 томи документів [3]. Очолив цю працю протоархімандрит ЧСВВ Анастасій Григорій Великий за участю співробітників о. Іринія Назарка, Ісидора Патрила та Михайла Ваврика. У частині другій “Записок ЧСВВ” уміщено статтю І.Патрила “Трагічна Друга світова війна” [4], в якій автор зосередив увагу на діяльності монастирів, що існували на території Галичини цього періоду.

Великий дослідницький внесок у розробку проблеми зробив С.Баран [5], який здійснив спробу цілісного концептуального осмислення життєвого шляху А.Шептицького. Автор вдало висвітлив його роль у визначенні основних векторів політичної боротьби українського народу за церковну й державну незалежність та соборність за німецької окупації.

Початок беатифікаційного процесу над життям митрополита Андрея, що розпочався 5 грудня 1958 р., зумовив пошвавлення видання праць, присвячених його життєдіяльності. Найціннішим є збірник “Про Великого Митрополита Андрея” [6], до якого включено низку різнопланових статей, у яких автори висвітлили як певні періоди життя А.Шептицького, так і діяльність митрополита під час німецької окупації. Однак указаним розвідкам притаманний популяризаторський характер, що ясно звучить їх наукову значущість.

Заслуговує на увагу стаття професора Д.Горнякевича “Митрополит Андрей Шептицький” [7], де простежується його життя й діяльність та робиться висновок, “що дві большевицькі і одна німецька інвазії були останніми стихійними нещастями, які митрополитові довелося пережити на старості його літ. Але цей велетень не зломився духовно ні на хвилину, а навпаки, використовував кожну нагоду, щоб успішно проводити свою велику місію” [7, с.16].

Чимало цікавих проблем національного й релігійного життя у ХХ ст. порушено в дослідженні А.Сапеляка “Українська Церква на II Ватиканському Соборі” [8]. За його висновком, “УГКЦ в роки німецької окупації стала справжньою берегинєю українського національного характеру, скарбницею неоціненної духовної творчості” [8, с.286].

Зі спеціальних історичних досліджень найціннішою є праця О.Кравченюка [9], в якій на основі значної джерельної бази розкрито деякі аспекти досліджуваної нами теми. Автор дійшов висновку, що “гнучка тактика” й політика митрополита як духовної особи сприяли утвердженню за ним статусу найвизначнішого “заступника” українського народу як перед Ватиканом, так і перед найвищою світською владою німецького окупаційного режиму [9, с.46].

У 1969 р. редакція Наукових записок Українського Вільного Університету видала “Матеріали до історії Української Церкви” [10]. У цьому виданні, зокрема, розміщено статтю Б.Казимира “Митрополит Йосиф” [11], де автор проаналізував діяльність Богословської Академії та її роль у розвитку богословської науки в умовах німецької окупації. Також у збірнику опубліковано розвідку В.Ленцика “Митрополит Й.Сліпий як ректор Духовної Семінарії і Богословської Академії у Львові” [12, с.58].

Деякі аспекти діяльності УГКЦ цього періоду досліджено В.Маркусем і Є.Іванківим у праці “Берестейська унія в сучасному навітленні” [13], де автори розвінують вигадки радянської пропаганди про “співробітництво українських греко-католиків із німецькою окупаційною адміністрацією” і підкреслюють необхідність подолання існуючих стереотипів.

У цьому сенсі відзначимо думки іншого дослідника І.Дмитріва, який твердить: “Врятувавшись чудом 1941 року від московського нагана, їх Блаженство взявся від перших днів німецької окупації за відбудову зруйнованих москвинами раніше здобутків, а головне за урухомлення цих установ та інституцій, які служили Церкві та її народові. Ці перші радісні хвилини не тривали довго. Гітлерівська Німеччина застосувала супроти українського народу цю саму політику, яку перед цим здійснювали інші займанці, а головне – большевицька Москва” [14, с.136].

Слід зауважити, що наголошення на відсутності різниці в політиці всіх окупантів, котрі опановували Галичину, є однією з провідних рис історіографії діаспори. Це давало можливість стверджувати, що фашизм, так розкритикований радянськими істориками, був лише однією з форм тоталітаризму, а отже, цілком логічно використовувати ті ж закиди і для критики самого більшовизму. Як стверджує Зіновій Матла, “існували такі речі, що їм Церква мусіла протиставитися і протиставитися на чолі з Митрополитом Шептицьким. Тут у першій мірі йшло про молодь яка була під обстрілом ідей німецького фашизму” [15, с.1453].

На увагу заслуговує також документальний збірник “Мартирологія Української Церкви” [16], підготовлений 1985 р. видавництвом “Смолоскип” ім. В.Стефаніка. У

ньому зібрано різноманітні документи, матеріали й спогади, що відтворюють список ув’язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі. Зроблено також висновок, що в 1941–1944 рр. становище УГКЦ значно поліпшилось. Німецька окупаційна влада здебільшого не була толерантною та лояльною, насправді ж не була доброзичливою. 25 ув’язнених священників, з них двоє розстріляних, підтверджують це [16, с.208]. Хоч упорядникам видання й не були доступні матеріали судових справ та інші важливі документи з відомчих і державних архівів СРСР і УРСР, утім загалом дана праця, незважаючи на маловідомість і малодоступність широкому читачеві, добре знана в колі фахівців. На нашу думку, це видання є одним із найбільш повних, ґрунтовних серед масиву діаспорної літератури у своїй галузі й дозволяє простежити механізми та особливості репресивної політики як радянських, так і німецьких каральних органів щодо УГКЦ.

Велику кількість матеріалів розміщено в збірнику за редакцією П.Магочі [17], де зібрано 21 статтю, в яких широко розглядається багатогранна діяльність митрополита А.Шептицького й УГКЦ, у тому числі в роки німецької окупації, а також допомога, надана євреям греко-католицькими священниками.

Історики діаспори в унісон стверджують: ні в самого митрополита, ні в народу не було жодних підстав “палати любов’ю до німецьких окупантів”. Так, о. Т.Будзинський зазначає: “Так, митрополит Шептицький справді вітав тоді німецьку армію, не знаючи ще намірів Гітлера щодо України і вбачаючи в ній рятувальницю від сталінського терору. Ні, митрополит Шептицький, звичайно ж, не мав підстав бути симпатиком режиму не просто атеїстичного, а відверто терористичного, що безневинно замордував мільйони християн – синів України. Але він не був прихильником гітлерівського фашизму! Усього кілька тижнів, якщо не днів, знадобилося йому, щоб побачити правдиве обличчя німецьких завойовників. Він цілком не сприяв фашистам, а не те, що “віддано служив” загарбникам. Залишалася лише турбота, як уберегти український, та й не лише український, а й єврейський, і польський народи від переслідувань окупантів. Слугуючи цій меті під час окупації України гітлерівськими фашистами, Митрополит виявив велику відвагу” [18, с.241].

Священик, доктор Юрій Федорів у своїй праці “Історія церкви в Україні” [19] про це писав так: “У червні 1941 р. почалась війна між німцями й більшовиками. На протязі кількох місяців не лиш західні українські землі, але й ціла Україна опинилася під жорстокою німецькою окупацією. Всі надії на полегші, розрахунки на західню цивілізацію скоро розвіялись, і український нарід почав у тих переважних умовах війни і масового терору організувати власні сили для оборони перед двома апокаліптичними звірами, перед німцями й більшовиками. Це коштувало народові великих жертв, але в тому виявився його характер і свідомість, що лиш великими жертвами довершуються великі діла” [19, с.312].

Заслуговує на увагу стаття А.Бедрія [20], в якій він зробив висновок, що “роки німецької окупації України (четвертий період) знаменні дальшим наближенням ОУН під проводом Степана Бандери та УПА до Українських Церков. В тому часі все більше духівництва ставилось прихильно до ОУН-УПА, а багато священників УГКЦ, УКЦ (Українська католицька церква) і УАПЦ (Українська автокефальна православна церква) таки ставали активними членами революційного підпілля” [20, с.1335].

Радянські історики намагалися всіляко применшити роль єврейського питання в діяльності УГКЦ. Деяко м’якший тон мають публікації про роль УГКЦ у врятуванні від загибелі людей.

Так, О.Фельдман пише, що “завдяки зусиллям Голови Української Католицької Церкви, його брата Климентія, ігумена ордену Студитів, священників, монахів і парафіян було врятовано більше ніж 150 євреїв, а посеред них багато дітей”. Дослідник

підкреслює, що “Шептицький був серед тих нечисленних отців Церкви, які справді виявили турботу про долю переслідуваних євреїв і здійснили конкретні дії, щоб врятувати скільки можливо було” [21, с.25].

На це також звертає увагу І.Назарко в статті “Митрополит Андрей Шептицький” [22], де стверджує, що під час німецької окупації митрополит став мужньо в обороні винищуваних євреїв, протестував проти генштабу в Україні й проти винищування радянських полонених [22, с.9].

Уся ця діяльність, спрямована на порятунок єврейської нації, заслужила гідну оцінку в період тотальної ненависті до церкви загалом, а до УГКЦ – особливо, лише з боку істориків, що проживали поза межами СРСР і мали можливість вільно висловлювати свої думки з цього приводу. Наведемо тільки одну з них: “Якщо б ми хотіли схарактеризувати Слугу Божого Андрея найпростішими, але й найяскравішими словами, прийшлося б нам повторити тут короткий, але глибокий за змістом вислів католиків Великої Британії, що підтримали беатифікаційну акцію нашого Великого Святця: геній добра” [23, с.7].

Велике значення для дослідження історії УГКЦ має відзначення святкування 1000-літнього ювілею хрещення України-Русі в українських громадах США, Канади, Польщі та інших країн. Серед низки праць, які вийшли друком під час святкування ювілею, увагу привертає дослідження О.Вороніна [24]. Автор розглядає питання про спробу голови УГКЦ митрополита А.Шептицького розпочати діалог із православними. Окрім цього, науковець аналізує релігійну політику німецьких окупантів.

Ці питання порушувалися й на симпозиумі, що відбувся в м. Торонто (Канада) з нагоди 40-ї річниці від дня закінчення Другої світової війни в Європі, на якому зібралися вчені українського походження. Матеріали симпозиуму видані окремою книгою [25].

Починаючи з 90-х років, ідеологізовану літературу змінюють виважені наукові праці. Тут згадаємо працю В.Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [26], в якій на великому джерельному матеріалі розкрито велику драму українців, що розігрувалась у період Другої світової війни. Ідеться про оригінальний погляд на нашу історію через призму архівів Третього рейху. Дослідник акцентує на тому, що німецька адміністрація свідомо стимулювала розкол Української православної церкви на автокефальну й автономну (підпорядковану Московському патріархату). У такий спосіб, на думку В.Косика, “німецька окупаційна влада намагалася не допустити до створення однієї української духовної сили, яка могла б мати політичну вагу” [26, с.296].

Загалом велика за обсягом праця В.Косика охоплює надзвичайно широкий спектр проблем, пов’язаних із долею українства в період війни. Однак, на нашу думку, для поглиблення викладу українсько-німецької проблеми в книжці варто було б ширше висвітлити характер взаємодії УГКЦ і громадських організацій із німецькою владою на території Генерального Губернаторства.

Такий характер має і книга А.Кравчука [27] – науковця з Канадського інституту українських студій (КІУС) в Едмонтоні. Автор, залучивши широке коло маловідомих досі або зовсім не відомих матеріалів, зробив висновок, що “з німецькою окупаційною владою в Західній Україні церква митрополита А.Шептицького й він особисто не перебували в толерантних стосунках” [27, с.366]. Саме в цьому дослідженні аналіз фактів і документів остаточно розвінчує радянську концепцію про “колабораціонізм” УГКЦ.

У цей час виходять друком різні спогади очевидців тих часів. Це, насамперед, спогади отця В.Лаби [28], де він розповідає про життя й служіння Андрея Шептицького. Зокрема, він не відкидає того факту, що на початку окупації українське населення вітало німців як справжніх визволителів, але це привітання, наголошує автор, “захиталося вже в перших днях зайняття ними Галичини” [28, с.60]. Високо оцінюється постать митрополита, його “відважність протестувати проти німецьких акцій відносно жидівського населення” [28, с.61].

Діяльність УГКЦ у період Другої світової війни обговорювали на міжнародній конференції, яка проходила в червні 1990 р. у рамках форуму Польської Академії Наук у Кракові. Було розглянуто діяльність митрополита Андрея як церковного ієрарха УГКЦ часів Другої світової війни. Матеріали конференції опубліковано в збірнику популярно-наукових доповідей, статей, укомплектованому з нагоди відзначень 45-ї і 50-ї річниці смерті митрополита А.Шептицького [29].

Певний обсяг цінного фактологічного матеріалу міститься в посібнику Т.Гунчака “Україна: перша половина ХХ ст.” [30]. Автор торкається проблем взаємовідносин УГКЦ і польської окупаційної влади у 20–30-х рр. ХХ ст., змальовує екуменічні зусилля митрополита А.Шептицького. Він підкреслює, що “з самих початків вище духовенство УГКЦ брало активну участь у діяльності Українського Центрального Комітету під проводом Володимира Кубійовича, який, однак, використовували німці для своїх окупаційних цілей” [30, с.230]. На думку дослідника, вагому роль мала соціальна й національна доктрина УГКЦ на рішення Третього Великого збору ОУН.

Вагомий внесок у вивчення даної проблематики зробив український дослідник із Парижа А.Жуковський у статті “Андрей Шептицький і православ’я” [31]. Тут автор наводить переконливі аргументи, що діяльність митрополита й керованої ним УГКЦ в роки німецької окупації в жодному разі не можна за прикладом поширеної в Радянському Союзі думки ототожнювати з термінами “антинародний” і т. д. [31, с.42].

Багато матеріалів про переслідування та утиски УГКЦ у 40-х роках минулого сторіччя в межах Перемишльської єпархії знаходимо в книзі тамтешнього краєзнавця й діяча Об’єднання українців у Польщі Михайла Козака “Пом’яни, Господи, душі слуг твоїх” [32]. Автор подає дані про вбивства й репресії священнослужителів німецькими, польськими та радянськими спецслужбами й військовими. Він упорядкував біографії 60 замордованих окупантами священників, подав широку історіографію цієї проблеми.

Інша дослідниця Путько-Стех Анізія [33] теж підтверджує єдність УГКЦ з українським народом у боротьбі проти німецьких окупантів, “яке завжди стояло пліч-опліч зі своїм народом” [33, с.70].

Саме діаспорні історики змогли побачити правду в діяльності УГКЦ в період німецької окупації і донести її світові. Завдяки цьому радянським історикам не вдалося остаточно дискредитувати й очорнити її. Як бачимо, діаспорна історіографія з цього питання є досить обширною, хоча спеціальні дослідження з діяльності УГКЦ в період німецької окупації відсутні. Практично всі праці написані, ґрунтуючись на національній ідеї. Останній фактор хоча й трохи заважає абсолютно об’єктивному висвітленню проблеми, проте аж ніяк не є недоліком.

Порівняно слабкою є джерельна база досліджень: майже всі вони головним чином опираються на власні спогади очевидців та на мемуарну літературу. Це можна зрозуміти, адже дослідникам українського зарубіжжя не були доступні радянські архіви. Проте саме діаспорна історіографія заклала основу сучасного погляду на проблему.

1. Даниленко С.Т. Уніати. – М.: Политиздат, 1972. – 223 с.; Дмитрук К. В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого “союзу” українського буржуазного націоналізму і уніатства. – К.: Знання, 1982. – 49 с.; Пстляков П.А. Уніатська церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львів: Вища школа, 1982; Смолич Ю. Сокира і хрест // Прокляті народом: Збірник творів, спрямованих проти буржуазного націоналізму. – К.: Укрдержлітвидав, 1961.
2. Галан Я. З хрестом чи ножем // Галан Я.О. Що таке унія: памфлети. – Львів: Каменярь, 1983. – 104 с.
3. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – №4. – С.12–29.
4. Патрило І. Трагічна друга світова війна (1939–1945) // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1992. – №6. – С.47–52.
5. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. – Мюнхен, 1947.
6. Про Великого Митрополита Андрея // Бібліотека Логосу. – Йорктан–Саск, 1961. – Т. XXIII.
7. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький // Визвольний шлях. – 1954. – Кн.12. – С.5–19.
8. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському Соборі. – Рим–Буенос-Айрес, 1967. – 316 с.
9. Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори // Бібліотека Логосу. – Канада, 1963. – Т. XXXIV.

10. Документи до історії звільнення митрополита – Ісповідника та його Ювілеїв. Матеріали до історії Української Церкви // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен; Рим; Париж; Biliou, 1969. – 573 с.
11. Казимир Б. Митрополит Йосиф (Мої спогади з воєнних років, 1939–1944) // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен; Рим; Париж, 1969. – С.543–559.
12. Ленчик В. Патріарх Й.Сліпий як ректор Духовної Семінарії і Богословської Академії у Львові // Пам'яті Патріарха. – Львів: Місіонер, 1994. – С.51–63.
13. Берестейська унія в сучасному навітленні. – Чикаго, 1976. – 44 с.
14. Дмитрів І. В дев'ять десятиліття патріарха Йосипа І // Визвольний шлях. – 1982. – Кн.2. – С.132–138; Дмитрів І. Митрополит Андрей Шептицький // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.11. – С.1290–1297.
15. Матла З. Митрополит Андрей Шептицький і українське підпілля (передрук з 1949 року) // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.12. – С.1452–1455.
16. Мартирологія Української Церкви / Упоряд. О.Зінкевич, Т.Лончина. – Торонто, Балтимор, 1985. – 839 с.
17. Magocsi P. Krawchuk A. Mortality and Reality The Life and Times of metropolitan Andrei Sheptytskyi. – Edmonton, 1989. – 460 p.
18. Будзинський Г. Про одну велику брехню // Визвольний шлях. – 1989. – Кн.2. – С.239–243.
19. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – 362 с.
20. Бедрій А. “Плоть нічтоже, дух животворець” // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.11. – С.1331–1345.
21. Фельдман О. Ізраїльська преса про братів Шептицьких (кореспонденція з Єрусалиму) // Визвольний шлях. – 1987. – Кн.1. – С.22–82.
22. Назарко І. Митрополит Андрей Шептицький // Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. – Торонто, 1962. – С.222–240.
23. Горнякевич Д. Апостол Любові // Визвольний шлях. – 1960. – Кн.1. – С.7–11.
24. Воронін О. Відродження у вирі війни // Український Православний календар. – 1988. – №6. – С.34–39.
25. Ukraine during World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1986.
26. Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 662 с.
27. Krawchuk A. Christian Social Ethiks in Ukraine: The Legacy of A.Sheptyckyj. – E. O., T: Kiys – Cius, 1997. – 404 p.
28. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький: Його життя і заслуги. – Б. м., 1990. – 63 с.
29. Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу, скомплектований з нагоди відзначення 45-ї і 50-ї річниць смерті митрополита А.Шептицького. – Філадельфія, 1994. – 405 с.
30. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.
31. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен: УВУ, 1992. – Т.15. – С.37–57.
32. Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. – Львів, 2002.
33. Путько-Стех А. У пам'ять єпископам і священникам-мученикам Української Греко-Католицької Церкви (частина II) // Визвольний шлях. – 2002. – Кн.5. – С.70–78.

In the article development and achieving historiography of Ukrainian foreignness is analysed in the study of position of the Ukrainian Greek-Catholic church in a period fascist occupation, and also payment of the Ukrainian historians of Diasporas is exposed in the matter of its “rehabilitation”.

Key words: UGCC, a metropolitan A.Sheptycky, is a religiously church policy, German of occupation mode, Ukrainian foreignness.

УДК 930.1:94(477.8)+37.014.

ББК 63.3(4Укр)52

В.В. Жупник

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1944–1953 рр.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зроблено спробу на основі аналізу історіографічних досліджень розкрити основні аспекти та напрямки освітньої політики радянського режиму й показати їхній вплив на свідомість західноукраїнського населення.

Ключові слова: радянська, історіографічний аналіз, заангажованість, некомпетентність, надмірна заідеалізованість, західноукраїнський регіон, марксистська ідеологія, інтелігенція, освітні процеси, комплексне дослідження, діаспорна історіографія.

Проблема інтеграції в 1944–1953 рр. західноукраїнських земель у радянське середовище до сьогоднішнього часу породжує неоднозначні наукові висновки та судження і є однією з найгостріших в українській історіографії. У цьому контексті актуальним залишається вивчення освітньої політики радянської влади.

Розглядаючи історіографію цієї проблеми, слід зауважити, що науковці, які перебували в Україні, на відміну від діаспорних дослідників, мали хоча й обмежений, проте значно ширший доступ до різного роду джерел, насамперед архівних документів. Відповідно, можливість зацікавлення, навіть при великому бажанні діаспорних науковців, була мінімальною. Отже, фактологічне забезпечення досліджень було різним. Неоднаковими були й методологічні підходи до аналізу освітніх процесів як у західному регіоні, так і в Україні загалом.

Процес накопичення історіографічних джерел із даної проблематики радянською наукою можна поділити на два етапи. Перший (друга половина 40-х – середина 80-х років ХХ ст.) – етап, окреслений пануванням в Україні офіційної радянської історіографії, яка позначалася відповідною однобічністю підходів та ідеологічною зашореністю. Другий період (друга половина 80-х – початок 90-х рр.) започаткував собою надалі зростаючу критику соціалізму та “відхилен” від принципів марксизму-ленінізму, проте суттєвих зрушень у цей час не відбулося.

У період розбудови незалежної України відбувся логічний розрив зі старою методологією і зародилися якісно нові погляди на проблему.

Упродовж першого етапу дослідники радянської України з огляду на відомі обставини, а дехто з кон'юнктурних міркувань, дотримувалися принципу партійності та класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, нерідко вдаючись до фальсифікацій та різних маніпуляцій історичних процесів. Їхні праці були переповнені методологічними вадами та ідеологічною заангажованістю.

Період “відлиги” дав певний поштовх до розширення тематики досліджень. У цей час навіть згадуються окремі “прорахунки” в політиці партії та критикуються сталінські “перегини”. Проте, разом із цим, продовжував діяти так званий “одобрямс”, або інерція “позитивності”, у висвітленні політики партії і перетворень досліджуваної доби. Однією з таких праць періоду хрущовської “відлиги” стала колективна монографія “Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)” [36]. Автори наводять значний фактичний матеріал та, характеризуючи кількісні і якісні показники позитивних змін у системі освіти, спираються на опубліковані джерела, а не використовують архівних документів. Окрім того, роботи переважані посиланнями на праці класиків марксизму-ленінізму, що засвідчувало перевагу ідеології над науковістю.

Кінець 1950-х рр. був позначений появою наукових праць, присвячених окремим аспектам культурного розвитку західного регіону України, які за ідеологічною спрямованістю нічим не відрізнялися від попередніх. У радянську історіографію органічно впліталися дослідження, в яких висвітлювалася роль соціалістичних перетворень у західноукраїнському регіоні, започаткованих у період довоєнної радянської країни. Звичайно, пріоритетне значення відводилося позитивним зрушенням у галузях економіки, соціальної сфери, освіти, культури. Ідеологічно заангажовані праці В.Маланчука [32; 33], І.Богодиста [5], А.Зубаня [13] хибують упередженим аналізом історичного процесу та суб'єктивізмом.

Продовженням зазначеного курсу й тематики стала узагальнююча праця істориків Інституту суспільних наук АН УРСР “Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі” [48]. В останньому розділі “Розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури на західноукраїнських землях” подано доволі багатий, але однобічний, фактичний матеріал щодо становлення й розвитку мережі шкіл, технікумів

і вищих навчальних закладів. Проте розгляд питань, які були предметом дослідження, подавався відірвано від особливостей суспільно-політичного життя в регіоні, пов'язаних із гострою політичною боротьбою між радянським режимом і націоналістичним підпіллям.

Роль організатора “вирішення” національного питання в західних областях УРСР, яка відводилася Комуністичній партії СРСР, виразно простежується в працях В.Маланчука. Його робота “Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України)” [33] була своєрідним еталоном для радянських науковців, особливо ж для дослідників історії західноукраїнського регіону.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми як в історичному, так і в історико-культурологічному плані порушувалися в працях М.Грищенка [9; 10], С.Гутянського [11], О.Завадської [12], О.Кірсанової [14], Р.Ростікуса [39; 40], В.Шийчука [51; 52], Д.Щербини [55]. Безумовно, більшість їхніх висновків, витриманих у дусі марксистсько-ленінської методології, чітко окреслила їх апологетичну спрямованість.

Варто також виділити доволі вагомий доробок І.Кошарного у вивченні даної проблематики. Проте, висвітлюючи у своїх роботах “Культурні перетворення в західних областях УРСР” [18] та “У сузір'ї соціалістичної культури (1939–1958)” [19] здобутки культурного будівництва, він свідомо замовчував об'єктивні чинники й специфічні моменти розвитку західноукраїнського регіону, які значною мірою визначали становлення освітніх процесів та формування вчительського й викладацького корпусу приєднаних територій.

Слід відзначити й колективну працю “Розквіт народної освіти в західних областях України” [41], яка приурочена 40-річчю “возз'єднання” західноукраїнських земель з УРСР. В ній висвітлено основні напрямки формування нової системи освіти та середовища “робітничо-селянського” вчителства. Позначена особливою заполітизованістю, вона нагадувала швидше посібник для пропагандиста, аніж наукове дослідження.

Окрему групу праць радянських істориків присвячено ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західноукраїнського регіону [53; 54]. Тут потрібно зазначити, що нерідко статистичні дані щодо кількісного складу облікованих неписьмених і малописьмених осіб були малодостовірними, а кількісні показники суттєво завищувалися з метою швидкого, а головне, успішного звіту для вищих інстанцій.

Різні особливості та нюанси розвитку професійно-технічної освіти західних областей України розглядалися в працях Ю.Курносова та А.Бондар [24], Г.Терещенка [47], П.Челака [49] та інших. Характерно зазначити, що напрямок цих праць був статистично-ідеологічний, а не жорстко пропагандивний.

Серед дисертаційних праць, що торкаються теми нашого дослідження, треба назвати кандидатські дисертації Т.Белогурової [4], Л.Кисельової [17] П.Поустовського [37], підготовлені в руслі історико-компартиїної науки.

Друга половина 80-х років ознаменувала собою новий період у дослідженні окресленої проблеми, який характеризувався пошуком нових концептуальних підходів. Розширений доступ до архівних фондів, відкриття спецховищ бібліотек дозволили історикам більш повно відтворювати суперечливий і драматичний характер подій, які значною мірою вплинули на процес формування й діяльність педагогічної еліти регіону. З'явилися публікації, які стали початковою засадою критичного переосмислення сталінізму та спроби об'єктивного аналізу історичного розвитку України сталінської доби, у тому числі й західного регіону України. Проте окремі розробки рубежу 80–90-х рр. ХХ ст. характеризувалися крайньою радикальністю: надмірним негативізмом усього радянського, невиправданою ідеалізацією всього нового, яке з'являлося й було викли-

кане перехідним періодом історичної науки. Не можна не помітити й іншого: вітчизняна публіцистика сприймала все, що виходило з-під пера західних радянологів, як більш правдиве в порівнянні з оцінками вітчизняної історіографії.

Відновлення української державності зумовило появу нових підходів до оцінки повоєнного періоду. З'явився ряд досліджень узагальнюючого характеру [56; 57], в яких зроблена спроба поглянути на цей період в історії України з виключно нових науково-світоглядних позицій у контексті світового історичного процесу. Треба відзначити, що в працях В.Барана [1; 2], Я.Грицака [8], В.Литвина [29], М.Макари [31], С.Сворака [43–45], колективній монографії В.Кременя, Д.Табачника, В.Ткаченка [23] та інших робився певний акцент на висвітлення своєрідності суспільно-політичного життя в західноукраїнському регіоні в повоєнний період.

Ряд важливих сюжетів впровадження освітньої політики сталінської тоталітарної системи став предметом досліджень Ю.Шаповала [50], який на основі невідомих раніше документів і матеріалів проаналізував складний перебіг суспільно-політичних процесів в Україні у 20–50-х рр. ХХ ст. Автор наголосив на масовій русифікації освіти та тенденційності викладу матеріалу як учительським, так і викладацьким складом.

У тринадцятому томі 15-томного видання “Україна крізь віки” [3] В.Баран та В.Даниленко, аналізуючи значний фактичний матеріал, розкрили неоднозначність і суперечливість “соціалістичних реформ” у західноукраїнському регіоні, відзначили, що зрушення у сфері освіти, науки й культури відбувалися на тлі насильницької радянізації, масових репресій та депортацій, спрямованих на нейтралізацію патріотично налаштованої місцевої інтелігенції.

Монографія І.Біласа [6] детально розкриває механізм дії репресивно-каральних органів, спрямований на залякування та підпорядкування місцевої інтелектуальної еліти регіону, серед якої чільне місце займала педагогічна й наукова. Унікальність зазначеного дослідження в тому, що в другому томі сконцентровано документи партійно-державного керівництва, переважна більшість яких ще донедавна зберігалася в спецфондах.

Однією з перших спроб сучасної історіографії з нових позицій підійти до вивчення ролі західноукраїнської місцевої інтелігенції в суспільно-політичному житті регіону стала монографія О.Рубльова і Ю.Черченка [42]. Критичний підхід до історії розвитку західноукраїнського регіону дозволив авторам об'єктивно висвітлити всю суперечність процесу інтегрування регіону в єдину радянську систему. Аналізуючи численні факти, автори переконливо довели, що, зміцнюючи тоталітарну державу, сталінське керівництво свідомо спрямовувало удари проти національно свідомої західноукраїнської інтелігенції. Однак схематичність розкриття процесів, які відбувалися у сфері освіти, не відобразила повної картини того, що відбувалося.

Терміном “радянізація” суперечливий процес насадження тоталітарних політичних, економічних і соціальних структур окреслив у своїх дослідженнях В.Ковалюк [15; 16]. Він зазначав, що в західноукраїнському регіоні не лише копіювалося те, що відбувалося в СРСР у жакливі 20–30-ті роки ХХ ст., а проходили значно складніші процеси, пов'язані з протиборством двох ворогуючих сил – радянського тоталітарного режиму та націоналістичних сил ОУН і УПА. Деяко глибше процеси радянізації на початку суспільних перетворень у західних областях України проаналізовані в праці К.Кондратюка та С.Кондратюк [22].

Основні напрямки діяльності педагогічної і наукової еліти західноукраїнського регіону знайшли відображення в монографії і статтях Т.Марусик [34; 35]. Зокрема, у праці “Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.)” [34] розкрита участь окремих груп інтелігенції в суспільно-політичному житті краю. Один із розділів присвячений прагненням педагогічної і

наукової еліти не тільки зберегти кращі культурні надбання людства, а й передати їх молодому поколінню.

Розвитку народної освіти в західноукраїнському регіоні присвячено ряд наукових праць С.Сворака [43–45]. У них аналізуються місце й роль освітньо-виховної системи в суспільно-політичному житті краю в тогочасному часовому вимірі. У низці статей С.Сворака розкриває процеси політичної фільтрації вчителства регіону, які здебільшого завершувалися спланованими репресивними акціями. Уперше в українській історіографії автор приділив значну увагу освітній політиці націоналістичних організацій.

Прагнення висвітлити суспільно-політичний та культурний розвиток регіону через призму життя, діяльності й долі окремих особистостей зумовили появу публікації Ю.Сливки [46] та інших.

Новітнім явищем у процесі відродження незалежної України став необмежений доступ до історіографічної спадщини української діаспори. За часів радянської доби, коли об'єктивне і всебічне вивчення історичного минулого українського народу було практично неможливим, українські діаспорні вчені зробили значний внесок у висвітлення суспільно-політичного й культурного життя західноукраїнського регіону в умовах сталінського тоталітарного режиму.

На морально-ідеологічну зашореність радянської історіографії ще в 1957 р. звернув увагу професор Інституту вивчення СРСР Б.Крупницький [25, 26]. Автор зробив цілком слушний висновок: “Українські автори мали розглядати український історичний процес як підбудову до російського історичного процесу” [25, с.65].

На відміну від радянської наукової тенденційності, на Заході йшла активізація дослідження питань, пов'язаних з одним із найскладніших періодів в історії України – другої половини 40–50-х рр. ХХ ст. У працях А.Білинського [7], І.Коляски [20], Г.Костюка [22] та інших аналізуються процеси функціонування радянської системи в українському суспільстві, які значною мірою впливали на становище та діяльність національної еліти. Аналізуючи українську зарубіжну історіографію, не можна оминати увагою фундаментальні історіософські праці І.Лисяка-Рудницького [27; 28], в яких історик торкається проблем післявоєнного розвитку західноукраїнського регіону, його освіти й культури, в контексті історії України другої половини ХХ ст.

Незаперечні факти боротьби партійно-державного керівництва з українським націоналізмом у сфері культури в повоєнний період навів Д.Лобай у своїй праці “Непереможна Україна” [30].

Слід відзначити, що ряд досліджень західних авторів відзначається глибоким аналітизмом і скрупульозним вивченням опублікованих джерел. Проте з відомих причин вони значною мірою позбавлені архівних документів, що звузило їх науковий потенціал.

Підсумовуючи вищесказане, треба відзначити, що аналіз історіографічної бази даної проблематики дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, проблема становлення й розвитку радянської системи освіти на західноукраїнських землях у повоєнний період знайшла відображення в історичній літературі та узагальнюючих працях лише в контексті інших проблем, присвячених якійсь одній темі, або ж розглядалася в обмежених територіальних чи хронологічних рамках.

По-друге, у 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зріс інтерес до історії освітніх процесів, накреслені нові аспекти її вивчення, розширилися можливості використання нових документів, з'явився ряд публікацій.

По-третє, виходячи з наукової та пізнавальної значимості досліджуваної проблеми, назріла необхідність комплексного дослідження, в якому було б розкрито основні тенденції та характерні особливості становлення й розвитку нової системи освіти,

простежено еволюцію партійно-державної політики щодо освітньої галузі та відтворено реальну атмосферу, в якій перебувало західноукраїнське вчителство.

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 445 с.
2. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – 667 с.
3. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті роки). – В 15 т. – К.: Альтернатива, 1999. – Т.13. – 302 с. (“Україна кризь віки”).
4. Белогурова Т. Деятельность партийных организаций западных областей Украины по созданию советской системы образования (1939–1950 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ровно, 1970. – 20 с.
5. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950). – К.: Вид-во Київського держ. ун-ту, 1966. – 176 с.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: В 2-х кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн.2. – 688 с.
7. Білинський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955. – Мюнхен–Чикаго: Орлик, 1961. – 379 с.
8. Гришак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
9. Грищенко М. Народна освіта в західних областях УРСР. – К.: Рад. школа, 1968. – 80 с.
10. Грищенко М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. – К.: Вища школа, 1957. – 44 с.
11. Гутянський С. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 106 с.
12. Завадская О. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968. – 266 с.
13. Зубань А. Борьба Компартии Украины за развитие народної освіти та підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 232 с.
14. Кірсанова О. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. – К.: Наук. думка, 1981. – 221 с.
15. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №2–3. – С.1–17.
16. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – 336 с.
17. Киселева Л. Историография борьбы Коммунистической партии Советского Союза за культурные преобразования в западных областях УССР (1939–1958 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1977. – 18 с.
18. Кошарний І. Культурні перетворення в західних областях УРСР // У боротьбі за світлі ідеали комунізму. – Львів: Каменяр, 1970. – С.78–86.
19. Кошарний І. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958 рр.). – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1975. – 239 с.
20. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто: Peter Martin Assotiation, 1970. – 245 с.
21. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
22. Кондратюк К., Кондратюк С. Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939–1941) // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ. – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – Вип.3. – С.146–149.
23. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: Arc-Ukraine, 1996. – 778 с.
24. Курносов Ю., Бондар А. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР. – К.: Наук. думка, 1964. – 343 с.
25. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1957. – 120 с.
26. Кравченко В.О. Прокляті народом. – Харків: Прапор, 1979. – 77 с.
27. Лисяк-Рудницький І. Еволюція радянської України // Історичні есе. – К.: Генеза, 1994. – Т.2. – С.294–305.
28. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів: Меморіал, 1991. – 191 с.
29. Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення: 90-ті роки ХХ ст. – К.: Наук. думка, 2001. – 558 с.
30. Лобай Д. Непереможна Україна (факти про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні). – Вінніпег: Видання КУ Канади, 1950. – 240 с.
31. Макара М. Закарпатська Україна: Шлях до возз'єднання: досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 р.). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 160 с.

32. Маланчук В. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань, 1957. – 48 с.
33. Маланчук В. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України). – Л.: Книж.-журн. вид-во, 1963. – 696 с.
34. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.). – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
35. Марусик Т. Роль науково-педагогічної інтелігенції західних областей України у національному вихованні студентів (друга половина 40-х років – перша половина 50-х років XX ст.) // Проблеми національного виховання в системі неперервної освіти: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (17–19 листопада 1999 р.). – Чернівці: Рута, 1999. – С.124–128.
36. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967. – К.: Рад. школа, 1967. – 483 с.
37. Поустовский П.Г. Культурное строительство на Буковине. 1940–1950 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1954. – 21 с.
38. Романенко М.І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу. – Донецьк: Промінь, 1998. – 131 с.
39. Ростикус Р. Ідейно-виховна робота у вузах західних областей України // Наукові записки Чернівецького університету. Серія історичних наук. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1959. – Т.35. – С.49–58.
40. Ростикус Р. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях УРСР (1944–1955) // Чернівецький університет: Збірник наукових праць історичного факультету. 40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1957. – С.78–86.
41. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки радянської влади. – К.: Наук. думка, 1990. – 459 с.
42. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 349 с.
43. Сворац С. “Чистка” педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл західних областей України (1950–1951 рр.) // Наукові записки національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова. Історичні науки. – К.: Вид-во ун-ту ім. М.Драгоманова, 1999. – С.116–129.
44. Сворац С. Молодіжний націоналістичний рух у школах та вузах західних областей України (1944–1953 рр.) // Галичина. – 1998. – №1. – С.144–151.
45. Сворац С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія і етнополітика (1944–1964 рр.). – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 238 с.
46. Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1979) // Галичина. – Івано-Франківськ: Вид-во Плай, 2001. – Вип.5–6: На пошану проф. О.Карпенка. – С.11–20.
47. Терещенко Г. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні. – К.: Вища школа, 1974. – 160 с.
48. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній радянській державі. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 802 с.
49. Челак П. Підготовка кадрів робітників у західних областях УРСР в системі трудових резервів // Вісник Львівського державного університету. Серія історична. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – Вип.6. – С.33–39.
50. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 351 с.
51. Шийчук В. Допомога братніх народів СРСР у ліквідації економічної відсталості західних областей УРСР (1939–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1979. – №9. – С.109–118.
52. Шийчук В. Соціалістичне змагання в західних областях Української РСР (1939–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1978. – №4. – С.106–112.
53. Шпортенко О. Здобутки освіти дорослих на Україні // Радянська школа. – 1972. – №7. – С.29–35.
54. Шевченко Н. Боротьба за ліквідацію неписьменності і малописьменності та підвищення загальноосвітнього рівня жінок західних областей України (1945–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – №6. – С.105–112.
55. Щербина Д. Развитие народного образования на Буковине. – Черновцы: Изд-во Черновицкого госуд. ун-та, 1961. – 283 с.
56. Історія України: нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1996. – Т.2. – 494 с.
57. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.

The article reflects a research based on historic-graphical studing. Its done to discover main aspects and directions of educational politics during soviet regime as well as to show their influence on consciousness of population in Western Ukraine.

Key words: Sovietization, historic-graphical analysis, like minded, noncompetence, overidealization, western ukrainian region, Marks ideology, inteligtisia, educational processes, complex research.

УДК 394.268.3:398.3

ББК 63.3-7

Г.К. Кожоляно

ПОШАНУВАННЯ ПРЕДКІВ В УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ

У статті на основі комплексного порівняння археологічних та етнографічних матеріалів аналізується поховальна обрядовість українців Буковини. Опираючись на виявлені дані, показано форми й типи поховань. Окреслено систему ритуально-похоронних обрядів, її особливості й головні складові обрядодій. Відтворені уявлення і віра буковинських українців у потойбічний світ.

Ключові слова: українці Буковини, поховання, поховальні обряди, душа.

Віддавна в українців було розвинуте високе почуття поваги й пошанування до тих, хто відійшов у вічність. І стосувалося це не тільки осіб своєї сім'ї чи роду, але й сусідів, односельців, а то й чужинців, доля яких закинула в силу різних обставин далеко від рідної домівки.

У давні дохристиянські часи існували різні форми поховань небіжчиків: трупоспалення (кремація) поза місцем проживання і поза місцем поховання; трупоспалення біля місця поховання або в місці поміщення залишків людини від трупоспалення та поховання людей в могильній ямі – трупопокладання (інгумація). У науковій і, особливо, публіцистично-теологічній літературі існувала поширена думка, що власне трупопокладання з'явилося на українських теренах лише з приходом християнства. Проте археологічні спостереження, проведені в кінці XX – на початку XXI ст., засвідчують, що поховання тіла померлої людини в могильних ямах зустрічалося на терені Буковини задовго до християнської доби. Такі матеріали містяться в дослідженні археологом Б.Тимощуком Добринівського городища, яке відноситься до кінця I тис. і характеризує дохристиянський культ поховань із трупопокладанням [11, с.122–123].

На Добринівському городищі у великій громадській будівлі, в розширеній донизу ямі, виявлено скелет людини старшого віку, який лежав обличчям донизу. Вперемішку з кістками було виявлено шматки кераміки, камінці, шматки кісток тварин, що вказує на засипання тіла померлого наявним поряд матеріалом культурного походження (сліди культурного шару землі).

Таке поховання є свідченням культу предків, який особливо розвинувся в наступні історичні епохи.

Б.Тимощуком був досліджений також курганний могильник (IX ст.) біля села Горішні Ширівці Прутсько-Дністровського межиріччя, де виявлено ряд могил із трупопокладанням у неглибоких прямокутних ямах і дубових домовинах [10, с.93–94].

Інший буковинський археолог С.Пивоваров на матеріалах археологічних досліджень буковинських могильних захоронень виділяє сім типів поховань:

- Ямні поховання. Здійснювались у ямах різної глибини за орієнтацією схід–захід. Померлого ховали у випростаному положенні з руками, схрещеними на грудях. У могилах цього типу виявлені й особисті речі (прикраси, деталі одягу), фрагменти кераміки, попіл. Такі поховання були непоодинокими, оскільки вдалося виявити їх і в інших селах Буковини (Перебиківцях, Ленківцях, Кіцмані, Малятинцях, Чорнівці та ін.).
- Поховання в кам'яних костницях (видовбані з каменю-піщаника костниці вмщували тіла покійників). Такі костниці з кістками людей виявлені в с. Вікно, Василів.
- Саркофагові кам'яні поховання (с. Чуньків, Василів).
- Кам'яні курганні насипи з ямними захороненнями (с. Дністрівка).
- Грунтові ямні поховання в кам'яних колах-кромлехах (с. Василів).
- Підплитові поховання (с. Оселівка, Чуньків, Кулішівка, Ярівка, Онут, Бузовиця та ін.).

- Поховання з кам'яними “подушками”. У цих могильниках голова небіжчика лежала на плоскому камені або керамічній плитці (с. Василів, Ленківці) [5, с.35–42].

Проте найбільш практикованим у давні часи було поховання через трупоспалення. На це вказують археологічні спостереження українських учених. Серед більшості розкопаних курганних могильників на рівні землі знаходилися залишки великого вогнища. Саме трупоспалення відбувалося поза межами могильника. У могильниках стояли горшки зі спаленими кістками. Зустрічалися також і безкурганні поховання, коли спалені кістки знаходились у насипу, на горизонті або в поглибленні могильника. Прикладом курганних поховань із трупоспаленням можуть служити досліджені Б.Тимощуком два кургани поблизу села Чепониси, що на буковинській Хотинщині [11, с.94–95; 9, с.230].

Безкурганні ямні поховання з кремацією тіла покійника поза межами поховання виявлені в районі Верхнього Пруту в селі Ревне на Кіцманщині. Б.Тимощуком, І.Русановою, Л.Михайлиною обстежено більш ніж півсотні ямних безкурганних поховань. Виявлено общинне місце спалення небіжчиків і культове місце. Разом із кремаційним матеріалом до ям потрапляли залишки поховального вогнища, перепалене вугілля, каміння.

На основі власних археологічних досліджень і вивчення досліджень інших українських археологів у різних регіонах України Б.Тимощук спробував змалювати картину давнього дохристиянського поховального обряду, яка, на нашу думку, досить повно характеризує давню українську поховальну обрядовість: “Мертвих спалювали на відкритому повітрі, іноді у спеціально влаштованих для цього печях...”

Про культовий характер поганських курганів свідчать такі археологічні ознаки:

Наявність під курганом поховального майданчика, влаштованого на давній поверхні землі або на земляній підсипці. Цей майданчик звичайно обпалений чи підмазаний глиною, на ньому лежать залишки жертвоприношень: кістки тварин, уламки глиняного посуду, різноманітні предмети часто зі слідами вогню.

Місце поховання відгороджувалось, як і поганські святилища, сакральними межами, які відокремлювали царство життя і смерті. Ці межі влаштовувалися у вигляді кільцевих рівчаків, заповнених вуглекислою землею, кам'яних кілець, кільцевого шару золи і вугілля, іноді у вигляді огорожі зі стовпів і покладених між ними горизонтальних колод тощо.

Наявність на вершині кургану або його схилах слідів вогню, залишків поминальних трапез та інших слідів ритуальних дій (кісток тварин, уламків посуду)” [12, с.114–115].

Обряд поховання супроводжувався поминальним бенкетом, а в багатьох випадках іграми, які в давніх писемних джерелах згадуються як “тризна” [6, с.41], щоб відігнати злих духів. Залишки бенкетів на могилах могли ховати в жертвних ямах, які зустрічаються на могильниках. Ці культові дії свідчать про те, що поховання були своєрідними святилищами, де віруючі могли зустрітися з духами предків, влаштувати в їхню честь жертвні бенкети. На завершення обряду тіло піддавали вогню (кремації). На місці поховання висипали високу могилу.

З прийняттям християнства обряд трупоспалення був замінений похованням тіла покійника на цвинтарі. Але ставлення до давніх курганів залишилося непорушним – це священні місця.

Ще донедавна майже по всій Україні можна було бачити безліч таких язичницьких поховань. У народі ці місця вважалися священними. Їх намагалися обходити стороною, не чіпати, а тим більше розкопувати чи розорювати. Але радянська доба внесла певні корективи у ставлення до давніх могил. Через намагання розширити посівні площі для ведення сільськогосподарських робіт деякі господарники з колгоспів і

радгоспів зазіхнули й на народні святині. У другій половині ХХ ст. більшість курганів було розорано.

Шанобливе ставлення до пращурів, що в науковій термінології має назву “культ предків”, віддавна мало високоморальні риси традиційності. Однією з таких форм була незаперечна повага до небіжчика.

Місцями для поховань у давні часи були пагорби, місцини на стику рівчаків і річок на околицях поселень, біля шляхів або на місці їх перетинів і біля культових споруд чи гаїв. При цьому намагалися уникнути сусідства з розважальними або громадськими закладами. Для надання могилам більшого зв'язку з природою, що для давніх жителів України мало дуже важливе значення, та затишку на цвинтарях висаджували певні породи дерев – залежно від місцевих природних умов. На Буковині це верба, калина, бузок, зрідка культурні дерева – груша чи слива. В інших частинах українських земель мало місце більш широке використання порід дерев, які росли в регіоні. Так, наприклад, на Поліссі висаджували сосну, ялину, акацію, калину, вербу, березу [8, с.120].

На могилах висаджували також вічнозелений барвінок, який щільним килимом накривав могили.

Відомо, що в давні часи на місцях поховань висаджували дуби. Вважається, що саме це є більш ритуальним: у дубових гаях давні мешканці Буковини влаштовували різноманітні капища-святилища, справляли жертвоприношення, з дуба виготовляли скульптури давньоукраїнських богів – Перуна, Світовиди й ін. Дуб символізував довголіття і безсмертя. Його заборонено було використовувати для господарських потреб. Лише в новий і особливо в новітній час ця традиція стала порушуватись.

Археологічні матеріали засвідчують, що захоронення велося за певними нормами. Так, тіло покійника вкладали в яму головою на захід. Цей звичай існує й дотепер. За нормами звичаєвого права, на загальному для всіх померлих природною смертю цвинтарях заборонялося хоронити небіжчиків, котрі померли “неприродною смертю”, тобто тих, хто наклав на себе руки (повішалників або утоплеників), а також убивць, розпутників тощо. Для них могили влаштовувалися поза межами цвинтаря або в окремому його кутку. Звичаєве право й народна мораль змушували людей жити за законами громади.

Місце поховання позначалося насипаним курганчиком і камінним або дерев'яним стовпом, який, як правило, накривали невеликим двосхилим дашком, або відгороджували могилу спеціальними зрубними огорожами. Їх виготовляли з міцних порід дерева, найчастіше з дуба. Обтесані з чотирьох боків бруси закріплювали на кінцях “в замок”, щоб огорожа могили утримувалася довгий час. Подібна форма в'язки кутів зустрічалась у спорудженні давніх жителів, які зводилися на Буковині, особливо в гірській зоні, ще до середини ХХ ст. Подібна техніка зарубок практикувалась і при спорудженні культових споруд уже в часи християнства, а також її можна побачити й на залишках Золотих воріт у Києві на Золотоворітському майдані.

Щодо встановлення христів на могилах, то вони з'явилися в пізніші часи, коли християнство стало пануючою релігією на всій території України. А це відбулося на Буковині десь у середині XVII сторіччя (хоча на Буковинській Гуцульщині хрести утверджуються як поховальні знаки на могилах лише в ХІХ ст.).

Кількість зарубів залежала від товщини брусів. Це переважно два-три вінці. Поховання із заруби в другій половині ХХ ст. зустрічалися ще в Карпатах і на Поліссі [8, с.121].

Цвинтарі, як правило, огороджували тином або обсаджували деревами (переважно вербою). На них заборонялося випасати худобу, організовувати веселі заборони, вирубувати для опалення або інших господарських потреб дерева. За нормами звичаєвого права обов'язковим було знімання головного убору для чоловіків, які проходили

повз цвинтар або заходили на його територію. У такий спосіб віддавалася шана небіжчикам, виказувалося шанобливе ставлення до предків.

Життя людини на землі має свій початок і кінець. Чим більше прожито літ, тим ясніше людина починає усвідомлювати, що вона на цьому світі тимчасовий гість. Люди старшого віку намагалися заздалегідь підготувати на смерть одяг (часто зберігали ще одяг молодих літ). Під час етнографічної експедиції на Сторожинеччину (село Михальча) на запитання, для чого ви завчасно приготували труну, ми отримали від 70-літньої жінки таку відповідь: “Якщо прийде смертна година, то близькі не будуть мати клопоту, та і свою майбутню оселю я вибрала і підготувала сама...” [3, с.8].

При виготовленні труни рідні й близькі не мали права брати в цьому участь, оскільки вважалося, що в такий спосіб вони посприяють швидшому відходу рідної їм людини в інший світ.

Під час зберігання на горищі хати труна мала бути наповнена якимось збіжжям або одягом для майбутнього небіжчика та похоронними рушниками.

У народній буковинській пісні “Браття мої, браття, горівочка п’ється” є такі слова:

*Якби знав я, браття, що буду вмирати,
Сказав би я, браття, явора зрубати.*

*Сказав би я, браття, явора зрубати,
Явора зрубати, труну збудувати.*

*Лежала та труна сім років та й годину,
А на восьмий рочок вна заговорила.*

*– Альбо мене спалить, альбо порубайте,
Альбо ви зі мною тіло поховайте [4, с.285].*

Ці пісенні рядки засвідчують, що й у фольклорну творчість українців Буковини ввійшли відомості про виготовлення трун завчасно й про їх довготривале зберігання на випадок смерті.

Досить поважно ставилися на Буковині до останнього заповіту людини, яка помирала. Громадою села суворо регламентувалося його виконання. Переважно це стосувалося того, як, де та біля кого поховати, які страви й напої подавати на поховальну трапезу, яким чином розпорядитися майном тощо. Вважалося, що невиконання останнього заповіту людини може призвести до біди. Крім цього, особи, які не виконали останнього заповіту небіжчика, наражалися на громадський осуд, зневагу.

Ціла система ритуально-похоронних обрядів мала в собі позитивні елементи народної моралі. У буковинських селах, якщо тяжко хворіла людина, про це відразу сповіщали родину й інших односельців. Відповідно, знову ж таки за нормами звичаєвого права та за традицією, переважно однолітки, сусіди, родичі й друзі навіть із віддалених поселень мали за обов’язок прийти до людини, яка важко хворіла, на так зване прощення. Вважалося, що людина, яка відходить із життя, має очиститися від можливих гріхів і пробачити якісь недобрі вчинки, які були зроблені іншою людиною щодо неї. Це була високогуманна людська акція прощення і зняття всього злого у відносинах між людьми.

Зрозуміло, що в процесі життєвих стосунків незаслужено завдана моральна травма сприймалася як тяжкий гріх, відповідно, поряд із церковним сповіданням у новітній час, від давнини збереглося майже до наших днів спокутування недобрих справ і думок каяттям і вибаченням.

Приходячи до важкохворої людини на прощення, один одному казав: “Прошу у тебе прощення, якщо я согрішив (согрішила) перед тобою”. – “Я вібачаю тобі, – відпо-

відав хворий, – але й ти прости мене, може, і я согрішив перед тобою чи злим словом, необдуманим вчинком”. Далі кожен окремо тричі говорив: “Прощаю! Най Бог простить!”. Обов’язковим у кінці прощення було цілування.

Результатом прощення було зняття психологічного навантаження як у хворої людини, так і в того, хто прийшов на прощення. Ця високогуманна дія похоронної обрядовості на психологічному ґрунті полегшувала болі, давала можливість згладити конфлікти, для живих це був стимул додаткового самоочищення, такий звичай сприяв зміцненню громади. І сьогодні можна часто почути при конфліктах і сварках вислів “Я тобі цього до смерті не прощу!”. Проходили дні й роки, приходив час відходу й кожен повинен був проститися з помираючою людиною. Цей вислів, як бачимо, має у своїй основі закладений код, що на смерть людина повинна піти прощеною.

Видатний український вчений-філософ, письменник, зачинатель нової української літератури Григорій Сковорода в поетичній збірці “Сад божественних пісень”, яка охопила його поетичні твори 1753–1785 рр., писав:

*Знаю, що смерть – як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона!*

*Байдуже смерті мужик то чи цар, –
Все пожере, як солону пожар.*

Хто ж бо зневажить страшну її сталь?

Той, в кого совість, як чистий кришталь [7, с.23].

У цих віршованих рядках видатного українського мислителя міститься аксіома про невідворотність смерті кожної людини й висловлено думку про сенс життя – чесно й совісно прожиті роки.

Людина відійшла з життя. Ця подія завжди сумна й болісна для рідних і односельців. Тому було святим обов’язком прийти на прощання з небіжчиком, полегшити горе рідним, провести його в останню путь.

На Буковині, як і в інших регіонах України, в день похорону, як правило, відмінялися будь-які громадські роботи, розважальні заходи. У поховальній траурній церемонії в давні часи, включно до середини ХХ ст., повинні були брати участь усі мешканці села. Якщо хтось у сусідній хаті чи по шляху руху траурної процесії лежав хворий, то намагався встати й вийти до воріт. Навіть дітей, які лежали ще в колисці, виносили на вулицю. Тобто всі повинні були провести небіжчика в останню путь. Домовину з тілом покійника переважно несли на руках або у спеціальному пристрої – ношах. При русі похоронної процесії робилися зупинки на перехрестях доріг, перед мостами в місцях, так чи інакше пов’язаних із прижиттєвими діями небіжчика. При цьому було прийнято розкидати дрібні монети. Остання обрядодія символізувала викуп небіжчика від нечистих сил, які могли чатувати під мостами чи на роздоріжжях.

В українців Буковини були особливості поховальної обрядовості для окремих вікових і професійних станів, незважаючи на загальну спільність.

Якщо помирала дівчина чи хлопець, їх ховали за спеціальним сценарієм, з так званним весільним обрядом, що означало відтворення елементів весільного циклу. Небіжчицю наряджали в біле шлюбне вбрання, на голову одягали весільний вінок. В узголів’я клали живі квіти, поруч – перстень і хустину, якщо ховали хлопця, то – лольку або мундштук із цигаркою, пляшечку вина чи горілки, тобто те, “що він міг уживати як парубок” [3, с.12].

Дерев’яну домовину оббивали чорною тканиною, а зверху застеляли білим полотнищем, краї якого підрізали. Живі квіти при опусканні труни в могилу замінювали на висушені стебла васильку. Труну до цвинтаря несли обов’язково на руках шестеро хлопців у чорному одязі, які через певну відстань мінялися на нових. Рукави в хлопців були перев’язані чорними, а в селах Верхнього Буковинського Попруття і жовтими стрічками. Ними, як і рушничками-ширінками, пов’язували, за весільним

звичаєм, мовби весільних сватів. Інші хлопці та дівчата, які брали участь у похоронній церемонії, мали на руках білі хустинки. В українців білий колір символізує незайманість дівчини, чорний – журбу, а жовтий – розлуку.

Дівчата до похоронної церемонії готували два великих вінки, а на Буковинській Гуцульщині хлопці готували ще й весільне деревце-гільце, які несли попереду домовини під час похорону.

Четверо дівчат із білими хустинками на рукавах несли прикрите вишитим рушником віко труни, дівочий вінок і калач.

Мати дівчини під час виносу домовини з тілом дочки з хати та під час ходу процесії до цвинтаря голосила:

*Ой моя дитиночко,
Ой що ж то діється,
Куди ж ти спорядилася,
Ой не думала я про таке сумне весіллячко...
...Ой моя донечко!
Яке ж твоє весілля сумне!
Звідки ж тебе виглядати і
Коли ти вернешся додому?*

Для хлопця був дещо інший зміст голосінь:

*Чому ти не встаси
Та не скажеш словечка?
Ой устань, Іванку, устань –
Заговори хоч одне словечко!
На тебе чекає любя Марійка,
З нею ти мав йти під вінець.
Куди ти зібрався?
Який ти фаний лежиш [2, с.380].*

У давні часи присутні, співчуваючи батькам, упівголоса приспівували сумну прощальну пісню. Етнограф В.Скуратівський зафіксував на Поліссі у 80-х рр. ХХ ст. давній кількоголосий кант – “Пісню про смерть”, яка в XVII сторіччі була дуже поширена серед українців:

*Кажуть люди, що я вмру,
А я хочу жити:
Скільки б жити на землі,
А умерти треба.
Зосталося срібло-злото,
Дорогії шати,
Їх не можна із собою
На той світ забрати... [8, с.127].*

У похоронних голосіннях (плачах) містилося скорочене й спрощене відображення уявлень людини про світ. Людина голосила, щоб не тримати весь жаль і біль утрати в собі, вона ніби ділилася своїм горем із людьми, пробуджуючи в них співчуття до себе, розуміння важкої ситуації тощо.

Голосіння як важливий елемент похоронного обряду було виявом почуття страху перед мертвим тілом, проте в голосіннях відображалася також любов до померлого й жаль із приводу його смерті. Ніжні епітети, позитивні характеристики, які звучали на адресу померлого, були не лише способом його задобрення, а й справжнім виявом горя:

*Василино моя дорога,
Василино моя золота,
Зозулько моя тишина,
Радість моя одна!*

*Моя донечко,
Моя радосте,
Моя правдочко,
Ой ти моя гарнесенька,
Моя дорогесенька... [2, с.379].*

Способи виконання голосінь були різними: промовляння, спів, стогін, вигук, схлипування, ридання, речитатив. З їх допомогою передається драматичність події, духовне збудження і хвилювання. Усе це мимоволі передається присутнім і вони теж включалися в похоронну журбу (плакали, схлипували, промовляли заспокійливі слова до голосільниці тощо).

Голосільниці часто нахилялись і припадали до столу, лави чи домовини. Це припадання означало долучення до нового дому померлого (домовини) або до предметів, на яких небіжчик перебуває в хаті перед похованням.

Давні українці вірили, що стіл чи скриня, яка могла служити столом (таке використання скрині часто зустрічалося на Буковинській Гуцульщині та в Буковинському Передгір'ї) – це місце перебування жертви. Стіл у християнські часи став тотожний церковному престолу. І тут ми маємо ще один приклад використання християнською вірою давнього дохристиянського символу стола – місця жертви.

На Буковині, як і в ряді інших регіонів України (Українське Прикарпаття, Гуцульщина), бокові дошки й ніжки стола, стінки й віко скрині різьбили зображеннями символів дохристиянських богів – солярними знаками, геометричним і рослинним орнаментами.

Зразу ж із настанням смерті небіжчика переважно вкладали лежати на сакральному місці – столі, де відбувалися ритуали з їжею під час свят і де щоденно знаходилась їжа. У давні часи, а подекуди й у наш час, після опускання померлого в могилу над його тілом або поряд ставлять стіл і їдять поминальні страви. Відповідно в уявленні давніх українців перебування за столом або на столі означало перемогу життя над смертю.

Буковинці вірили, що зі смертю людини душа залишає тіло. Тобто існувало уявлення, що душа – нематеріальний дух, який продовжує жити окремо від тіла. Анімістичні вірування властиві багатьом народам світу. Не виняток і українці. У них із духом-душею пов'язані різноманітні обряди й вірування. Вважалося, що душа може відвідувати оселю, нагадуючи цим самим, що заповіти померлого не виконано, про нього забули, не пам'ятають, чи близька родина не дотримується своїх обіцянок стосовно небіжчика.

Хоча ще до недавнього часу існування душі в людини вважалося фантастикою, але останнім часом у багатьох країнах світу проведено певні наукові спостереження і дослідження, які примушують задуматися про можливість існування душі в людини. Як відзначає в праці “Покуть” В.Скуратівський, “шведські вчені незаперечно довели: в період, коли зупиняється людське життя, загальна вага тіла одразу ж легшає на 400 грамів. Цей феномен, підтверджений великою кількістю дослідів, поки що не отримав наукового обґрунтування, але дехто з вчених схильний вважати природним існування відходу душі, котра продовжує жити в позаземній цивілізації” [8, с.128].

Душа буковинцям уявлялась як дихання. У той час, коли людина помирає і робить глибокий видих, вважалося, що її душа покидає тіло.

Переважна частина обрядодій, які здійснювались у похоронному обряді, мала на меті якнайшвидше переправлення душі померлого в потойбічний світ – світ предків, світ мертвих.

Вважалося, що душа дуже неохоче віддаляється від тіла покійника. Вона перебуває поблизу до похорону й навіть після похорону може повернутися до хати. Для

полегшення зв'язку душі з тілом у ногах домовини робили невеликий чотирикутний отвір – “трунове віконце”.

Разом із тим похоронні обрядодії мали запобігти шкідливому впливу душі небіжчика на його родичів, бо вважалося, що вона могла мститися їм за якісь чвари й конфлікти, що мали місце при житті.

Власне саме з душею і пов'язані обряди взаємозв'язків із покійником, за допомогою яких наші пращури вшановували культ предків – зберігали довгу й тривку пам'ять про дорогу їм людину.

У давні дохристиянські часи під час похорону на могилі справлялася тризна – давній український жертвний обід. Основною жертвною стравою було коливо з відвареної пшеничної або ячмінної крупи. Така страва вважалась їжею покійників.

Під час тризни вживали хмільний медовий напій. Відповідно, в процесі обіду жалоба по покійному переходила в радість життя тих, хто залишився жити. Тобто тризна була межею, за якою рідні відмежовувалися від смерті, що навідала їх родину. Подібне трапезування мало місце й в інших регіонах України в кінці XIX – на початку XX ст. Відповідно з цього приводу історик М.Грушевський писав: “Поминальна відправа не оберталась в межах самого голосіння, а переходила до різних пісень “сатанинських”, себто, передхристиянського характеру, і сумна частина поминок перемінялась в забаву, яка періодично відновляла похоронну тризну” [1, с.180].

У XIX ст. у селах Буковинського Передгір'я і Верхнього Буковинського Попруття на другий день після похорону родина померлого й сусіди збиралися на “пару” – поминальний обід без свічок і калачів. На кінець XX ст. обряд збиратися на “пару” ще зберігся в декількох селах Кіцманщини (Суховерхів, Малятинці) [3, с.12].

На сьогодні в буковинців збереглося небагато форм ушанування померлих. У першу чергу це так звані проводи, які припадають на Великодній день або перший після Великодня тиждень (Провідна неділя, Провідний понеділок). У кожному селі в один із визначених днів збираються родинами на цвинтарях і поминають тих, хто відійшов із життя.

Цей обряд у значній мірі в наш час перейнятий християнством і, відповідно, продовжує мати загальне визнання, незважаючи на те, що проти нього у другій половині XX ст. (до 1992 року) велася жорстока боротьба з боку соціалістичної держави, ідеологія якої не визнавала духовних начал у житті людини. Непоодинокими в Україні були випадки, коли радянські органи влади забороняли й розганяли поминки [8, с.128–129].

У давні дохристиянські часи й навіть у період двовір'я (X – XIX ст.) в Україні існували чотири важливі поминальні дні, які в одних регіонах називали Дідами, в інших – Пам'яттю дідів, Вечерею для дідів.

З обрядами Дідів пов'язана традиційна шаноба до пращурів. Їх справляли кожної пори року. Зимові Діди припадали на Масницю – другий тиждень перед Великим постом (20 лютого на Парфенія), весняні – на Великдень або на другий після Великодня (сучасні проводи), літні – в останню п'ятницю та суботу перед Зеленими святами й осінні – на кінцеву п'ятницю та суботу перед пилипівськими запусками. Крім того, були й інші свята, коли вшановували предків, – Різдво-Коляда, Русалії, літнього Спаса та ін.

У ці дні, як правило, не брали шлюбів і не організували будь-яких розваг. Напередодні господня повинна була приготувати обрядові страви.

Під час святкових поминань усі дорослі члени громади повинні були зібратися на могилах померлих родичів і влаштувати в їх пам'ять обід і дарування калачів, писанок сусідам і гостям з інших сіл, які перебували на цвинтарі. Увечері родина сідала до столу й згадувала поіменно тих, хто відійшов, відтворюючи в такий спосіб пам'ять про свій родовід. Неодмінним елементом обіду-вечері було приготування колива, яке клали в кутку на покуть, щоб духи дідів повечеряли.

У різних районах Буковини під час поминань у Зелену неділю, а в окремих селах Буковинського Передгір'я (Кам'яна, Михальча, Бросківці) на літнього Спаса в передобідню пору до могил приходять багато людей. Приїздять рідні та близькі з міст і сусідніх сіл на “розмову з покійниками”.

Могили застеляють скатертиною або рушниками й викладають поминальну їжу. Найближчі родичі – дружина, мати або сестра покійного, схилившись над могилою, починали розповідь-розмову: в речитативній формі переповідали новини, які відбулися протягом року в родині. Розповідь велася про успіхи й невдачі дітей, якщо це зверталася мати до померлого чоловіка, як їм мається на цьому світі, як живуть друзі, ровесники померлого тощо. Після цього відбувається тризний обід із частуванням і даруванням калачів зі свічкою.

Як багато в цих поминаннях співчуття, якоїсь непоясненої глибинності й доброти, щирості й поваги до людської пам'яті, до пам'яті предків і тих, хто недавно покинув оточуючий нас світ.

Обряд цей дійшов до нас ще з прадавніх, язичницьких часів, але він живе й досі поруч із християнськими поминальними днями. У ньому відсутня будь-яка церковна обрядодія – це суто народна поминальна форма, освячення пам'яті далеких і близьких предків.

В останні десятиріччя XX ст. і на початку XXI ст. усе частіше можна побачити на цвинтарі й під час поминальних днів християнських священиків, які на запрошення людей освячують могили померлих, що засвідчує чергове накладання і поєднання давніх і християнських пошанувань пам'яті предків.

Пошанування предків в українців завжди було позначено високим рівнем моралі. На жаль, протягом останніх десятиліть минулого століття ця високогуманна традиційність значною мірою нівелювалася... Загальновідомо, що там, де ігнорується і знищується національна специфіка, національна свідомість, там неодмінно виникає хвороба бездуховності.

Придивімося уважніше до сучасних місць поховання. У давні часи це були затишні, найдоглянутіші місця. Що можна побачити нині? Навколо багатьох цвинтарів відсутня загорожа, навіть у Чернівцях на одному з центральних міських кладовищ, що знаходиться біля вул. Руської, огорожа вже кілька років поламана, безліч могил позаростало бур'янами, лежать долі безіменні хрести. Як стало відомо в кінці 2006 р. із конфлікту серед працівників цього кладовища з директором, має місце перепродування місць безіменних могил під нові поховання, що знівечує при цьому попередні останки. Та що говорити про безіменні. Дичавіють надгробки навіть при живих родичах. Часті випадки, коли рідні діти роками не приїздять до своїх батьків, дідусів... Не кажу вже про те, чи багато з наших сучасників знає, де поховані його прадіди чи прапрадіди?

Неповагу до місць поховання відчуваємо й з боку офіційних інституцій. Згадаймо, як не так давно по-блужнійському зносили за вказівкою місцевих органів радянської влади давні цвинтарі... У 60-х роках минулого століття було знесено міський цвинтар на вул. Червоноармійській у Чернівцях у районі тролейбусного депо. Лише невелика частина могил була перевезена на інше кладовище, а більшість могил було зсунено бульдозерами, вивезено на смітник або утрамбовано на місці. Я був особисто свідком цього явища. Часто думається, чи мешканцям житлових будинків на вул. Червоноармійській не сняться вночі понівечені останки похованих, і чи не бродять їхні душі вночі по помешканнях, оскільки ці будинки побудовані на кістках небіжчиків? Таких прикладів можна навести ще багато як із нашого краю, так і з інших міст України (Харкова, Івано-Франківська, Коломиї, Борисполя, Львова та ін.).

Знущання над людською пам'яттю майже в усі часи суворо засуджувалося. Святотатство, пов'язане з оскверненням могил, вважалося найбільшим злочином і його осуджували норми звичаєвого права та всі законодавчі акти цивілізованих народів.

Не є відкриттям, що коли в суспільстві зневажені й поганьблені моральні норми, нищаться звичаєві традиції, в занедбаному стані культурні святині, що є національним досягненням багатьох поколінь, то якими б не були закони, вони будуть недієздатними. Як результат, маємо в наші дні моральну деградацію і в інших сферах духовності. Особливу турботу й занепокоєння викликає підростаюче покоління, яке залишилося без історичної пам'яті. Ще в другій половині минулого століття один із визначних діячів українського народу – філософ, етнограф, мовознавець Володимир Шаєн відзначив: “Народ без історії є історичним безбатченком. Він затрачує основу своєї національної свідомості. Ми втратили її найважливішу частину” [13, с.476].

Неналежне ставлення до своїх предків відгукується і на живих – жорстоким ставленням до рідних і близьких, усезростаючою злочинністю, відмовою від родинних обов'язків, коли діти позбуваються своїх батьків, віддають їх у будинки перестарілих, що в нашій країні рівнозначно найгіршому гатунку богодільні. З іншого боку, при здорових і повноцінних батьках діти часто живуть у сирітських будинках. Усе це і є результатом родовідного безпам'ятства та бездуховності, національного нігілізму в значній частині суспільства вже майже 16 років незалежної України.

1. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – Т.1.
2. Кожоляк Г. Етнографія Буковини. – Чернівці, 2001. – Т.2.
3. Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (зберігаються в етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин (МЄВ ЧНУ).
4. Пісні Буковини. – К., 1990.
5. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра. – Чернівці, 2001.
6. Повість минулих літ. – Т.1.
7. Сковорода Г. Сад пісень. – К., 1983.
8. Скуратівський В. Покуть. – К., 1992.
9. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
10. Тимошук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969.
11. Тимошук Б. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К., 1976.
12. Тимошук Б. Східні слов'яни VII – X ст. – Чернівці, 1999.
13. Шаєн В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. – Т.1.

In the article on the basis of the complex comparison of the archeological and ethnographical materials the burial ceremony of the Ukrainians of Bukovyna is analysed. On the basis of the discovered facts the forms and types of burials are shown. The system of the ritual-burial ceremonies, its peculiarities and the main components of the ceremonial actions are outlined. The idea and belief of the Ukrainians in the next world is shown.

Key words: the Ukrainians of Bukovyna, burial, burial ceremony, soul.

УДК 9(902)+904 “XII–XIV”

ББК 63.4

І.П. Возний

**ЗАБУДОВА, ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПОБУТ ДАВНЬОРУСЬКОГО
СЕЛА СИРЕТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ У XII – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XIII ст.**

Стаття відображає характер забудови східнослов'янських поселень північно-буковинського Сирето-Дністровського межиріччя. Автор, учасник і голова експедиції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, проводить аналіз виконаних решток, знайдених під час тривалих археологічних розвідок, досліджує стратиграфію, топографію розкопаних сіл доби XII – XIII ст.

Ключові слова: археологія, східнослов'янське поселення, Пруто-Сиретське межиріччя, Північна Буковина, Русь.

Важливою категорією давньоруських археологічних пам'яток, матеріали яких дозволяють повніше охарактеризувати специфіку общини, побут населення, є неукріплені поселення, оскільки на них проживала основна маса сільського населення Давньої Русі. Значення села в соціально-економічному розвитку держави зумовлюється його місцем у становленні та розвитку феодальних відносин. Історія сільських поселень середньовіччя нерозривно пов'язана з історією селян як соціального стану. Середньовічне село було головним джерелом людських ресурсів. Як відзначав Ф.Бродель, навіть у XV – XVIII ст. “світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90% людей жили плодами землі, і тільки ними” [3, с.60]. Саме тут мешкав основний прошарок середньовічного суспільства – селянство, а його праця забезпечувала отримання додаткового продукту [21, с.3]. Тому можна погодитися з думкою М.М.Вороніна про те, що в ряді проблем економічної історії феодалізму проблема сільського поселення і його еволюції якщо не є центральною, та все ж торкається суттєвого боку феодальної економіки [8, с.7]. Вагоме наукове значення вивчення села Давньої Русі неодноразово підкреслювалось багатьма дослідниками [10, с.10–27; 13, с.97–99; 27; 37, с.51–56].

Проблема історії давньоруського села все ще належить до числа недостатньо розроблених. До недавнього часу вона досліджувалась в основному за писемними джерелами. Села згадуються уже в X ст. в угодах русів із греками, “Повісті минулих літ”, літописах, але ці повідомлення стосуються, в основному, побуту сільського населення, його правового становища [19, с.169; 22; 23, с.277].

Засвідчена писемними пам'ятками також наявність на Русі до-монгольського часу невеликих поселень у кілька дворів [18, с.108].

На думку М.М.Вороніна, село потрапляє на сторінки літописів в особливих випадках, коли його спалюють або грабують феодалі в міжусобній війні або коли в місцевості трапляється засуха “мор велик” тощо [8, с.10].

В основному інформація стосовно господарства сільського населення в писемних джерелах давньоруського часу вичерпується. Фрагментарність останньої, яка б стосувалася історії давньоруського села, значно збіднювала можливості досліджень у цьому напрямку. Тому для вивчення відкритих поселень через брак писемних джерел, в основному, можуть бути використані матеріали археологічних розкопок. При широкомасштабних дослідженнях сільських поселень у різних регіонах України археологія дасть цілком надійні матеріали для вирішення багатьох питань історії руського села.

Археологічні матеріали дозволяють висвітлити перипетії забудови поселень поки що в загальних рисах. Питання про їхнє планування поселень ще остаточно не розроблене через недостатнє дослідження сіл як на теренах Буковини, так і загалом у межах Русі. Однак методика визначення типу забудови, розроблена на матеріалах інших територій, дозволяє зробити деякі приблизні розрахунки щодо планувальної структури поселень Північної Буковини [15, с.152–154; 27, с.26].

Планування або забудова сіл тісно пов'язана з їхнім розміщенням на місцевості. Оскільки більшість давньоруських поселень Північної Буковини, як і інших територій, розташована вздовж берегів річок, про що свідчить поширення культурного шару й підйомного матеріалу, природно припустити, що основним типом забудови відкритих поселень був прибережно-рядовий [5, с.27–37; 38, с.15–17]. Він чітко простежується на орному полі, де проступають темні плями розораних садіб. Здебільшого садіби розміщуються вздовж берега річки чи потоку в один-два, рідше три ряди. На думку В.В.Седова і М.П.Мілонова, при ширині поселень у 30–40 м двори могли розташовуватися тільки в один ряд, у 80–100 м – у два ряди, а в 100 і більше – у три ряди [15, с.152–154; 27, с.26]. Подібні розрахунки наводить С.А.Беляєва стосовно Озарицького поселення XIII–XIV ст. [2, с.44].

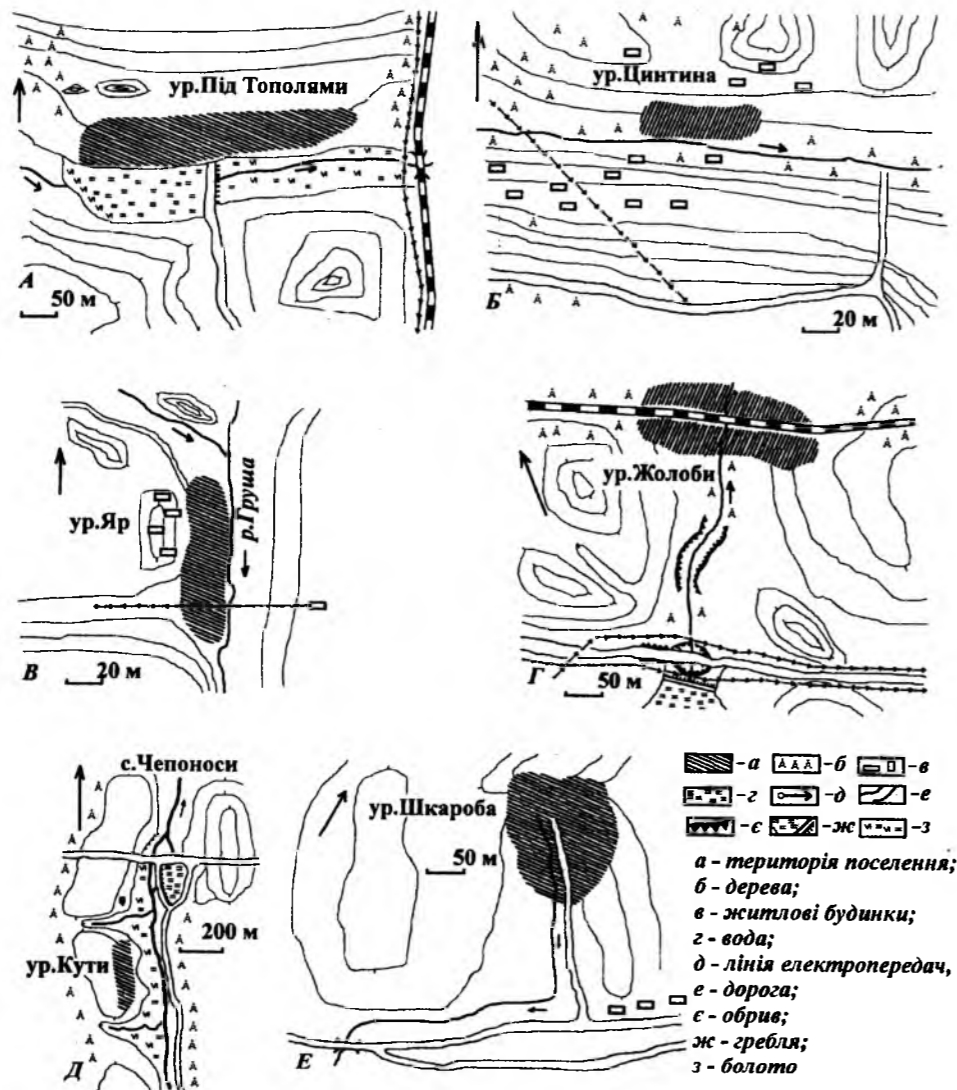

Рис.1. Плани поселень із різними типами забудови:
однорядна – А – Кліводин; Б – Верхні Станівці; дворядна – В – Оршівці; Д – Чепоноси; Е – Валява; невизначена система забудови – Г – Лашківка

На Буковині більшість поселень за формою поширення культурного шару витягнута вздовж річок на 100–400 й більше метрів при ширині 30–50 м. Причому це характерне для всіх хронологічних періодів. Серед сіл Сирето-Дністровського межиріччя, на яких визначалася площа поширення культурного шару, у XII – першій половині XIII ст. найбільше поселень має прибережно-однорядну або дворядну систему забудови, що складає 57 поселень, або 32,2%. У наступному хронологічному періоді – другій половині XIII–XIV ст., відповідно – 29 поселень, що складало 16,4% від загальної кількості. Наприклад, до однорядних сіл можна віднести поселення XII – XIII ст. Банилів (100x30 м), Замостя (100x30 м), Кіцмань (150x40 м), Верхні Станівці (180x20–40 м), Кліводин (250x40–50) та поселення XIV–XV ст. Іспас (140x40 м), Котелеве (100x50 м) тощо. Мабуть, при такій ширині для них була характерна однорядна система забудови (Рис.1, А, Б).

У центральних районах Смоленщини, за підрахунками В.В.Седова, таке планування було властиве для 79% поселень [27, с.28], а в районах Північно-Західної і Північно-Східної Русі 80% поселень розташовувалися вздовж ріки при ширині 30–40 м. [39, с.278]. Подібні факти відомі і в Середньому Подніпров'ї [4, с.76–83; 11, с.341–347; 28, с.163–365].

Виходячи з тверджень В.В.Седова про те, що до поселень із дворядною забудовою можна віднести ті, які мають ширину від 50 до 80 м, на теренах Буковини такими поселеннями є, наприклад, поселення XII–XIII ст. Боянчук (120x70 м), Заставна (450x60 м), Оршівці (490x60–90 м) та поселення хронологічного періоду В – Грозинці (125x70 м), Лашківка (400x80 м), Чепоноси (100x80 м), Валява (140x60–80) (рис.1, В, Д, Е).

Дворядна система забудови відома на багатьох поселеннях Русі, а саме: на території Верхньої Волги, Верхнього Подніпров'я (Білоручинське, Мале Княже Село, Кімирське), землі племен в'ятичів (Сомово, Степаньково), у південних землях (Бортничі, Вишеньки) й інші [2, с.45; 15, с.152–154; 17, с.8; 27, с.26; 36, с.194].

Прибережно рядова система забудови поселень регіону протягом усіх хронологічних періодів була визначальною й становила 113 поселень (63,8%). Це, в основному, збігається з аналогічними системами забудови на інших теренах Русі.

Важко встановити, який тип забудови був характерним для поселень із шириною культурного шару більше 100 м. Свого часу В.В.Седов указував на те, що поселення, які мають значну ширину, навіть при певній витягнутості їх уздовж річки, найімовірніше, потрібно віднести до розряду невизначених за типом забудови, хоча в окремих випадках він констатував трирядну забудову [27, с.26]. Відтак можна припустити, що на Буковині також були поширені поселення з невизначеною системою забудови, або, імовірно, з трирядною. Ці села складають досить значну частку в різні хронологічні періоди. Так, у XII – першій половині XIII ст. 36 поселень мають невизначену систему забудови, що складає 20,3%. У другій половині XIII–XIV ст. їх стає менше – 8 (4,5%). Це, очевидно, пов'язано з тим, що в даний хронологічний період загальна площа поселень зменшувалася, про що говорилося вище. Загалом, села з невизначеним типом забудови у всі хронологічні періоди склали 32,2%, тобто половину від прибережно-рядової. До таких поселень можна віднести наприклад, поселення хронологічного періоду Б – Бабин (170x120 м), Гордівці (500x150 м), Дарабани (200x150 м), Лашківка (400x170 м) та поселення XIV–XV ст. Данківці (450x100 м), Круглик (150x100 м) тощо (рис.1, Г). Можливо, подальші дослідження відкритих поселень указанного регіону дадуть більш конкретну картину їхньої забудови й відповідно до цього можуть конкретизувати наші знання в даній галузі.

Аналогічна картина простежується на Комарівському поселенні XIII–XIV ст., де вловлюється трирядна забудова [12, с.158]. Тут групи жител розміщувались на відстані 20–25 м одна від одної. До трирядної забудови відноситься й Гнідинське поселення в південному Подніпров'ї [2, с.45]. На поселенні Кічкас дослідники встановили чотирирядну забудову [10, с.101–103].

До поселень із купчастою забудовою, як указує В.В.Седов, можна віднести пам'ятки, майданчики яких мають овальні, а інколи невизначені рвані обриси і не є витягнутими вздовж річок [27, с.26], тобто їхня ширина й довжина приблизно однакові [13, с.100].

Відтак на теренах Північної Буковини існувала, можливо, і купчаста система забудови, яка, очевидно, характерна для мисових поселень. Це зумовлено, у першу чергу, природно-географічними умовами, коли майданчик поселення обмежений із двох боків ярами або струмками. Тому вони не могли розростатися в довжину, а збільшувалися в ширину. Така ж забудова могла бути й на великих поселеннях.

Так, наприклад, під час розкопок поселення Чорнівка I в урочищі Пуста Чорнівка, яке простягається вздовж ріки майже на 1 км, а в ширину займає близько 300 м, було досліджено рештки трьох наземних дерев'яних будинків із глинобитними печами, які датуються XII – першою половиною XIII ст. Слід зазначити, що розкопана площа недостатня для того, щоб більш-менш повно визначити їхню забудову й планування. Під час розкопок не виявлено окремих дворів та розташування на них будівель. Вдалося лише констатувати ступінь забудови поселення та виявити залишки окремих приміщень, які дають змогу визначити їхні конструктивні риси. Відстань між житлами становила 2,4 – 7,2 м [7, с.56–60]. При прибережно-рядовій забудові, як відомо, від-

стань між житлами може сягати 20–40 м [39, с.278]. Тому в даному разі ми можемо припускати, що на вказаному поселенні існувала купчаста забудова.

До подібних можна, очевидно, також віднести поселення Чорнівка VIII в урочищі Лелеківець розмірами 300x100 м. З південної і північної сторін воно обмежене струмками, що впадають у річку Мошків, тому розширитися в довжину поселення не могло. Тут зафіксовано 6 темних плям від селянських садиб, які розміщувалися одна від одної на відстані 10–15 м [7, с.56–60].

Можливо, купчаста забудова характерна і для поселення Чепоноси, яке також при своїх відносно невеликих розмірах (100x80 м) розташовувалось на першій надлуговій терасі лівого берега Потоку й з двох боків (північного і південного) обмежувалось струмками, що, очевидно, ускладнювало розширення поселення в довжину.

Купчаста забудова могла бути поширеною і в містах Русі Сирето-Дністровського межиріччя, у першу чергу літописних Василеві, Кучелміні й інших.

До купчастої системи забудови, імовірно, можна віднести лише 7 поселень, що складає 4% від загальної кількості. Причому більше поселень відомо для хронологічного періоду Б – 4 (2,2%), а в другій половині XIII–XIV ст. – лише 1 (0,6%), що пов'язано зі зменшенням загальної площі, на що вказувалось вище.

Аналогічна купчаста забудова відома й на інших східнослов'янських теренах Русі, наприклад на поселенні Лебідка в землі в'ятичів, на Смоленщині [16, с.179; 27, с.28].

Незначна кількість розкопаних сіл не дозволяє встановити закономірність у їхній забудові в кожному хронологічному періоді. Можливо, мають рацію дослідники, які дійшли висновку, що купчаста забудова більш характерна для раннього періоду, а саме VIII–X ст. [27, с.28], але в нашому повідомленні даний хронологічний період не є предметом дослідження.

Матеріали розкопок свідчать, що селянське домобудування принципово не відрізнялося від міського. На відкритих поселеннях досліджені всі відомі типи жител (напівземлянки, наземні житла). Останні досліджені на Пустій Чорнівці, Вікні, Горечі, Грозинцях, Добринівцях, Дорошівцях, Недобоївцях, Онуті тощо [6, с.32–43; 31; 32]. Напівземлянки відомі внаслідок розкопок у Карапчеві, Онуті Перебиківцях, Добринівцях та ін. У зв'язку з тим, що відкриті поселення практично не досліджувалися, про характер домобудування ми здебільшого можемо робити висновки за розвалами печини, черенів та темних плям із культурним шаром (залишків жител). З наявних у нашому розпорядженні матеріалів відомо, що давньоруські житла на поселеннях були зрубною конструкції. Нижні колоди споруд лежали безпосередньо на землі без будь-якої субструкції. У кожному житлі не було відзначено ні слідів стін, ні кутових “стілців”, ні завалів глини (фото 1).

Фото 1. Наземне житло XII – першої половини XIII ст. з поселення Пуста Чорнівка

Долівка жител була глиняною, підмашеною, без дерев'яного настилу, за винятком, напевно, тих жител, до конструкції яких входили підвали (Чорнівка, Онут). У досліджених житлах глинобитні печі розміщувалися в північно-східному або північно-західному кутку, по діагоналі від входу. Таке планування житла деякі дослідники відносять до “східного південно-руського типу” [26, с.28]. Площа жител коливається в межах 12–18 м². Усі вони однокамерні. Аналогічні споруди відомі на багатьох східнослов'янських пам'ятках [2, с.49–52; 24, с.263; 46, с.82]. Будинки з підвалами теж були поширеними в даний період [1, с.98–104; 14, с.114–118]. З господарських споруд відомі ями для зберігання продуктів та збіжжя, хліви, як, наприклад, господарські споруди, досліджені на поселенні Лелеківець. Господарські ями відкриті в Пустій Чорнівці, з обпаленими стінками в Баламутівці (фото 2) [7, с.56–60]. Але в селах не проводили дренаж заболочених ділянок, вулиці, як правило, не мали дерев'яних настилів, не використовувалось скло для вікон та, можливо, були відсутні постійні огорожі навколо селянських дворів (на досліджуваній території поки що вони не виявлені).

Побут села мав більш патріархальний характер, ніж у місті. На поселеннях Пруто-Дністровського межиріччя виявлено значно менше предметів розкоші, імпорту та виробів із металу (залишки зброї на відкритих поселеннях регіону невідомі, за винятком знахідок у с. Малятинці (втульчастий лавролистий наконечник стріли (рис.2, 4) [44] та бронзова булава, яка походить із поселення в с. Черепцівці [40]). До предметів, які характеризують побут східнослов'янського села, можна віднести знахідки з підвалу житла, дослідженого в Онуті. Це кістяна ложка, фрагменти, корчаг, металеві ножі тощо (рис.2, 3, 5) [32, с.4].

У більшості випадків знайдено жіночі прикраси в основному як поховальний інвентар. Так, на поселенні Маморниця в урочищі Лутарія виявлені срібні сережки та срібний позолочений бубонець (рис.2, 13, 15). На поселенні Дорошівці в урочищі над Дністром виявлене золоте скроневе кільце, а в с. Митків – у похованнях срібні скроневі кільця, мідна сережка та металева намистина бочкоподібної форми (рис.2, 16, 17) [30; 34, с.166]. Скроневе срібне кільце походить також з Онута [29]. У с. Санківці розкопане жіноче поховання із залишками чільця, до складу якого входило 6 бронзових позолочених

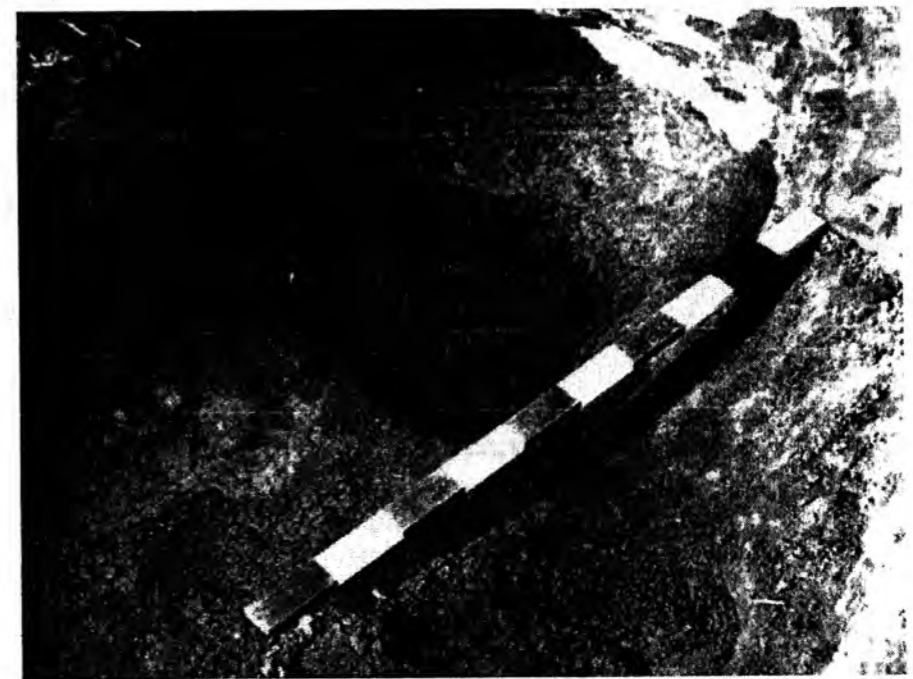

Фото 2. Господарська яма з поселення Пуста Чорнівка

бляшок та 6 бронзових бубонців [34, с.174]. Подібне чільце, срібні сережки та бронзові бубонці виявлені на могильнику в Кіцмані [34, с.160]. Срібна сережка знайдена під час спорудження Будинку культури в похованні в с. Малятинці [34, с.165; 35, с.413]. У с. Новосілка знайдені уламки скляних браслетів, кам'яний натільний хрестик (рис.2, 10–12) [34, с.169]. Отже, дані прикраси не могли виступати як атрибути традиційного сільського побуту, оскільки вони виявлені лише в похованнях, а на території самих поселень практично відсутні. Очевидно, вони могли бути виміняні на сільськогосподарські продукти в заїжджих купців-коробейників і використовувалися як найкоштовніші речі, які одягалися на свята, а також при похованні власника.

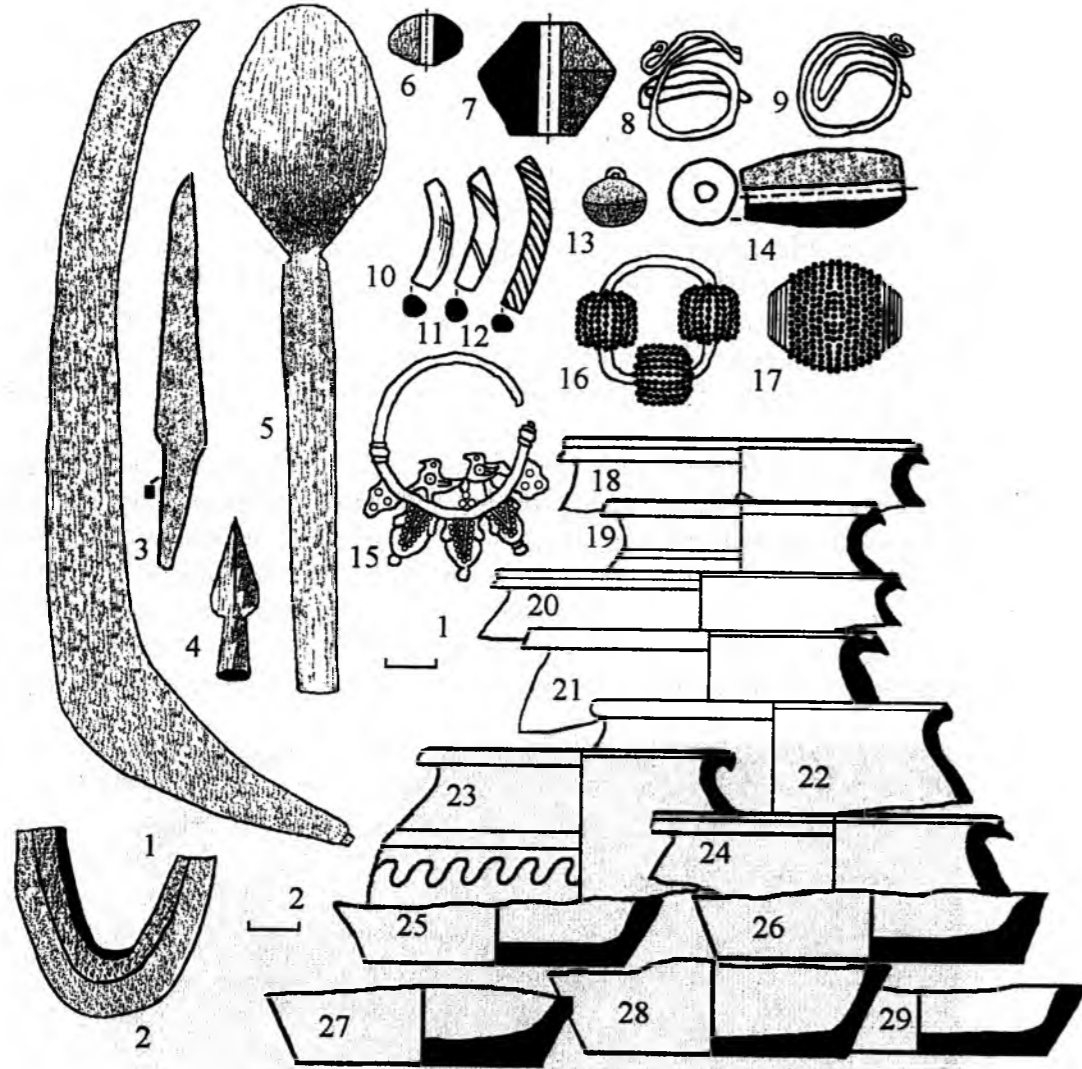

Рис.2. Знахідки з відкритих поселень XII – першої половини XIII ст. з території Пруто-Дністровського межиріччя

1 – коса-горбуша (П'ядиківці); 2 – “рильце” – дерев'яне окуття лопати (Чорнівка); 3 – залізний ніж (Онут); 4 – втульчастий наконечник стріли (Малятинці); 5 – кістяна ложка (Онут); 6 – шиферне пряслице (Репуженці); 7 – глиняне пряслице (Непоротове); 8–9 – срібні скроневі кільця (Митків); 10–12 – скляні браслети (Новосілка); 13 – срібний позолочений бубонець (Маморниця); 14 – глиняне грузило (Магала); 15 – срібна сережка (Маморниця); 16 – срібна сережка “київського” типу (Митків); 17 – залізна намистина (Митків); 18–29 – фрагменти кераміки з відкритих поселень Пруто-Дністровського межиріччя

Провідною галуззю господарства сільського населення були високорозвинуті, як на той час, землеробство й скотарство. Про це свідчить, у першу чергу, сама топографія розташування відкритих поселень та окремі знахідки знарядь праці. Більше відомо жорнових каменів на поселеннях у Дорошівцях, Онуті [32, с.4]. Біля печі наземного житла в с. Мартинівка знайдені зернівки пшениці [31]. Із с. Пуста Чорнівка походить залізне окуття дерев'яної лопати “рильце” (рис.2, 2) [7, с.63]. Про розвиток скотарства свідчать знахідки коси-горбуші в П'ядиківцях (рис.2, 1) [41] та кісток домашньої худоби. Переважають при цьому залишки великої рогатої худоби. Знахідки зерен злаків, а також сільськогосподарських знарядь праці на відкритих поселеннях досліджуваного регіону відносно незначні, але в порівнянні з матеріалами суміжних територій та свідченнями писемних джерел можна в достатній мірі відтворити картину розвитку місцевого землеробства.

Очевидно, значний відсоток в економіці села складала різноманітні промисли (полювання, рибальство, бортництво). Інтерес до продукції лісових промислів пояснюється їхнім важливим значенням у міжнародній торгівлі. За словами київського князя Святослава, записаними в літописі під 969 р., з Русі на Балкани поступали “скора, и воск, и мед, и челядь” [23, с.67]. Саме завдяки цим товарам забезпечувався приплив на Русь чужоземних предметів розкоші, коштовних металів, зброї, коней, необхідних знаті. Риба, у першу чергу осетрові та лососеві, також була предметом натурального оброку. На поселенні Магала в урочищі Барок виявлене глиняне грузило для сіток (рис.2, 14) [43]. На жаль, предмети, які прямо пов'язані з вищезазначеними сільськими промислами, на поселеннях досліджуваної території більше не відомі, але їх наявність у межах Пруто-Дністровського межиріччя не викликає сумнівів, оскільки дана територія має складну гідрологічну сітку й великі лісові масиви. З домашніми промислами, а саме з тканням, можна пов'язати знахідки шиферних пряслиць у с. Репуженці (рис.2, 6) [30], та глиняного біконічного прясла з Непоротово (рис.2, 7) [42].

Незначну частину сільського населення складала ремісники: гончарі, металурги й ковалі.

Так, на території великого поселення в урочищі Пуста Чорнівка в Чорнівському гнізді поселень знайдені на його території в значній кількості залізні шлаки свідчать про те, що там жили ремісники, які обслуговували населення всієї околиці. Тому можна стверджувати, що це поселення було господарсько-виробничою складовою феодального замку. Добування руди та виробництво заліза, за свідченнями писемних джерел, залишалося переважно сільським промислом. У його організації общині належало провідне місце. Продукція металургії поступала до споживачів як безпосередньо від виробників, так і через феодалів-вотчинників, які відчужували частину кричного заліза від залежних селян [20, с.2; 45, с.176]. Свого часу Б.О.Рибаків указував на те, що сільські ковалі обслуговували район у 12–15 км [25, с.484]. Приблизно таку ж територію займав Чорнівський адміністративно-господарський комплекс. Аналогічна картина простежена на великому поселенні біля Ломачинського городища. Тут на поверхні культурного шару виявлені скупчення залізних шлаків [33].

Подібні залишки шлаків відомі й на інших поселеннях Сирето-Дністровського межиріччя, наприклад у Горішніх Шерівцях. Залізробне ремесло відродилося на досліджуваній території і після монголо-татарської навали. Залишки шлаків і виробничих печей відомі на території зниклого села Галич біля с. Клішківці, Герці тощо [34, с.151].

Сільські ковалі володіли достатніми навичками для виготовлення високоякісної продукції, у першу чергу сільськогосподарських знарядь праці, які за своїми технологічними показниками не поступалися перед продукцією міських майстрів.

Про розвинуте гончарне виробництво можуть свідчити не тільки численні фрагменти кераміки, але й залишки гончарних горнів. Так, на поселенні XII – XIII ст. Пере-

биківці в урочищі Левада досліджений двоюрисний гончарний горн. Подібний інструмент і керамічні шлаки виявлені під час розкопок на поселенні в Репуженцях [34, с.172].

Залізоборне виробництво представлене численним сільськогосподарським, ремісничим і побутовим інвентарем. Про його місцеве виробництво говорять численні шлаки, а також великі печі виробничого призначення. Залізоплавильний горн ямного типу виявлений на поселенні біля с. Самушин [34, с.174].

Таким чином, село поставляло місту не тільки сільськогосподарську продукцію, а й сировину для ремісничого виробництва. Окрім того, селяни самі переробляли значну частину продуктів сільськогосподарства й промислів. Судячи зі знахідок деревообробних інструментів, пряслиць від веретен, різних голок, проколок, дане виробництво дозволяло виготовити всі необхідні в сільському побуті речі: від житла й транспортних засобів до одягу й предметів повсякденного вжитку [13, с.103].

1. Беляева С.О. Розкопки поселення кінця XIII–XIV ст. на Сумщині // Археологія. – 1974. – №13. – С.98–104.
2. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. (по материалам археологических исследований). – К., 1982.
3. Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986.
4. Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С.76–83.
5. Витов М.В. О классификации поселений // СЭ. – 1953. – №3. – С.27–37.
6. Возний І.П., Гайдичук Я.І. Житла XII–XIV ст. на території Північної Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1997. – Вип.4. – С.32–43.
7. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.
8. Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // ИГАИМК. – 1935. – Вып.138. – С.7.
9. Довженко В.Й. Феодальный масток в эпоху Киевской Руси в свете археологических данных // Археологія. – 1953. – Т.VIII. – С.10–27.
10. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К., 1984.
11. Кравченко Н.М., Бугай А.С., Магомедов Б.В. Розвідки на Київщині // АДУ. – 1972. – Вип.4. – С.341–347.
12. Кубишев А.І. Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції // УДЖ. – 1969. – №8. – С.158.
13. Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
14. Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. – 1970. – №4. – С.114–118.
15. Миронов Н.П. Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги // МИА. – 1950. – №13. – С.152–154.
16. Никольская Т.Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. – 1957. – №3. – С.179.
17. Никольская Т.Н. Сельские поселения земли вятичей // КСИА. – 1977. – Вып.150. – С.8.
18. Памятники русского права. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып.2.
19. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Ч.1.
20. Пеняк П.С. До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла // Археологія. – 1985. – Т.52. – С.2.
21. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997.
22. Правда Русская. – М.–Л., 1947. – Т.2. – 862 с.
23. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.1.
24. Рабинович М.Г. Жилища // Очерки русской культуры XIII–XV вв. – М., 1972. – Ч.1.
25. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948.
26. Самойлович В.П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К., 1961.
27. Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – №92. – 158 с.
28. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. – К., 1975.
29. Тимошук Б.О. Археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. // НА ІА НАНУ. – 1965/70. – 5 с.
30. Тимошук Б.О. Звіт про археологічні розвідки Чернівецького краєзнавчого музею на Дністрі в 1949 р. // НА ІА НАНУ. – 1949/37. – 13 с.
31. Тимошук Б.О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. // НА ІА НАНУ. – 1960/23. – 11 с.
32. Тимошук Б.О. Звіт про археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. – С.4.

33. Тимошук Б.О. Звіт про розкопки на давньоруському городищі Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI–XIII ст.). // НА ІА НАНУ. – 1968/77. – 8 с.
34. Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969.
35. Тимошук Б.О. Розвідка в басейні р. Прут // АП УРСР. – 1952. – Т.III. – С.413.
36. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
37. Толочко П.П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України // Археологія. – 1987. – Т.57. – С.51–56.
38. Успенская А.В., Фехнер М.В. Поселения Древней Руси // Труды ГИМ. – М., 1956. – Вып.32. – С.15–17.
39. Фехнер М.В. Деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X–XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Тр. ГИМ. – 1967. – Вып.43. – С.278.
40. Фонди ЧКМ. – Ф.II. №12679/913.
41. Фонди ЧКМ. – Ф.II. №12763/955.
42. Фонди ЧКМ. – Ф.II. №1604/26590.
43. Фонди ЧКМ. – Ф.II. №29782/1759.
44. Фонди ЧКМ. – Ф.II. №5285/264.
45. Шапова Ю.Л. Об особенностях древнерусского ремесла // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.176.
46. Юра Р.О. Найдавніші традиції в плануванні східнослов'янського народного житла // Археологія. – 1971. – №1. – С.82.

The body of the article goes on to discuss basic principles of open settlements. The principles of one-line, two-line, iunolous and new types of constructions agrikulatural manufacturing, handcraft and village prorluce are under study. The household of the open settlements' population has ben depicted on the basis of the presented material.

Key words: archeology, Chornive's castle, cultural layer, economic pit, weapol, ceramics, burial ceremony.

УДК 398.3
ББК 63.3-7

А.А. Мойсей

ОБРЯДИ ВІДВЕРНЕННЯ ГРАДУ У ВИКОНАННІ ГРАДІВНИКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ РУМУНОМОВНИХ СІЛ БУКОВИНИ)

У статті досліджений матеріал про існування на Буковині в XIX–XX ст. людей, які професійно займалися розгоном градових хмар від села та полів – градівників. Особлива увага звернута на історичній трансформації даних обрядів, що призвело до того, що місце градівників на сучасному етапі займають прості найняті сільські мешканці, які при наближенні градових хмар дзвонять у церковні дзвони чи “б'ють у залізо”.

Ключові слова: Буковина, градівники, обряди.

Необхідність впливу на атмосферні явища в середовищі землеробів породжувала безліч обрядів і ритуалів, в основі яких лежала метеорологічна магія. Обряди виконувалися в більшості випадків колективними зусиллями представників сільської громади. Однак це зовсім не виключало можливості докладання до загальної справи індивідуального таланту. У другій половині XIX – на початку XX ст. на Буковині були зафіксовані люди, які професійно займалися, з більшим чи меншим успіхом, розгоном градових хмар від села та полів. Мова йде про своєрідну касту людей, наділених надприродними властивостями (носіїв езотеричних знань), здатних, на думку громади, впливати на атмосферні явища – градівників. Їх, мабуть, слід віднести до “прогноувачів хмар”, термін, атестований римськими авторами в дохристиянську добу. Сьогодні у східнороманського населення Буковини зберігся лише поодинокий випадок існування градівників, зафіксований нами в с.Красноільськ Сторожинецького району Чернівецької області, в інших селах були атестовані тільки свідчення про існування градівників, у той час як у деяких гуцульських селах градівники (мольфарі) залишаються поважними особами. Реальністю наших днів є також факт, що в декількох

румуномовних селах Буковини існує звичай наймати на певний календарний відрізок часу чоловіків, в обов'язок яких входить відвернення від села градових хмар та інших атмосферних катаклізмів.

На переважній більшості території проживання східних романців градівник ототожнюється з міфічною істотою соломонар, тому сам термін “градівник” розповсюджений лише на Буковині та в деяких регіонах Трансільванії. На Буковині населення чітко розрізняє двох персонажів, пов'язаних із метеорологічною магією: градівника, як носія езотеричних знань, і соломонарів, які в їхніх уявленнях літають на драконах і носять град. Саме тому історіографічна література, присвячена обрядам у виконанні градівників, є тотожною з тією, що відноситься до соломонарів (І.Гіною, Л.Бердан, В.Белтяну, А.Оїштяну, І.Талош та ін.). Деякі можливості для вивчення даного питання в порівняльному аспекті надають роботи М.Толстого, А.Гури, Р.Кайндля, Є.Фішера, Т.Деметера, Н.Лістової.

На наявній джерельній базі можна вибудувати хронологічно послідовну історіографічну драбинку знань про градівників. На першій сходинці, на наш погляд, стоять повідомлення Геродота, римських авторів I–IV ст. н. е. та закони часів правління Карла Великого, спрямовані проти темпестаріїв. На терені Румунії термін “прогонювач хмар”, зафіксований в “Законі Матея Басараба” (Тирговіште, 1652), можна вважати другою сходинкою. На третій сходинці знаходяться відомості про буковинських “градівників” і “каменярів”, уміщені в працях румунських етнографів С.Маріана, Є.Нікуліце-Воронки та ін. Процес трансформації обрядів відвернення граду на початку ХХІ ст. ще піддається вивченню під час проведення етнографічних експедицій в румуномовних, українських і змішаних (румуно-українських) селах Буковини [6].

У ході проведених польових обстежень нами був зафіксований лише один факт існування в наш час градівника – Іліуц Савети Іллівни, 1944 р. н., мешканки С.Красноільськ Сторожинецького району. Свої знання Савета Іліуц успадкувала від матері (Іліуц Рахіри Самойлівни, 1910 р. н.), яка вже померла. За її свідченнями, вона готує 12 пісних страв напередодні таких свят, як Новий рік, Різдво, Йордан. У ці дні Савета Іліуц дотримується суворого посту. Обряд відвернення граду починається з того, що вона виходить на вулицю, сідає біля дерева з ритуальними стравами, молиться (“Отче наш”), а потім кличе мандрівників (călători), промовляючи: “...Мандрівники! Мандрівники! / Запрошую до свят / Коли столи багаті / Та їжа зварена / Не влітку / Коли поля багаті / Прийдеш їх знищити” / “... Călători! Călători! / Poftiți pe la sărbători / Când îs mesele-ncărcate / Și bucatele fierte / Nu la vară / Când a fi câmpul încărcat / Să vii să-l strici...”. Дане заклинання виголошується нею тричі та супроводжується розкиданням вверх ритуальних страв. Після того примовляє: “Як столи багаті / Так нехай будуть поля врожайними” / “Cum stau mesele-ncărcate / Așa să fie câmpurile îmbelșugate”, а також закріплює це заклинання таким зверненням: “Дай, Боже, влітку пшеницю вдома та надворі” / “Dă Doamne la vară grâu prin casă și re-afară”. Виконавши даний ритуал, влітку при наближенні градових хмар Савета Іліуц виходить на вулицю з великодню свічкою та кошиком і, перехрестившись, вимовляє заклинання: “... Мандрівники! Мандрівники! / Запрошував вас до свят / Коли столи були розкладені / Та їжа зварена / Якщо тоді не завітали / Зараз ідіть у пустелю, ліси / У відлюдні місця, / Бо там на тебе чекають” / “...Călători! Călători! / V-am poftit pe la sărbători / Când erau mesele-ncărcate / Și bucatele fierte / Dacă n-ați venit atunci / Acum dute prin pustii, păduri / Unde nu locuieste nimeni, / Căci acolo-i pregătit pentru tine”. Перехрестившись великодню свічкою, показувала напрямок, куди мали прямувати градові хмари. У кінці вона примовляла: “Як розпорошуються люди з великоднім кошиком додому / Так нехай розсіюється буря та град ...” / “Cum seîmprăștie oamenii cu blidul acasă / Așa să se împrăștie furtuna și piatra...”. Слід також зазначити, що весь магічний обряд дублюється читанням молитви “Отче наш” (запис студ. К.Істратій) [6].

У решті румуномовних сіл Буковини констатовано, що людей, наділених надприродними властивостями відвертати градові хмари (градівників), уже не існує. В основному їх місце зайняли спеціально найняті чоловіки, які при наближенні градових хмар дзвонять у церковні дзвони. Зокрема, про існування градівників у минулому пам'ятають мешканці сіл Корчівці, Йорданешти Глибоцького р-ну (північна частина Буковини) та в українських селах Дерменешти й Велика Марицея (південна частина Буковини). Найкраще пам'ятають про них старожили села Корчівці, яким відоме навіть ім'я градівника – Ткачук Іван Олексійович, 1901 р. н. За свідченнями старожила цього села Чіківчук Флоарі Василівни, 1931 р. н., свої сили Іван Ткачук отримав, як він сам зізнавався, коли косив траву в горах і врятував палицею жабу з пащі змії. Саме за допомогою цієї палиці він почав відвертати від села градові хмари. У с.Йорданешти така особа називалася “петрар” (“rietrar”). У селі ще пам'ятають, що під час наближення до межі села градових хмар ця людина роздягалася догола й певними рухами рук і спеціальними заклинаннями відвертала хмари (Інф.: Шкробанець Василь Миколайович, 1935 р. н. – запис студ. Д.Божеску). В українських селах Дерменешти та Велика Марицея згадана особа називалася “градовий”. За спогадами старожилів, градівники жили усамітнено, град відвертали розмахуванням рук і певними обрядовими стравами (Дерменешти: Філіпеску Марія Омелянівна, 1929 р. н.; Велика Марицея: Кідовець Марія Василівна, 1926 р. н.).

Традиція наймати чоловіків, які б відвертали град, зберігається до наших днів і зафіксована нами в ряді румуномовних (Геїнешти, Валя Сяке, Фундул Молдovej південної частини Буковини Бояни, Петрівці, Красноільськ, Купка її північної частини [6; 24; 26, с.59; 31, с.406]), змішаних (Корчівці) та українських (Михальча північної частини Буковини, Дерменешти, Велика Марицея її південної частини [6]) сіл регіону. За розповідями одного з них, Цугуя Андроніка Миколайовича, 1934 р. н., опитаного нами в с.Купка, його призначає громада на 4–5 місяців (квітень–вересень). Гроші для оплати збирають для нього 2–3 людини з кожного кута села. У 50-х рр. ХХ ст. цій особі давали по відру кукурудзи, картоплі, дрібні гроші. Під час наближення бурі Андронік Цугуй з допомогою паламаря дзвонить у всі чотири дзвони двох дзвіниць одночасно. А в Корчівцях є спеціально освячений церковний дзвін для відвернення граду [6].

Докладно звичай дзвонити в церковні дзвони з метою відвернення граду був описаний наприкінці ХІХ ст. С.Ф.Маріаном. Так, в одному з його рукописів, що зберігається в Національній бібліотеці Румунської академії наук, міститься інформація про наймання двох людей, названих “охоронцями від граду” (“păzitori de grindine”), які дзвонили у дзвони, коли до межі села наближалися градові хмари. За свою роботу вони отримували восени від кожного односельчанина певну кількість качанів кукурудзи. Але якщо, на думку громади, село потерпало від сильної бурі з-за того, що дана людина полінилася відігнати хмари дзвоном, тоді її притягували до відповідальності, в тому числі й до грошового штрафу [10, арк.12]. Даний звичай, як такий, що був розповсюджений на Буковині, описаний також Є.Нікуліце-Воронкою [28].

У ході польових обстежень нами було виявлено ще один спосіб відвернення граду – “биття у залізо”. Зокрема, звичай був зафіксований як у молдавському селі Колінківці Хотинського району, так і в українському селі Дерменешти Сучавського повіту. За свідченнями старожила С.Колінківці Настаса Миколи Дмитровича, 1928 р. н., ще змалку, коли насувалися градові хмари, він бив у залізо, вірячи, що таким чином можна відвернути град від села. Він бив залізною палицею в рейку, прив'язану до одного з дерев на подвір'ї, причому залізо вибирав сам за звуком, який воно видавало при битті. За свідченням інформаторів, це вміння в селі передається з покоління в покоління. Як показали польові обстеження, в даному селі існує понад десяток таких людей [6].

* Даний звичай зафіксований також у с.Велика Кам'янка Коломийського району Івано-Франківської області (запис студ. М.Іванішина) [6].

Більш змістовний матеріал про обряди у виконанні градівників у східнороманського населення Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст. знаходимо в наукових працях С.Маріана, Є.Нікулице-Воронки, А.Горовея, Т.Памфіле, Т.Германа, відповідях на етнографічні анкети Б.Хаждеу, Н.Денсушану та ін. Особи, які мали здатність впливати на атмосферні явища (носії езотеричних знань), згідно з цими джерелами, були відомі в народі під назвами не лише “градівників”, але й “каменярів”, “цегельників” або ж “контрсолонярів” (“grindinar, pietrar, cărămidar, contrsolomonar”) [19, с.257; 25, с.28–33; 27, с.447]. Наявні джерельні матеріали дають нам змогу відокремити декілька ритуальних обрядодійств, виконаних градівниками з метою відвернення градових хмар. Так, найбільш розповсюджений був обряд, згідно з яким, градівник виходив на межу села та певними ритуальними речами (гілка ліщини, прутик, яким урятував жабу з пащі змії^{**}, залізні об’єкти) відвертав градові хмари^{***}. За свідченнями Є.Нікулице-Воронки, з цією метою градівники використовували також три вербові гілки, освячені на вербні свята, та три гілки липи, освячені на Великій неділі. Але обрядодійство досягає своєї мети лише в тому випадку, коли градові хмари не перейшли межу села (обряд зафіксований в румунів с.Михальча) [28]. Так само освяченими вербовими гілками відвертали град на межі села градівники в ряді сіл Радивецького дистрикту (південна частина Буковини) [24]. У с.Остриця (північна частина Буковини) градівник був прикрашений гілками “клокотича” й гілкою “клокотича” на межі села відвертав градові хмари, які насувалися у вигляді биків [21, с.154].

Якщо солоняри їх не слухали й не відвертали дощові хмари від села, градівники різали навхрест косами хмари й тоді, за народними повір’ями, солоняри верхи на драконі відразу падав на землю, зверху на нього обрушувався весь лід [25, с.30–31]. У с.Дорна-Гура-Негрій південної частини Буковини з цією метою використовували ніж, який встромлювали в землю [27, с.476–477]. У Нижньому Городніку (південна частина Буковини) градівники для відвернення граду використовували пасхальний хрест, яким на межі села хрестили дощові хмари, вимовляючи заклинання: “Так, як змінило свою форму тісто у печі, так нехай змінюється і буря, що насувається, і так, як хрестом можна захиститись від всього злого, так він нехай захищає від граду, що насувається! Це слова Господа, тому що Ісус Христос був розіп’ятий на хресті!” [24].

Іноді для відвернення граду градівники використовували більш складні обрядодії: відвертали хмари вербовим прутиком, яким врятували жабу з пащі змії [25, с.30–31, 34; 28]. Виходили в поле в кожусі, одягнутому на голе тіло хутром навиворіт, відвертали град спеціально виготовленою палицею, яка на одному кінці мала заглиблення, заповнене освяченою пшеницею [34, с.806].

У цьому контексті слід згадати, що особливими магічними властивостями східні слов’яни також наділяли прутик, яким вдалося врятувати жабу з пащі змії. Таким прутиком розганяли градові хмари на півночі Білорусі, на білоруському Поліссі, в

^{**} Слід підкреслити мотив змії як хтонічних істот, що відкривають і замикають землю. Відомо, що в язичницьких уявленнях як слов’ян, так і східних романців хтонічні істоти впливали на погоду й атмосферні явища, на випадання та відсутність дощів.

^{***} Як і в румунів Буковини, в південних і східних слов’ян ліщина виступає як зміїний атрибут та зміїний локус, що вражається громом, але водночас і як святе дерево, що не вражається громом і відводить його, й тому протиставляється змію як носієві диявольського початку. Часто ліщина сприймається в якості атрибута змії в різних випадках. Так, у болгар змію пов’язують із ліщиною родинними відносинами: її вважають “хресницею змії”. У поляків і сербів ліщина вказує на місцеперебування зміїного царя. У якості зміїного локусу ліщина виступає і на Волині. У південних слов’ян використовують ліщину проти грому та змії. У сербів вона слугує магічним засобом захисту оселі від грому. Болгари вважають, що єдиного доторкання ліщиною достатньо, щоб убити змію. Її використовують у ритуалах відганяння змії, а соком, листками та гілкою ліщини лікують від зміїного укусу (див. праці: Беновска-Събкова М. Змеят в български фольклор. – София, 1992. – С.46; Георгиева И. Българска народна митологія. – София, 1983. – С.83–84; Гура А.В. Символика животних в славянської народної традиції. – М.: Индрік, 1997. – С.303–304; Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Poznań, 1961–1985. – Т.17. – С.148).

Люблінському воєводстві, Житомирщині, Закарпатті, Гуцульщині, в Галичині. У Малопольщі прутик для розгону градових хмар іноді втикали на поля [5, с.332; 7, с.102–103; 12, с.454]. Українці Буковини вірили, що прутик, через який переповзла змія або яким вона була вбита, придатний відвернути град і бурю [9, с.107].

У румуномовного населення Буковини було зафіксоване виконання обрядодійств із метою відвернення градових хмар жінками. Так, у Сереті (південна частина Буковини) в разі переходу градових хмар через межі села одна зі старших жінок роздягалася догола, йшла за хату й торкалася руками освяченої бруньки верби (мицішоаре) [24]. Град уміли заклинати також гуцульські жінки, які робили це напередодні Різдва. Вони дотримувались увесь день суворого посту, а ввечері виходили з хати, розмахуючи запаскою над головою та промовляючи відповідне заклинання. Повернувшись до хати, вони накривали стіл, запрошували град у гості та водночас просили його, щоб він їх не турбував протягом року [7, с.102–103].

Часто перед проведенням ритуалу відвернення градових хмар градівник проходив певний обряд ініціації – постився напередодні Різдва, св. Василя, Водохреща. Потім, сидячи за обрядовим столом на тому місці, де до того сидів священник, який ходив з іконами по селу, він виголошував спеціальні заклинання проти міфічної істоти, що керувала градовими хмарами: “Ви солоняри, / Вороги християн! / Запрошую сьогодні до себе в дім / І будете сидіти за цим столом / І зі мною пригощатися, / Страви спробуйте, / Скільки є на моєму столі. / Запрошую сьогодні пригощатися / Щоб нічого не знищили ...” / “Voi solomonarilor, / Dușmanii creștinilor! / Pofitim azi la mine-n casă / Și veți sta l-această masă / Și cu mine veți mânca, / Din bucate veți gusta, / Câte sunt pe masa mea. / Pofitim azi de ospătați / Ca nimic să nu-mi stricați ...” [25, с.32–33]. Під час виголошення заклинання тримав у руці гілку ліщини, якою потім відвертав дощові хмари від села (С.Стража південної частини Буковини) [22, с.199].

Символічне запрошення бурі на ритуальну трапезу відоме й у карпатських градівників. У зв’язку з цим викликає цікавість записана І.Г.Чеховським розповідь професора К.Ф.Германа з Чернівців про зразок магічної практики, який йому випало спостерігати в 1930-х роках у виконанні його батька Федора Юрійовича, 1883 р. н., лісоруба без освіти, в с.Розтоках над Черемошом, на Буковинській Гуцульщині. Так, перед початком родинної трапези на різдвяний Святвечір мати накладала до однієї великої миски по ложці з кожної ритуальної страви, а батько, Федір Герман, виходив із тією вечерєю на подвір’я й урочистим голосом три рази запрошував на вечерю природні стихії. Виголосивши запрошення, він розкидав ложкою частину “вечері для бурі” навхрест на всі чотири сторони світу й хрестився*. На думку І.Г.Чеховського, особливість запрошення-заклинання полягала в конструюванні тексту за формулою заклинання-відторгнення: тобто якщо запрошені істоти не приходили, то виконавець обрядодійства закликав їх, щоб так само не з’являлися впродовж усього року й не чинили йому жодної шкоди. Що ж до наведеного дійства, то воно розглядалося вченим як вербальний “синонім” жертвоприношення, що мало характер підношення жертви в порубіжний локус [14, с.228].

Магічні дійства для відвернення граду виконували також цегельники – окремий тип градівників, обряди яких виникли дещо пізніше. Вони мали забезпечити добру погоду для будівельників. Обряди у виконанні цегельників відомі в с.Шару Дорней, Долхаска, Валя Сяке, Котиргаш Броштени [19, с.256–257; 26, с.67; 27, с.476–477]. Крім

* Подібний звичай відомий в поляків Подвільки, що на Ораві, під назвою “кормління планетників”. Згідно з ним, коли печуть хліб, то з хлібною лопати відсипають трохи борошна у вогонь. Вірять, що димом від спаленого таким чином борошна харчуються планетники в хмарах. Так само карпатські гуралі, коли бачать, що насуваються хмари, кидають на бурю борошно (див. працю: Толстой Н.И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрік, 2003. – С.146).

того, навіть на даний час мешканцям С.Йорданешти Глибоцького р-ну відомий термін “цегельник” (“cărămidar”), що побутував поряд із назвою іншого носія езотеричних знань – градівник (“pietrar”) (Інф.: Шкробанець Василь Миколайович, 1935 р. н. – запис студ. Д.Божеску). Цегельники закопували в землю міх із водою, зверху запалювали вогнище. Після завершення будівельних робіт вони відкопували міх, підвішували його, робили в ньому маленьку дірку, щоб вода з нього витікала помалу. У разі недотримання цієї умови людей чекала повинь [29, с.125]. Слід зазначити, що, починаючи з кінця XIX ст., даний обряд стали виконувати цигани (цигани-цегельники). У румунів було відоме спеціальне обрядодійство для знешкодження сили циган-цегельників, які зав’язували дощі на тривалий час. Так, жінка роздягалася догола, заходила у воду та різала навколо серпом воду примовляючи: “Не воду ріжу, а чари, здійснені циганами, щоб зав’язати дощ” [19, с.255].

“Черемідарська магія” відома також болгарам і сербам. До неї відносили особливі дії, спрямовані на викликання засухи, здійснені “черепичниками” та цегельниками, які професійно були зацікавлені в ясній погоді, необхідній для сушіння черепиці й цегли. До дійств черепичників відноситься, насамперед, закопування в землю живої тварини, наприклад кішки чи маленького осла, що призводить до засухи. Способом протидії такій магії є викрадення черепиці й цегли або знарядь праці черепичників і кидання їх у воду [13, с.99].

Порівнюючи обряди у виконанні румунських градівників Буковини з їхніми аналогами в слов’ян, слід відзначити деяку їх подібність з обрядами південних і східних слов’ян і разючу тотожність із ритуалами карпатських (у тому числі буковинських) градівників. У слов’ян градівники були відомі під назвою “облакопрогонників” ще у XII ст. (“Єфремівська Кормча”) [12, с.452–453]. До “облакопрогонників” слід віднести карпато-українських хмарників, градівників, громових віщунів (гуцул.), градобурників; сербських облачарів, градобранителів; польських хмурників, хмарників, чорнокнижників. В Українських Карпатах діяльність таких осіб часто мала професійний характер – ще на початку XX ст. їм виплачували щорічну винагороду від кожної сім’ї, села чи декількох сіл за охорону від граду [12, с.453–454]. За свідченнями Р.Кайндля, майже кожне село має свого заклинача граду. Так, наприклад, у Селятині були відомі троє – Юрій та Федір Біреші й Петро Сокалюк [7, с.103].

Досліджуючи коріння обрядів, пов’язаних із метеорологічною магією, ми зіштовхнулися зі згадками про носіїв езотеричних знань, здатних впливати на атмосферні явища, ще в дохристиянські часи в працях таких римських авторів, як Колумелла (“De re rustica”, I ст. н. е.) та Палладіуса (“De agricultura”, IV ст. н. е.). Колумелла називав подібних осіб “прогонювачами хмар” (“nubifugus”). У свою чергу, Палладіус описав спосіб магичного відвертання градових хмар: “Погрожувати небесам закривавленими сокирами” (Palladius De agricultura, I, 35) [30, с.247]. У цьому контексті слід також згадати опис Геродотом (V ст. до н. е.) звичаю стародавніх фракійців під час грози та блискавки пускати стріли в дощові хмари й погрожувати Богу [4, с.265–266]. Слід зазначити, що опис Геродота в деякій мірі підтверджений археологічними знахідками. Так, у князівському гетському похованні на поселенні Аджігіол (Тульчський повіт Румунії), датованому IV ст. до н. е., археологами знайдено зображення на одній з ритуальних речей. На ній викарбовано вершника, який пускає стрілу в уранського дракона [15, с.45]. Ці дані підтверджуються законами одного з капітуляріїв виданих Карлом Великим проти темпестаріїв – магів із метеорологічними силами. У капітулярії Карл Великий описує, що вони могли відігнати градові хмари, спрямовуючи до неба довгі палиці, на кінці яких були прикріплені зв’язки паперу, на яких було викарбовано магичні написи [18, с.45]. У румунів перша згадка про таких носіїв під терміном “прогонювачі хмар” зустрічається у 1652 р. у “Законі Матея Басараба”, виданому в м. Тирговіште.

Отже, говорячи про термін “градівник” у східнороманського населення Буковини, слід відзначити регіональний характер розповсюдження терміна. На переважній більшості територій проживання східних романців він був заміщений терміном “соломонар”, що призвело до ототожнення цих двох різних за функціональними особливостями персонажів, пов’язаних із метеорологічною магією. Навіть у роботах С.Маріана, І.Єбіери, Є.Нікулице-Воронки зустрічаються народні вірування та обряди, в яких народ починає ототожнювати даних персонажів. Що ж до генези обрядів у виконанні градівника, то на відміну від соломонаря, якого вчені вважають спадкоємцем дако-гетських жерців, зафіксованого Страбоном під терміном “капнобатай”, він, слід вважати, був членом сільської громади, який володів певними езотеричними знаннями й отримував платню за відвернення граду чи інших атмосферних явищ. Про це свідчать також існування і в інших сусідніх слов’янських народів таких персонажів (особливо в східних і південних слов’ян). Звертає на себе увагу ідентичність обрядів відвернення градових хмар буковинських румунів із карпатськими гуцулами, де діяльність таких осіб мала суто професійний характер ще наприкінці XIX – на початку XX ст. З початку XX ст. у румуномовного населення Буковини цей термін поступово втрачає своє значення, в деяких випадках ототожнюючись із терміном “соломонар”.

1. Бенювска-Сьбокова М. Змеят в български фольклор. – София, 1992.
2. Воронцов С. Михайло Нечай і чаклунський камінь // Час 2000. – 2006. – Ч.2. – 19 січня. – С.18.
3. Георгиева И. Българска народна митология. – София, 1983.
4. Геродот: История. В 9-ти кн.: Пер. Г.А.Стратановского. – М.: Ладомир, 2001. – С.265–266 (IV. – 94).
5. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.
6. Експедиційний матеріал, зібраний членами студентського наукового гуртка “Етнос” від місцевих жителів румуномовних та українських сіл Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії під керівництвом автора. – Зберігається в етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2002–2005.
7. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Післямова О.Масана: Пер. з нім. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с.
8. Мисько Ю.В. Джерела до вивчення пережитків язичницьких вірувань на Буковині // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип.2. – С.38–39.
9. Населення Буковини: Пер. з нім. Ф.Андрійця, А.Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000.
10. Національна бібліотека Румунської академії наук. – Фонд рукописів С.Ф.Маріана. – №4076. Село. Етнографічні студії. – 314 арк.
11. Пивоваров С.В., Мисько Ю.В. Язичницькі звичаї населення Буковини в документах кінця XVIII ст. // II Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців “Національні та етносоціальні процеси в Україні”: Матеріали. – Чернівці, 1997. – С.9–12.
12. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И.Толстого. – М.: Международные отношения, 2004. – Т.3.
13. Толстой Н.И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрик, 2003. – 622 с.
14. Чеховський І.Г. Обряд запрошення-заклинання бурі – езотеричний спадок градівника Германа з Розтік // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип.5. – С.226–230.
15. Berciu D. Arta traco-getică. – București: Editura Academiei RSR, 1969.
16. Berdan L. Totemism românesc. Structuri mitice arhetipale în obiceiuri, ceremonialuri, credințe, basme. – Iași: Editura Universității A.I.Cuza, 2001.
17. Ciubotaru I.H., Ciubotaru S. Obiceiurile agrare – o dominantă a culturii populare din Moldova // Anuar de lingvistică și istorie literară. – Iași, 1983–1984. – Т. XXIX. – P.107–127.
18. Filipetti H., Trotereau J. Symboles et pratiques rituelles dans la maison paysanne traditionnelle. – Paris: Editura Berger Levrault, 1978.
19. Fochi A. Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX: Răspunsurile la chestionarele lui Nicoiaie Densușianu. – București: Minerva, 1976.
20. Gherman T. Metereologia populară. Observări, credințe și obiceiuri. – București: Paideia, 2002. – 174 p.
21. Ghinoiu I. Zile și mituri. Calendarul țaranului român 2000. – București: Editura Fundației PRO, 1999.
22. Gorovei A. Credințe și superstiții ale poporului român / Ediție îngrijită de I.Datcu. – București: Editura “Grai și suflet – Cultura națională”, 1995. – 344 p.
23. Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Poznan, 1961–1985. – Т.1–60.

24. Marian S.F. Sărbătorile la români. Studiu etnografic / Ediție îngrijită și introducere de I.Datcu. – București: Editura “Grai și Suflet – Cultura Națională”, 2001. – Vol.I. – 222 p.; Vol.II. – 216 p.; Vol.III. – 244 p.
25. Marian S.F. Mitologie românească (Ediție îngrijită de A.Olteanu). – București: Paideia, 2000. – 200 p.
26. Monografia comunei Valea-Seacă. Județul Câmpulung / întocmită de D. Timu. – Câmpulung-Moldovenesc: Școala Română, 1939.
27. Mușlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B.P.Hașdeu. – București: Minerva, 1970.
28. Niculiță-Voronca E. Datinele și credințele poporului român adunate și așezate în ordine mitologică (Ediție îngrijită de V. Durnea). – Iași: Polirom, 1998. – Vol.I. – 496 p.; București: Saeculum I.O., 1998. – Vol.II. – 495 p.
29. Pamfile T. Văzduhul după credințele poporului român. – București, 1916.
30. Papahagi T. Mic dicționar folcloric. Spicuri folclorice și etnografice comparate. – București: Minerva, 1979. – P. 247.
31. Sărbători și obiceiuri. Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Moldova. – București: Editura enciclopedică, 2004. – T.IV.
32. Taloș I. Solomonarul în credințele și legendele populare românești // Anuar de lingvistică și istorie literară. – Iași, 1976. – T.XXV. – P.39–53.
33. Tocilescu G.G. Izvoare privind istoria României. – București: Editura Academiei RPR, 1964. – Vol.I. – P.635.
34. Voronca E.N. Datinele și credințele poporului român. – Cernăuți: Tipografia Isidor Wiegler, 1903.
35. Vulcănescu R. Mitologie română. – București: Editura Academiei RSR, 1985. – 712 p.

This article investigates the material about the existence of people on the territory of Bukovyna during the XIX–XX centuries, who worked as professional hail-keepers and kept hail-clouds away from the village and fields of hail-keepers. Special attention is paid to historic transformation of the mentioned rites, which resulted in average villagers in-charge ringing church bells or “beating metal” at the sight of hail-clouds approaching at the modern stage.

Key words: Bukovyna, hail-keepers, rites.

УДК.393.(47.86/87)

ББК.63.52(23=4Укр)

ДИНАМІКА СМЕРТНОСТІ НА БОЙКІВЩИНІ В ХІХ СТОЛІТТІ

М.І. Мельникович

Погане медичне обслуговування, антисанітарні умови, епідемії холери 1831, 1847 років були основними причинами високої смертності серед бойків. У статті йдеться про погіршення життя і побуту населення Бойківщини та про згубний вплив надмірного вживання алкоголю в ХІХ ст. Зіставляються статистичні дані Австро-Угорської монархії та країн Західної Європи.

Ключові слова: смертність, тривалість життя, народжуваність, коефіцієнт смертності.

Проблема статистичного вивчення демографічних процесів на Бойківщині, зокрема, смертності та її впливу на побут, структуру й становище бойківської родини займає важливе значення в дослідженні соціально-економічних процесів у даному регіоні. Актуальність проблеми полягає в тому, що вона мало вивчена, хоча певну увагу їй приділяли М.Зубрицький, В.Гнатюк, Ю.Бачинський, В.Кубійович, С.Копчак [5, 6, 7, 8, 13]. Дана стаття, не претендуючи на вичерпність поставленої проблематики, наводить короткі статистичні дані щодо смертності населення на Бойківщині в ХІХ ст.

Предметом дослідження виступає динаміка смертності на Бойківщині в ХІХ столітті. Об'єкт вивчення – бойківська етнографічна група.

Метою дослідження є безпосередній аналіз причин і наслідків смертності на Бойківщині в ХІХ ст.

Смертність населення визначалася чималою кількістю факторів, які, як правило, полягали у феодальному способі виробництва населення. Основними з них, крім загального економічного становища селянства, були систематичні епідемії та голод, антисанітарні умови життя і побуту населення Бойківщини, відсутність медичної допомоги тощо. Смертність, звичайно й обряди, пов'язані з нею, в українській етнографії

вивчені найменше, хоч вони, в силу своєї консервативності, зберегли найбільше архаїчних ритуалів і вірувань, які сягають ще в дохристиянську добу. Бойки вірили, що чим точніше дотримуватися стародавніх ритуалів, тим більше забезпечується спокійне перебування душі померлого в потойбічному світі, а також зростає можливість потрапити до раю. Можливо, причиною такої непопулярності даної проблематики є природжена відраза людини до смерті та всього того, що з нею пов'язане.

За твердженнями М.Паньківа, в українській традиційній культурі побутували вірування, що смерть людини є лише переходом з одного світу в інший. Тому її похоронно-поминальна звичаєвість і обрядовість спрямовані на забезпечення померлому успішного переходу душі до раю, віддання померлому останньої шани й разом із тим задобрення живими покійника різними обрядовими діями, щоб не допустити його до активного вмішування у справи членів родини, односельців, захистити домашніх тварин і посіви від його впливу. Адже померлі родичі можуть опікуватися живими, а можуть і нашкодити, якщо не буде їм належного шанування [14, с.59].

Стихійні лиха негативно впливали на загальний стан розвитку господарства, вони були одним з основних факторів, які викликали голод та епідемії, а це, у свою чергу, було причиною смерті десятків тисяч людей і при цьому смертність населення набагато перевищувала його народжуваність.

Крім голоду, епідемії, воєн, істотний вплив на її рівень мали також відсутність медичної допомоги та побутова антисанітарія.

Смертність населення на Бойківщині в першій половині ХІХ ст. у цілому була дещо нижчою, ніж у другій половині цього ж століття. Якщо не брати до уваги роки, коли мала місце епідемія холери, то середня величина загального коефіцієнта смертності коливалась у межах 28–30 чол. на 1000 населення. Звичайно, що в різні часи спостерігалися і певні відхилення від норми. Наприклад, у 1818–1824 рр. середній коефіцієнт смертності населення становив тут від 22,2 до 26, а в 1868–1876 рр. – від 29,6 до 34,8 на 1000 чоловік. В окремих округах він був ще більшим [1, с.147].

Для порівняння зауважимо, що коефіцієнти смертності населення Швеції за десятиріччя, з 1800 до 1810 рр., коливалися від 23,7 до 40,0 чол., із 1861 до 1871 рр. – від 18,8 до 23,7 чол. на 1000 чоловік. Майже такі ж коефіцієнти смертності були характерні для Франції і Данії. У Росії спостерігаємо зворотний процес, тобто коефіцієнти смертності збільшуються. Наприклад, у 1801–1810 рр. коефіцієнт смертності становив тут 27,1, у 1821–1830 рр. – 27,5, у 1870–1881 рр. – 39,4 [6, с.64].

Про масштаби й наслідки епідемії холери в 1831 р. може дати уявлення хоча б те, що в німецьких державах та Англії від неї загинуло 50 тис. чол., а на одній лише Бойківщині – 91,5 тис. чол. У цей час на 1000 чоловік у Стрийському окрузі коефіцієнт смертності досяг 86,2, у Самбірському – 77,9 [9, с.29].

У наступні роки спостерігалось деяке зменшення летальних наслідків від хвороби. Це можна пояснити тим, що під час епідемії вмирили переважно діти, хворі й люди похилого віку.

У 1847 р. знову мала місце сильна й більш триваліша, ніж у 1831 р., епідемія холери, під час якої в Сяноцькому та Самбірському округах коефіцієнт смертності становив 104,7 на 1000 населення. Такого високого коефіцієнта смертності на Бойківщині не було зафіксовано офіційною статистикою з часів її існування. У Турківському окрузі коефіцієнт смертності становив 85,7, Стрийському – 55,4, а от у Станіславському – 30,9 [5, с.23].

Аналізуючи вплив епідемії холери й інших захворювань на смертність населення Бойківщини в першій половині ХІХ ст., слід зауважити, що порівняно з попередніми століттями спостерігалася тенденція до зменшення, а їх наслідки ставали менш відчутними. Якщо раніше мова йшла про десятки відсотків загиблих, то при епідеміях холери в ХІХ ст. йдеться про 1%, а іноді навіть і менше. Наприклад, кількість жертв

епідемії холери в Росії в 1848 р. складає дещо більше 1% загальної чисельності населення; в Англії найсильніша епідемія холери знищила не більше 0,3% населення [7].

Смертність від холери в XIX ст. на Бойківщині була набагато більшою, ніж у Західній Європі. Наприклад, у 1831 р. від епідемії холери на Бойківщині загинуло 6,8% населення, в 1847 р. – 8,2%, в 1848 р. – 4,8%. А в пересічні роки від різних епідемічних захворювань гинуло всього 1% населення [8, с.203].

Одним з основних факторів, що впливали на загальний рівень смертності населення, була дитяча смертність, яка в кінці XIX ст. характеризувалася високими показниками.

Розрахунок, зроблений станом на 1851 рік, показує, що на Бойківщині смертність серед дітей, народжених поза шлюбом, була вищою на 10% порівняно зі смертністю шлюбних дітей. На першому році життя помирала третина (30,7%) всіх позашлюбних дітей, зокрема у віці до одного місяця – 12,1%, від одного до шести місяців – 12% і від шести місяців до року – 6,6%. Законнонароджених дітей помирало 20,7%: у віці до одного місяця – 8,1%, від одного до шести місяців – 7,2%, від шести до дванадцяти місяців – 5,4% [8, с.119].

Аналізуючи смертність населення за віком, зауважуємо, що в першій чверті минулого століття в Європі 20–25% усіх народжених помирало на першому році життя, 30–40% – у віці від 1 до 6–9 років, 40–50% – у віці від 6–9 до 20–22 років. З кожних 1000 народжених в одному році наприкінці першого року їх життя залишалося лише 767, наприкінці десятого року – 551, двадцятого року – 502, тридцятого року – 438, сорокового року – 369, п'ятдесятого року – 297, а до 60 років доживало всього 213 чоловік [9, с.119].

Середня тривалість життя населення Європи становила 35 років, а населення Бойківщини – ще менше.

За офіційними урядовими даними, в 1889 р. середній вік жінок Бойківщини становив 31,7, а чоловіків – 33,2 року. Середній вік померлих становив тут 25,1 року [2, с.16]. До 20 років доживало 42% населення Бойківщини, до 40–29%, а до 60–12% населення [8, с.263].

Однак дані щодо розподілу померлих за віком на території Бойківщини не зовсім відповідають реальній дійсності. Це викликано тим, що першоджерела (матеріали санітарної статистики, методика збору та обробки яких знаходилася ще на стадії становлення) є неповними й не зовсім вірогідними. Особливо це стосується показника смертності дітей до одного року. Бо навряд чи можна вважати реальним таке положення, коли на Бойківщині в другій половині XIX ст. питома вага померлих у віці до одного року становила 25–30% усіх померлих, а в усіх австрійських землях (значна частина яких за економічним і культурним розвитком, а також за рівнем матеріального життя і станом медичного обслуговування була в кращому стані порівняно з Галичиною) цей показник у 1879 р. становив 30–35% [4, с.78].

Найбільша питома вага померлих припадала на весняні місяці. Розподіл померлих щодо пір року в кінці XIX ст. для населення Австро-Угорщини був таким (%):

повіти	Стрийський	Дрогобицький	Австро-Угорщина
Весна	32,0	30,0	29,6
Літо	26,5	25,1	24,8
Осінь	23,6	23,9	22,8
Зима	22,9	24,0	22,8 [7, с.117].

Аналізуючи смертність населення, часто не враховується такий важливий фактор, який впливає на коефіцієнт смертності, як смертність жінок, що вмирають під час пологів.

Наприклад, кількість жінок, які помирали під час пологів у Пруссії, значно перевищувала втрати від тифу. У 1905 і 1906 рр. кількість померлих від тифу становила на кожні 1000 жінок відповідно 0,73 і 0,62%, а померлих під час пологів – 2,13 і 1,97% [6, с.170].

Щоб уявити рівень медичного обслуговування, а також загальні побутові умови бойків, зауважимо, що на кожну 1000 жінок при пологах помирало близько 1,78. Це нечувано високий коефіцієнт. Лише в 1890 р. на Бойківщині від різних епідемічних захворювань померло близько 4 тис. жінок, а від важких пологів – 2134 жінки, або 2,2% загальної кількості померлих [8, с.99].

У 1898 р., за даними офіційної державної статистики для населення Бойківщини з кожної 1000 померлих від “звичайних” або “побутових” причин померло 856,4 чол., від нещасних випадків у видобувній промисловості – 59,6 чол. і від різних епідемічних захворювань – 44,2 чол., від важких пологів – 11,2 жінок [7]. У другій половині XIX ст. (1889 р.) на Бойківщині налічувалося лише 76 лікарів, 93 акушери й 64 аптекарі [1]. Тому не дивно, що багато повітів Бойківщини за смертністю населення займали одне з перших місць у Галичині. Наприклад, у 1875 р. на кожні 1000 чоловік у Долинському повіті помирало 55, у Дрогобицькому – 50 і Турківському – 54 чол. [3, с.47].

Розглядаючи фактори, які призводили до високої смертності населення, Іван Франко зауважив: “Селянство скрізь жило ще безправне, занедбане і погорджене; сама агрикультурна техніка стояла на низькій ступні розвою, а тимчасово зріст великих міст та промислових центрів творив уже великі джерела консумції, яким місцева продукція далеко не вистачала”. Стан “агрикультури” в Польщі й Галичині “був не ліпший, а подекуди і гірший, як у інших краях, то не подивуємо, що й тут селянське життя, се один довгий ряд хитань між деяким достатком і голодуванням, і ряд шалених скоків цін то вниз, то вгору, ряд голодовок, і пощестей, елементарних катастроф, не вчисляючи вже внутрішні політичні заколоти...” [15, с.98].

Надзвичайно згубно на стан здоров'я, середню тривалість життя і загальний коефіцієнт смертності населення Бойківщини впливало виробництво горілки. Винокурню мав кожен маєток, тому виробництво алкоголю являло собою найбільш квітучу галузь промисловості Бойківщини. І не випадково Іван Франко в роботі “Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині” акцентував, що після захоплення Галичини новий австрійський уряд “заборонив тільки деякі надто вже огидні надужиття, наприклад, силування селян до побирання певної кількості горілки з панських гуралень і до відроблювання тої горілки панщиною” [8, с.123]. У 1864 р. прибуток із пропінації (це право дідичів, поміщиків і великих міст на території своїх маєтків виробляти й продавати спиртні напої – горілку, пиво й мед) становив у Галичині 5 млн., а в 1876 р. – 54 млн. ринських. Шинків у тому ж році в Галичині налічувалося 23269, тобто один шинок припадав на 233 чол., а на одну особу на рік припадало 26 літрів горілки [9].

Згубний вплив горілки на здоров'я і смертність бойків, шалена діяльність лихварів – усе це давало можливість економісту середини XIX ст. В.Навроцькому, який добре знав побут і нужди селян у 1874 р., констатувати: “Кожний новозакладений шинок відбиває майже у сотні селянських дітей можливість шкільної освіти: на кожному риньським, видушенім із орендаря шляхтичем Галичини, більше проти його західного товариша, закрепила кров самоубивці і тих п'яниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних війнах, кожний крейцер добутий на продажі горілки, обмитий не тільки кровавим потом, але й слізьми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горілка завчасу забрала життєві сили” [10, с.125].

Отже, смертність населення визначалася чималою кількістю факторів, які залежали від характеру феодального способу виробництва. Основними з них, крім загального економічного становища селянства, були систематичні епідемії та голод, антисанітарні умови життя і побуту населення Бойківщини, відсутність медичної допомоги. Надзвичайно згубно на стан здоров'я, середню тривалість життя і загальний коефіцієнт смертності населення Бойківщини впливало виробництво горілки. Неврожай і голод у 1847 р. після двох попередніх неурожайних років викликали так званий "голодний тиф". Про масштаби епідемії можна судити з того, що на Бойківщині померло від голоду в той період близько 100 тис. чоловік. Особливо високою була смертність серед дітей. Вищеперераховані причини зумовили більш високий рівень міграції бойків порівняно з представниками інших етнографічних груп. Усе це, в цілому, негативно впливало на становище пересічної бойківської родини, особливо структури й кількості членів сім'ї та її внутрісімейних стосунків.

Відтак поданий матеріал несе відповідну практичну значимість, бо може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з української етнології, в підготовці різних навчальних посібників з історії та краєзнавства, розвитку культурно-наукового обміну й туризму.

1. Центральний Державний історичний архів у Львові. – Ф.146, оп.7, од. Збер.402, арк.146–168.
2. Podręcznik statystyki Galicyi. – Lwów, 1889. – Т.VI.
3. Podręcznik statystyki Galicyi. – Lwów, 1897. – Т.V.
4. Völlständiges örtschaften – Verzeichniss der im Reichsrate vertretenen. Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Völkzählung vom 31 Dezember 1880. – Wien, 1882.
5. Бачинський Ю. Українська еміграція в 3'єднаних Державах Америки. – Львів, 1914.
6. Гнаток В. Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник НТШ. – Т.31–32. – Львів, 1912.
7. Зубрицький М. Похоронні звичаї та обряди в Мшанці та сусідніх селах Старосамбірського, Турчанського повітів // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т.31–32. – С.211–226.
8. Зубрицький М. Урядові заходи проти холери в 1831 р. // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т.81.
9. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995. – 124 с.
10. Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (Статистико-демографічне дослідження). – Львів, 1996.
11. Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів, 1974.
12. Копчак В.П., Копчак С.І. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. – Львов, 1977.
13. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини. – Вісбаден, 1983.
14. Паньків М. Похоронно-поминальні звичаї і обряди на Покутті // Наукові записки. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2001. – Вип.5–6. – С.59.
15. Франко І.Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.36. – С.68–99.

This article tells about the mortality in the Boykiwshchyna region in the XIX century. The author describes the causes and the results of the infertile years, wars, epidemic of cholera, bad medical service. Besides it tells about the bad influence of gorilka, on people's health and their age. The level of children's death was extremely high. All those facts influence on the structure, and the amount of the family members and its inner family relationships negative.

Key words: mortality, cholera, gorilka, childbirth, insanitary.

УДК 392.5+572.9

ББК 63.59

Л.Б. Пунько

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ШЛЮБИ В ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСАХ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядається одна з форм міжетнічних контактів – мішані шлюби. Досліджено прояви цього явища в умовах Галичини міжвоєнного періоду. Головна увага зосереджується на питаннях причин міжнаціональних шлюбів і їх впливу на етнічні процеси в краї; ставлення до проблеми польської та української сторін, вияву в міжнаціональних шлюбах зв'язку між етнічним і конфесійним чинниками.

Ключові слова: етнічні процеси, міжнаціональні шлюби, асиміляція, віросповідання, ендогамія, національна приналежність.

Глобалізаційні процеси в сучасному світі, в які включена й Україна, відзначаються інтеграцією етнічно, конфесійно, культурно й лінгвістично різномірних груп людей в гомогенне ціле – наднаціональне суспільство. За таких умов актуалізується питання збереження етнокультурної й національної ідентичностей націй. Сучасні дослідники (С.Супругова, Ю.Бромлей) вважають, що для механізму стабілізації етносу особливе значення відіграє ендогамія, яка розуміється як укладення шлюбів усередині своєї спільноти, тобто утворення однонаціональних сімей. Сім'я є тією ланкою суспільства, яка серед усіх соціальних інститутів найбільш тісно пов'язана з етнічними процесами. Саме в ній відбувається становлення етнічної самосвідомості людини, визначення її етнічної приналежності. Сім'я відіграє важливу роль у таких етнічних процесах, як консолідація, асиміляція, інтеграція. Однак етносу притаманна взаємодія з іншими етнічними спільнотами, що проявляється в різних формах. Саме завдяки міжнаціональним шлюбом етнос знаходиться не в статичній, а в динамічній рівновазі з оточуючим етнічним середовищем, що складається з інших етносів.

Одним із важливих факторів установа етнічних і ендогамних перешкод є державні кордони [26, с.119]. Утворення польської держави (1918 р.) супроводжувалося встановленням нових державних кордонів, у результаті чого до її складу були включені етнічні українські землі. Це сприяло інтенсифікації міжгрупових контактів і посилювало фактор міжетнічної взаємодії. Суттєву роль у формуванні кордону ендогамії можуть також відігравати мова, релігія, етнічні стереотипи й т. д. Однак, зважаючи на близькість польської й української мов, вони не могли виконувати роль бар'єра (цьому також перешкоджала політика польського уряду, спрямована на запровадження польської мови в усіх сферах життєдіяльності галицького суспільства). Отже, саме релігія стає головним фактором збереження ендогамії населення Галичини досліджуваного періоду. Висвітлення цього аспекту проблеми стало нашим завданням у даній статті.

Проблема міжнаціональних шлюбів привертала увагу як українських, так і зарубіжних науковців. Окремим теоретичним аспектам проблеми присвятили свої наукові праці російські дослідники Ю.В.Бромлей, А.А.Сусоколов, С.Супругова та Л.Н.Терентьева [29]. С.Рудницький в одному з розділів книги "Чому ми хочемо самостійної України?" вивчає проблему міжетнічних сімей з точки зору евгеніки [30]. С.Конрад здійснив детальне статистичне дослідження цього явища на території польської держави [23]. Серед сучасних науковців окремі аспекти досліджують П.Сіреджук (мішані шлюби в середовищі німецьких колоністів) та Н.Яковенко (міжконфесійні шлюби української еліти доби середньовіччя).

Загалом, ураховуючи досягнення вищезазначених науковців, ми намагалися більш детально висвітлити вплив етнічного й конфесійного чинників на міжнаціональні шлюби в конкретних історичних умовах Галичини міжвоєнного періоду та причини появи таких шлюбів і їх наслідки для етнічної ситуації краю.

З релігійного погляду можна виокремити 3 групи мішаних шлюбів: 1) християнин – нехристиянин (християнин – іудей); 2) християнин, але різного віровизнання

(католик – протестант); 3) християни, але різних обрядів (грецького – латинського). Розглянемо дві останні групи.

Про наявність і важливість проблеми міжетнічних шлюбів і сімей в міжвоєнний період свідчить значна увага до неї як із боку польської, так і української державної та церковної влади. Польська влада протягом 6 років (1927–1932 рр.) вела облік цих шлюбів (фіксуючи місяці укладення таких шлюбів, вік наречених, громадянський статус, віровизнання). Це питання турбувало й українську громадськість. У газеті “Діло” в 1930 р. з’являється замітка “Застрашаючі цифри” [21, с.1], в якій автор розглядає міжнаціональні шлюби як серйозну проблему, що потребує нагального вирішення, а невдовзі виходить статистичне дослідження С.Конрада. Про значне розповсюдження мішаних шлюбів пише й С.Рудницький: “Процент українських одиниць, що дружаться з чужинецьким живлом, є надзвичайно високим. Навіть у такій Галичині, де відносини викопали просто пропасть поміж українським а польським народом, мішані польсько-українські подружжя надміру часті” [30, с.307].

Урядова статистика за 1928 р. показує, що в трьох українських воєводствах мішані шлюби становили 15,4% всіх шлюбів, які уклали українці греко-католицького обряду (з 40933 шлюбів) [13, с.85]. У 1932 р. співвідношення було таким: при загальній чисельності 37914 шлюбів відсоток мішаних складав 15,6%. Тобто при зменшенні загальної кількості шлюбів, що уклалися, кількість мішаних зросла. У воєводствах співвідношення було таким: у Львівському воєводстві, за даними 1931 р., на 13954 шлюбів (в яких або обидві сторони або лише одна були української національності (тобто греко-католики)) суто українських шлюбів було 11554 (82,8%) і мішаних (у яких лише один із наречених українського походження) 2400 (17,2%). У порівнянні з 1928 р. кількість останніх зменшилася на 0,1%. Станіславське воєводство в 1931 р. нараховувало 12367 усіх шлюбів, із них суто українських – 11414 (92,3%) і мішаних – 953 (7,7%) (в порівнянні з 1928 р. цей відсоток зріс на 1,1%). Відповідно в Тернопільському воєводстві з 11593 шлюбів 9030 (77,9%) суто українських і 2563 (22,1%) мішаних (у порівнянні з 1928 р. вони зросли на 0,5%). Таким чином, як показує статистика, найбільше міжнаціональних шлюбів було укладено в Тернопільському воєводстві. При цьому найбільший відсоток припадає на шлюби з римо-католиками, тобто представниками польської національності. Причиною цього стала підвищена увага польських урядових структур до Тернопільського воєводства, яке займало важливе з точки зору воєнної стратегії положення на випадок війни з СРСР. Ян Заморський писав, що досягнення польської більшості на Тернопільщині дозволить політичний кордон по р. Збруч перетворити в етнографічну межу польського розселення, після чого цей кордон ніхто не зможе поставити під сумнів [24, с.4]. Одним із проявів такої політики стала інтенсивна колонізація воєводства польськими військовими й цивільними осадниками. Так, за період 1919–1926 рр. сюди прибуло 10 тисяч колоністів [31, с.37]. Саме осадництвом пояснював таку велику чисельність мішаних шлюбів у Тернопільському воєводстві С.Конрад [22, с.7].

Викликає цікавість питання схильності до міжнаціональних шлюбів жінок і чоловіків. У Галичині в 1932 р. із 34712 греко-католиків 31998 (92,2%) уклало шлюби з греко-католичками й 2714 (7,8%) з представницями інших віросповідань. У Львівському воєводстві з 12692 українців 11554 одружилося з українками (91%) і 1138 (9%) з жінками інших віросповідань (на шлюби з римо-католичками припадає 88% мішаних шлюбів). У Станіславському воєводстві з 11836 чоловіків 11414 (96,4%) вступило в суто українські шлюби й 422 (3,6%) – в мішані (99% з римо-католичками). У Тернопільському воєводстві при загальній чисельності 10184 греко-католиків наречених чоловічої статі 9030 (88,7%) уклало шлюби з греко-католичками й 1154 (11,3%) з представницями інших віросповідань (99,7% з римо-католичками) [14, с.185]. Тобто найви-

щий відсоток шлюбів чоловіків греко-католиків з жінками інших віросповідань зафіксовано в Тернопільському воєводстві.

Серед жінок у Галичині в 1932 р. із 35200 греко-католичок 31998 (91%) уклало шлюби з греко-католиками й 3202 (9%) із чоловіками інших віросповідань. Отже, чоловіки виявляють дещо меншу схильність до мішаних шлюбів, що, очевидно, можна пояснити можливістю більшого вибору нареченої чоловіком. Розподіл по воєводствах такий: у Львівському воєводстві з 12816 жінок греко-католичок суто українські шлюби уклало 11554 (90,1%) і 1262 (9,9%) – мішані (99% із римо-католиками). У Станіславському воєводстві з 11945 шлюбів українських було 11414 (95,5%) і 531 (4,4%) мішаних (із римо-католиками 98,8%), що на 1% більше, ніж у 1928 р. У Тернопільському воєводстві з 10439 українок шлюби з греко-католиками уклало 9030 (86,5%) і 1409 (13,5%) з чоловіками інших віросповідань (99,7% з римо-католиками). Загалом чисельність українок, що вступили у шлюби з представниками інших національностей, порівняно з 1928 р. зросла на 0,2%.

Шлюби відповідно до віровизнання наречених*

Віросповідання наречених	Львівське воєводство		Станіславське воєводство		Тернопільське воєводство	
	1928 р.	1932 р.	1928 р.	1932 р.	1928 р.	1932 р.
Римо-католики з греко-католиками	8,8%	8,98%	5,5%	6,3%	16,7%	16,2%
Римо-католики з православними	0,03%	0,03%	0,02%	-	0,01%	0,01%
Римо-католики з євангелістами	0,14%	0,16%	0,08%	0,11%	0,02%	0,03%
Греко-католики з православними	0,04%	0,02%	0,01%	0,02%	0,03%	0,03%
Греко-католики з євангелістами	0,01%	0,04%	0,04%	0,02%	0,01%	0,01%
Православні з євангелістами	-	-	-	-	-	-

* Складено за: [13; 14].

Як видно з таблиці, після римо-католиків найбільш поширеними є шлюби греко-католиків із православними й дещо менше з євангелістами. У римо-католиків (особливо у Львівському й Станіславському воєводствах) значний відсоток шлюбів з євангелістами, який має тенденцію до зростання. Православні як чоловічої, так і жіночої статі рідко вступають у мішані шлюби й переважно з греко-католиками, при повній відсутності таких шлюбів з євангелістами. Безумовно основну роль тут відіграли відмінності в обрядах.

Важливим для нас є встановлення місця проживання людей, що вступили в мішані шлюби. Три українські воєводства нараховують 41474 греко-католицьких шлюбів (чистих і мішаних). З цього на село припадає 38196 усіх шлюбів і 5274 (13,8%) мішаних, а на місто з 3278 усіх шлюбів 1128 (34,4%) мішаних [23, с.6]. Такий великий відсоток міжетнічних шлюбів у місті пояснюється багатонаціональним складом населення, що створювало більш можливості, ніж у сільській місцевості, для міжнаціональних контактів.

Укладення мішаних шлюбів регулювалося Кодексом канонічного права, проголошеного папою Бенедиктом XV (“Providentissima Mater Ecclesia”) 27 травня 1917 р. Згідно з ним церква допускала мішані шлюби за таких умов: 1) якщо цього вимагають важливі причини; 2) некатолицька сторона перед шлюбом при двох свідках підпише два зобов’язання: а) що ніколи не буде заважати католицькій стороні визнавати свою віру й виконувати свої релігійні практики; б) всі діти мають бути хрещені лише в католицькій церкві й виховуватися тільки по-католицьки; 3) є моральна впевненість у

виконанні присяги. Крім того, католик повинен сприяти наверненню некатолика. Канон 1064 закликає, щоб ординарії і душпастирі, по можливості, стримували вірних від мішаних шлюбів [28, с.46]. Якщо обоє наречених католицької віри, але різних обрядів, вінчав їх парох нареченої. Коли шлюб брала католицька сторона з некатолицькою, релігійний обряд не здійснювався, а лише процедури, необхідні при укладенні шлюбу.

Проблема шлюбів між представникам різних віросповідань (а за даних умов це рівнозначно різним національностям) стала предметом обговорення на конференції українських єпископів, що відбулася 8 жовтня 1928 р. у Львові. Керуючись постановами “Concordii” (1863 р.), єпископи підтвердили заборону чинити перешкоди шлюбом між греко-католиками й римо-католиками, якщо наречені виконали всі умови, передбачені канонами. Усі діти, народжені в таких родин, мали виховуватись у обряді родичів за статтю. Для уникнення суперечностей в родин, де батьки були різних віросповідань, єпископ надавав дозвіл відзначати свята й пости в одному й тому ж обряді (тобто в обряді одного з батьків), що, однак, не означало зміну обряду іншою стороною. У шлюбах, де батько був греко-католик, усі діти повинні приймати обряд батька [3, арк.7].

Така підвищена увага церкви до мішаних шлюбів пояснювалася тим, що церква була сторожем міцності сім’ї й мала великий вплив на весь уклад сімейного життя, а тому усвідомлювала її значення для збереження морального здоров’я нації. Міжконфесійні шлюби, безперечно, мали негативний вплив на останнє. Адже більшість сучасних дослідників небезпідставно розглядає міжетнічні шлюби як форму добровільної асиміляції [27, с.268].

Незважаючи на існування відповідних документів, що регулювали порядок укладання міжконфесійних шлюбів і подальше життя сім’ї, вони викликали негативну реакцію в суспільстві й засуджувались українською і польською сторонами. Це проявлялось у різних формах. С.Конрад згадує про жіночий конгрес у Станіславі, який засудив тих жінок, котрі задля особистих вигод і матеріальної користі стають матерями й виховательками чужих молодих поколінь [23, с.6]. Польська влада розглядала мішані шлюби як один із засобів перетягання поляків греко-католиків на римо-католицизм. Однак, незважаючи на це, Союз організацій народних Східної Малопольщі вказував на потребу ускладнити укладення мішаних шлюбів [7, арк.123]. Причина цього в тому, що такі шлюби були небезпечними для “польського стану посідання” [17, с.3]. У звіті Долинського повітового староства стверджувалося, що частина польського населення в містах і сільських гмінах унаслідок мішаних шлюбів стає з погляду польської національної свідомості індивідуальним, а частково підлягла навіть цілковитій українізації попри збереження римо-католицького обряду [9, арк.21]. Тобто мішані шлюби сприяли не тільки колонізації українського населення, але й українізації польського.

Про наслідки таких шлюбів для українців писав С.Рудницький: “Комбінація з чужими народами доводить тільки до розплоджування надійних кандидатів на всяких “інтернаціоналістів”, коли не приносить найлютіших ворогів всього, що українське” [30, с.307]. Перераховуючи причини зміни обряду населенням Галичини, український священник о. І.Жигаль називав як одну з них заміжжя українських жінок із поляками. Чоловік чи батько поляк не хотів мати у своїй родині дітей двох віросповідань і подвійних свят і тому примушував дружину й дітей змінити обряд: “Не раз наречений виразно каже, що мусиш перейти на польське, бо я в церкві не буду шлюбу брати” [8, арк.3]. І справді, значна частина переходів спровокована саме міжконфесійними шлюбами. Так, у Львові Софія Дулямба, православна за віросповіданням, при першому шлюбі з римо-католиком змінила віросповідання на римо-католицизм, а в другому шлюбі з греко-католиком на греко-католицизм [1, арк.149].

Серед причин мішаних шлюбів можна виділити такі: 1) низька національна свідомість; 2) низька протидія з українського боку; 3) матеріальні чинники (прагнення

отримати посаду, багатство нареченої (нареченого)) [11, арк.16]. Щоб не допустити зміни віросповідання, католицькі священники (як грецького, так і латинського обряду) іноді йшли на порушення приписів. Наприклад, у Львові було дозволено шлюб між євангелістом Християном Йосифом Гіярдом і греко-католицькою Марією Костів у великодній тиждень (в іншому випадку вони погрожували взяти шлюб у священника-євангеліста) [2, арк.119].

Досить часто зустрічалися скарги греко-католицьких парохів на порушення, допущені римо-католицькими священниками, при вінчанні наречених різних обрядів. Найтипівішими були випадки, коли наречені вінчалися без відповідних документів (тобто метрик, які засвідчували згоду парохів на шлюб) або римо-католицький священник вінчав наречених без сповіді в церкві [5, арк.51–64]. При цьому староста здійснювали тиск на священників і змушували видавати метрики [4, арк.15]. У Бережанах латинський священник не приймав на сповідь перед шлюбом греко-католика, оскільки той не змінив обряд. А в Кам’янці Струмиловій вимога римо-католицького священника до нареченого греко-католицького віросповідання змінити обряд призвела до розриву шлюбу [6, арк.5, 37]. Водночас серйозні конфлікти виникали при зміні римо-католицизму на інший обряд чи віросповідання. Так, газета “Діло” фіксує випадок, коли Анастасія Городянська, римо-католичка з Буцнева, при шлюбі з греко-католиком оголосила про зміну обряду, то була, за поданням місцевого латинського пароха, покарана двотижневим арештом, а отця-декана, який прийняв зголошення, покарано грошовим штрафом із заміною на 10 днів арешту [16, с.3]. Щоб перешкодити мішаним шлюбом, застосовувались економічні санкції. На Тернопільщині сторож місцевої школи, римо-католик за віросповіданням, який виявив бажання одружитися з греко-католицькою, не тільки втратив роботу, але й мав серйозні труднощі з отриманням нової [5, арк.20].

Великою мірою наслідки мішаних шлюбів в етнічному плані проявляються на другому поколінні, тобто на дітях. Від їх національної свідомості залежить доля груп, що контактують. У 1932 р. кількість дітей від міжнаціональних шлюбів складала 8050. Важливим стає віросповідання цих дітей, яке фактично рівнозначне національній приналежності. Релігійна приналежність, у даний період, визначає суспільний статус людини. За умов, коли пануючою нацією була польська (а приналежність до польської національності визначалася сповіданням римо-католицизму), безперечно, вияв належності до неї відкривав більші можливості для дитини в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Склалася традиція, коли сини, народжені в мішаних шлюбах, успадковували обряд батька, а доньки – матері [25, с.65]. Вона загалом зберігалася і в міжвоєнний період, оскільки в передшлюбному протоколі, при зміні одним із наречених віросповідання, вказувалося “щоби сподіваних дітей *обою* полу в греко-католицькій вірі хрестити і виховувати” [1, арк.240]. Ця традиція була зафіксована у відповідних церковних приписах. Насправді цей принцип досить часто порушувався. Статистика показує, що 54% дітей в сім’ях, де батько був римо-католиком, незалежно від віросповідання матері сповідували римо-католицизм і 48,5% дітей в сім’ях, де мати римо-католичка [14, с.222]. Це свідчило про те, що римо-католики в мішаних шлюбах виявляють значно вищий асиміляційний вплив, ніж представники інших віросповідань.

Перші суперечності виникали вже на початковому етапі. При хрещенні як греко-католицькі, так і римо-католицькі священники намагалися охрестити таких дітей у своєму віросповіданні. У Рожнятові хрещення греко-католицьким священником двох дітей, в яких один із родичів був римо-католиком, стало приводом для довготривалого конфлікту з латинським парохом [12, арк.201]. У результаті хрещення дітей з міжетнічних сімей тільки в парафії Могильниця Тербовлянського повіту кількість “крадених душ” за рік склала 124 [10, арк.43]. Це ще більше загострювало конфлікт.

На наступному етапі в процес втручаються вчителі [18, с.4]. Польська влада навмисно зараховувала дітей з міжконфесійних шлюбів до польської національності. У 1922 р. Польська шкільна повітова рада в Коломиї заборонила управі української приватної школи ім. Ольги приймати дітей римо-католицького обряду, навіть тих, які почували себе українцями і їх родичі були української національності [15, с.5]. Водночас дітей з мішаних шлюбів залучали до відвідання такого обов'язкового предмета як релігія. У містечку Радимно (Перемишлянський повіт) управитель школи погрожував батькам із мішаних шлюбів виключити дітей зі школи, якщо вони не відвідуватимуть латинську релігію [19, с.4]. У Миколаєві до цього ж на батьків накладалися грошові покарання [20, с.2]. Такі акції дозволяли штучно завищити чисельність польських дітей. На основі п.18 виконавчого розпорядку із 7 січня 1925 р. для того, щоб утворити школу для певної національності, вона повинна була охоплювати не менше 25% громади. Через утворення утравістичних (двомовних) шкіл також здійснювалася колонізація українських дітей. Ще одним суттєвим наслідком мішаних шлюбів, на думку В.Охримовича, стала поява особливої групи українського суспільства – латинників (українців римо-католицького віросповідання) [29, с.20].

Отже, мішані шлюби займали важливе місце в етнічних процесах Галичини міжвоєнного періоду. З одного боку, вони стали свідченням етнічного зближення та подолання релігійної нетерпимості, з іншого, – підставою для подальшого поглиблення суперечностей у різних сферах суспільного життя. Однак останнє стало швидше виявом політизації проблеми урядовими й церковними структурами. Слід виокремити такі тенденції: зростання чисельності мішаних шлюбів, їх перевага серед населення міст, асиміляційний характер міжнаціональних шлюбів і висока здатність до асиміляції римо-католиками представників інших віросповідань.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф.201, оп.4 а, спр.3346 з.
2. ЦДІАЛ. – Ф.201, оп.4 а, спр.3346 о.
3. ЦДІАЛ. – Ф.358, оп.1, спр.165.
4. ЦДІАЛ. – Ф.408, оп.1, спр.47.
5. ЦДІАЛ. – Ф.408, оп.1, спр.48.
6. ЦДІАЛ. – Ф.408, оп.1, спр.155.
7. ЦДІАЛ. – Ф.462, оп.1, спр.222.
8. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.2, оп.1, спр.764.
9. ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.1053.
10. ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.1566.
11. ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.2068.
12. ДАІФО. – Ф.201, оп.1, спр.1420.
13. Statystyka polski. Serja A. – Tom 27. Małżeństwa, urodzenia i zgonu. – Warszawa: Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1934. – XVII+132 s.
14. Statystyka polski. Serja C. – Zeszyt 102. Małżeństwa, urodzenia i zgonu. – Warszawa: Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. – 228 s.
15. Новинки // Діло. – 1922. – 2 вересня.
16. Поліційні, адміністративні і військові надужиття // Діло. – 1923. – 27 липня.
17. Зойк вшехпольської гісни з Городка // Діло. – 1924. – 16 січня.
18. Дописи // Діло. – 1925. – 4 лютого.
19. Новинки // Діло. – 1925. – 26 лютого.
20. Качаровський М. Причиною до шкільних надужиття // Діло. – 1925. – 10 березня.
21. Застрашаючі цифри // Діло. – 1930. – 30 січня.
22. Конрад С. Мішані подружжя в світлі чисел // Мета. – 1934. – 18 листопада.
23. Конрад С. Мішані подружжя в світлі чисел // Мета. – 1934. – 16 грудня.
24. Zamorski J. Zmiana granic wojewódzkich // Słowo Polskie. – 1924. – 14 sierpnia.
25. Безсторонний І. Об'єктивний погляд на отношения обрядови вь Восточной Галичине. – Львовь: В друкарнь Товариства им. Шевченка, 1893. – 116 с.
26. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – 284 с.
27. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
28. Лакота Г. Подружжя право в новім кодексі церковнім. – Жовква: Печатня оо. Василіан, 1921. – 144 с.

29. Охримович В. Русини-латинники. – Львів: Накладом автора, 1912. – 25 с.
30. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор. передмова О.І.Шабля. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
31. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне поселенство у Західній Україні: історико-правовий контекст 1919 – 1939 рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

The article shows one of the forms of interethnic contacts – international marriage. Particularly the author explores the show of this phenomenon in the conditions of Galicia of interwar period. Main attention is concentrated on the following questions: the reasons of interethnic marriages and its influence on ethnic processes in the region; attitude to the problem of polish and Ukrainian side; eliciting of the link between ethnic and confessional factors in international marriages.

Key words: ethnic processes, international marriages, assimilation, nationality, religion.

УДК 39(477.85/.87)

ББК 63.52(4 Укр)

І.Ф. Дмитрук

ГУЦУЛЬЩИНА В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Стаття присвячена вивченню етнографічних досліджень Гуцульщини, написаних діаспорними українськими вченими в країнах Західної Європи й Америки. У роботі висвітлені основні напрямки дослідження вчених діаспори. Стаття характеризує також діяльність гуцульських товариств і їхні здобутки в збереженні та пропагуванні гуцульських традицій.

Ключові слова: Гуцульщина, діаспора, еміграція, асиміляція.

Складні політичні та соціально-економічні умови, що склалися в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., призвели до того, що значна частина українського населення змушена була емігрувати за кордон. Покидаючи рідну землю, українці прагнули зберегти свої традиції та звичаї.

Багатими на унікальні духовні традиції і специфічну матеріальну культуру є гуцули, які змогли в еміграції об'єднатися в товариства й організували численні наукові осередки, які публікували різноманітні етнографічні розвідки, наукові монографії й узагальнюючі праці з етнографії Гуцульщини.

Проблема етнографічного вивчення Гуцульщини в українській діаспорі є недостатньо дослідженою у вітчизняній історичній науці. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що в Радянському Союзі емігранти підпадали під штамп «зрадників батьківщини» й тому наукові праці, написані діаспорними дослідниками, для вітчизняних учених були недоступними.

Після проголошення незалежності нашої держави дослідники отримали можливість співпрацювати з діаспорними осередками й ознайомитися з етнографічними працями про Гуцульщину. Незважаючи на це, в Україні бракує узагальнюючої праці, де було б проаналізовано діаспорні етнографічні дослідження Гуцульщини. Лише П.Арсенич, І.Пелипейко [1; 27] та О.Малицький [24] у своїх наукових розвідках побіжно торкаються даного питання.

Тому мета роботи полягає в тому, щоб вивчити й проаналізувати основні етапи та види етнографічного дослідження Гуцульщини в західній українській діаспорі.

Діаспорні дослідження етнографії Гуцульщини велися в кількох напрямках. Зокрема, це були дослідження в рамках українських культурно-просвітницьких товариств, які виникли в середині XX ст. у США, Канаді та країнах Західної Європи; в спеціалізованих часописах та узагальнюючих працях, які публікувалися за кордоном, а також у спеціальних монографіях і художніх творах, які написані науковцями й письменниками західної української діаспори. Відповідно до цього поділу ми й спробуємо проаналізувати наукову розробку даної проблеми.

Загалом, в Україні виділяють три хвилі еміграції. Не минули вони й Гуцульщини. Причини, які зумовлювали еміграційний процес, були досить різноманітні. Це – соціально-економічні, політичні, етнічні, релігійні й інші мотиви.

В Україні еміграція тривала з останньої чверті XIX ст. до закінчення Першої світової війни (I хвиля); період між двома світовими війнами – II хвиля; час після завершення Другої світової війни – III хвиля.

У першій хвилі еміграції переважали соціально-економічні мотиви; це була справді трудова еміграція. Українці, що емігрували перед Першою світовою війною, як правило, намагалися покращити своє вкрай незадовільне матеріальне становище. Серед перших емігрантів була значна кількість і гуцулів.

Так, за 1890–1910 рр. із Прикарпаття виїхало за кордон понад 68,5 тис. осіб. Точніше, з Галицької Гуцульщини протягом XIX – початку XX ст. емігрувало гуцулів із Коломийського повіту – 3000, Надвірнянського – 4500, Косівського – 7346 осіб [8, с.297–298].

Друга хвиля характеризувалася поєднанням соціально-економічних і політичних причин, де переважали перші, а в третій хвилі домінували політичні мотиви.

Загалом, протягом першої половини XX ст. гуцули розселилися в США, Канаді, Австралії, країнах Західної Європи та Південної Америки, де проживають і досі. Перші емігранти з Космача опинились у Канаді в 1904 р. [28, с.72].

Для задоволення своїх культурних запитів гуцули на еміграції почали об'єднуватися в товариства. Вони мали на меті збереження рідної мови, традицій, звичаїв, прагнули згуртувати гуцулів на чужині, сприяти їх консолідації та уникнути процесів асиміляції.

Гуцульські товариства діяли в Америці ще до Першої світової війни. Так, у Детройті був створений Березівський допомогивий комітет, що сприяв виїзду своїм односельчанам за кордон. Він існував до 70-х рр. XX ст. [16, с.307].

Такі осередки створювалися практично в усіх великих містах США й Канади, де чисельність гуцулів була найбільшою. Зокрема, серед цих товариств варто згадати гуцульське товариство імені Олекси Довбуша в Боффало. Воно було створене в 50-х рр. із капели “Троїсті музики”, яка в 1965 р. переіменована в товариство. Упродовж його існування головами товариства були Михайло Бельмега, Василь Михайлик, Стефан Герганюк, Юрій Гудимяк, Михайло Савуляк і Михайло Мочерняк.

Ще одним, не менш відомим, було товариство “Черемош” у Філадельфії, створене в 1952 р. із театрального гуртка “Чорногора” під керівництвом П.Шекерика. Воно видало платівку “Гуцульщина в пісні і музиці” [16, с.310].

Велику роль відіграло й гуцульське товариство “Чорногора” в Чикаго, створене з ініціативи М.Домашевського 6 травня 1965 р. Це товариство проводило щорічні загальні збори, влаштовувало так звані Веселі Гуцульські вечори, зніціювало публікацію журналу “Гуцулія” [16, с.317–323].

Одним із найперших товариств у США було об'єднання гуцулів у м. Детройт. Так, у 1927 р. тут створено “Товариство Березунів”, яке мало зберігати українську мову і яке створило “Рідну школу” (проіснувало 3 роки). Головою товариства був Василь Негрич. У 1945 р. засновано “Березівське Односельчанське Допомогове Товариство”, яке нараховувало біля 100 чоловік. Воно допомагало воєнним жертвам і бідним емігрантам-українцям.

У 1961 р. це товариство реорганізовано на культурно-освітнє товариство “Українсько-Американський Клуб Березівський”. Воно діяло до 1968 р., його головою був Петро Ільницький [16, с.315].

Аналогічні товариства діяли і у Великобританії. Зокрема, тут існувало товариство “Гуцульщина”. Його історія почалася в 1968 р., коли було створено Ініціативний комітет на чолі з А.Ясельським. 17 серпня 1969 р. він скликав установчі збори в

м. Ноттінгам. Товариство видавало журнал “Трембіта” (вийшло лише кілька номерів). Спочатку воно нараховувало 60 чоловік, а згодом їх чисельність зросла до 100. У 1984 р. головою став Василь Потек. Товариство співпрацює з аналогічними товариствами в Америці й Канаді, сприяло виданню “Історії Гуцульщини” [16, с.311–313].

Така велика кількість товариств потребувала певної координації їх діяльності. Тому з ініціативи вихідця з Микуличина М.Домашевського було засновано Гуцульський Дослідний Інститут, який мав на меті об'єднати всі гуцульські товариства [1, с.10].

Початок цьому поклав гуцульський з'їзд товариств з усіх міст Америки й Канади 7–8 травня 1966 р. На ньому було створено так звану Гуцульську Раду.

23–24 жовтня 1971 р. у м. Клівленд відбувся з'їзд, де створено Конференцію Гуцульських Товариств Америки й Канади. На ньому вирішено також видати 3 томи “Історії Гуцульщини”, затверджено гуцульський прапор і герб [16, с.307–308].

1974 р. став часом остаточного оформлення Гуцульського Дослідного Інституту в Чикаго. Членами його були Микола Домашевський (голова), Петро Біланюк, Нестор Библиук, Марія Влад, Стефан Данилюк, Катерина Домашевська, Федір і Володимир Погребенники, Оксана Роздольська й інші [14].

Слід зазначити, що при кожному товаристві було збудовано церкву, школу, музей, що сприяло культурному та духовному згуртуванню гуцулів на еміграції. Проголошення незалежності України зміцнило зв'язки української діаспори з рідною землею. Так, гуцульські товариства постійно беруть участь у фестивалях, які проводяться щороку в нашій державі [9]; здійснюють матеріальну підтримку публікацій книг з історії та культури Гуцульщини, відкриттю музеїв у гуцульських селах; сприяють проведенню гастролей гуцульських самодіяльних ансамблів за кордоном для пропагування самобутньої української культури.

Але робота товариств була б неможливою, якби не самовіддана праця їх засновників і прибічників. Саме завдяки їм світ побачили змістовні монографії, в яких висвітлюється історія та етнографія Гуцульщини. У першу чергу мова йде про шеститомне видання “Історії Гуцульщини” М.Домашевського. Перші три томи праці були видані в Чикаго, а останні видавалися вже за незалежної України у Львові в співавторстві з Н.Библиуком.

Ця праця є унікальною, оскільки висвітлює життя гуцулів з усіх сторін упродовж усієї їхньої історії [14, 15, 16]. Так, п'ятий том присвячений вивченню історії краю [18]. У ньому описані історія сіл Мараморощини; гуцульські наукові організації; національно-визвольний рух і видатні культурні й політичні діячі родом із Гуцульщини [11, с.16].

Останні три томи являють собою збірки наукових розвідок відомих українських етнографів [17, 18, 19]. Зокрема, в шостому томі “Історії Гуцульщини” виділено 3 розділи: “Фольклор. Література. Освіта”, “Народне мистецтво” й “Проблеми Гуцульщини”. Цей том містить статті М.Савчука “Прозиванки сіл Галицької Гуцульщини” (I розділ), Л.Герус “Гуцульська сирна пластика”, Т.Янко “Гуцульські кахлі” (II розділ) та ряд інших.

Дуже змістовну характеристику даній праці дав Дмитро Дженджеристий. Зокрема, він пише, що “Історія Гуцульщини” за редакцією М.Домашевського (яка, до речі, вдало проілюстрована) своєрідна тим, що на відміну від більшості інших “історій” її автором виступає не одна особа, а колектив дослідників, що впливає на панораму об'єктивного висвітлення історичних подій та явищ. З іншого боку, складність даного підходу проявляється в упорядкуванні такого типу “Історії”, оскільки це вимагає великих зусиль для систематизації, алгоритмізації різноманітного матеріалу, створення цілісної концепції, яка б обґрунтувала “Історію Гуцульщини” як фундаментальну працю нашої доби [10, с.5].

М. Домашевському також належать наукові розвідки на теми “Гуцульська ноша” [13], “Великодня гостина” [12], “Гуцульське самодіяльне мистецтво на стрічці” [1, с.92–93].

Ще однією працею, яка вивчає Гуцульщину, є монографія Івана Сеньківа “Гуцульська спадщина: Праці з життя і творчості гуцулів” [31].

Автор даної праці емігрував до Німеччини, де продовжував вивчати Гуцульщину, хоч віддаленість від рідного краю значно утруднювала цей процес. Проте в 1981 р. він видав книгу німецькою мовою “Пастуша культура гуцулів”. Після цього І.Сеньків усю свою енергію спрямував на написання “Гуцульської спадщини”, яка побачила світ у 1995 р.

Ця праця отримала схвальні відгуки. Так, Леся Клим зазначає, що дослідник опирався у своїх студіях на ті надбання в галузі вивчення Гуцульщини, що їх маємо в Україні й поза нею, але водночас він вніс великий вклад у дослідження проблеми, зібрав великий фактичний матеріал, систематизував, осмислив його, зробив на його основі вагомий висновок про своєрідність культурних традицій, звичаїв, побуту населення Карпат [22, с.41–42].

На сьогодні праці І.Сеньківа й М.Домашевського є найбільш змістовними дослідженнями Гуцульщини в діаспорі.

Працював за кордоном і відомий український дослідник Зенон Кузеля. Він виїхав у 1914 р. і певний час проживав у Відні, а потім у Зальцведелі, Берліні, Баварії і Сарселі. З.Кузеля зібрав значний етнографічний матеріал про поховальні традиції українців загалом і гуцулів зокрема [25, с.23].

У 1998 р. світ побачила унікальна книжка “Гуцульщина”, видана товариством “Черемош”. Даний альбом редагувала внучка В.Шухевича Уляна Старосільська. В альбомі 505 рідкісних світлин із Гуцульщини та гуцульського життя в діаспорі. Важливим фактом є те, що дане видання двомовне – українське й англійське [29, с.60–63].

Неможливо залишити поза увагою дослідження В.Ніньовського. Зокрема, він вивчав гуцульські колядки й щедрівки. Цьому присвячено дві його монографії: “Рими та строфіка гуцульських колядок і щедрівок” (Мюнхен, 1967) і “Поетичні образи та мітологічні сліди в колядках і щедрівках Гуцульщини” (Торонто, 1970). Останній монографії передувала однойменна стаття, опублікована в “Наукових записках” у Мюнхені за 1968 р. [26].

Цікавою є і книга Галини Трутяк “Гуцульські з’їзди і Храми св. Юрія (1975–1996)”. Вона являє собою збірник праць Д.Ткачука, Б.Трохим-Тарновецького, І.Чмоли, М.Лози й М.Онуфрів. Ці праці відображають організаційне життя гуцулів на американському континенті [32].

За кордоном опубліковано багато різноманітних збірників та енциклопедій, в яких є згадки про особливості святкування гуцулами великих релігійних свят. Серед них збірник С.Килимника “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні” [21], Енциклопедія Українознавства [30], праця Є.Онацького “Українська Мала Енциклопедія” [4].

Про звичаї гуцулів на свята також згадується й у 2-томній праці Олексі Воропая “Звичаї нашого народу” [6; 7]. Зокрема, в першому томі містяться детальний опис святкування Різдва Христового, тексти колядок [6, с.77–88].

Сам автор походить з Одеси, але в часи Другої світової війни був вивезений до Німеччини. Матеріали для свого дослідження почав збирати в 1937 р. в Україні, а потім продовжував записувати народні звичаї в таборах утікачів. На початку 1948 року переїхав до Лондона, де й завершив розпочату роботу [5, с.482].

Варто згадати й художні твори на гуцульську тематику, написані в діаспорі. Серед авторів цих праць виділяємо Ростислава Єндика – антрополога, фольклориста й письменника. Зокрема, йому належать такі повісті, як “Проклін крові”, “Камінна душа”

[1, с.95–96]. Р.Єндик досліджував також творчу спадщину відомого “співця Гуцульщини” Станіслава Вінченза [20].

Писав про Гуцульщину й Михайло Ломацький. Він учителював у с. Голови, записував від селян коломийки, легенди й перекази. Проте в 1944 р. був змушений емігрувати до Відня, а потім до Німеччини. Тут він публікує свої твори, в яких розповідає про гуцульський побут, традиції духовної культури й демонологію. Найбільш відомими серед них є “Гуцульський світ”, “У горах Карпатах”, “Країна чарів і краси” та ряд інших [23, с.7–13].

Відомим письменником у західній українській діаспорі є Іван Боднарчук, автор численних оповідань і новел на гуцульську тематику. Цікавою є “Книга мудрості Гуцула-Самоука”, видана в 1992 р. у Канаді. Її автор Михайло Додяк [27, с.11; 32].

Багато досліджень присвячено й гуцульським промислам. Наприклад, гуцульську вишивку вивчає Ксенія Колотило, яка збирає рідкісні узори [1, с.126]. Також у діаспорі вивчають технологію розпису писанок. Так, Володимир Залозецький є автором наукової статті німецькою мовою “Писанки українських гуцулів” [1, с.100].

Загалом усі праці діаспорних дослідників про Гуцульщину можна виділити в 3 групи. До першої варто віднести праці, написані відразу після еміграції їх авторів і вони здебільшого являють собою спогади або художні твори. Далі виділяємо праці, написані за радянської доби, які нам були довгий час недоступні. Третю групу становлять наукові розвідки нашого часу, що є узагальнюючими дослідженнями, автори яких намагалися охопити всі сфери життя гуцулів (мистецтво, побут).

Але варто зазначити, що цей поділ досить умовний і відображає лише загальні риси діаспорних етнографічних досліджень про Гуцульщину.

Члени діаспорних товариств займаються і меценатством. Так, завдяки матеріальній підтримці Танасія Опарика, уродженця Старих Кут, а тепер жителя м. Елдред, штат Нью-Йорк (США), з ініціативи П.Арсенича та Д.Ватаманюка в 1997 р. було перевидано перші два томи “Гуцульщини” В.Шухевича [2, с.155].

Ще однією важливою галуззю роботи діаспорних товариств є видавництво газет і журналів, у яких висвітлюється життя, історія, культура й побут гуцулів. Так, у діаспорі виходили такі журнали, як “Трембіта” в Ноттінгамі (Англія, 1969–1973), “Чорногора” (Відень, 1921). Продовжує існувати журнал “Гуцулія”, що виходить із 1967 р., і “Гуцульщина” в Торонто (публікується 3 рази в рік із 1985 р.) [24, с.17–29]. З ініціативи всеукраїнського товариства “Гуцульщина” та редакції журналу “Гуцулія” відновлено в 1996 р. видавництво “Гуцульського календаря” [3, с.13].

Багато з цих газет і журналів обмежилися виходом лише кількох номерів. На це, безумовно, впливає брак коштів. Але цінним прикладом для нас є велике бажання колишніх емігрантів не втратити зв’язку з рідним краєм і зберегти традиції своїх батьків.

Отже, бачимо, що гуцули, які емігрували з території України в пошуках землі й заробітків, зуміли організувати та налагодити своє життя на чужині. Вони згуртувалися і утворили товариства з метою збереження рідної мови й звичаїв, а також для взаємодопомоги при адаптації в інонаціональному середовищі. Завдяки сприянню гуцульських товариств у США, Канаді, країнах Західної Європи були опубліковані ґрунтовні дослідження з історії та етнографії Гуцульщини; налагоджено випуск газет і журналів. В основному діаспорні праці являють собою узагальнюючі дослідження або написані у формі спогадів. В еміграції гуцулам вдалося уникнути посиленних процесів асиміляції і зберегти мову, звичаї і традиції своїх предків.

Загалом проблема вивчення діаспорних етнографічних праць про Гуцульщину залишається ще малодослідженою, що дає перспективу для її подальшого опрацювання.

1. Арсенич П., Пелипейко І. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. Довідник. – Косів: Писаний Камінь, 2002. – 280 с.

2. Арсенич П. Рід Шухевичів. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – 264 с.
 3. Ватаманюк Д. Вступ до видання // Гуцульський календар на 1996 рік. – С.13.
 4. Великодня обрядовість на Гуцульщині // Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1964. – Кн.ХІІІ. – С.135.
 5. Воропай О. Живемо в Англії... (уривки зі щоденника 1972 р.) // Визвольний шлях. – 1982. – Кн.4. – С.481–488.
 6. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1958. – Т.1. – 455 с.
 7. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1966. – Т.2. – 448 с.
 8. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – Т.3. – 464 с.
 9. Гуцульщина: від першого до десятого фестивалю. – Коломия, 2000. – 24 с.
 10. Джэнджеристий Д. “Історія Гуцульщини” – факт, який переріс в явище // Гуцулія. – Літо 2001 – літо 2002. – Ч.131–135. – С.4–5.
 11. Джуранюк Ю. Вийшов друком V том “Історії Гуцульщини” // Гуцулія. – Літо–весна 2000/2001. – Ч.127–130. – С.16.
 12. Домашевський М. Великодня гостина // Гуцулія. – 1968. – Ч.2(6). – С.7–10.
 13. Домашевський М. Гуцульська ноша // Гуцулія. – 1970. – Ч.1(13). – С.22–27.
 14. Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Чикаго–Львів, 1995. – Т.1. – 502 с.
 15. Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Чикаго, 1985. – Т.2. – 507 с.
 16. Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Чикаго, 1986. – Т.3. – 441 с.
 17. Домашевський М., Библик Н. Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 1999. – Т.4. – 575 с.
 18. Домашевський М., Библик Н. Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 2000. – Т.5. – 623 с.
 19. Домашевський М., Библик Н. Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 2001. – Т.6. – 675 с.
 20. Єндик Р. Станіслав Вінценз – співець Гуцульщини // Наукові записки. – Мюнхен, 1971–1972. – Т.ХХІІІ. – С.48–80.
 21. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег–Торонто, 1962. – Т.3.
 22. Клим Л. Автор “Гуцульської спадщини” // Гуцульський календар на 2003 рік. – С.41–42.
- Дмитрук І.А.* Гуцульщина в етнографічних дослідженнях західної української діаспори
25. Мушинка М. Українське народознавство за межами України // Мистецтво і традиційна культура українського зарубіжжя: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 10–12 листопада 1992 р.). – Львів, 1996. – С.19–30.
 26. Ніньовський В. Поетичні образи та мітологічні сліди в колядках і щедрівках Гуцульщини // Наукові записки. – Мюнхен, 1968. – Т.ХV. – С.45–76.
 27. Пелипейко І. Гуцульщина в літературі: Довідник. – Косів: Писаний Камінь, 1997. – 112 с.
 28. Походжук Д. Космацькі гуцули на еміграції // Гуцульський календар на 2002 рік. – С.72–74.
 29. Походжук Д. Скарби над скарбами. Гуцульська Біблія з Філадельфії // Гуцульський календар на 2001 рік. – С.60–63.
 30. Різдяна обрядовість на Гуцульщині // Енциклопедія Українознавства в двох томах. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. – Т.1. – С.230–231.
 31. Сеньків І. Гуцульська спадщина: Праці з життя і творчості гуцулів. – К.: Українознавство, 1995. – 512 с.
 32. Трутняк Г. Гуцульські з’їзди і Храми св. Юрія (1975–1996). – Бофало: Гуцульщина, 1997. – 86 с.

The article is dedicated to study of the ethnographic researches about Gutsulshchyna, which made diaspora Ukrainian scientists in countries of the Western Europe and America. Research is to highlight on the main trends to study of diaspora scientists. Also the article is characterized the activity of the associations of Gutsulshchyna and their successes in savings and propaganda of traditions of gutsuls.

Key words: Gutsulshchyna, diaspora, emigration, assimilation.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 811. 161. 2 + 94 (477)

ББК 63. 3 (4 Укр) 52

Л.М. Лин

ПИТАННЯ МОВИ ШКІЛЬНИЦТВА В ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ (1870–1876 рр.)

Українсько-польські стосунки в Галичині в другій половині ХІХ ст. характеризувалися гостротою. У статті висвітлюється боротьба навколо проблеми поширення української мови в системі шкільництва краю. Звернуто увагу на роль Крайового сейму як основного осередку політичного життя. Українсько-польські дебати щодо мови навчання проаналізовано в контексті боротьби за забезпечення національних прав українців.

Ключові слова: Галицький крайовий сейм, сесія, мова навчання, система освіти.

Розвиток системи освіти в Галичині в другій половині ХІХ ст., особливо боротьба навколо питання мови навчання, відображає яскраву сторінку польсько-українських взаємовідносин. Мова була чинником національної самоідентифікації для українців Галичини. Це підтверджує відомий український громадський діяч, історик кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. К.Левицький: “Русинові все була дорога его мова та еи не вырве намъ нѣяка сила въ свѣтъ, бо руске у насъ сердце тай крѣпка вѣрвавъ будучнѣсть нашої долѣ народнои!” [21, с.1]. Малодослідженість сеймової діяльності українського представництва у сфері запровадження української мови в школах краю і забезпеченні їй рівного статусу з польською зумовлює актуальність обраної тематики.

Мета дослідження – розкрити місце й роль українських послів Галицького сейму в боротьбі за рівноправний статус української мови в школах краю протягом третьої сеймової каденції в 1870–1876 рр.

В українській історіографії боротьба за рівноправність української та польської мов у школі, за українізацію закладів освіти в Галичині 70-х рр. ХІХ ст. не стала об’єктом окремого узагальнюючого дослідження. Насамперед, необхідно виділити праці К.Левицького [21], який одним із перших акцентував увагу на необхідності детального висвітлення боротьби за права рідної мови. У сучасній українській історіографії національно-культурний і політичний розвиток Галичини в другій половині ХІХ ст. викликає науковий інтерес, однак питання боротьби за запровадження української мови в системі шкільництва Галичини залишаються малодослідженими. У працях І.Чорновола боротьба за статус української мови розкрито в контексті діяльності Крайового сейму, акцентовано увагу на процес українізації Академічної гімназії у Львові [25]. У рамках українсько-польських стосунків другої половини ХІХ ст. мовне питання висвітлюють у своїх публікаціях львівські дослідники О.Середа [23] та М.Мудрий [22]. Історія шкільництва Галичини широко розкрита в дослідженні Б.Ступарика [24], де подаються відомості про запровадження української мови в школах краю. У сучасній польській історіографії досить активно розкриваються питання українсько-польського сеймового протистояння, які стосуються й сфери мови шкільництва. Підтвердженням цього є праця Ярослава Моклака [26], яка відображає весь характер боротьби українського сеймового представництва за національну школу й мову викладання протягом 1866–1892 рр.

Джерельну основу дослідження становлять неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, зокрема фонд Галицького намісництва. Ставлення галицького суспільства до проблеми мови шкільництва автор розкрив на основі публікацій русофільської газети “Слово”.

* У даному дослідженні термін “українці” буде використовуватися відносно галицьких русинів.

Для формування цілісного уявлення про мовну проблему в діяльності закладів освіти необхідно проаналізувати ряд законів імперії Габсбургів. Створення дуалістичної Австро-Угорської імперії 1867 р. кардинально відобразилося на політичному устрої Галичини. Конституція Австро-Угорської імперії гарантувала рівноправність усіх народів. У статті 19 закону про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р. декларувалося, що “рівноправність всіхъ языківъ уживанихъ въ краю узнає держава въ школѣ, урядѣ и житю публичномъ” [21, с.3]. Однак щодо Галичини австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компромісом, який розширив політичні права поляків у краю [20, с.73]. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована на задоволення польських інтересів. У Відні при уряді постійно діяло “міністерство у справах Галичини”, керівником якого призначався представник польської аристократії. Володіючи недостатньою кількістю сеймових послів (36 українських депутатів із 150), українці не могли протидіяти колонізації. У ході перших двох сеймових каденцій (1861–1866 і 1867–1869 рр.) мовне питання отримало правове підґрунтя. Після довготривалих українсько-польських дискусій за підтримки крайового намісника графа Р.Белькреді 27 квітня 1866 р. було прийнято постанову, згідно з якою відповіді на звернення українською мовою мали здійснюватися по-українськи, а протоколи й звіти Крайового виділу та комісії друкуватися обома мовами [25, с.91]. Проте насправді ця постанова дотримувалася поляками досить рідко.

З питанням мови діловодства в стінах Сейму тісно перепліталася проблема шкільництва. Мова навчання часто була причиною дебатів у Сеймі. Попри своє формально культурне значення ця проблема завжди набувала гострого політичного забарвлення. Широкі автономні права поляків у Галичині передбачали рівноправне застосування польської і німецької мов як в адміністрації, так і в освітній сфері. Насправді ж основною мовою спілкування була польська. Відповідно до Закону про мови викладання в середніх і народних школах 1867 р. польська мова стала обов’язковою в усіх школах краю [24, с.62]. Колонізація всіх сфер політичного й громадського життя вела до занепаду української мови. Так, для вивчення української мови в школі необхідна була згода батьків учнів. Згідно з офіційними даними, за 1869 р. в Галичині діяло 2476 шкіл, з яких 1961 утримувалася на державні кошти [24, с.60]. У 1871 р. в Галичині діяло 2632 школи, з яких 84 були чотирикласні, декілька – п’яти-восьмикласними, а решта – одно- й двокласні [26, с.107]. У Львові на той час діяло 16 польських, 5 німецьких і жодної української школи, а з 10174 львів’ян шкільного віку школу відвідували 6728, а 3406 залишалися вдома [26, с.108–109].

Складною була ситуація й щодо самої української мови. Серед галицьких українців не було усталеного погляду на фонетику й правопис. Русофіли (москвофіли) були прихильниками церковнослов’янського правопису, але в щоденному житті здебільшого розмовляли польською мовою та орієнтувалися на зразки польської культури [22, с.68]. Народовці дотримувалися засад етимологічного правопису, розробленого М.Максимовичем, але, починаючи з 1863 р., стали використовувати також фонетичний правопис П.Куліша, загальновідомий як “кулішівка” [23, с.207]. “Кулішівка” більше, ніж етимологічний правопис, розмежовувала українську й російську мови.

Питання мови навчання було основною складовою сеймової угоди Ю.Лаврівського 1869–1871 рр. Формально ініційована українськими послами угода була результатом поєднання гри інтересів усіх політичних чинників Галичини [22, с.81]. Внесок українських послів від 26 жовтня 1869 р. передбачав вільне використання української чи польської мов в урядуванні, але при збереженні за польською статусу урядової [22, с.88]. В освітній сфері пропонувалося створити цілий ряд навчальних закладів з українською мовою викладання і, що найголовніше, перетворити Академічну гімназію у

Львові на чисто українську [22, с.88]. Вирішення даного внеску планувалося здійснити протягом третьої каденції Сейму.

Третя каденція Галицького сейму тривала з 8 серпня 1870 р. до 26 квітня 1876 р. Незважаючи на порівняно незначне представництво, галицькі українці досить активно обстоювали національні права. Важливу увагу було приділено питанню мови шкільництва в Галичині. Використовуючи домінуюче становище в краю, поляки вимагали збільшення кількості шкіл із польською мовою навчання й пропонували зробити її обов’язковою для всіх закладів освіти, різних ступенів та рівнів [15, с.2].

Надалі питання мови в системі шкільництва розглядалися більш активно. Так, 6 (18) вересня 1871 р. на розгляд Крайового сейму було передано внесок поляка Євсевія Черкавського [2, с.4], в якому польську мову пропонувалося зробити основною мовою викладання у Львівській Академічній гімназії. Така постановка питання спровокувала українських послів до дебатів. Під час засідання 27 вересня (9 жовтня) зі спільною заявою виступили Юліан Лаврівський, Василь Ковальський та Григорій Шашкевич [3, с.3]. Українці вимагали рівноправного статусу польської та української мов у Львівській Академічній гімназії [4, с.3]. Після тривалих дискусій на сесії 28 вересня (10 жовтня) 1871 р. було прийнято постанову Юліана Лаврівського про викладання як української, так і польської мов у Львівській Академічній гімназії [4, с.3–4].

Зважаючи на порівняно незначне представництво в Сеймі, українці в питанні мови не могли досягнути поставлених цілей, постійно відчували спротив польської більшості. Єдиним можливим способом досягнення мети були численні інтерпеляції українців до крайового комісара. Інтерпеляція була юридичною формою звернення до представників крайової адміністрації, що виносилася на розгляд Сейму.

Розглянувши інтерпеляції за 1871 р., приходимо до висновку, що питання мови та шкільництва становили основний зміст звернень. Так, в інтерпеляції від 15 (28) вересня 1871 р., під якою підписався 21 посол (серед них були Олексій Заклинський, Теофіл Павликів, Іван Озаркевич, Петро Коциловський), сказано про порушення поляками постанови міністра віросповідання від жовтня 1870 р. і крайових розпоряджень із травня 1871 р. [1, арк.18]. Акцентувалася увага на тому, що обидві крайові мови – як польська, так і українська – мають викладатися у Львівській, Тернопільській і Станіславській семінаріях та в жіночій семінарії у Львові [1, арк.18]. Водночас було вказано на порушення з боку поляків, оскільки викладачі вищезазначених навчальних закладів узагалі відкидали українську мову як мову спілкування.

Болючим для українців залишалося питання організації системи шкільництва. Шкільний статут не відповідав принципам рівноправності вивчення української і польської мов. Польська була мовою навчання в усіх середніх школах Галичини. Вивчення української мови здійснювалося між 11 і 12 годинами дня або по одній годині в середу чи в суботу в післяобідній час. Іншим вагомим фактом порушення крайового шкільного законодавства було те, що учні, поляки за національністю, не дотримувалися обов’язкової постанови про вивчення другої крайової мови. Як наслідок, навчальний тиждень польського школяра в нижчій школі становив 27 годин, а у вищій – 28–29, тоді як для українців – відповідно 29 і 30 [1, арк.49]. Українські депутати акцентували на цьому увагу, виходячи з того, що в українських учнів залишається менше часу на самоосвіту, репетиторство чи заняття спортом.

Таким чином, колонізація відобразилася на шкільництві чи не найбільше з усіх сфер суспільного життя. Поляки ігнорували право українців на вивчення рідної мови, тому в роботі Сейму ця проблема завжди характеризувалася гострими суперечностями.

Чергова інтерпеляція українських послів від 5 жовтня 1871 р., що була винесена на розгляд Сейму, розкривала численні порушення крайового шкільного законодавства у Львівській учительській жіночій семінарії. Так, окремі студенти, які поступали на навчання в семінарію, узагалі не знали української мови. У шкільному законі від 18

травня 1871 р. зазначалося, що вчительська жіноча семінарія – це навчальний заклад, де обов'язковою мовою викладання є польська й українська [1, арк.54]. На жаль, даної постанови так і не було дотримано. Поляки відмовлялися вивчати другу крайову мову. Також відповідно до статуту про мови викладання від 22 червня 1867 р., у кожній народній школі, де частина учнів розмовляла по-польськи, а частина – по-українськи, мова, “которая не есть языком выкладовым, имѣть быти обовязковимъ предметомъ науки в границах школы...” [1, арк.54]. У черговій інтерпеляції вказувалося на порушення постанови уряду, оскільки в школах Галичини українська була мовою навчання лише в окремих школах, і то при згоді батьків учнів. Українські сеймові послы звернулися до урядового комісара, чи той володіє подібною інформацією про систематичні порушення шкільного законодавства і чи прийме відповідне рішення [1, арк.54].

На жаль, інтерпеляції до урядового крайового комісара були лише засобом привертання уваги до певної проблеми. Жодних практичних рішень з цього приводу не приймалося.

На засіданнях Галицького сейму 1872 р. питання шкільництва займали важливе місце. Під час засідання 7 (19) листопада 1872 р. виникла дискусія, що стосувалася посади шкільних інспекторів [5, с.2]. Юліан Лаврівський висловив думку про те, що шкільні інспектори, як представники адміністративних установ, повинні володіти обома мовами – польською і українською. На наступному засіданні 9 (21) листопада внесок українських послів був включений до порядку денного, і при підтримці авторитетних польських політиків Агенора Голуховського та Зигмунда Савчинського рішення було прийнято [6, с.3].

Дискусія в Сеймі 6 грудня 1872 р. засвідчила всю складність питання української мови та правопису. Український посол Олексій Заклинський звернувся із запитом до урядового комісара, чому урядовці вживають в українському письмі латинські букви [7, с.2]. У відповідь комісар заявив, що цим не порушується закон, оскільки постанова дозволяє писати “по-руськи” латинськими буквами [8, с.2].

Протягом третьої-четвертої сесії 1873–1874 рр. питання мови шкільництва, з огляду на особливу актуальність реформування адміністративного закону та системи судочинства, відійшло на другий план. Найбільш гостро питання мови навчання поставило під час одинадцятого засідання третьої сесії 19 грудня 1873 р. Під кінець засідання було прочитано внесок Теофіла Павликова, Стефана Качали і єпископа Івана Ступницького, який підтримали решта українських послів. Вони вимагали введення української мови викладання в усіх вищих класах Львівської академічної гімназії та Львівської греко-католицької взірцевої школи [8, с.1]. Під час засідання 22 грудня [9, с.1] знову було порушено мовне питання. Українські послы поцікавилися, чому у Львівській гімназії Франца-Йосифа, яка утримувалася на державні кошти, не викладалася українська мова, як це було в усіх вищих гімназіях Східної Галичини [9, с.1]. Теофіл Павликів підняв питання про мову викладання у Львівській зразковій греко-католицькій школі [9, с.1]. Внесок українського депутата було направлено до розгляду в едукативну комісію [10, с.1]. Справа про мову навчання в гімназії Франца-Йосифа отримала розв'язку під час засідання 2 січня 1874 р. Польський посол Олександр Берковський пояснив, що згідно з державним законом не можна нікого заставляти до вивчення другої крайової мови, тим більше, що в цьому закладі навчалися польські діти, батьки яких були категорично проти вивчення української мови [11, с.2]. Дебати довкола мови навчання в гімназії Франца-Йосифа засвідчили пропольське спрямування шкільного законодавства.

Здобутком для українських послів стало засідання Сейму 17 січня 1874 р., на якому виникла дискусія після звіту едукативної комісії щодо внеску Теофіла Павликова про українську мову викладання у Львівській академічній гімназії та греко-католицькій зразковій школі [12, с.2]. Що стосується мови викладання у Львівській академічній

гімназії, було прийнято рішення про поступове запровадження української мови [12, с.2]. Постанову комісії підтримав князь Адам Сапега, заявивши, що “поднесеніе prawdziwej Rusi и языка, употребляемого “Просвѣтою”, выйдець только въ пользу Поляковъ” [12, с.2]. Можна прийти до висновку, що Адам Сапега керувався у своєму рішенні ідеєю польсько-українського порозуміння.

Під час наступного засідання Теофіл Павликів знову порушив питання мови викладання в зразковій греко-католицькій школі. У відповідь на це поляк Еусебіуш Черкавський заявив, що в народних школах питання про мову викладання вирішує громада, яка утримує школу, сейм не має права вмішуватися в дану проблему [13, с.3]. Однак греко-католицька школа була створена за постановою уряду й утримувалася на державні кошти. У дискусію вступив Василь Ковальський, який заявив, що в разі відмови поляків від вивчення української мови як другої необхідно створити окрему українську школу [13, с.3]. Він звернув увагу також на складність здобуття освіти польською мовою для українців, “... изъ такой науки для нихъ користи не много, а даже забудуть тое, що разъ умѣли...” [13, с.3].

Отже, протягом третьої-четвертої сесії Галицького сейму проблема мови навчання відобразила декларативність крайового законодавства, яке зобов'язувало до навчання обома крайовими мовами, але нівелювалося постановою про згоду батьків на вивчення їхніми дітьми другої крайової мови. Зосередивши у своїх руках усю повноту влади в Галичині та маючи численне представництво в імперському уряді, поляки формулювали крайові закони й постанови в рамках розширення власних автономних прав.

Після смерті в 1873 р. Юліана Лаврівського найбільш активними в обстоюванні прав української мови на сеймовій арені стали Микола Антонович та Василь Ковальський. Під час засідання 3 жовтня 1874 р. Микола Антонович зачитав внесок посла Федора Білоуса, підписаний усіма українськими послами, в якому піднімалося питання про відкриття другої реальної школи у Львові [16, с.2]. Указуючи на переповнення реальних шкіл, у посланні українських депутатів зазначалося, що “миліонное русское население в Галиціи не имѣть ни одной реальной школы, въ которой русская молодежь на народномъ языкѣ могла бы въ реалистичномъ направленіи образоватись” [16, с.2]. Голосування щодо даної постанови відбувалося 6 жовтня. Незважаючи на суттєві аргументи з боку Федора Білоуса, польська більшість проголосувала проти внеску, підтримали пропозицію лише 43 депутати [17, с.2]. Відхиливши внесок, його навіть не направили на доопрацювання у відповідний комітет.

На шосту сесію, завершальну для третьої каденції в 1876 р., покладалися великі надії. Українські послы сподівалися добитися більш широких прав для рідної мови як мови навчання в закладах освіти краю. З ініціативи українців, зокрема Василя Ковальського, відновилося дискусія навколо питання мови викладання в греко-католицькій зразковій школі та відкриття окремої української школи. Український посол у своїй промові 16 (27) березня 1876 р. [18, с.2] звернув увагу на те, що ці питання постійно виникають під час кожної сесії, але польські представники їх ігнорують, незважаючи на нагальність вирішення. Василь Ковальський заявив, що у 1874 р. в Галичині функціонувала 21 реальна школа, з яких у 16 навчання здійснювалося польською, а в 5 – німецькою мовою, тоді як жодної школи з українською мовою навчання немає [18, с.2]. У згаданих закладах також не навчали української мови як другої крайової. Він попросив розібратися в цій ситуації представників Крайового віділу. На засіданні 1 квітня 1876 р. був розглянутий звіт Крайової ради шкільної [19, с.2]. У звіті зазначалося, що в 1874–1875 шкільних роках у Галичині, де на той час нараховувалося близько 2500 шкіл, кількість народних шкіл з українською мовою навчання становила 1949, з яких працювали тільки 1109. З цієї кількості близько 1000 були однокласними, а решта –

двокласні [19, с.2]. Польська мова була основною у 2406 школах, з яких навчання проводилося в 2217, і тільки 104 – з німецькою мовою навчання [19, с.2].

Зі звіту видно, що українська була мовою навчання тільки в початкових, здебільшого однокласних школах. Наслідком цього стало звернення сімнадцяти українських послів від 28 березня 1876 р. до урядового комісара з вимогою розібратися в даній проблемі [19, с.2].

Під час засідання 22 квітня 1876 р., де розглядався бюджет на 1877 р., Василь Ковальський запропонував виділити 6000 злотих на створення у Львові народної школи з українською мовою навчання, оскільки вимога про введення української мови в греко-католицькій зразковій школі не отримала підтвердження [14, с.3]. З протестом виступив Микола Зиблікевич, що призвело до відхилення постанови українського посла, яка знайшла підтримку й серед окремих поляків – Альфреда Потоцького, Зчесни Фірлея, Стефана Замойського, Івана Шептицького та ін.

Отже, польська більшість кожного разу відхиляла внески українського сеймового представництва про введення української мови в навчальний процес. Українські послы постійно тримали в напрузі питання мови навчання в реальних школах. Петиції Теофіла Павликова, Миколи Антоновича та інших українських депутатів відображали прагнення українців Галичини до навчання рідною мовою в школах краю.

Таким чином, боротьба українського сеймового представництва за рівноправний статус української мови у сфері шкільництва протягом третьої каденції Крайового сейму (1870–1876 рр.) була зумовлена посиленням полонізації з боку місцевої адміністрації. Сеймові дискусії між українцями й поляками продемонстрували неможливість досягнення спільного вирішення даної проблеми. Польська більшість категорично відмовлялася йти на будь-які поступки, а українці, у свою чергу, не хотіли поступатися в боротьбі за забезпечення своїх національних прав, записаних у конституції. Усе ж у результаті тривалої боротьби на сеймовій арені українцям вдалося досягнути певних успіхів, насамперед українізації Академічної гімназії 1874 р. та двомовності шкільних інспекторів, що було основним наслідком угодової політики Юліана Лаврівського. Більшість внесків українських послів відверто блокувалася або направлялася нібито на доопрацювання. Кожна із шести сесій третьої каденції Галицького сейму характеризувалася запеклими дебатами навколо питання мови навчання в закладах освіти краю, які з огляду на відсутність відповідних ухвал отримували продовження протягом наступних засідань.

1. Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф.146, Галицийское намисничество, оп.7, спр.3983. Интерпеляция до Высокоблагородного Господина правительственного Комиссара. – Арк.1–140.
2. Засѣданіе Галицького сейма // Слово. – 1871. – Ч.71. – 8 (20) вересня. – С.4.
3. Там само // Ч.77. – 29 вересня (11 жовтня). – С.3.
4. Изъ Львовского сейма // Слово. – 1871. – Ч.78. – 2 (14) жовтня. – С.3–4.
5. Там само // Слово. – 1872. – Ч.119. – 7 (19) листопада. – С.2.
6. Там само // Ч. 121. – 14 (26) листопада. – С.2.
7. Там само // Ч. 127. – 28 листопада (10 грудня). – С.2.
8. Изъ сейма Львовского // Слово. – 1873. – Ч. 139. – 8 (20) грудня. – С.1.
9. Там само // Ч.140. – 11 (23) грудня. – С.1.
10. Там само // Ч.141. – 13 (25) грудня. – С.1.
11. Там само // Ч.145. – 22 грудня (3 січня 1874). – С.2.
12. Изъ Львовского сейма // Слово. – 1874. – Ч.3. – 8 (20) січня. – С.2.
13. Там само // Ч.4. – 10 (22) січня. – С.2.
14. Изъ засѣданій Львовского сейма // Слово. – 1876. – Ч.43. – 13 (25) квітня. – С.3.
15. Львовській сеймъ // Слово. – 1870. – Ч.67. – 26 серпня (7 вересня). – С.2.
16. Там само // Слово. – 1874. – Ч.105. – 24 вересня (6 жовтня). – С.2.
17. Там само // Слово. – 1874. – Ч.106. – 26 вересня (8 жовтня). – С.2.
18. Рѣчь посла Василя Ковальського... // Слово. – 1876. – Ч.34. – 20 березня (1 квітня). – С.2.

19. Сеймовыи росправы... // Слово. – 1876. – Ч.35. – 23 березня (4 квітня). – С.2.
20. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
21. Левицький К. Про права руской мовы. – Львів, 1896. – 32 с.
22. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60 – 70-і роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 1997. – Вип. 3–4. – С.58–119.
23. Серета О. Національна свідомість і політична програма раннях народовців у Східній Галичині (1861 – 1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.199–214.
24. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772–1939). – Івано-Франківськ, 1994. – 142 с.
25. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. – Львів, 2000. – 270 с.
26. Moklak J. W walce o tożsamości Ukraińców. Zagodnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. – Kraków, 2004.

In the article the fight for desiding of the problem, connected with functioning of Ukrainian language in Galicia educational system has been investigated. The main accent on the meaning of Country Council as a political life center has also been defined. Ukrainian-Polish discussions, connected with the language of education, have been analyses on the base of the fighting for protection of Ukrainian's national rights. In author's opinion, the question of language in education was the most important part of Ukrainian-Polish relations in Galicia.

Key words: Galician Country Council, session, language of education, system of education.

УДК 94(477) “1864-1878”

ББК 63.3(4Укр) 52-2

І.І. Гаврильченко

ПИТАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО РОЗПОДІЛУ ПІД ЧАС АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ НА ПІВДНІ БЕССАРАБІЇ (1864–1878 рр.)

У статті автор аналізує процес земельного розподілу в рамках реорганізації адміністративно-територіального устрою під час реформ, які відбувалися протягом 1864–1878 рр. на території Південної Бессарабії. Відображені особливості становлення адміністративного управління даного регіону як у російській частині Бессарабії, так і в румунській.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, Південна Бессарабія, Російська імперія, Румунське князівство.

Реформування адміністративного устрою та процес земельного розподілу Південної Бессарабії впродовж 60–70-х років XIX ст. став логічним та закономірним наслідком скасування кріпосного права (1861 р.) та реалізації селянської реформи (1864 р.). Специфіка змін визначається особливостями політико-економічного розвитку та етносоціальними процесами в досліджуваному краї.

Ця територія впродовж тривалого часу була предметом особливої уваги в південно-східному просторі та залежно від результату військово-політичних подій почергово перебувала в складі різних держав.

Східна війна (1853–1856 рр.) мала політико-економічні наслідки та змінила історичну долю поселенців Південної Бессарабії. Після підписання Паризької угоди (1856 р.) були встановлені нові кордони, які порушили не тільки територіальну, але й соціально-економічну цілісність та спровокували міграційний рух, що, у свою чергу, привело до суттєвих змін національного складу мешканців цього краю: до Молдавського князівства відійшли Ізмаїльський, частина Кагульського й частина Аккерманського повітів; новий кордон Росії проходив від села Німцені на річці Прут до Кірсоу, притоки річки Ялпуг, потім по Ялпугу до села Траянів Вал і далі на схід до Дністровського лиману [5, с.140].

Питання земельного устрою на Півдні Бессарабії є принциповим та вирішальним фактором в аналізі соціального реформування та визначення механізму адміністра-

тивно-територіального устрою в пореформений період як на території Російської держави, так і в межах Молдавського князівства.

Але ж, як показує аналіз, у наявній, дуже нечисленній літературі зустрічаються лише уривчасті дані щодо досліджуваної теми. Вивчення саме цього періоду історії Південної Бессарабії відноситься до найменш вивчених питань в історіографії історії України та Республіки Молдова.

Політична ситуація, яка склалась у результаті поразки в Кримській війні, та соціально-економічна криза, що охопила всю Російську імперію, вимагали від уряду значних змін у внутрішній політиці держави. Проекти реформ були розроблені спеціально заснованими російським урядом комітетами й комісіями в напрямку внутрішніх перетворень та здійсненні впродовж 60–70-х років. Вони безпосередньо поширювалися з деякими змінами через специфіку поземельного устрою на російську частину Бессарабії.

На землях, що відійшли до Молдавського князівства, поширювалися дії молдавських, а згодом румунських законів, у тому числі й щодо адміністративного устрою. Повідомлення бессарабського губернатора міністру внутрішніх справ засвідчує вплив реформи 1861 р. в Росії на урядову політику, що “після звільнення у 1861 р. селян з землею, звістка про це зробила вплив у розумах царан”, і поширювалася на сусідню Румунію, уряд якої поспішав у 1864 р. наділити землею царан” [8, с.21].

Особливості соціально-економічного розвитку Бессарабії до і після її приєднання до Росії в 1878 р.: практична відсутність кріпаків, козаків, а також прагнення Російської держави продемонструвати добробут прикордонного краю з метою підвищення свого престижу в південно-східній Європі і, насамперед, на Балканах – зумовили своєрідність поземельних відносин у країні під час реформ та в постреорганізаційний період. Проте “Положення 19 лютого 1861 року”, доповнене “Правилами про осіб, які вийшли з кріпацтва в Бессарабській області” [20], не торкнулося основної маси селянства Бессарабії, тому що чисельність юридично оформлених кріпаків складала 1,17% від загальної кількості сільського населення краю, а в Аккерманському повіті Румунської Бессарабії їхня чисельність була ще меншою [8, с.22].

Так, занадто повільно відбувалось проведення земської реформи. Ще 1 січня 1864 р. Головним комітетом влаштування сільського стану був затверджений проект “Положення губернських та повітових земських установ”, тобто органів місцевого самоврядування [19]. До компетенції земських установ входило піклування про охорону здоров’я, народну освіту, місцеву торгівлю, в’язниці, а також про будівництво, ремонт доріг місцевого значення та ін. [16, с.16].

У Бессарабії проведення земської реформи відкладалось на початок проведення селянської реформи, тому 15 березня 1869 р. був виданий наказ про застосування “Положення губернських та повітових земських установ у Бессарабській області” [7, с.33].

23 грудня 1869 р. був затверджений ще один документ, який одержав назву “Правила об устрої поселення різних найменувань, оселених на казенних землях в Бессарабській області” [20]. Саме ці “Правила” склали основу поземельного й адміністративного устрою та визначили й здійснили поземельне влаштування державних селян.

* Царани – це категорія селян у Молдавському князівстві, які не мали своєї землі та проживали на землях феодалів. Царани вважались юридично вільними й мали право піти від феодала, але обов’язково повинні були сплатити всі борги, відпрацювати господарські повинності. Право переміщення зберігалось за ними й після приєднання території Бессарабії до складу Російської імперії та було підтверджено царськими законодавчими актами. Після реформи в 1868 р. царани Бессарабії (до 60% від загального населення губернії) за викуп одержували невеликі земельні наділи. З того часу термін “царани” визначає вже не соціальну категорію селян, а професію хлібороба, селянина.

На володіння землями, згідно зі статтею 11-ю “Правил”, кожному селищу державних селян видавався особливий акт – “володарчі записи” [17]. Установлені цим документом викупні платежі склалися з оброчної податі, внесеної селянами до початку реформи та 20% надбавки до неї. Відповідно до статті 19-ї даних “Правил”, розмір оброчної податі встановлювався на 20 років від дня видання й складав у середньому близько 9 руб. з родини на рік [17].

До 1 січня 1871 р. всі селища колишніх державних селян були поділені на вісім розрядів залежно від якості й вартості землі в різних повітах. До перших трьох розрядів належали землі Хотинського повіту, що як за якістю, так і за вартістю стояли набагато вище, ніж землі Бендерського та Аккерманського повітів. До 4-го розряду належали найкращі землі Бендерського повіту, до 5, 6, 7-го розрядів – інша частина земель Бендерського повіту й кращі землі Аккерманського повіту й у 8-му розряді – гірші землі Аккерманського повіту [10, с.133–140]. Розміри викупу 1 дес. землі коливалися в межах зазначених розрядів від 34 до 75 коп. сріблом у рік. Середній розмір особистого наділу землі становив 7,9 дес., за яку доводилося платити 3 руб. 62 коп. сріблом із душі або близько 46 коп. за 1 дес. державної оброчної податі [13, с.615–616].

Оскільки казенні землі в Бессарабії були обмежені ще у 20-ті роки XIX ст., під час колонізації цієї території, то на видачу “володарчих записів” був відведений 2-річний термін, і вже до 1872 р. вся ця операція була завершена. “Володарчі записи”, які отримували колишні державні селяни, були аналогічні за змістом “статутним грамотам”, що вручалися колишнім власницьким селянам (царанам) Румунської Бессарабії.

З метою вдосконалення механізму реформування земельного устрою та реалізації адміністративних змін 4 червня 1871 р. додатково були затверджені “Правила про суспільний та поземельний устрій оселених на казенних землях селян-власників (колишніх колоністів)”, проєктовані тією ж комісією й розглянуті Головним комітетом з устрою сільського стану [18]. На підставі цього документа колоністи переходили з підпорядкування Міністерства державного майна та його відомства – Піклувального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії – під опіку особливих установ – губернських, повітових та місцевих присутностей з селянських справ. Згідно з цими “Правилами” новому суспільному й поземельному устрою в Бессарабії підлягали селяни 25-ти болгарських, 17-ти гагаузьких, 2-х змішаних болгаро-гагаузьких, 1-ї болгаро-молдавської й 1-ї української, а також 24-х німецьких колоній – усього 70 поселень колоністів [14, с.172].

В адміністративному відношенні статус населення Півдня Бессарабії, узагальнений Російською державою ще в першій половині XIX ст. як “іноземні колоністи”, був зрівняний зі статусом державних селян. У 1872 р. були скасовані окружні та селянські накази, Комітет піклування про бессарабсько-болгарські колонії, які допомагали оперативно вирішувати численні питання управління пільговою категорією населення та на фоні загальнодержавного механізму мали форму автономного адміністративно-територіального устрою [6, с.88].

На підставі вищезазначених “Правил” про нове земельне упорядкування поселень задунайських переселенців, колоністів та відповідно до умов реалізації земської реформи, урядом Російської імперії передбачалося провести адміністративне перетворення вже існуючих окружних і сільських поселень у волосне та сільське управління, а також передати колишні колонії губернським і повітовим намісникам із селянських справ.

За свідченням архівних матеріалів, що зберігаються у фонді “Бессарабська казенна палата” Національного архіву Республіки Молдова, здійснення перебудови й улаштування сільського й волосного управління проходило під безпосереднім керівництвом губернатора й губернських намісників із селянських справ, особливими комісіями, які склалися з місцевого мирового посередника й чиновника від губернатора [2]. На рівні сільських громад також обирався місцевий адміністративний апарат, до

якого належали старшини та старости, актив громади, так звані члени керування, писарі та інші необхідні посадові особи з “добропорядних і благонадійних” осіб [2].

Земства з початку реформування були під контролем державної влади. Міністром внутрішніх справ призначався голова губернської управи, а повітової – уже самим губернатором [9, с.68]. Таким чином, голови губернського та повітового земського зібрання не обиралися на підставі виборчих умов, а призначалися на державному рівні. До уповноваження міністра внутрішніх справ і губернатора входило регулювання всіх постанов земських зібрань. Також вони мали право припинити виконання будь-якого рішення земської управи, уважаючи його “суперечливим законам чи загальнодержавним інтересам” [9, с.98–99; 16]. Втілення прийнятих рішень здійснювалось за допомогою поліції, яка теж була невід’ємним діючим елементом механізму управління державної влади.

Унаслідок урядових дій уже до середини вересня 1871 р. був завершений розподіл поселень на такі округи: Верхнебуджакський, Нижнебуджакський, на базі яких були організовані волості. Докладніше адміністративно-територіальний устрій має такий вигляд: у Верхнебуджакському окрузі створено дві волості: Комратську та Чадир-Лунгську, які склали Бендерський повіт; Нижнебуджакський округ було поділено на сім волостей: Дмитрівську (після переміщення волосного центру в Іванівку-Болгарську, перейменовану в Іванівську), Кубейську, Ташликську, Татарбунарську, Плахтійську, Дивізійську, Давньо-Арцизьку, а разом вони склали Аккерманський повіт [2, с. 69–71].

Однак у процесі реорганізації адміністративного устрою та територіального поділу спостерігалися деякі ускладнення. До прикладу, містечко Ташлик, оточене з трьох сторін угіддями болгарських поселень, а з північної, четвертої сторони – землями німецької колонії, було селищем державних селян, але при волосному розподілі стало центром волості [2, оп.3, спр.302, с.2–3]. Болгарські селища Камчік, Кулевча були розташовані далеко від однорідної болгарської волості, але при перетворенні колоніальних повітів у волості с. Камчік опинилось у складі Плахтійської волості, а Кулевча – Дивізійської. Така сама ситуація спостерігається і із с.Давлетагач (Давньо-Арцизька вол.) та Дельжилер (Татарбунарська вол.) [2, оп.3, спр.302, с.48–51]. Вирішення таких випадків передбачалося додатковою інструкцією до “Правил” від 4 червня 1871 р., яка “дозволяла приєднання окремих колоній до ближніх селянських волостей, без всякого відрізнєння національностей” “з проявою особистої уваги” з боку губернських намісників [20]. Також рекомендувалось “де можливо – відкласти таке приєднання до кінцевого здійснення реформ та ознайомлення з новими порядками” [20]. Ситуація підказувала, що краще буде с. Дельжилер приєднати до Ташликської волості, а с. Давлетагач – до Іванівської волості (болгарського оселення), та поселення Кулевча й Камчік об’єднати в одну невелику Кулевчеську волость, що й було здійснено незабаром після реформи. При цьому дотримувалась вимога вищезазначених “Правил” “зберегти існуючий між колишніми колоніями зв’язок у справах господарювання” [4], що надавало можливість збереження внутрішньокolonіальних традицій і взагалі мало соціальне значення.

У процесі нового упорядкування адміністративного поділу траплялись випадки подрібнення округів та приєднання селищ державних селян до волостей із німецьким населенням, але при цьому враховувались й етнічні інтереси громад південного регіону Бессарабії.

Упорядкування адміністративно-територіального устрою на румунській частині Бессарабії не відрізнялось від його організації на сусідніх російських землях. Воно опиралось на досвід проведення земельного розподілу після скасування кріпосного права та адміністративного перевлаштування, але мало деякі особливості. Земля надавалась кожному голові родини на підставі закону “Про проведення в порядок державних бессарабських оселень, населених колоністами і державними поселеннями” від 12 червня

1874 р., доповненого статтями від 14 лютого 1875 р. [13, с.576]. Румунський уряд надавав земельні ділянки у власність за викуп терміном на 15 років без права відчуження їх іншим особам упродовж саме цього часу розміром 50-ти десятин для колоністів та 30-ти десятин – державним селянам. У межах цих ділянок були: садиба, городи, виноградники, сади, рілля, ліси, а також територія зі штучними насадженнями, але не входили дороги, болота, плавні, очерети, які належали громадам та надавалися їм без викупу [3].

На підставі опрацьованих матеріалів Національного архіву Республіки Молдова можемо затверджувати, що проголошені румунським урядом земельні ділянки для колоністів по 50 десятин на родину не дісталися жодній із них. Найбільший розмір ділянки, за нашими підрахунками, зафіксовано лише в колонії Єскіполос Болградського округу – розміром 46, 6 десятин [3]. Реальний розподіл в інших колоністських поселеннях, як свідчать роли – розкладочно-окладні аркуші, значно відрізнявся у своїй більшості, а саме в 30-ти колоніях, площа ділянки коливалась від 10, 24 дес. до 30 десятин. Така ситуація спостерігається тому, що більшість державних селян та колоністів усіляко ухилялась від отримання земельних наділів [Там само], бо вважала, що через високий оброчний податок за кожен десятина впродовж 15-ти років, а саме 6 франків 20 сантимів (що складало в перерахуванні на російську валюту – 1 руб. 52 коп. сріблом (підраховано автором), воно призведе до повного зруйнування. Згідно з наказом від 30 жовтня 1876 р. [13, с.578] уся рілля залежно від якості була поділена на 3 категорії. Кожному господареві надавалось від загального розподілу по одній ділянці з кожної категорії. Здійснення межових робіт покладалось на комунальні (громадські) установи, а сам процес розмежування виконувався під наглядом та контролем урядових інженерів упродовж 3-х років, починаючи з 1 січня 1875 р. Крім того, упродовж 15-ти днів із дня видання цього наказу усі поселенці були зобов’язані укласти угоди про виконання саме цих земельних робіт. За додатковим розпорядженням до цього наказу майже всі колонії задунайських переселенців та жителі селищ повинні були внести до Болградської повітової скарбниці по 80 сантимів за десятину дл початку здійснення цих робіт [13, с.579; 4]. У селах Новокарагач та Шагани межові роботи велися із запізненням, а потім і зовсім припинені з початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а після приєднання їх до Росії так і не були відновлені. Тому земельні ділянки особистого володіння не були визначені на підставі межового порядку, та й землевласництво не мало постійного характеру, ділянки час від часу, а то й щорічно перерозподілялись. Процес переділу здійснювався примаром – першою особою комунальної ради, що одночасно з цим був “делегатом” центрального уряду та виконував судово-поліцейські обов’язки: регулювання діяльності виправної поліції, підтримки громадського порядку й відповідно вжиття заходів, необхідних для добробуту й спокою жителів комуни; оприлюднення й виконання урядових законів, а також визначення всіх посадових осіб у комуні, крім збирачів податків [3, с.51]. Примар обирався з двох урядовців ради на вибір префекта, які подавались як кандидати на посаду примара міністрові внутрішніх справ. Під його керівництвом виділяли спочатку площу загального користування, необхідну для громади під пасовища та косовицю, а решту розподіляли між жителями жеребкуванням. Наслідком такого порядку розподілу були постійні й справедливі скарги на зловживання з боку виконавців, що збереглись серед документів ф.329 Національного архіву Республіки Молдова.

Округи на румунській ділянці Бессарабії ділилися на “пласи”, які склалися з колоній і сільських поселень. У 1870 р. відповідно до комунальних законів від 1864 р. вони були перейменовані в комуни (громади). Головним принципом територіального поділу на комуни вже існуючих поселень була наявність у складі однієї комуни не менше 500 платників податків, а тому окремі комуни, що поєднували кілька менш численних населених пунктів, нагадували російські волості. Наприклад, у Болградському

окрузі утворено три пласи: Ізмаїльський із 21 колонією включаючи й саме місто Болград, Кагуло-Прутський із 19 колоніями й Доменський із 22 сільськими громадами. Усього в окрузі було 110 комун, з них 6 – міські. Однак ні в правовому відношенні, ні в порядку керування між сільськими та міськими комунами відмінностей не було [14, с.204].

Питання регулювання нової структури адміністративного розподілу під час реформ після визначення територіальних нововведень має свої відмінності від сусідньої частини Бессарабії. На чолі урядової адміністрації в округах румунської Бессарабії перебував префект, він же виконував обов'язки начальника поліції, був у безпосередніх зносинах із Міністерством внутрішніх справ і здійснював нагляд за вирішенням основних питань щодо фінансів, скарбниці, освіти. Помічниками префектів були субпрефекти, які завідували поліцією в окремих пласах. Якщо на посаду префекта урядом призначався тільки корінний житель князівства (королівства), то його помічники обиралися жителями колоній або селищ і могли бути вихідцями з місцевих поселенців цієї ж ділянки та за поданням префекта затверджувалися урядом. Діяльність цих посадовців оплачувалась за кошти жителів колоній або селищ. Окреме місце в цьому механізмі адміністративного регулювання належить уже згадуваній нами посаді – примару. У розпорядженні примарів були польові й лісові сторожі, розсильні й інші поліцейські службовці, які виконували їх накази.

У кожному окрузі система керування була представлена: *окружною радою* (збори представників), *Неодмінним комітетом*, що обирався із членів ради (аналог земської управи в Росії), а також із *комунальних установ*, які склалися з *комунальної ради* й уособлювали розпорядницьку та контролюючу владу на чолі з *примаром* (див. додаток №1). Права й обов'язки цих установ були близькими до російських земських установ. На відміну від структури земського керування в російській Бессарабії, тут представництво в радах було набагато меншим. Рада складалася з 12 урядовців. Через Неодмінний комітет здійснювався нагляд за діями суспільних комунальних правлінь (примарій), так що розробка ні бюджетів, ні будь-яких постанов із господарської частини цих правлінь не мала сили без розгляду й затвердження з його боку. Комунальні ради, у свою чергу, обиралися колегіями виборців. Кожна колегія складалась з осіб, які платили визначений розмір податків та зборів. Кількість членів комунальної ради коливалась від 9 до 17 залежно від чисельності населення комун. Комуни із чисельністю 5000 жителів мали в комунальній раді 9 урядовців. До прикладу, у Болградській комунальній раді було 11 членів, оскільки в місті було більш ніж 5000 жителів [1, с.135].

Рада обов'язково збиралась двічі на рік: у жовтні – для складання бюджету на майбутній рік, а також для розгляду та прийняття рішень зі справ безпосередньо самих комун, та в березні – для перевірки дій примара, його помічників, збирачів податків та інших осіб комунального правління. Час від часу рада збиралась на надзвичайну сесію за ініціативи самого примара чи на вимогу половини її членів [14, с.206].

Проведена румунським урядом земельна реформа надала царанам ще більше можливості для переходу приватного господарства на капіталістичну основу. Вони самостійно могли організувати та здійснювати виробництво в особистому господарстві за запитом на ринку, відповідно до власних потреб.

Однак реалізація саме цих можливостей проходила в дуже скрутних умовах. Населення на початку земельної реформи не мало достатньо коштів, усі його збереження, незважаючи на високу працездатність, повністю поглиналися викупними платежами за продану їм у власність землю. А продавав румунський уряд землю за цінами, близькими до ринкових. У 70-ті роки ринкова ціна однієї десятини коливалась від 33,8 до 44,55 руб. сріблом [12, с.39; 22]. Натомість російська казна збирала з поселенців, колишніх колоністів Аккерманського та Бендерського повітів, за кожну десятину наданої їм ділянки впродовж усього викупного періоду по 10 руб. 80 коп. сріблом, що вдвоє менше, ніж у румунській Бессарабії. Для порівняння нагадаємо, що викупна ціна

за 1 дес. складалася з минулого оброку (28 коп. сріблом) з додаванням 20% (з урахуванням інфляції), а це було в 3 рази менше ринкових цін на той час. Таким чином, ціна за землю як і до реформи, не була такою високою, і тому населення мало більше можливостей для реорганізації свого власного господарства на нових капіталістичних засадах.

Під час війни з Туреччиною впродовж 1877–1878 рр. територія Подунав'я була приєднана до складу Бессарабської губернії Російської імперії на підставі рішення Берлінського конгресу від 13 липня 1878 р. [21, с.456]. Проте адміністративно-правовий устрій возз'єднаної частини Бессарабії залишився взагалі без змін, тобто збереглися селянські комуни, примарії, комунальні ради. Земських установ не було введено, а вся придунайська та припрутська смуга була оголошена Ізмаїльським повітом із подальшим внутрішнім розподілом на три округи: Ізмаїльський, Кагульський та Болградський [11, с.131–132]. Адміністративний устрій регулювався за допомогою повітових рад та Неодмінних комітетів, члени яких обиралися комунами на 4-річний термін. Округи поділялись на стани. Саме в такому порядку й здійснювався розвиток Ізмаїльського повіту, при збереженні румунського законодавства та особливостей його адміністративного устрою, реформованого в межах Румунського князівства, аж до 1918 р. [4, с.43–44]. Загалом Бессарабська губернія складалася з 8-ми повітів (див. додаток №2), а Кишинів був губернським містом.

Становище колоній болгаро-гагаузького оселення, а також поселень молдавського й українського населення на початок 1879 р., повернених Російській державі, досить наочно відображено в таблиці, дані якої характеризують кожне селище зокрема та надають уяву щодо загального стану повернених поселень (див. додаток №3). Зауважимо, що на день передачі цих поселень Румунському князівству 1 березня 1857 р. їм належало на правах общинного користування 240.821 десятин казенної землі [2, с.87–98]. При передачі 9 жовтня 1878 року, земельна площа становила 217,454 десятин, що було на 23,367 десятин менше. Різниця земельної площі була визнана зайвою при проведенні земельної реформи в межах Румунського князівства від 12 липня 1874 р. і передана у фонд держави. Якщо простежити чисельність жителів у колоніях возз'єднаної ділянки, то помітимо, що за минулі 22 роки вона суттєво не змінилася до передачі його молдавській владі: 1 березня 1857 р., було 43373 жителів [2, спр.1008, с.87–98], а при його поверненні – 46.608. Очевидно, цей факт пояснюється міграційним рухом 1860–1861 рр., що мав негативні наслідки для етносоціального стану Південної Бессарабії загалом.

Таким чином, на підставі конкретного фактичного матеріалу, виявленого нами у фондах Національного архіву Республіки Молдова, а також у ряді статистичних збірників, можемо стверджувати, що у форматі проведених упродовж 60–70-х років XIX ст. реформ особливе місце належить реформі адміністративно-територіального устрою, оскільки вирішення питань цієї реформи зумовило конкретні зміни в соціально-економічному розвитку всіх категорій населення.

Адміністративний устрій південної Бессарабії в другій половині XIX ст. визначався такими характерними рисами:

- наявність багаторозрядності населення (державні селяни, царани, козаки, колоністи);
- ускладненість земельного розподілу через різноманітність соціальних груп населення;
- строкатість установлених видів податків, визначених як із боку Російської імперії, так і з боку Румунської держави;
- скасування пільгових податків, якими користувалась раніше значна частина населення;
- особливий механізм адміністративного регулювання на території Румунської Бессарабії.

Таким чином, поземельний устрій, що в історичному значенні розглядається паралельно з адміністративними перетвореннями, сприяв значному розширенню місцевого сільського господарства. До самостійного ведення господарства підключилися десятки тисяч нових господарів, більшість із яких поступово переходила на принципи фермерського землекористування до остаточного викупу землі, а потім і власного землеволодіння.

Реформування поземельного та суспільного устрою селян, здійснене в процесі реалізації селянської реформи, відкрило перед Росією й національними окраїнами, що входили до її складу в той час, нові перспективи, створивши можливість для широкого розвитку ринкових відносин, соціальні перетворення проклали дорогу іншим найважливішим змінам та сприяли введенню нових сучасних форм самоврядування, суду та розвитку освіти.

Додаток №1

Схема адміністративного управління на території румунської Бессарабії (під час реформ 60–70-х рр. XIX ст.)

Схема складена автором за: НАРМ, ф.9. Бессарабська губернська присутність по земським та міським справам; ф. 65. Бессарабська губернська земська управа; Єгуннов А.М. Бессарабська губернія у 1870–1875 рр. – Кишинів: Тип. Бессарабія. Земства, 1878; Новаков С.З. Соціально-економічний розвиток болгарських й гагаузьких селищ Південної Бессарабії (1857–1918). – Кишинів, 2004.

Додаток №2

Адміністративний поділ Бессарабської губернії в 1879 р.

№	Повіт	Площа (кв. верст)	Площа (км)
1	Кишинівський	3271,0	3723
2	Сорокський	14010,7	15945,1
3	Оргіївський	3632,0	4133,4
4	Хотинський	3501,9	3985,38
5	Бельцький	4871,0	5543,5
Південні повіти			
6	Аккерманський	7282,7	8288
7	Бендерський	5398,5	6143,8
8	Ізмаїльський	8128,0	9250,2
Усього		50095,8	57012,38

Систематизовано та підраховано за: Гросул Я.С., Будаг І.Г. Нариси історії народного господарства Бессарабії (1861–1905 рр.). – Кишинів, 1964; Збірник статистичних свідчень Хотинського повіту Бессарабської губернії. – М.: вид. Хотинського земства, 1886.
Друга назва Бельцького повіту – Яський (Авт.)

Додаток №3

Відомості щодо поселень, повернутих Російській державі на підставі рішення Берлінського конгресу (станом на початок 1879 року)

№ п/п	Назва населених міст	Кількість будинків	Кількість землі в десятинах	Жителі		Худоба			Городи, баштани	Виноградники, сади	Млини
				Чоловіки	Жінки	Коні	Рогата худоба	Вівці, кози			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I стан											
1	Бабель: церква, народне училище, 2 шинки.	291	8202	782	740	411	741	3221	90	190	15
2	Долоукій: 2 училища, 1 склад.	210	4650	552	533	300	500	4500	200	120	16
3	Кайраклія: 1 народне училище, 1 склад.	95	4529	256	250	317	535	3830	100	90	13
4	Деремендере: 1 народне училище, 2 шинки.	100	3669	277	252	230	521	2089	100	86	11
5	Чешмаваруїта: 2 училища, 1 склад.	208	7690	502	488	627	1187	6986	278	278	18
6	Ташбунар: квартира становаго пристава, 2 училища, 1	176	6919	474	444	444	986	8646	175	92	32

	склад, 1 шинок.										
7	Каракурт: 1 народне училище, 1 шинок.	193	7870	532	531	463	761	10375	-	136	33
8	Вайсал: 2 училища, 1 шинок.	228	7140	651	551	651	815	7800	200	150	20
9	Шкирликитай: 2 училища, 1 шинок.	255	7320	766	715	440	1164	9566	280	300	19
10	Ердекбурну: 2 училища, 1 шинок.	188	4620	587	525	432	792	4216	190	236	12
11	Баново: 1 народне училище.	91	3989	320	286	210	390	5015	93	46	15
12	Болград: гімназія та 2 училища, земська лікарня, земський банк, аптека; заводи: 4 свічних, 3 миловарних, 5 гончарних, 4 фарбувальних, 2 цегельних; 6 складів, 89 шинків, 1 пар. млин, 237 торговельних закладів.	1109	11488	3120	3006	858	430	10930	243	960	138
13	Новопокровка: 1 народне училище	83	2789	2367	230	189	110	250	4500	20	49
14	Финтина-Дзинилор: 1 народне училище, 1 шинок.	124	3708	391	317	418	759	4702	135	20	10
15	Табаки: 1 народне училище, 1 склад.	95	1278	313	250	200	120	2550	60	25	10
1	2	3	4	5	6	7			10	11	12
16	Старо-Троян: 1 народне училище, 1 шинок.	145	4540	433	432	235	485	4948	160	160	13
	II стан										
17	Курчі: 2 училища, 1 шинок.	242	6004	622	615	339	1075	6006	90	153	22
18	Волканешти: 2 училища, 1 склад, 1 шинок.	520	12092	1923	1840	760	1600	8120	1	400	65
19	Етулія: 1 народне училище, 1 шинок.	120	3719	317	269	250	590	4100	120	90	18
20	Чешмекіой: 2 училища, 8 шинків.	302	8048	893	841	515	1340	4130	326	230	44
21	Болбока: 2 училища, 1 шинок.	217	5671	540	526	430	1014	4148	150	217	26

22	Анадол: 1 народне училище, 1 шинок.	180	3401	413	447	360	600	2310	90	100	26
23	Карагач: 2 училища, 1 шинок.	170	6060	566	560	665	1190	10035	170	172	30
24	Конгаз: 2 училища, 1 склад, 19 шинків.	500	10150	1136	1053	700	2500	15100	-	400	25
25	Єнікіой: 1 народне училище, 2 шинки.	200	4965	525	516	625	1500	4000	200	120	19
26	Ескіполос: 1 шинок.	52	1650	133	143	89	235	941	41	-	4
27	Тропекло: 1 народне училище, 1 шинок.	18	4040	29	27	70	100	1100	-	-	1
28	Хаджиабдул: квартира станового пристава, 2 училища, 12 шинків.	225	6217	778	793	330	900	4075	250	105	21
29	Імпуцита: 1 народне училище, 1 шинок.	95	8727	300	400	210	500	3515	175	200	11
30	Барта: 1 народне училище, 1 шинок.	203	3910	555	484	507	1052	2650	200	386	24
31	Колібаш: 2 училища, 1 шинок.	279	5117	790	701	205	730	3050	60	450	12
32	Бринза: 1 народне училище, 2 шинки.	132	2076	306	287	140	180	445	60	150	8
33	Фрикация: 2 народні училища, 8 шинків.	264	4602	546	528	220	100	1204	91	100	15
34	Валени: 1 народне училище, 1 шинок.	203	3167	587	544	440	1000	1850	200	200	14
35	Слободзея: 2 училища, 7 шинків.	312	7535	918	839	307	480	1330	150	210	35
36	Джурджулешти: 1 народне училище, 3 шинки.	119	3790	379	280	270	468	812	172	84	8
37	Картал: 1 народне училище, 1 шинок.	91	3920	485	438	640	795	3125	200	180	17
38	Сагуново: 2 народні училища, 1 шинок.	92	4199	566	510	600	11100	3040	105	453	10
39	Новокарагач	110	100	5400	163	172	200	150	2000	-	5
40	Кислиця: 2 училища, 1 шинок.	85	270	2598	348	302	212	340	812	70	90
Усього			8849	217454	23987	22621	15430	29975	191676	5255	7368

Таблиця складена автором на основі: даних церковного обліку, які надруковані Кабузаном В.М. Народонаселення Бессарабської області та лівобережних районів Придністров'я. – Кишинів, 1974. – С.145–155; Святловський В.В. Мобілізація земельної власності в Росії (1861–1908 рр.). Приложение. – С.-Пб., 1910. – С.43–57, 64–72; НАРМ, ф.65, оп.1, д.409, с.46–67.

1. Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ), ф.329 (Бессарабська губернська присутність з селянських справ), оп.3, спр.620, с.4.
2. НАРМ, ф.134 (Бессарабська казенна палата), оп.3, спр.968, с.69–71.
3. НАРМ, ф.329 (Бессарабська губернська присутність з селянських справ), оп.3, спр.1380, с.43–48.
4. НАРМ, ф.8 (Бессарабська губернська присутність з селянськимх справ), оп.1, спр.624, с.162.
5. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель (XVIII–XX ст.). – Одеса: Астропринт, 2002. – 327 с.
6. Берг Л.С. Бессарабия. Этнографический состав и численность. Труды комиссии по изучению племенного состава населения России. – Петроград, 1923. – 214 с.
7. Бундук И.Г. Буржуазные реформы 60–70-х гг. XIX в. – Кишинев, 1964. – 298 с.
8. Гросул Я. Крестьянская реформа 60–70-х гг. XIX в. в Бессарабии. – Кишинев, 1964. – 396 с.
9. Егунов А.Н. Бессарабская губерния в 1870–1875 гг. – Кишинев, 1878. – 169 с.
10. Егунов А.Н. Бессарабская губерния в 1870–1875 годах, перечень населенных мест. – Кишинев, 1878. – 189 с.
11. Записка по вопросу устройства воссоединенного края Бессарабии. – С.-Пб., 1879.
12. Зашук А. Сельскохозяйственная промышленность Бессарабской области // ЗИОСХИОР. – 1861. – (Без номера). – 112 с.
13. История Молдавии: Документы и материалы / Под ред. Я.С.Гросул. – Кишинев, 1964. – Т.3. – 706 с.
14. Новаков С.З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918). – Кишинев, 2004. – 578 с.
15. Полное Собрание Законов Российской империи (далі ПСЗ РИ). II. – С.-Пб., 1864. – Т.XXXVI. 1863. – №36673; С.-Пб., 1871. – Т.XLV. 1870. – №48160.
16. Положение о земских учреждениях. – С.-Пб., 1864. – 119 с.
17. ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1869. – Т.XLIV. – №47824.
18. ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1874. – Т.XLVI. – №9705.
19. ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1864. – XXXVI. – №46672.
20. ПСЗ РИ. II. – С.-Пб., 1871. – Т.XLX. – 1871. – №48160.
21. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М.: Наука, 1952. – 765 с.
22. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908). Приложение. – С.-Пб., 1910. – 224 с.

In the article the author analyses the process of the land division in the frames of the reorganization administrative-territorial regime during the reforms which took place in 1864–1878 on the territory of South Bessarabia. The peculiarities of the formation of the administrative management of the given region as in the Russian part of Bessarabia so in the Romanian one were reflected.

Key words: administrative-territorial regime, South Bessarabia, Russian Imperia, Romanian principality.

УДК 94(477)“XXст.”

ББК 63.3(4Укр)52

В.І. Мельник

РОЗКОЛ У РЯДАХ “РУССКО-НАРОДНОЙ” ПАРТІЇ (1909 р.)

У статті розкриті причини, суть і наслідки розколу в рядах “Русско-народной” партії (РНП) та політичного товариства “Русская Рада” (“РР”) у 1909 р. Досліджено переломний період у діяльності РНП та “РР”, перехід на позиції відвертого москвофільства – реакційної сили в українському національному русі Галичини.

Ключові слова: “Русско-народная” партія, політичне товариство “Русская Рада”, “новокурсники”, “старокурсники”, “Галицко-русская Рада”, “Русская Народная Организация”, москвофільство.

Дослідження переломного періоду діяльності політичного товариства “Русская Рада” (далі – “РР”) та “Русско-народной” партії (РНП) сприятиме більш об’єктивному відтворенню політичних процесів у Галичині на початку ХХ ст. Мета статті – проаналізувати передумови, суть і наслідки розколу всередині РНП 1908–1909 рр. та перехід її на відверто москвофільські позиції.

Джерельну базу статті складають рукописні матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові (фонд 196 – “Політичне товариство “Русская Рада”), матеріали тогочасної преси (“Русская Рада”, “Прикарпатская Русь”, “Галичанин”, “Голось народа”, “Діло”).

Досі відсутні монографічні дослідження з історії РНП та “РР”. У радянській історіографії вони трактувалися однозначно як складові реакційної москвофільської суспільно-політичної течії. Сучасні львівські дослідники [26, 28, 31 та ін.] відмовилися від прямолінійної концепції москвофільства, уживають для означення цієї групи діячів термін русофільство як різновид національно-політичної свідомості галицьких русинів, що пройшов складну й суперечливу еволюцію – “від русофільства до москвофільства” [31]. Діяльність РНП у 1900–1914 рр. виділяється як окремий етап в історії русофільства, що характеризувався внутрішнім суперництвом між русофілами (старорусинами) та відвертими москвофілами.

На зламі ХІХ–ХХ ст. відбулися глибокі зміни в громадсько-політичному житті українців Галичини, які були пов’язані з політизацією національного руху. Характерною рисою політизації стало формування партійно-політичної системи (НДП, УРП, УСДП), що виступала за утвердження ідеї політичної незалежності України. Новоутворені українські партії розгорнули широку організаційну діяльність на місцях, сприяли утвердженню в масах національної самосвідомості й самостійницьких ідеалів.

У той же час русофіли так і не змогли відчутти “дух часу”, виявилися неготовими до стрімких політичних змін, їм бракувало викристалізованої національної свідомості. Русофільські діячі в нових історичних умовах хотіли пристосуватися до вимог партійно-політичної системи шляхом утворення власної партії, покладали надії на гідне представництво в парламенті та сеймі, на відновлення втрачених в останні десятиліття провідних позицій. Політичне товариство “Русская Рада” стало основою для новоутвореної в 1900 р. “Русско-народной партії” (РНП).

На початку ХХ ст. значна частина населення Галичини визначилася щодо національної ідентичності. Час потребував і від членів РНП чіткої позиції щодо самоідентифікації. Частина діячів РНП почала відверто орієнтуватися на Росію, поборюючи українство. Іншим представникам РНП, які були прихильниками консервативних поглядів, бракувало сміливості виступити разом з українським національно-демократичним табором, прийняти ідею самостійності України. Змінилося й ставлення до поляків, проблема протистояння колонізаційним процесам у краї для діячів РНП поступово втрачала свою актуальність. Так, послі РНП Д.Марков та М.Глібовицький у своїх парламентських виступах стверджували, що русини не зазнають від поляків ніякого гніту. Д.Марков виступив “з острою промовою проти правительства... і заявив, що Поляки зовсім не гнетуть нашого народу в Галичині” [27, с.98].

Представники так званого “старокурсного” напряму, очолюваного М.Королем, продовжували стояти на позиціях панрусського простору, до якого входила й Галичина. Вони не виокремлювали національної ідентичності галицьких русинів, уважали їх частиною єдиного “руського” народу, не заперечували об’єднання з представниками національно-демократичного табору. Загалом прибічників української національної ідеї продовжували називати “українофилами”. Русофільський світогляд не давав їм можливості побачити різницю між власне Росією та Україною. М.Король як лідер РНП і “РР”, найлояльніший представник русофілів, співпрацював із націонал-демократами, фігурував на переговорах із ними щодо порозуміння на початку 1900-х рр. Серед членів правління РНП позицію М.Короля підтримували М.Глібовицький, В.Давидяк, І.Добрянський, І.Костецький, Л.Павенцький, В.Курилович [24, с.2].

Протистояли позиціям староруського табору в “РР” так звані “новокурсники”, очолювані В.Дудикевичем. Представники цього радикального напрямку в рядах РНП протестували проти співпраці з національно-демократичним рухом, називали україн-

ські політичні партії “сепаратистами”, “мазепинцями”. Радикали-новокурсники взагалі не визнавали слів “Україна”, “український” тощо, стверджували, що Галицька Русь на початку ХХ ст. поділилася на два протилежні табори: “коренную Русь” і “Украину” [18, с.2]. Обравши для використання російську літературну мову, вони все більше ставали ворогами українства, відверто орієнтуючись на Росію. Крім В.Дудикевича, прихильниками москвофільства були Д.Марков, К.Сеник, А.Колпачкевич, В.Скобельський, Р.Чайковський, М.Миرونюк та ін. Значна частина галицької громадськості почала відмежовуватися від новокурсників-москвофілів, що поступово втрачали авторитет серед населення краю, яке дедалі більше захоплювала національна ідея.

Суперечності між новим та старокурсним напрямом в РНП переважно ґрунтувалися на мовно-культурній основі. Лідер “старої” фракції М.Король не погоджувався з теорією В.Дудикевича про те, що “альфой и омегой наших стремлений долженъ быть русский литературный языкъ” [4, с.1], поза межами якої нічого більше не бачили новокурсники, постійно акцентуючи увагу на мовному питанні. Відомий теоретик москвофільства О.Мончаловський закликав “русских” галичан до боротьби з українським національним табором, уважав, що “украинство – это отступление отъ вѣковыхъ языка и культуры, самопревращеніе въ междуплеменный обносокъ” [29, с.10]. В єднанні з Росією автор бачив прогрес, наголошував, що “въ сознании нашего единства съ русскимъ народом мы почерпываемъ нравственную силу” [30, с.189].

РНП не могла конкурувати з українськими національними партіями, що здобували дедалі більший авторитет серед населення краю. Це показали результати виборів 1907 р., коли члени РНП провели до віденського парламенту п’ять своїх кандидатів – Д.Маркова, М.Глібовицького, М.Короля, В.Давидяка, В.Куриловича. У червні 1907 р. новообрані послы розпочали свою роботу, радилися щодо можливості об’єднання з представниками українського національного табору в “Руському клубі”. Однак Д.Марков і М.Глібовицький несподівано заявили про свій вихід із клубу. З цього приводу часопис “Русская Рада” писав, що два депутати почули себе “въ средѣ 22 сепаратистовъ, якъ въ татарской неволѣ, всѣмъ ничтожными и вельми жалкими членами приговореными на бездѣйствіе и на лишеніе русского народа на произволь судьбы, а даже на загибель” [12, с.1].

15 липня 1907 р. у Львові був скликаний крайовий з’їзд мужів довір’я РНП з метою з’ясування питання: яку позицію мали зайняти три послы від РНП, що залишилися в “Руському клубі”. На засідання з’їхалося близько тисячі делегатів, серед них було багато молоді. Головою “Народного Совѣта” (вищого керівного органу РНП) був обраний В.Дудикевич із Коломиї. Спочатку засідання відбувалося досить спокійно й мирно, але після виступу послів, які заявили, що покинуть клуб виключно за наказом виборців, почався шум, крик, бо, як писала газета “Русская Рада”, “молодежь хотѣла, щоби заразъ тіи 3 послы (М.Король, В.Давидяк, В.Курилович. – В.М.) выступили зъ русско-украинского клубу”. Дійшло до того, що молодь почала закидати трьох послів яйцями. У кінцевому підсумку виділ “РР” заявив, що “извиняє горячу молодежь и перепрошає пословъ за нетактовне поведєне гдєкотрыхъ загорѣлихъ патриотовъ” [22, с.2]. У такий спосіб доля трьох послів була вирішена, вони приєдналися до своїх двох попередників і покинули “Руський клуб”.

Національно-демократична газета “Діло” подала дещо іншу інтерпретацію подій. Під час виборів до парламенту РНП для обрання послом В.Давидяка “ужила тактичного маневру”. В.Давидяк мав більш помірковані погляди, його “не поборювали Українці як малознаного і не небезпечного”. Згідно з наперед укладеною усною домовленістю, після виборів В.Давидяк мав зректися мандата на користь В.Дудикевича, затятого ворога українства. Однак, як виявилось, цього не було зроблено, незважаючи на “напор публичної опинії”. Поступок В.Давидяка розцінювався москвофілами-“радикалами” як зрада партійним інтересам [17, с.3].

На початку ХХ ст. РНП за своїм впливом займала друге місце після НДП, що підтвердили вибори до Крайового Сейму 1908 р. Після двомісячної політичної боротьби на вічах і передвиборних зборах від РНП були обрані десять послів, а від національно-демократичної – 11 [20, с.1].

Однак при сеймових виборах послів від РНП вагомою була допомога поляків. Так, судових радників О.Ганчаковського (посла в Турці) та Б.Криницького (посла в Богородчанах), судового секретаря І.Трача М.Лозинський уважав за тих, у кого “руські кости вже давно обросли польським м’ясом”, котрі у своїх “домах завели польську мову і дбають лише про ласку свого польського начальства”. Селяни М.Миرونюк із Коломийщини і Я.Крисоватий зі Збаражчини, на думку автора, були обрані послами за наказом старости [27, с.58].

Зовсім по-іншому трактував наведені факти часопис “Русская Рада”. Так, при обранні із сільської курії до сейму з Коломийського округу багато виборців віддало свої голоси за П.Лаврука під тиском “угрозъ и острого взора комисіи” [13, с.1]. На виборах “перевага оказалась по русской сторонѣ”, господар М.Миرونюк отримав 121 голос (проти 105 за Лаврука) і був обраний послом. Про допомогу з боку поляків навіть не згадувалося [13, с.2].

Діячі РНП писали в партійній пресі, що їхня партія – єдина “носителница русского народа, его исторически-культурныхъ началъ”, “корень и основа жизни народа русского” [18, с.1]. Водночас скаржилися на важкі часи для ідейно-організаційного розвитку партії, пов’язані з утвердженням у суспільній свідомості ідеї політичної незалежності й соборності України. Відкрити орієнтацію на Росію “новокурсних” діячів засвідчили офіційні виступи в австрійському парламенті Д.Маркова російською мовою. Перша невдала спроба виголосити промову була зроблена в 1907 р., коли, за словами газети “Русская Рада”, “заговорилъ др. Марковъ въ парламентѣ по русски”, чим викликав незадоволення в рядах українських національних сил. Він стверджував: “Мы русские, наш народ русский, съ поконвека русский, ...онъ хочетъ и на будущее остатися народом русским, а не украинским” [3, с.1]. У червні 1910 р. при обговоренні бюджетного питання у віденському парламенті Д.Марков засудив австрійську політику щодо “русского” народу в Галичині [2, арк.6].

Виступ Д.Маркова, за переконанням “новокурсників”-москвофілів, мав сприяти “прозрѣнію” багатьох, очікувалося “обновление политического общества” “РР”. Очевидно, малося на увазі зростання прихильників радикально налаштованих членів “РР”, які не визнавали компромісів із представниками інших національних течій Галичини. Однак значного поповнення рядів проросійськи налаштованих “РР” та РНП так і не відбулося.

Разом із тим, у рядах РНП були й прихильники старих, загальноруських поглядів, що готові були на співпрацю з націонал-демократами. Вони поділяли думку М.Короля під час виступу в Галицькому сеймі 24 жовтня 1908 р., де він заявив, що відчуває себе не росіянином, а малорусином [21, с.1]. Промовець визнавав культурну єдність всеруського простору, щодо національної окремішності, то народ мав сам визначити, ким він є і ким хоче бути. Серед прибічників москвофільства промова М.Короля викликала негативний резонанс. Так, члени РНП з провінцій уважали, що це “былъ черный день для нашей родины и отъ него начинается наше разстройство” [19, с.2]. Виступ засвідчив початок неофіційного розколу в рядах РНП.

Новокурсні діячі в середовищі РНП та “РР” основну увагу зосереджували на поборюванні представників українського національного табору. На думку москвофілів, “сепаратисти” не могли заспокоїтися, що “кацапы знюхались съ поляками и правительствомъ на ихъ згубу” [9, с.1]. На сторінках часопису “Русская Рада” відкрито писалося про національну єдність з Росією: “Велико и Малороссія становять сегодня одну цѣлость и одну державу, и одна безъ другои значеня и силы не малибы” [14, с.1].

Завдання РНП полягало в утриманні впливових позицій у національному русі Галичини: “она должна выплунути на верхъ, уничтожая тѣмъ самымъ радикализмъ и украинство”. Реалізувати задумане членам РНП не вдалося, не бачили вони й перспектив національного розвитку на самостійній, державницькій основі: “Для чогожь мы, часть великого стомиліонного народа, маемо отлучатися, отчуждатися отъ русского кореня, для чого маемо роздраблятися на народцѣ?” [7, с.1]. Єдино правильний вихід радикально налаштована частина “РР” вбачала в “єдиненні а не роз’єдиненні” з російським народом. Не усвідомлюючи своєї національної ідентичності, русофіли, очолювані М.Королем, дотримувалися концепції всеруськості, водночас не заперечували співпраці з “українофілами”, хоча чіткої відповіді в питаннях національного розвитку галицьких русинів так і не мали.

Внутрішні суперечності навколо питань національної самоідентифікації, ставлення до українських національно-демократичних сил спричинили розкол у рядах РНП та “РР”. Представники “молодого покоління” відкрито демонстрували свою промосковську спрямованість. На загальних зборах 2 лютого 1909 р. було обране правління товариства в складі “новокурсників”, головою “РР” став В.Дудикевич [15, с.1]. Старокурсників до керівництва взагалі не було обрано. “Руська Рада”, що становила основу рядів РНП, опинилася в руках відверто російських прихильників [16, с.1]. Офіційний розкол підтвердило рішення РНП тільки через вісім місяців на з’їзді мужів довіри.

На жаль, не вдалося знайти протоколів засідань загальних зборів “РР” та з’їздів мужів довіри РНП. У матеріалах фонду “Політичне товариство “Руська Рада” відсутні відомості про їх хід та прийняті ухвали. Суть розколу досліджена за інформацією, поданою в тогочасній пресі.

19 жовтня 1909 р. відбувся з’їзд мужів довіри РНП. На з’їзді прийнято рішення, за якими обраний 2 лютого 1909 року “Народный совѣтъ” і правління політичного товариства “РР” визнавалися “законнымъ и верховнымъ учрежденіемъ” для “русского народа” в Галичині. З’їзд висловив довіру правлінню “РР”, очолюваному В.Дудикевичем. Довіру було висловлено також депутату Державної думи Д.Маркову, сеймовим послам А.Колпачкевичу, К.Сенику й М.Миронюку-Заячуку. Натомість, депутатів Державної думи й Галицького сейму М.Короля, В.Давидяка, М.Глібовицького, О.Ганчаковського, Б.Криницького, І.Трача, В.Куриловича, О.Крисоватого з огляду на порушення ними дисципліни й порядку, виключено з членів даної партії. Вирок “старокурсникам” звучав так: “Въ виду послѣдовательнаго нарушенія народной організації и народной дисциплины, и ихъ крайне для русско-народной партіи вредной дѣятельности, не считаеъ членами русской народной організації” [24, с.2]. До того ж, “Народный Совѣтъ” звернувся до вищеназваних представників із проханням скласти свої депутатські повноваження.

Делегати з’їзду одностайно визнали офіційними друкованими органами партії “Прикарпатскую Русь” і “Голосъ народа” [25, с.1]. З того часу обидва часописи друкували відомості про діяльність “РР”, що остаточно опинилася в руках москвофілів. Часопис “Галичанинъ” став інформаційним органом діячів-старокурсників колишньої “РР”, які змушені були в 1910 р. утворити власне товариство під назвою “Галицко-Русская Рада” (далі – “Галицько-руська рада”). Таким чином, відбувся офіційний поділ “РР” та РНП на дві частини. Одні з них підтримували В.Дудикевича й характеризувалися відвертими москвофільськими поглядами (сюди ввійшли діячі, що залишилися в РНП і “РР” після розколу). Інші, під проводом М.Короля, що відзначалися більшою поміркованістю, створили окреме товариство з новою назвою “Галицько-руська рада”. Представники національно-демократичних сил, оцінюючи розкол у рядах РНП, називали дві новоутворені фракції – “малоруську і російсько-націоналістичну” [17, с.3].

17 (30) червня 1910 р. відбулися перші після розколу загальні збори львівської “РР” у приміщенні “Народного Дому” за участю близько 200 чоловік. Представники

“Галицько-руської ради” не були допущені до участі в зборах [8, с.1]. 3 листопада 1910 р. у приміщенні того ж “Народного Дому” члени-засновники “Галицько-руської ради” обрали свій провізоричний комітет, до якого ввійшли М.Глібовицький, І.Давидович, Й.Ганчаковський, В.Давидяк, І.Добрянський, М.Король, І.Костецький, Л.Павенцький, Т.Ямінський. Головою комітету, а згодом і товариства, обрано І.Костецького [11, с.1]. На час проведення засідання до товариства поступило близько 200 заяв [6, с.1]. Отже, кількість членів обох новостворених товариств була приблизно однаковою.

Члени “новокурсної” “РР” у пресі іменували себе “Русская Народная Организация”(РНС) [23, с.5, 12]. Інформуючи про хід загальних зборів чи з’їзду мужів довіри, представники “РР” підкреслювали свій зв’язок із народом словами “народний”: “Народный Съѣздъ”, “Народное собрание” [10, с.2]. Однак у часописах після розколу обидві сторони постійно звинувачували одна одну в зраді, неправильно обраному шляху розвитку [5, с.1].

Отже, в умовах політизації національного руху, формування партійно-політичної системи на основі політичного товариства “РР” виникла РНП, яка за своїм впливом на початку ХХ ст. поступалася лише НДП. Потреба чіткого вибору між українською та російською національними течіями в період кристалізації ідеї політичної незалежності й соборності України спричинила кризу в рядах “РР”. Ідейно-організаційний розвиток РНП наштовхнувся на серйозні перешкоди. Посилення національно-демократичного руху, його зростаючий вплив на населення краю відбувалися одночасно з розчаруванням у діяльності “новокурсної” РНП та “РР”. Характерно, що Андрій Стець із Павлокоми 27 грудня 1910 р. надіслав до товариства свою членську карту, на звороті якої містилася заява з повідомленням про вибуття з “РР”. Мотивація – у твердженні автора: “Моєю ідеєю самостійність українського народу а ні їденство з русским” [1, арк.1].

Члени РНП не враховували змін у свідомості галицьких українців, які дедалі більше проявляли готовність обстоювати інтереси своєї нації з кінцевою метою досягнення політичної самостійності. Консерватизм у поглядах русофільських діячів, боротьба проти введення фонетики не знаходили підтримки серед населення. Внутрішній розкол у рядах “РР” привів до чітко вираженої російської орієнтації молодих, радикально налаштованих діячів, які після офіційного поділу товариства в 1909 р. залишили за собою попередню назву. До припинення своєї діяльності (1914 р.) москвофільська “РР” проявила себе активним борцем проти національно-демократичних сил, стала реакційною силою в українському національному русі Галичини.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.196 (“Політичне товариство “Руська Рада”), оп.1, спр.118.
2. Там само, спр.122.
3. Важна справа // Русская Рада. – 1908. – 14 (28) січня.
4. Вторая рѣчь деп. д-ра М. Короля // Галичанинъ. – 1910. – 10 (23) янв.
5. Два года внутренняго развала // Галичанинъ. – 1911. – 21 янв. (3 фев.).
6. Галицко-Русская Рада // Галичанинъ. – 1911. – 30 янв. (12 фев.).
7. Съѣздъ мужей довѣрія въ Коломыйѣ // Русская Рада. – 1908. – 1 (14) груд.
8. Кое-что о “народномъ съѣздѣ” // Галичанинъ. – 1910. – 24 юн. (7 юл.).
9. Кто мы есьмо? (статья политична) // Русская Рада. – 1907. – 15 (28) верес.
10. Народный Съѣздъ // Голосъ народа. – 1913. – 24 мая (6 черв.).
11. Общее собрание Галицко-Русской Рады // Галичанинъ. – 1911. – 16 (29) марта.; Галичанинъ. – 1911. – 17 (30) марта; Галичанинъ. – 1911. – 18 (31) марта.
12. О новой вѣденской думѣ державной // Русская Рада дня 15 (28) червня, 1907; Политическое обозрѣніе // Русская Рада. – 1908. – 1 (14) січня.
13. О выборѣ посла до сойму изъ округа коломыйского // Русская Рада. – 1908. – 15 (28) лютог.
14. Опамятайтесь! // Русская Рада. – 1908. – 1 (14) цвѣтня.
15. Объявленіе политическаго общества “Русская Рада” во Львовѣ // Прикарпатская Русь. – 1909. – 7(20) декаб.
16. Переворотъ въ правленію русско-народной партіи // Русская Рада. – 1909. – 14 лютог.

17. Перед виборами // Діло. – 1911. – 6 цвітня (23 марта); Русофіли перед виборами // Діло. – 1911. – 18 цвітня (5 цвітня).
18. Политическое обозрѣніе // Русская Рада. – 1908. – 1 (14) січня.
19. Письма из провинции // Прикарпатская Русь. – 1909. – 1 (14) октября.
20. Результатъ выборовъ до сойма галицкаго // Руская Рада. – 1908. – 15 (28) лютого.
21. Рѣчь д-ра М. Короля // Галичанинъ. – 1908. – 17(30) октября.
22. Русское безголовье! // Русская Рада. – 1907. – 15 (28) червня.
23. Русская Народная Организация // Голось народа. – 1909. – 18(31) грудня ; 24 грудня (6 января 1910).
24. Съѣздъ мужей довѣрія // Прикарпатская Русь. – 1909. – 20 октября (2 ноября) .
25. Съѣздъ мужей довѣрія // Голось народа. – 1909. – 23 жовтня (5 падолиста).
26. Аркуша О., Мудрий М. Русофильство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.231–268.
27. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. – Львів, 1909. – 95 с.
28. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина 19 ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.82–98.
29. Мончаловский О. Главные основы русской народности. – Львов, 1904. – 22 с.
30. Мончаловский О. Литературное и политическое украинфильство. – Львов, 1838. – 190 с.
31. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – Львів, 2003. – 489 с.

The article reveals the causes, the essence and the consequences of the split in the ranks of the "Russian-people's party" (RPP) and the political association "Russian Rada" (RR) in 1909. The reseach of the breaking period in the activity of RPP and "RR", the transition to the position of outspoken moskowfils – reactionary force in the Ukrainian national movement of Galicia has been done.

Key words: "Russian-people's party", political association, "Russian Rada", "freshmen", "sophomores", "Galician-Russian Rada", "Russian People's Organization", moskowfils.

УДК 94 (477) "1914–1917"

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Л.Б. Шептицька

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАРАНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)

Проаналізовано діяльність Степана Барана в складі Народного комітету Української національно-демократичної партії, Головної української ради, Загальної української ради; з'ясовано його позицію щодо взаємин різних українських політичних сил у роки Першої світової війни; охарактеризовано внесок у розбудову Української національно-демократичної партії.

Ключові слова: Степан Баран, Українська національно-демократична партія, Український парламентський клуб, Головна українська рада.

Степан Баран (1879–1959) належить до найвизначніших українських діячів першої половини ХХ століття. Він завжди опинявся в епіцентрі громадського та політичного життя, виступав як активний учасник подій і при цьому часто залишав на них значний особистий відбиток. У своїй діяльності він зосереджувався на розв'язанні важливих суспільних проблем – формуванні національної свідомості, захисті національних інтересів, створенні інституцій громадянського суспільства, дієздатного парламентського представництва, які й сьогодні залишаються надзвичайно актуальними. Проте досі постать Степана Барана залишається маловідомою.

Метою даної статті є дослідження громадсько-політичної діяльності Степана Барана в роки Першої світової війни. Для досягнення названої мети автор поставила завдання дослідити: діяльність у складі Народного комітету Української національно-демократичної партії, взаємини його з Головною українською радою (ГУР), Загальною українською радою (ЗУР), Союзом визволення України (СВУ) та парламентським представництвом галичан у віденському парламенті.

Об'єкт дослідження – громадсько-політична діяльність С.Барана в контексті політичних процесів у Галичині в роки Першої світової війни. Предмет дослідження – еволюція світогляду С.Барана та фактори, що впливали на цей процес.

Нижньою хронологічною межею дослідження є початок Першої світової війни, а верхньою – початок української революції, пов'язаний з утворенням Центральної Ради в березні 1917 р.

В українській (а тим більше – у зарубіжній) історичній науці відсутні наукові дослідження, присвячені громадсько-політичній діяльності С.Барана в роки Першої світової війни. Однак кожний дослідник, працюючи над проблемою історії Західної України в роки визвольних змагань 1914–1923 рр., згадував постать С.Барана. Перші наукові дослідження громадсько-політичної діяльності С.Барана з'явилися у науковому середовищі української еміграції. Першим із них можна вважати статті М.Рудницької "Степан Баран на тлі своєї доби" [18, с.336–346] і А.Качора "Д-р Степан Баран. Людина невичерпаної енергії й працьовитости, смілива в задумах і відповідальна в роботі та скромна в житті" [13]. Обидва автори відзначали його енергійну працю на посаді секретаря Народного комітету Української національно-демократичної партії (НК УНДП) у роки Першої світової війни.

Серед сучасних досліджень варто виділити праці В.Расевича [16; 17], в яких виділено внесок С.Барана в організаційно-політичну діяльність УНДП. Досліджуючи історію Союзу визволення України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи 1914–1918 рр., відомий львівський науковець І.Патер охарактеризував епізод участі С.Барана в делегації СВУ в Константинополі (листопад 1914 р.) [15]. Співпрацю С.Барана з "Ділом", найвпливовішим і найпопулярнішим українським часописом Західної України останньої чверті ХІХ ст. – першої половини ХХ ст., охарактеризував Ю.Шаповал [19].

Джерельною базою дослідження є неопубліковані документи фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), публіцистичні статті С.Барана, матеріали тогочасної преси та ін.

Степан Баран народився 25 січня 1879 р. в містечку Крукеничах Мостиського повіту (нині – Мостиський р-н Львівської області). У 1890-х рр. навчався в Самбірській, Перемишльській та Львівській академічних гімназіях. Ще будучи учнем гімназії, поринув у політичне життя краю, ставши членом "Молодої України", "Академічної громади" (двічі обирався її головою). У перші роки ХХ ст. тяжів до соціал-демократичної ідеології.

Однак, навчаючись на правничому факультеті Львівського університету та на філософському факультеті Львівського, Берлінського та Віденського університетів, політичні вподобання С.Баран змінив на користь УНДП. Після повернення в 1913 р. у Львів його обрано секретарем НК УНДП.

Початок другої декади ХХ ст. характеризувався черговим напруженням відносин на європейському континенті між країнами Антанти та Центральними державами. З огляду на можливість світового збройного конфлікту Народний комітет УНДП, слідом за рішенням мужів довір'я, прийняв спеціальну резолюцію про мету українського національно-політичного руху в Австро-Угорщині. Першим пунктом резолюції було записано положення про те, що Народний комітет "стверджує невигаслі і непередавні права української нації до самостійного правно-політичного життя на цілій території, заселеній українським народом [6, 1912, 12 грудня].

Ухвали Народного комітету 1912 р. вплинули на визначення постулату політичної незалежності України в програмі УНДП. Підкреслюючи мету партії в передмові до зміненої програми, С.Баран у 1913 р. писав: "Мета партії: досягнення національно-політичної, економічної (господарської) і культурної самостійности і об'єднання всіх українських земель в одну самостійну українську державу" [10, с.10]. Однак він

зробив суттєве застереження щодо трактування сформульованого національно-політичного ідеалу в реальних умовах: "... З огляду на те, що наш нарід живе в трьох різних державах, австрійській (Галичина і Буковина), угорській (Північно-східна Угорщина) і російській (полуднева і полуднево-західна частина Росії) – наші ближні, теперішні цілі мусять бути пристосовані до границь даних держав" [14, с.10].

З перших днів світової війни державні самостійницькі ідеї та вікові прагнення українського народу до державності консолідували галицьке суспільство на новому етапі визвольної боротьби. Своєрідним "обручем", за висловом М.Грушевського, який об'єднав націю, були українські політичні партії, серед яких чільне місце зайняла УНДП. Уже 3 серпня 1914 р. три головні політичні сили в Галичині – національні демократи, радикали й соціал-демократи – утворили Головну українську раду (ГУР) як єдину репрезентацію українського народу в Австро-Угорщині. Її очолив досвідчений політик Кость Левицький, а до складу керівництва ввійшли М.Павлик, М.Ганкевич, І.Боберський, І.Кивелюк і С.Баран як секретар і член президії.

Займаючи одну з ключових посад у керівництві Ради, С.Баран був причетним до широкомасштабної діяльності політичного проводу українства Галичини, співавтором маніфестів, заяв і статей у пресі щодо міжнародного значення української проблеми й перспектив її вирішення, прагнення народу до утворення незалежної національної держави як надійного заборона проти загрози російського імперіалізму. Як і більшість українських політиків, провідною ідеєю С.Барана була теза, що успіх боротьби за державність залежить, головним чином, від власних сил.

На першому засіданні ГУР за участю представників парамілітарних товариств Галичини "Січ", "Січові Стрільці", "Сокіл-Батько" започатковано конкретні заходи щодо реалізації проголошених декларацій. Насамперед утворено Українську Бойову Управу, яка повинна була зайнятися формуванням добровільних національних військових частин, зокрема Легіону Українських Січових Стрільців. 6 серпня 1914 р. за підписом С.Барана й інших керівників ГУР і Бойової управи оприлюднено звернення до народу із закликом вступати в лави січового стрілецтва. "Здіймається пожежа війни, в якій тріснуть кайдани, що давили поневолені народи. В сій пожежі кується будучність України..., – зазначалося в документі. – Зближається давно вижидана хвиля, що долю народу віддає в руки самому народові. Тепер або ніколи добудемо собі волю!" [11, с.154].

Як представник цієї ради, С.Баран разом із Л.Цегельським восени 1914 року відбув дипломатичну поїздку на Балканський півострів (до Румунії, Болгарії й Туреччини), де провів низку переговорів із державними лідерами і найвизначнішими політиками й журналістами цих держав щодо розв'язання українського питання. Результатом цієї поїздки була поява у світовій пресі більше десятка статей із картами майбутньої української держави, що мало велике значення для пропаганди української справи. Тодішній міністр війни Туреччини Енвер Паша заявив обом українським представникам про те, що Туреччина (після виграної війни) допоможе збудувати самостійну українську державу [13, с.83].

У зв'язку з окупацією російськими військами на початку вересня 1914 р. Львова майже всі українські інституції, зокрема ГУР і Бойова управа, перенесли свої осідки до Відня.

Австрійська столиця майже на два роки стала центром українського політичного життя. Але після прибуття до Відня ГУР не відразу відновила свою роботу. Причиною цьому було те, що не всі її члени водночас переїхали до Відня і ГУР не мала змоги зібратися в повному складі. Першими організувалися посли до Державної ради – австрійського парламенту, для яких Відень і до того був постійним місцем перебування. Серед політичних організацій першість у відновленні роботи належала Народному комітетові УНДП, секретарем якого був С.Баран. Між цими двома групами від початку війни стала проявлятися конкуренція в плані досягнення монопольного права

представляти інтереси українського народу в імперській столиці. У певний період автономно діяли український національно-демократичний, радикальний та буковинський парламентські клуби, окремо тримався Народний комітет УНДП. Серед усіх українських інституцій вигідні позиції мав Союз визволення України, оскільки австрійські власті зробили ставку на нього.

Надійною опорою в протистоянні з парламентським клубом К.Левицькому став Народний комітет УНДП, в якому переважили прихильники його тактичної лінії: С.Баран, І.Кивелюк, Є.Олесницький, М.Здерковський, В.Панейко, М.Вітошинський. Опозиційного курсу в управі УНДП дотримувалися Т.Войнаровський, С.Голубович, Є.Петрушевич, Л.Цегельський. У такому складі Народний комітет працював до травня 1915 р. [5, арк.15].

У свою чергу, парламентський клуб намагався посилити свої впливи в ГУР, відрядивши до неї п'ятьох своїх представників: С.Голубовича, А.Левицького, О.Колесу, Є.Петрушевича, Ю.Романчука. Наслідком цього стала чисельна перевага противників курсу Народного комітету. У цій ситуації НК закликав національних демократів вийти з ГУР. На цей заклик відгукнулися К.Левицький, С.Баран, І.Кивелюк, В.Панейко, зробивши реальною загрозу розпаду ГУР. За ліквідацію конфлікту взялися соціал-демократи М.Ганкевич і В.Темницький. Українська радикальна партія та Українська соціал-демократична партія 2 квітня 1915 р. надіслали листи управі УНДП, де кваліфікували кризу в ГУР як поширення внутрішнього конфлікту в середовищі УНДП на загальнонаціональну площину. За посередництвом у даній справі обидві партії звернулися до авторитетного Ю.Романчука. Спільні конференції членів обох груп УНДП 9, 11, 14, 19, 22, 24, 28 березня 1915 р. все-таки виробили узгоджувальну платформу [3, арк.49]. Щоб не розпалювати внутрішній конфлікт, обидві сторони погодилися на включення до ГУР ще чотирьох представників Народного комітету, поновлення в Раді делегатів інших українських партій та членів парламентського клубу. Цілком новою була пропозиція перетворити ГУР на соборну українську раду, прийнявши до неї репрезентатів Буковини та Наддніпрянщини [3, арк.51]. Соціал-демократи запропонували ввести до оновленої Ради Союз визволення України, "сторонництво п. О.Барвінського", а також представника буковинської соціал-демократії.

30 квітня 1915 р. представники Народного комітету УНДП, Українського парламентського клубу, буковинців та Союзу визволення України підписали статут нової Загальної української ради, а 5 травня 1915 р. відбулося її перше засідання. У новій організації найширше була представлена галицька делегація, а в ній Українська національно-демократична партія. Кількісне співвідношення партійного представництва виглядало так: від Галичини – 14 делегатів УНДП (з них 10 – від Народного комітету, 4 – від Українського парламентського клубу); 6 – представники Української радикальної партії; 5 – делегати Української соціал-демократичної партії. Також від Буковини національні демократи делегували найчисленнішу групу з 5 чоловік. Крім націонал-демократів, буковинська сторона була представлена репрезентантом Української народної партії та одним соціал-демократом [14, с.152–156].

УНДП забезпечила собі лідерство і в президії – постійно діючому виконавчому органі ЗУР. У прийнятому статуті було визначено, що головою нової організації мав стати представник УНДП, крім того двоє віце-президентів також мали бути націонал-демократами, при цьому один із них репрезентував буковинське відділення УНДП. Зрештою, націонал-демократи запропонували на пост голови ЗУР Костя Левицького, а на віце-президентів – Миколу Василька (Буковинська УНДП) та Євгена Петрушевича. До секретаріату ввійшли Л.Цегельський та І.Семака як представник Буковини [14, с.154]. Досить суттєвим у появі ЗУР було те, що на її створення погодилися навіть найбільш "розсварені" між собою Народний комітет та Український парламентський

клуб [6, 1928, 24 квітня]. С.Баран назвав цей етап “Новим періодом політики під формальним і фактичним проводом д-ра К.Левицького і М.Василька” [6, 1928, 24 квітня].

Опозиційна група не змогла скористатися моментом під час створення ЗУР і не забезпечила собі в ній численнішого представництва. Розкол в УНДП поглибився, опозиція перейшла до відкритого формування паралельних структур, її представники С.Петрушевич, о. Т.Войнаровський, Л.Цегельський залишили ЗУР. Тривалий час ці місця залишались вакантними, решта членів опозиції не виходила із ЗУР, щоб вона не самоліквідувалася [5, арк.21].

Після реорганізації 1915 р. ГУР в Загальну Українську Раду С.Баран залишився на посаді її секретаря, водночас виконуючи свої обов’язки в складі Народного комітету. Того ж року він очолив новостворену Народну канцелярію партії, яка підтримувала тісні зв’язки з краєм, Легіоном УСС, окремими галицькими старшинами з українських частин австрійської армії, іншими інституціями та здійснювала збір інформації про становище українського населення на окупованих росіянами землях Галичини та в австрійських таборих депортованих краян. Таким чином, С.Баран постійно був у центрі подій, живої творчої роботи, а його Народна канцелярія стала надійною опорою голови УНДП К.Левицького. Кажучи про велике значення діяльності С.Барана в роки світової війни у Відні, львівський науковець В.Расевич слушно відзначав: “Народний комітет був єдиним функціонуючим політичним органом на еміграції” [16, с.322]. Конкретніше висловився сам С.Баран у своїх спогадах: “Ціла організаційна робота зосередилася фактично в органі Народного комітету – Народній канцелярії, бо обі інші партії не мали організаційних апаратів” [6, 1938, 24 квітня].

На засіданні Народного комітету 5 квітня 1915 р. К.Левицький під тиском опозиції був змушений винести на обговорення зміни до структури ЗУР. Цього разу вони стосувалися утворення канцелярії та постійно діючої делегатури у Львові. Рада мала бути поділена на відділи: політичний, господарський, культурний, шкільний, санітарний та для зайнятих країв. Провід президії повинен був складатися з представників трьох партій, мав би свої відділи в повітах [6, 1928, 24 квітня].

Погодившись на ці зміни, К.Левицький виступив проти створення представництва ЗУР у Львові. Він мотивував свою позицію тим, що у Львові поки що нема ніяких краєвих адміністративних органів, тому нема потреби створювати представницький орган [2, арк.12]. Точку зору К.Левицького підтримав С.Баран.

Наприкінці жовтня 1915 р. українські націонал-демократи почали відновлення своєї партійної структури в краї. Народний комітет УНДП видав заклик, за підписами К.Левицького й С.Барана, до організаторів та мужів довір’я про необхідність відновлення партійних організацій у повітах, звільнених від російських військ. Збором інформації про становище українського населення почала займатися Народна канцелярія, очолювана С.Бараном [16, с.338].

Проте після появи 4 листопада 1915 р. цісарських листів про “розширення автономії Галичини” провід української політики перейшов до представників опозиційного крила УНДП. Ці укази ознаменували фактичне створення прообразу польської держави, оскільки німецька та австро-угорська влади оголосили створення Варшавського та Люблінського генерал-губернаторств. Українські інтереси при цьому не були враховані. Опозиційна група УНДП розцінила утворення Люблінського генерал-губернаторства, до якого ввійшли українські території, як цілковиту поразку курсу К.Левицького та М.Василька. К.Левицький залишив посади голови парламентського клубу та голови ЗУР. Українські парламентські клуби саморозпустилися, а замість них була утворена Українська парламентарна репрезентація [1, арк.6].

Захопивши ініціативу, опозиційні депутати від УНДП прищвидшили процес розширення компетенції Української парламентарної репрезентації, щоб згодом нею підмінити ЗУР. Президія УПР розпочала дублювання всіх структур ЗУР. На нарадах

УПР 9–14 листопада 1916 р. було вирішено створити спеціальні комісії – господарську й відбудови краю, у справах евакуйованих та заснувати Фонд національної самооборони [16, с.444].

С.Баран, як і весь Народний комітет, прагнули знайти оптимальні форми відносин з організацією парламентського представництва. Це питання й стало центральною проблемою засідань НК, що відбувались 11–13 листопада. Після звіту голови партії Народний комітет узяв до уваги утворення нової парламентарної репрезентації і у своїх резолюціях підкреслив, що підтримуватиме її діяльність, спрямовану на реалізацію національно-політичної програми українців, а головне – у її боротьбі проти відокремлення Галичини [1, арк.6–9].

К.Левицькому, не без підтримки С.Барана, вдалося зберегти лідерство в партійному проводі. Також лідеру УНДП вдалося реанімувати ЗУР, що, у свою чергу, ще більше загострило протистояння між партійним проводом та опозицією. Обидві групи поклали великі надії на полагодження відносин на з’їзд нотаблів УНДП, що відбувся в лютому 1917 р. Крім цього, важливо було виробити спільну позицію партії в умовах воєнного часу. Лідери НК сподівалися, що зможуть отримати підтримку з’їзду й тим самим потіснити Українську парламентарну репрезентацію. З другого боку, більшість УПР (опозиційна група в УНДР) розраховувала на остаточне усунення групи К.Левицького з партійного керівництва. Вони оприлюднили свої сподівання від проведення такого з’їзду в газеті “Українське слово”: “Одним словом з’їзд повинен згідно з постановами уставу партії, згідно з ухвалою ТНК рішити, що самотнім заступником нашого народу на зверх є УПР” [6, 1917, 1 лютого].

Прихильники курсу К.Левицького зуміли спрямувати роботу з’їзду на вирішення конкретних справ: економічної відбудови краю та відновлення мережі партійних організацій. Проте представник опозиції о. Й.Чехович запропонував визнати УПР єдиною репрезентацією “для всіх політичних справ цілого українського народу”, але більшість голосів отримала резолюція, обґрунтована С.Бараном: “З’їзд приймаючи до відома основане УПР як самотнього представника політичних інтересів українського народу Галичини – вважає потрібним і кінцевим дальше існування ЗУР для репрезентування загальних інтересів всего українського народу – передовсім для справ зайятих українських областей, і зважає ЗУР і УПР до розмежування своїх агенд у висше наведеним напрямі” [6, 1917, 3 лютого].

С.Баран запропонував з’їзду ухвалити ще одну резолюцію, яка стосувалася відновлення й розширення повітових організацій УНДП. Для її реалізації Народний комітет розробив, відповідно до вимог воєнного часу, нову структуру повітової партійної організації. Вона мала складатися з чотирьох секцій: 1) секція оборони українських національних справ і надання правничої допомоги виселенцям; 2) секція для збору пожертв на загальні й місцеві національні потреби; 3) секція допомоги тим, що постраждали від війни; 4) секція відновлення українських культурних та господарських організацій [1, арк.38].

На з’їзді також була визначена система підпорядкування нових ланок у структурі партії: повітова організація підлягала Народному комітетові у Львові, а місцеві організації підпорядковувались повітовій організації. Запропоновані С.Бараном організаційно-статутні зміни привели до зміцнення партії, поширення її впливів у краї.

Таким чином, громадсько-політична діяльність С.Барана в роки Першої світової війни була пов’язана, передусім, із секретарюванням у Народному комітеті Української національно-демократичної партії. За квотою останньої входив до ГУР і ЗУР, співпрацював із Союзом визволення України. Підтримуючи орієнтацію на Центральні держави в розв’язанні українського питання, обстоював право українського народу на самостійне державно-політичне життя.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.146, оп. 4, спр. 5193, 113 арк.
2. Там само, ф. 358, оп. 3, спр. 447, 95 арк.
3. Там само, ф. 373, оп. 1, спр. 1, 75 арк.
4. Там само, ф. 382, оп. 1, спр. 85, 49 арк.
5. Там само, ф. 581, оп. 1, спр. 91, 53 арк.
6. Діло. – 1912 – 1915; 1917.
7. Свобода. – 1916–1917; 1928.
8. Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні // Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на преднаступний 1916 рік. – Відень, 1916. – С.164–175.
9. Баран С. До історії українських партій в Галичині // Календар “Свободи” за 1914 рік. – Львів, 1913. – С.18–25.
10. Баран С. Наша програма і організація. – Львів, 1913. – 48 с.
11. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Жовква, 1998. – Т.1. – 524 с.
12. Жерноклеєв О. Національна ідея “Молодої України” (1900–1903) // Галичина. – 1997. – №1. – С.29–36.
13. Качор А. Д-р Степан Баран // Передвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадські і політичні діячі. – Вінніпег, 1965. – С.181–192.
14. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців 1914–1918. – Львів, 1928. – Ч.1–3. – 776 с.
15. Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 294 с.
16. Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського у-ту. Серія історична. – 1999. – Вип.34. – С.317–330.
17. Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – №7. – С.229–242.
18. Рудницька М. Статті – Листи – Документи / Упоряд. М.Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с.
19. Шаповал Ю.Г. “Діло” (1880–1939): Поступ української суспільної думки. – Львів, 1999. – 383 с.

The activity of Stepan Baran as the member of the People's committee of the Ukrainian national-democratic party, Major Ukrainian board, Common Ukrainian board was analyzed; his position concerning relations of different Ukrainian political authorities during First World War was cleared up; the contribution to the building up of the Ukrainian national-democratic party was characterized.

Key words: Stepan Baran, the Ukrainian national-democratic party, the Ukrainian parliamentary club, Major Ukrainian board.

УДК 930.2 (477) (092)

ББК 63.3(4 Укр) 52

У. Великопольська

ОСОБОВИЙ ФОНД МИРОНА КОРДУБИ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Пропонована стаття розкриває зміст і джерелознавчі особливості особового архівного фонду відомого українського науковця та громадського діяча Мирона Кордуби.

Ключові слова: Мирон Кордуба, Державний архів Львівської області, особовий фонд, документи, справи.

Постать Мирона Кордуби – видатного українського історика, етнографа, педагога, публіциста, одного з найталановитіших учнів М.Грушевського, донедавна майже забута, сьогодні привертає до себе увагу широкої дослідницької аудиторії. З його науковою та громадсько-політичною діяльністю як члена багатьох наукових товариств та інституцій, декана філософського факультету Українського таємного університету у Львові, професора Варшавського та Львівського університетів пов'язаний важливий етап історії українського суспільного та науково-культурного життя першої половини ХХ ст. Недарма творчий доробок ученого та громадянська позиція останнім часом неодноразово ставали об'єктом наукового вивчення [1].

Проте й дотепер у його особовому фонді зберігається великий пласт невідомих або маловідомих рукописних матеріалів, котрі, уникнувши руйнівного впливу часу, дійшли до наших днів і очікують на ретельне дослідження.

У 1979 р. частину документів (40 кг розсипу) з домашнього архіву родина історика передала до Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Працівники установи сформували 93 справи й надали фондові номер Р-7. Документи, що туди ввійшли, охоплюють період із 1893 р. до 1969 р. Згідно з рішенням колегії Головного архівного управління при РМ СРСР від 14 грудня 1979 р. фонд М.Кордуби було передано Державному архіву Львівської області з відповідно зміненим номером Р-2923.

Матеріали цього фонду є лише частиною архіву науковця. Рукописна спадщина вченого складається з усіх матеріалів, які репрезентують його наукову, культурну, суспільно-політичну діяльність, тому цілком закономірно, що вони потрапили до різних архівних установ. Так, деякі документи зберігаються також у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України, у приватному архіві онуки історика Адріани Огорчак (Львів), у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Цінність фонду Державного архіву Львівської області полягає в тому, що він дає можливість реконструювати окремі сторінки біографії М.Кордуби за допомогою біографічних документів, а також низки інших джерел, передусім пов'язаних із діяльністю товариств та громадських об'єднань, у яких він брав участь, установ, де працював, листування, неопублікованих праць ученого, бібліографії [2].

Ряд справ розкриває основні віхи життя історика. Фонд, зокрема, містить кілька варіантів автобіографії (українською, польською, російською, німецькою мовами), паспорт, свідоцтво про вступ до Львівського університету, анкети Варшавського університету, власноручний список найважливіших праць історика, довідки, угоди, записники (спр.1).

Особливу цінність становить рукописний текст “Спогадів”, у якому міститься унікальний матеріал для висвітлення політичної, наукової, освітньої діяльності М.Кордуби в 1919–1925 рр. (спр.2). У “Спогадах” учений детально аналізує національно-політичну та соціально-економічну ситуацію, що склалася на ту пору в Галичині, а також тогочасне становище України на міжнародній арені. Прослідковуються його товариські та ділові стосунки з відомими науковцями, політичними діячами, митцями, висвітлюється діяльність М.Кордуби на посаді декана філософського факультету Українського таємного університету у Львові, робота в НТШ, маловідомі факти про отримання звання професора Українського державного університету в Кам'янці-Подільському (зважаючи на політичну ситуацію, М.Кордуба туди не поїхав).

У фонді представлено низку лекційних конспектів, за якими можна простежити педагогічну діяльність ученого. У 1901 р., переїхавши з Відня до Чернівців, він викладав у Другій чернівецькій державній гімназії історію та географію. Після переїзду до Львова в 1919 р. М.Кордуба працював викладачем історії у Львівській академічній гімназії й одночасно (1921–1925 рр.) в Українському таємному університеті у Львові. З 1929 р. до січня 1940 р. він був професором східноєвропейської історії та історії України у Варшавському університеті, а протягом 1940–1941 рр. – викладачем історії в українській гімназії в Холмі. Повернувшись до Львова, М.Кордуба вчителював у Другій, а згодом у Першій українській гімназії. Після звільнення Львова від німецької окупації вчений виконував обов'язки професора у Львівському університеті. Ряд справ фонду дає можливість проаналізувати викладацьку роботу науковця. Зокрема, це підготовчі матеріали до підручників з історії (спр.44) та географії (спр.45). (Однак видається, що їх варто розглядати як підготовчі матеріали до лекційних занять).

Говорячи про наукову, громадсько-політичну діяльність М.Кордуби, О.Пріцак зазначав: “На жаль, його лекції не збереглися, варшавський варіант у двох томах і

львівський у трьох томах” [3]. Насправді вони й сьогодні містяться в особовому фонді вченого. Це лекції з історії України у двох частинах, прочитані у Варшавському університеті (спр.21–32), та конспект лекцій з історії України в трьох томах (спр.18–20). Надзвичайно корисними для оцінки його педагогічної діяльності є такі матеріали: конспект лекцій з історії Австро-Угорської монархії у двох томах (спр.35, 36), конспект лекцій з історії стародавнього світу і середніх віків (спр.37), конспект лекцій із джерелознавства (спр.41), конспект лекцій з історії Західної Європи від Кромвеля до Великої французької революції (спр.34), конспект лекцій з історії західних слов'ян доби Перемислидів і П'ястів (спр.33). Про ретельність підготовки М.Кордуби до занять із студентами свідчить запис у його щоденнику: “Університетські виклади забирали мені кожен вільну хвилину, бо ж при 33 год. шкільної науки, до котрої також треба було приготуватись, сідати за приладження університетських викладів – се не жарти. А просто особиста амбіція наказувала не йти перед студентів з чим-будь” [4].

Визнання внеску М.Кордуби в історичну науку підтверджує той факт, що вчений був членом численних наукових товариств і установ. Його шлях до самостійних наукових досліджень розпочався з НТШ. Як свідчать документи, дійсним членом історико-філософської секції науковця обрали на засіданні 8 квітня 1903 р. (спр.1). Він тісно співпрацював із ВУАН. У листі від 22 червня 1926 р. історика повідомляли, що 9 травня 1926 р. його обрали дійсним членом археографічної комісії, а 23 березня 1928 р. загальні збори історичної секції Української Академії Наук одногосно обрали М.Кордубу дійсним членом (спр.1).

У 1929 р. науковець отримав запрошення обійняти посаду професора східно-європейської історії Варшавського університету. Тому наступні десять років життя вченого пов'язані з Варшавою, яка на ту пору стала важливим центром української науки. З 1929 р. М.Кордуба активно долучився до діяльності Українського наукового інституту як заступник голови історичної секції. 9 травня 1939 р., “узявши до уваги заслуги перед українською наукою, а також довголітню співпрацю, Український науковий інститут обрав вченого своїм почесним членом” (спр.1). Одночасно М.Кордуба репрезентував українську історичну науку в кількох польських наукових товариствах. 24 березня 1934 р. він став членом Інституту народних справ (спр.1), а 24 травня 1935 р. був зарахований до лав Товариства шанувальників історії (спр.1). Крім того, науковець співпрацював з Угорським товариством ім. Петєфі у Варшаві (спр.1).

Письменницьку й журналістську діяльність М.Кордуби схвально оцінило Львівське товариство письменників і журналістів ім. І.Франка, тому на засіданні 30 листопада 1937 р. його обрали дійсним членом цього товариства (спр.1).

Історик активно співпрацював з Українським інститутом громадознавства в Празі (12 травня 1925 р. став членом-кореспондентом відділу економіки і техніки) і тамтешнім Українським історико-філологічним товариством (6 травня 1941 р. обраний його дійсним членом) (спр.1).

Цікавим є розділ фонду, де представлено епістолярні матеріали. Очевидно, що листи не можуть бути основним джерелом для наукового відтворення біографії вченого, але ігнорувати їх не варто, оскільки вони написані безпосередньо за слідами подій, тому допомагають ліпше зорієнтуватися в тогочасній ситуації, повніше висвітлити той чи інший епізод. В особовому фонді науковця виявлено 32 листи й низку повідомлень, хронологічний діапазон яких відноситься до 1910–1947 рр. Значна частина листів датується 1930–40 рр. Помітно, що зміст листів торкається кількох тем, а саме: наукові питання, підготовка видань, фахові поради та рекомендації, особисті та родинні справи.

Один із найбільш ранніх листів (від 27 січня 1910 р.), що міститься у фонді, М.Кордуба отримав від О.Луцького [5]. Автор звертався до вченого з проханням узяти, коли йому буде зручно проводити виклади для Вищої школи хліборобів (спр.83).

С.Смаль-Стоцький [6] у березні 1910 р. організував загальноосвітні курси для селянства в Чернівцях. Серед викладачів працював і М.Кордуба. Метою курсів було завдання пробудити у свідомості селян відчуття приналежності до української нації.

У своєму листі від 2.10.1919 р. Андрій Жук [7] повідомляв, що за його сприяння через філію одного з банків М.Кордуба незабаром отримає гонорар розміром 1000 франків за працю “Територія і населення України” [8], надруковану в Берні французькою мовою (спр.83). Цікавий відгук про цю розвідку міститься в щоденнику вченого: “Надійшло до Львова кілька українських публікацій, виданих в Берні в французькій мові, між ними і моя..., перевід добрий, і видання, як на теперішні відносини доволі чепурне. Одно тільки розсердило мене, що замість дати карту. яку я свого часу зладив і на котрій етнографічні границі зазначені зовсім строго на основі позитивних статистичних даних, ... долучили до брошури невідомо ким зладжену карту з етнографічними границями, зовсім довільно сфабрикованими” [9].

Кілька листів від різних авторів яскраво засвідчують, що М.Кордуба приділяв значну увагу історичній топоніміці. Він один із перших серед українських науковців зайнявся докладним вивченням географічних назв як історичного джерела. Згадані листи датуються 1930–1934 рр. Адресанти інформували професора про стан роботи зі збирання топографічних назв: Лист від 12.04.1934 р., у якому І.Зілинський [10] звертався з проханням: “Я дуже цікавий почути від Вас, як від фахівця в цих справах, Вашу думку... Хотів би при Вашій ласкавій допомозі усталити хоч важніші географічні назви (міст і рік)” [11], підтверджує високий авторитет М.Кордуби серед дослідників української ономастики й топоніміки.

Питання публікації праці вченого про історію Галицько-Волинської держави та Юрія Болеслава порушує І.Крип'якевич [12] у листі від 21.03.1939 р. (спр.83).

П'ять невеличких повідомлень на поштових листівках від А.Яковлева [13] подають відомості про видавництво праць М.Кордуби. Чотири з них датовані 1942 р. Один лист не датований, але з тексту видно, що належить до цього ж періоду, оскільки висвітлює те саме коло питань (спр.83). Значну за обсягом частину епістолярію становлять листи М.Антоновича [14].

Загалом виявлено сім листів і з перших їх рядків зрозуміло, що є вони яскравим свідченням ставлення молодого дослідника до М.Кордуби. Практично в кожному листі М.Антонович радився зі своїм досвідченим колегою і, очевидно, отримував корисні поради та фахові настанови, тому неодноразово відписував: “Дякую Вам за відзив про “Наливайка”. Від такого суворого критика як Ви, це для мене найбільше признання” (лист від 6.01.1943 р.), “Почуваю прямий обов'язок подякувати Вам за Вашу ласкаву картку з новими вказівками” (лист від 18.09.1943 р.), “Я дозволив собі у передмові подякувати Вам за пороблені зауваження...” (лист від 04.06.1944 р.) (спр.83).

У фонді зберігаються листи та запрошення на засідання НТШ, листи від видавничого комітету у Варшаві, повідомлення з книгарень, банків, звернення голови Українського центрального комітету, запрошення на різноманітні урочистості (спр.84).

Наявна у фонді кореспонденція дає уявлення не лише про ділові, а й про особисті стосунки М.Кордуби з багатьма відомими діячами того часу. Уже при побіжному огляді листів у вічі впадає одна стала закономірність. Усі адресанти завжди звертаються до М.Кордуби з глибокою пошаною: “Високоповажний пане професоре”, “Високоповажний пане докторе”, “Високоповажний пане товаришу”, “Дорогий пане докторе”, “Ваша Достойноте”.

Виняткове значення мають документи й матеріали, що дозволяють окреслити коло наукових зацікавлень вченого. Це рукописні розвідки “Українсько-німецькі зв'язки на протязі століть” (спр.7), “Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України” (спр.8), “Розмежування і поділ історичного предмету” (спр.9), стаття про перекручування деяких географічних назв у підручниках із географії (спр.10),

“Ханенко Михайло, Микола, Олександр” (спр.11), “Волинська земля напередодні історії” (спр.12), стаття “Палеоліт” та кілька статей про походження українського народу (спр.5, 6, 14).

Документи фонду докладно висвітлюють дискусію щодо появи української нації, що розгорнулася на межі 20–30 рр. ХХ ст. Приводом для неї стала стаття М.Кордуби “Найважливіший момент в історії України” (рукопис спр.5), у якій історик зазначав, що вирішальним чинником формування української та білоруської народностей було загарбання в другій половині XIV ст. південних і західноруських слов’ян Литвою. Цій темі науковець присвятив розвідки “Одно з найважливіших питань історії України” (рукопис спр.6), “Виникнення української народності. Генеалогічна таблиця” (рукопис спр.14), а також низку статей, що друкувались на шпальтах газети “Діло”, зокрема “Початки української нації”, “Ще про найважливіший момент в історії України (до заміток д-ра Миколи Чубатого)” (спр.15). М.Кордуба також цікавився проблемами етногенезу українців. Він був прихильником теорії про східну прабатьківщину слов’ян, але детально вивчав інші погляди на виникнення давньоруської державності. Це підтверджує конспект праці В.Пархоменка “У истоков русской государственности” (VI – XI вв.) (спр.47).

М.Кордуба досконало володів кількома іноземними мовами. Свідченням цього слугують його конспекти лекцій із французької, італійської та німецької мов (спр.42, 43). У фонді перекладацька діяльність ученого представлена неопублікованим рукописним перекладом роману Ж.Верна “Таємничий острів” (спр.16).

На окрему згадку заслуговує укладена власноручно загальна бібліографія праць історика (спр.74). Вона налічує 449 анованих карток, які дають достовірне уявлення про науковий доробок М.Кордуби. Корисними для дослідників будуть бібліографії вченого з історії України та Росії (спр.75–77), з історії Буковини, Молдавії та Угорщини (спр.78), Гуцульщини (спр.79). У фонді міститься картотека географічних назв із бібліографічними посиланнями (спр.80).

Серед фондових матеріалів містяться тематичні виписки М.Кордуби з періодичних видань, зокрема із журналів “Вольное слово”, “Русские ведомости”, “Русская мысль”, “Красный архив”, “Киевские епархиальные ведомости”, “Киевская старина”, “Былое”, “Мечта”, “Слово” (спр.50–56).

В архіві зберігається чимало конспектів ученого з наукових праць, що стосуються різних періодів історії та культури європейських країн, а саме Польщі, Франції, Росії, Німеччини, Австрії, Італії, Греції, Румунії (спр.46, 47, 58–72).

Вагомий пласт наукового доробку М.Кордуби становлять рецензії на праці українських і зарубіжних учених. Зазвичай він публікував їх на сторінках “Записок НТШ”, “Літературно-наукового вісника”, “Kwartalnyka historycznego”. У фонді зберігається рукописний відгук науковця про “Підручник з історії України” Й.Мірчука (спр.17), а також рецензії на роботи самого М.Кордуби “Географічний атлас” (спр.82), підручник для вчительських семінарій “Історія Австро-Угорської монархії” (спр.81).

Протягом багатьох років М.Кордуба вивчав архівні матеріали. Як учень М.Грушевського, пройшов солідну архівознавчу школу. Повага до документа й до архівної роботи як головної передумови всякого історичного дослідження залишились у нього на все життя. Він працював в архівах Відня, Кракова, Москви, Бухареста. Матеріали, почерпнуті там, лягли в основу багатьох наукових праць. Так, у фонді зберігаються його виписки з архівних документів до історії Молдавії (спр.48, 49).

Поряд зі свідченнями про наукову, громадсько-політичну діяльність ученого у фонді представлено документи, які свого часу зібрав М.Кордуба. Це, зокрема, “Вступне слово представника уряду Швейцарії Еттера на відкритті VIII конгресу істориків у Цюриху 1938 р. (спр.87). Науковець брав участь у цьому конгресі, делегований від НТШ та УНУ (Український науковий інститут у Варшаві) з доповіддю “Домінуюче

становище Галицько-Волинської держави на Сході Європи у другій половині XIII ст. У фонді зберігаються статті та оповідання невстановлених авторів (спр.88, 89), тематичні покажчики до журналу “Буковина” за 1902, 1903, 1909, 1910 роки.

В окремий розділ виділено документи дружини вченого – Євгенії Михайлівни (з роду Цегельських), які в основному стосуються питання передачі Інституту суспільних наук АН УРСР (сьогодні Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України) бібліографії історії України М.Кордуби (спр.92). Ця праця є однією з найбільших і найцінніших робіт, якій дослідник присвятив понад 25 років свого життя. Вона нараховує 55 тисяч анотаційних карток, що охоплюють видання від 1800 до 1914 рр. Серед документів є примірник договору про купівлю Інститутом суспільних наук АН УРСР в особі директора інституту І.Крип’якевича бібліографії історії України, акт про її оцінку. Матеріали фонду свідчать, що, крім бібліографії, було передано ряд рукописів ученого. Документи даного розділу містять також відомості про передачу в Тернопільський краєзнавчий музей праць і речей історика (дарчий лист Євгенії Михайлівни), довідки для одержання пенсії чоловіка, листівки з привітаннями тощо (спр.92).

У фонді зберігається 15 світлин, на яких М.Кордуба в оточенні своїх учнів, колег-науковців, друзів. На жаль, значна частина з них без підписів (спр.93).

Усі перелічені документи й матеріали є значним інформаційним потенціалом, який заслуговує на детальний аналіз, при дослідженні наукової спадщини М.Кордуби. Рукописні праці вченого не втратили своєї актуальності й потребують видання, а наукові ідеї історика – осмислення та популяризації.

1. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – Львів, 1990. – №7. – С.144–146. Серкіз Я. Плутогар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. Головин Б. Мирон Кордуба як педагог // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. Вип.12. – Тернопіль, 2001. – С.14–20. Зайцева З. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. – 2002. – №6. – С.108–122. Юсова Н. Питання щодо “спільноруськості” Київської Русі в доробку Мирона Кордуби // Україна в Центральній-Східній Європі. – 2004. – №4. – С.383–401. Великопольська У. Малознана праця Мирона Кордуби “Методологія історії”: спроба аналізу // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип.39–40. – С.628–640.
2. Надалі усі посилання на справи фонду подаються в тексті статті в дужках.
3. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя... – С.145.
4. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО), ф.р.2923, оп.1, спр.2, арк.55 зв.
5. Луцький Остап (1883–1941) – публіцист, політичний і громадський діяч, один із провідних діячів кооперації в Галичині. Протягом 1907–1913 рр. редагував щоденну газету “Буковина”.
6. Смал-Стоцький Степан (1859–1938) – відомий філолог, культурний і громадсько-політичний діяч, один із лідерів українського національного руху на Буковині. У 1885–1918 рр. працював у Чернівецькому університеті. З 1921 р. до 1938 р. викладав в Українському вільному університеті у Празі, очолював філософський факультет. Автор численних мовознавчих та літературознавчих праць.
7. Жук Андрій (1880–1968) – публіцист, громадсько-політичний діяч, один із засновників Союзу визволення України. Працював на дипломатичній службі у Відні, був радником закордонних справ УНР. Автор низки статей на економічну та політичну тематику.
8. Ідеться про працю М.Кордуби “Територія і населення України” (Відень, 1918). Очевидно, у 1919 р. робота була видана у французькому перекладі.
9. ДАЛО, ф.р.2923, оп.1, спр.2, арк.9 зв.
10. Зілинський Іван (1879–1952) – відомий філолог, дійсний член НТШ, професор Краківського та Празького університетів. Досліджував лемківські та бойківські говірки.
11. ДАЛО, ф.р.2923, оп.1, спр.83, арк.28.
12. Крип’якевич Іван (1886–1967) – відомий історик, дійсний член НТШ, професор Львівського університету (з 1939 р.), академік АН УРСР (з 1958 р.). У 1953–1962 рр. очолював Інститут суспільних наук у Львові. Автор численних наукових праць з історії України.
13. Яковлів Андрій (1872–1955) – учений, дослідник історії українського права, дійсний член НТШ, керівник правничої секції Української вільної академії в Нью-Йорку. З 1923 р. проживав на еміграції

в Празі, де працював професором Українського вільного університету, а з 1945 р. – ректором. У 1952 р. переїхав до США.

14. Антонович Михайло (1910–1954 (1955)?) – історик, член українського історично-філологічного товариства в Празі, доцент Віденського університету, професор Українського наукового інституту в Берліні, лектор Бреславського інституту. Після капітуляції гітлерівської Німеччини був переправлений у СРСР, де його засудили “як військового злочинця та ідеолога українського буржуазного націоналізму” до 25 років ув’язнення в Норильському концтаборі.

Proposed article opens the content and shows document's analysis from the personal fund of famous historian M.Korduba.

Key words: State Archives of Lviv region, Myron Korduba, personal fund, document.

УДК 737:94 (477.8)

ББК 63.221

В.Ф. Саганюк

МОНЕТНО-ГРОШОВА СПРАВА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 рр.)

У статті висвітлено процес поширення на терени Західної України польської валюти в 1918–1939 рр., проаналізовано реформаторську діяльність польського уряду у фінансовій галузі та його цінову політику.

Ключові слова: Західна Україна, Польща, грошова реформа, грошовий обіг, марка, злотий, емісія, інфляція, гіперінфляція, карбування.

Українська історична наука в наш складний час переходу до демократичного суспільства не може повноцінно існувати й розвиватися без систематизації об’єктивних знань, аналізу й теоретичного узагальнення емпіричного матеріалу. На сьогоднішній день набагато більшу роль в історичному дослідженні повинні відігравати розробки в галузі нумізматики та боністики. Аналіз і узагальнення всіх складових економічної історії України в цілому та її окремих регіонів повинні бути використані при розробці концепції економічної політики на сучасному етапі та на перспективу.

На жаль, у даний час в українській історіографії немає комплексного дослідження, в якому було б проаналізовано стан монетно-грошової справи в Західній Україні в міжвоєнний період (1918–1939 рр.). Певні спроби розглянути дане питання були зроблені в дослідженнях вітчизняних учених Р.М.Шуста [18], С.В.Краузе [14], А.С.Бадаєва [7]. Аналіз доробків, що стосуються проблематики грошового обігу та монетної справи, частково знайшов своє відображення в працях Г.Голиша [9], Л.Зашкільняка та М.Крикуна [10].

Використавши здобутки історичної науки з проблеми дослідження, автор уважав одним із важливих завдань знайти й залучити до наукового обігу нові джерела.

Ураховуючи актуальність і порівняно недостатню вивченість даної проблеми, ми вибрали як об’єкт дослідження становище монетно-грошової справи в Західній Україні впродовж 1918–1939 рр.

Мета статті полягає у відтворенні об’єктивної і цілісної картини грошового обігу Західної України в міжвоєнний період, аналізі існуючої грошової системи, дослідженні в даному контексті багатого соціально-економічного досвіду Західної України.

У результаті поразки країн Четвертого блоку в Першій світовій війні наприкінці жовтня 1918 р. багатонаціональна Австро-Угорська імперія розпалася, і на її уламках виникли незалежні національні держави. Українці Галичини також використали своє суверенне право на національне самовизначення, і 1 листопада 1918 р. утворилася Західноукраїнська Народна Республіка.

Однак у результаті польсько-української війни (листопад 1918 – липень 1919 рр.) з вимушеним відступом Галицької армії за Збруч та збройним поваленням влади ЗОУНР,

Галичина опинилась під польською окупацією. Проте політично-правове становище Галичини залишилося невизначеним, оскільки Антанта дозволила Польщі постановою від 25 червня 1919 р. лише тимчасово окупувати цю територію, визнаючи за нею окремих статус.

Закріплюючи польський стан посідання на українських землях, окупаційні власті проводили курс на злиття Галичини з етнічною Польщею [13, с.45]. У результаті низки історичних обставин і міжнародно-правових угод західноукраїнські землі опинилися в складі трьох чужоземних держав, що визначило особливості грошового обігу на цих територіях.

За Ризьким миром (18 березня 1921 р.) Галичина, Західна Волинь та деякі інші землі на захід від річки Збруч відійшли до Польщі й були включені в грошову систему цієї країни [9, с.150]. Натомість Буковина відійшла до Румунії, а Закарпаття опинилося в складі Чехо-Словаччини.

Після проголошення незалежності польської держави (11 листопада 1918 р.) та підтвердження Версальським мирним договором 1919 р. її статусу на завойованій території, у тому числі і в Галичині, величезними масами в обігу були різноманітні грошові знаки: паперові банкноти колишньої Австро-Угорщини (крони), російські рублі, німецькі марки, румунські леї, марки Польської крайової позичкової каси, українські гривні та карбованці, а також величезна кількість місцевих грошових замінників, що випускалися найрізноманітнішими емітентами (Тимчасовою владою, окремими містами, угруповуваннями та об’єднаннями, приватними особами тощо). Відомі також паперові гроші-розписки Українських Січових Стрільців, написані простим олівцем на звичайному папері зі шкільного зошита [14, с.89].

Гострою проблемою для Польщі в 1919–1920 рр. було врегулювання фінансової системи. 10 січня 1919 р. Польській крайовій позичковій касі було доручено випустити нові грошові знаки на суму 500 млн. польських марок, які, не маючи жодного забезпечення, призвели через кілька років до великої інфляції. Випускались вони номіналом у 10 000 000, 5 000 000, 1 000 000, 500 000, 250 000, 100 000, 50 000, 10 000, 5000, 1000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 1 і ½ марки [20, с.66].

Марка стала законним засобом платежу на всій території держави. На початку 1920 р. в обігу залишалися тільки виключно польські марки, що позитивно відбилося на уніфікації грошової системи, адже на територію держави було заборонено ввіз австро-угорської, німецької та російської валюти. 24 березня 1920 р. розпочався обмін австро-угорських крон, які в травні цього ж року перестали бути законним засобом платежу на землях Галичини. Майже одночасно з 29 квітня 1920 р. у Польщі було заборонено обіг рублів [18, с.282].

Незважаючи на те, що було випущено величезну кількість марок, їх не вистачало, адже лєвова їх частка йшла на військові цілі та конфлікти, які вимагали чималих коштів, що перевищували можливості бюджету. Отримані від західних країн кредити розміром 272 млн. доларів пішли на військові потреби [10, с.460]. Важке економічне становище держави, величезний бюджетний дефіцит, мінімальне надходження податків, негативний платіжний баланс країни, надмірна і всезростаюча емісія паперових грошових знаків та інші негативні явища викликали недовіру населення до польської національної валюти. Але, незважаючи на всі ці чинники, інфляція сприяла відбудові господарського життя й розвитку підприємництва: люди не тримали грошей, а навпаки, якомога швидше їх витрачали; польські товари за кордоном за рахунок різниці валют продавалися дешевше без втрат для виробництва [10, с.460].

Улітку 1921 р. уряд скасував державний контроль за торгівлею продуктами, що призвело до зростання цін. Після тривалих суперечок був створений позапарламентський уряд, який очолив ректор Варшавської політехніки А.Поніковський. Головною постановою в ньому став міністр фінансів Є.Міхальський, якого прозвали “залізною

мітлюю” за гострі заходи щодо наведення порядку в державній скарбниці. На його вимогу сейм ухвалив декілька постанов, які обмежували державні видатки на апарат, соціальне забезпечення, запроваджували різні податки для збільшення бюджету. Антиінфляційні заходи були своєчасними, оскільки уряд був змушений покривати дефіцит бюджету за допомогою емісії польських марок (з грудня 1918 р. до грудня 1921 р. маса марок в обігу зросла з 1 млрд. до 229,5 млрд., а інфляція тільки в 1921 р. перевищувала 450%) [10, с.463].

У 1919–1924 рр. було випущено в обіг 1 965 500 131 банкнот на загальну суму в 1 117 137 954 226 929 польських марок [14, с.89]. Зокрема, 15 січня 1919 р. були випущені банкноти номіналом 500 марок; 15 лютого 1919 р. – номіналом 100 марок; 17 травня 1919 р. – номіналом 1, 5, 20 та 1000 марок; 23 серпня 1919 р. – повторно номіналом 1, 5, 20, 1000 марок та 10 і 500 марок; 7 лютого 1920 р. – номіналом ½ та 5000 марок; 11 березня 1922 р. – номіналом 10 000 марок; 10 жовтня 1922 р. – номіналом 50 000 марок; 25 квітня 1923 р. – номіналом 250 000 марок; 30 серпня 1923 р. – номіналом 100 000, 500 000 та 1 000 000 марок; 20 листопада 1923 р. номіналом 5 000 000 та 10 000 000 марок [12, с.121].

З огляду на наростання кризових явищ в економіці держави і особливо хаосу на грошовому ринку уряд був змушений наприкінці 1923 р. прискорити підготовку до проведення грошової реформи. 14 грудня 1923 р. уряд В.Вітоса пішов у відставку. Через кілька днів президент С.Войцеховський призначив нового прем'єра. Ним став В.Габський [10, с.467]. Перед урядом стояло завдання припинити надмірну емісію знеціненої польської марки, вирівняти видатки державного бюджету та торговий баланс країни. Новий міністр фінансів запропонував програму стабілізації фінансової системи країни і, розуміючи важливість належного проведення грошової реформи та її вплив на стан справ в усіх сферах життя держави, ретельно підготував її здійснення [18, с.283].

11 січня 1924 р. президент С.Войцеховський на підставі 44-ї статті Конституції оголосив постанову про впорядкування державних фінансів, а 20 січня видав “Розпорядження про польську монетну систему”.

Згідно з реформою в обіг було введено польський злотий замість польської марки, який забезпечувався золотим еквівалентом (9,3 г золота за 1 злотий). Злотий поділявся на 100 грошів [8, с.91] і містив 0,3226 г золота 900-ї проби та вільно обмінювався на інші валюти Банком Польським. Обмін проводився по курсу 1 злотий за 1,8 млн. польських марок. До липня обмін польських марок було завершено.

На аверсах усіх номіналів монет карбувався герб польської держави – одноголовий орел із короною. На реверсах срібних монет були зображені селянка в хустці, лицар або учбове парусне судно “Дар поморця” [7, с.192]. На 2- і 10-злотових монетах подано портрет лідера держави – Ю.Пілухського (1865–1937). Колові легенди на аверсах срібних монет містили офіційну назву держави та позначення номіналу, дату випуску. На розмінних монетах номінал подавався на реверсах [9, с.151].

Варшавський державний монетний двір не міг забезпечити достатню кількість монет, у зв'язку із чим замовлення на їх виготовлення було розміщене в монетарнях Австрії, Бельгії, Великобританії, Сполучених Штатів Америки, Франції та Швейцарії [18, с.285].

Монети різних номіналів запроваджувалися до обігу поетапно. Найдрібнішою розмінною монетою був 1 гріш, який увійшов в обіг 14 липня 1924 р. Одногрошівка випускалася з 1923 і до 1939 рр., за винятком 1924, 1926 та 1929 років. Наклад цієї монети досить суттєво коливався, зокрема в 1923 р. – 30,0 млн. штук; у 1925 р. – 40,0; у 1927 р. – 17,0; у 1928 р. – 13,6; у 1930 р. – 22,5; у 1931 р. – 9,0; у 1932 р. – 12,0; у 1933 р. – 7,0; у 1934 р. – 5,9; у 1935 р. – 7,3; у 1936 р. – 12,6; у 1937 р. – 17,4; у 1938 р. – 20,5; у 1939 р. – 12,0 [20, с.1]. Усього впродовж 1923–1939 рр. було випущено понад 230 млн. одногрошівок.

Монету номіналом 2 гроші запроваджено в обіг 31 грудня 1924 р. Вони емітувалися у варшавській монетарні з 1923 і до 1939 року (винятками були 1924, 1926 та 1929 роки). Наклад 2-грошівок був таким: у 1923 р. – 20,5 млн. штук; 1925 р. – 39,0; у 1927 р. – 15,3; у 1928 р. – 13,4; у 1930 р. – 20,0; у 1931 р. – 9,5; у 1932 р. – 6,5; у 1933 р. – 7,0; у 1934 р. – 9,4; у 1935 р. – 5,8; у 1936 р. – 5,8; у 1937 р. – 17,4; у 1938 р. – 20,5; у 1939 р. – 12,0 [20, с.3]. Усього було відкарбовано понад 202 млн. штук цих монет.

П'ятигрошівки з'явилися на ринку 31 травня 1924 р. Загальний наклад монет цього номіналу перевищив 148 млн. штук. Тираж цих монет мав таку динаміку в 1923–1939 рр. (винятки – 1924, 1926, 1929, 1932 та 1933 роки): у 1923 р. – 32,0 млн. штук; у 1925 р. – 45,5; у 1928 р. – 8,9; у 1930 р. – 14,2; у 1931 р. – 1,5; у 1934 р. – 0,4; у 1935 р. – 4,7; у 1936 р. – 4,7; у 1937 р. – 9,1; у 1938 р. – 17,3; у 1939 р. – 10,0 [20, с.5].

Монету номіналом 10 грошів було запроваджено в обіг 31 травня 1924 р. Її наклад становив 100 млн. штук, і всі вони випускались тільки в 1923 р. Загальний тираж 50-грошівок становив 100 млн. штук. Автором проекту всіх розмінних монет був В.Ястшембовський [18, с.286].

19 січня 1925 р. було запроваджено повновартісні срібні монети номіналом 1,2 та 5 злотих (однозлотівки карбувались у 1924 р. (тираж 16,0 млн. штук) та в 1925 р. (тираж 24,0 млн. штук) відповідно у Франції та Великобританії). Вилучено їх з обігу було 31 грудня 1932 р.

Двозлотові монети також карбувались за кордоном: у 1924 р. – у Франції (8,2 млн. штук), Великобританії (1,2 млн. штук) та Сполучених Штатах Америки (800 тис. штук). Не була запроваджена в обіг монета номінальною вартістю 5 злотих, вагою 25 г срібла 900-ї проби (автор проекту С.Левандовський), оскільки були надто великі затрати на її виготовлення [18, с.286].

Стосовно виготовлення золотих монет, слід зазначити, що було відчеканено номінали 10 та 20 злотих (автор проекту Т.Тшчинська–Камінська), але ці монети так і не з'явилися в обігу [15, с.287].

Також було випущено банкноти вартістю 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2, 1 злотих та 50, 20, 10, 5, 1 грошей. Однак фінансову кризу зупинити не вдалося, і в 1927 р. 1 злотий мав вартість 0,16879 г золота [14, с.90].

У 1927–1928 рр. було проведено ряд грошових реформ. В обігу з'явилася срібна монета вартістю 5 злотих, вагою 18 г 750-ї проби. Монети у 2 і 1 злотий 1924–1925 рр. вилучались з обігу.

У 1932 р. згідно з реформою:

1 злотий = 0,10315 г золота.

Вага і проба монет:

2 злотих – 4,4 г срібла – 750-ї проби (тираж у 1932 р. – 15,7 млн. штук; у 1933 р. – 9,3; у 1934 р. – 0,25) [20, с.17];

5 злотих – 11 г срібла – 750-ї проби (тираж у 1932 р. – 3,0 млн. штук; у 1933 р. – 11,0; у 1934 р. – 0,25) [20, с.42];

10 злотих – 22 г срібла – 750-ї проби (тираж у 1932 р. – 60 млн. штук; у 1933 р. – 2,8) [20, с.45].

Двозлотівки введені в обіг 31 жовтня, 5 злотих – 1 грудня, 10 злотих – 29 серпня 1932 р. (автор проекту – А.Мадейський). З 1934 р. розпочалася регулярна емісія монет, на реверсі яких розміщено профіль голови маршалка Ю.Пілухського [7, с.191] (введені в обіг 31 червня 1934 р.). Автор цього проекту – С.Островський.

У 1935 р. курс валют на Львівській біржі був такий:

1 американський долар – 5,25–5,31 злотих;

1 фунт стерлінгів англійський – 26,11–26,37;

100 марок німецьких – 212,15–214,15;

100 франків французьких – 34,90–35,08;

10 рублів російських – 47,10–47,40;
 20 корон австрійських – 36,20–36,80;
 1 дукат – 82,00–82,75;
 1 г золота – 5,9244;
 1 г срібла – 0,07–0,08 [14, с.93].

Чимало банків було розташовано польською владою в Західній Україні, найбільшими зокрема, були такі: Український кооперативний банк у Станіславі та Земельний банк гіпотетичний у Львові з філією в Станіславі. Інформацію про свою діяльність та послуги банки розміщували на шпальтах тодішньої преси. Наприклад, у газеті “Українське життя” писали: “Складайте ощадности в Українському кооперативному банку в Станіславі, Сапінжинська, 23 (доми власні). Вклади долярові і золотові (дол. – 7¼%; зол. – 9%), фонд рез. 53,933,41 зл. уділи 79.498.63 зл.

Порука 1.000.000 зл., вклад 313.408.94 зл.

Рахунок жировий в Польськiм Банку.

Чековий ПК0 150.568” [17, с.6].

Також функціонував Державний сільськогосподарський банк (створений ще в 1919 р.), який повинен був сприяти здійсненню земельної реформи на Західній Україні. Через нього йшли кредити, виділені державою на перебудову села. Банк також мав право самостійно закуповувати приватні маєтки для проведення парцеляції, однак ця сторона його діяльності не мала суттєвого значення, оскільки поміщики вважали вигіднішим для себе парцелювати землю без посередництва банку.

У цій сфері на теренах Західної України запанували спекуляція та хабарництво. Створились сприятливі умови для підвищення цін на землю, які в південних воєводствах зросли з 26 доларів за гектар у 1920 р. до 350 доларів у 1928 р., у східних – відповідно із 17 до 140 доларів [6, арк.2].

У роки економічної кризи спостерігається значне зниження цін на землю. Наприклад, у Львівському воєводстві ціна 1 гектара зменшилася з 2815 злотих у 1929 р. до 1224 злотих у 1933 р. [2, арк.1–2]. Проте земельна спекуляція в місцевостях із найбільшим селянським малоземеллям не припинялася. Так, ціна 1 гектара землі в 1932 р. порівняно з 1928 р. із певним коливанням зросла в Надвірнянському повіті – на 10%, Стрийському – на 13%, Городенківському – на 14%, Калуському – на 26%, Жидачівському – на 27%, Тлумацькому – на 49%, Снятинському – на 70% [1, арк.176–178].

Фінансово-економічне становище селян погіршувалося ще й тим, що уряд із 1928 р. почав обмежувати видачу банківських позик і весь державний “фонд допомоги” й “пільговий кредит” перевів у розпорядження “привілейованих категорій покупців землі” [5, арк.15–16], до яких відносились заможна верхівка польських колоністів і місцевих багатіїв.

Державний сільськогосподарський банк займався розподілом довгострокового кредиту між різними групами господарств Західної України. Зокрема, у 1925–1931 рр. цей розподіл був таким [4, арк.6].

Групи господарств	Кількість позичок	Сума кредиту, тис. зл.	Припадало кредиту пересічно, зл.	
			на 1 га	на господарство
до 5 га	822	2108	743	2564
5–20 га	1449	8302	568	5722
20–50 га	183	3066	544	16754
50–100 га	49	1659	294	33857
100–200 га	30	1621	381	54033
Більше 200 га	4	213	197	53250
Усього	2537	16969	498	6688

З цих даних видно, що розмір кредиту на гектар площі знижувався в міру збільшення величини господарства. Звідси цілком очевидний висновок: кредитна політика банку була спрямована на те, щоб зміцнити поміщиків. Ця його діяльність найбільш повно проявилася в другій половині 20-х рр., коли уряд Пiлсудського різко збільшив фінансово-економічну допомогу поміщикам. З 1 липня 1926 р. і до 1 лютого 1928 р. основний капітал Державного сільськогосподарського банку зріс із 13380 тис. до 75 млн. злотих. Видача довгострокових кредитів банком за цей час збільшилась із 628 тис. до 46469 тис. злотих, а короткострокових – із 45168 тис. до 127747 тис. злотих. Розроблені банком позики з урядових фондів зросли відповідно з 34999 тис. до 93056 тис. злотих [3, арк.6–7].

На території краю діяли також фінансові управління. Так, розпорядженням міністра фінансів від 20 квітня 1929 р. для Станіславського повіту в м. Станіслав були організовані 1-ше і 2-ге фінансові управління, які підлягали фінансовій палаті. У компетенцію фінансових управлінь входило: нарахування і стягнення податків з промислових та торговельних підприємств, а також із сільського й міського населення.

Натомість фінансова палата, яка 1 квітня 1935 р. була переведена зі Львова до Станіслава, була вищим фінансовим органом на території воєводства, у коло діяльності якої входили: нагляд за діяльністю фінансових управлінь із нарахування та збирання податків із населення, за діяльністю фінансових кас, управлінь, акцизів, державних монополій та за виконанням державного бюджету [16, с.66].

У результаті грошової реформи 1924 р. Польща отримала стабільну валюту – злотий, який, незважаючи на складні економічні умови, зумів втримати свої позиції аж до вересня 1939 р.

Цінова політика в самій Польщі і в околицях була доволі різною. Ціни в Польщі на товари сільського господарства були такими (на прикладі м. Варшава): 1 кг хліба – 42 гроші, 1 кг печива – 60 грошів, 1 кг м’яса – 1 злотий 70 грошів, 1 кг масла – 2 злотих, 1 кг сала – 1 злотий 40 грошів, 1 кг цукру – 1 злотий, 1 л молока – 34 гроші [19, с.417].

Ціни в Західній Україні (на прикладі м. Львів): 1 кг хліба – 29 грошів, 1 кг м’яса – 1 злотий 4 гроші, 1 кг масла – 2 злоті 50 грошів, 1 кг цукру – 1 злотий 43 гроші, 1 л молока – 14 грошів [14, с.94].

Разом із тим, на відміну від дешевої продукції сільського господарства, ціни на промислові та монопольні товари (спирт, алкогольні напої, тютюн, сірники тощо) були високими [18, с.288].

У міжвоєнне десятиліття польська грошова система пройшла важкий шлях становлення та розвитку (пережила господарську розруху, економічні негаразди, гіперінфляційні процеси, знецінення тимчасової грошової одиниці – марки). Але завдяки успішному проведенню грошової реформи в 1924 р. міністром фінансів В.Грaбським було запроваджено національну валюту злотий, який до 1939 р. був найбільш стабільною європейською валютою, що функціонувала і в Західній Україні.

Наслідком введення нової монетно-грошової системи стало те, що на перших порах (20-ті рр.) у Західній Україні поширилася спекуляція, почали масово підвищуватися ціни, особливо на землю. Погіршилося становище селян, адже їм було важко отримати кредити та позики, існувала система стягнення різного роду податків. Якщо продукція сільського господарства була в Західній Україні дешевою, то натомість ціни на промислові та монопольні товари встановлювались надмірно високими. Усе це разом негативно відбивалося на соціально-економічному становищі західноукраїнських земель.

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.1, оп.1, спр.216.
2. ДАІФО, ф.1, оп.13, спр.127.
3. ДАІФО, ф.2, оп.9, спр.243.

4. ДАІФО, ф.2, оп.9, спр.480.
5. ДАІФО, ф.43, оп.1, спр.216.
6. ДАІФО, ф.43, оп.1, спр.358.
7. Бадаев А.С. Монеты стран мира. Каталог XX ст. – Чернигов, 1991.
8. Гладкий В. Словарь нумизмата. – М., 2007.
9. Голиш Г.М. Основы нумизматики: Навч. посіб. – Черкаси, 2002.
10. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Л., 2002.
11. Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований (1769–1927). Часть 1 / За ред. Ф.Г.Чучина. – М., 1927.
12. Кугутяк М.В. Складна доля Західноукраїнських земель у 20–30-ті роки // Поліття. – 1992.
13. Краузе С.В. Монети та грошовий обіг Галичини: короткий науково-популярний історико-економічний огляд. – Коломия, 2000.
14. Кучеренко Э., Мошнягин Д. Нумизматика в школе. – М., 1968.
15. Путівник по Державному архіву Станіславської області. – Станіслав, 1960.
16. Рекламне оголошення банку // Українське життя. – 1931. – 5 липня.
17. Шуст Р.М. Нумизматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посібник. – К., 2007.
18. Kalkowski T. Tysiąc lat monety polskiej. – Kraków, 1974.
19. Keller A. Das papiergeld des Ersten Weltkriegs. – Teil I. Europa. – Berlin, 1957.
20. Suchanek A., Kurpiewski A. Katalog popularny monet polskich. – Gdańsk, 2005.

The article elucidates the information about expanding Polish currency at the territory of Western Ukraine in 1918–1939; the reformal activity of Polish government in financial branch and its price policy is analysed in the article.

Key words: *Western Ukraine, Poland, monetary reform, monetary circulation, mark, zloty, emission, inflation, hyperinflation, minting.*

УДК 94 (477) “1941”

ББК 63.3 (4УКР)

Я.І. Токарук

ЗМІЦНЕННЯ ПОЗИЦІЙ НАЦИСТСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА СТАНІСЛАВЩИНІ В 1941 РОЦІ

У статті автор простежує і аналізує події на території м. Станіславів у 1941 році, пов'язані з приходом нацистської адміністрації, і зміцнення її позицій. Показано процес утворення дистрикту Галичина.

Ключові слова: *окупація, дистрикт, Генерал-губернаторство.*

Історія Станіславської області в першій половині ХХ ст. насичена різноманітними подіями. Перш за все, це часта зміна окупаційних режимів. На початку ХХ ст. ця територія перебувала під владою Австрії. У ході Першої світової війни, а саме в серпні–вересні 1914 року, у Галичину вступила російська армія. Пізніше, у грудні 1918 року, м. Станіслав стає столицею ЗУНР, але вже весною 1919 року на територію Станіславщини знову вступають польські війська на чолі з генералом Й.Галлером. Польська влада закріпилась тут до 1939 року.

1 вересня 1939 року нападом гітлерівської Німеччини на Польщу розпочалась Друга світова війна, яка поклала кінець польській владі на території західноукраїнських земель. Згідно з таємним протоколом, який був додатком до договору про ненапад від 23 серпня 1939 року між Радянським Союзом і Німеччиною, сфери впливу двох держав були розмежовані по лінії рік Нарва–Вісла–Сан. У результаті цього деякі українські землі мали б перейти під владу офіційної Москви. Однак більшовики на території Станіславської області Прикарпаття протримались лише два роки. 22 червня 1941 року Третій Райх почав війну із СРСР, а вже 2 липня місто Станіслав зайняли німецькі війська. Досліджувану проблематику продовжує вивчати чимало істориків, зокрема В.Яшан, який був очевидцем подій 1941 р., В.Косик, І.Білас, Ю.Сливка, Б.Ярош. Серед івано-франківських істориків – це М.Кугутяк, О.Марущенко, І.Андрухів та інші.

У статті автор поклав собі за мету простежити утвердження позицій нацистської окупаційної влади на території м. Станіславів (тепер Івано-Франківськ) у 1941 році.

Період нацистської окупації (1941–1944 рр.) є досить насиченим драматичними подіями, які не можуть бути упущеними при вивченні минулого Прикарпаття, у цілому. На сьогоднішній день існує багато “білих плям” в історії нашої області в цей складний період. Так, у радянських працях коли заходить мова про період німецької окупації, то основний акцент робиться на проблемі руху опору радянських партизанів та головним чином показано “нелюдську жорстокість” німецьких солдат та оунівців. При ознайомленні з більшістю цих праць складається враження, що німецьке командування нічого іншого не робило, як давало вказівки вбивати, нищити та грабувати, що протягом цих чотирьох років лише створювали “табори смерті”, займались пошуками радянських партизанів, комуністів, комсомольців, винищували євреїв [3, с.68]. Крім того, ще одним питанням, на якому робилось основний акцент у радянських працях, був героїзм “червоних” партизан: “...на допитах комсомольці-підпільники піддавались катуванням, але трималися стійко і мужньо, не зрадили і не відмовились від своїх переконань...” [7, с.497]. Дійсно, частково це правда, але люди продовжували жити повноцінним життям, ходили на роботу, за яку їм платили гроші, займались сільськогосподарськими роботами, ходили до церкви, у театр і т. д.

Після того, як територію Станіславської області залишили радянські війська, 4–5 липня сюди вступила угорська армія – союзниця Німеччини. Таким чином, на початку липня 1941 року вся територія області опинилась під владою Третього рейху і його сателітів. У міру відступу Червоної армії в містах і селах створювались тимчасові органи влади. Так, за наказом станіславського голови І.Сем'янчука, відділи української поліції взяли під контроль приміщення НКВС-НКВД, суду, тюрми, пошти, телефонної станції, банків, крамниць. Владу перебравли до своїх рук обласна й міська Тимчасові управи.

Угорці прийшли із Закарпаття по шляху Осіння–Делятин. На північ від Дністра вже була територія, якою просувались німецькі війська. Так, під нову військову владу потрапила територія майже цілої колишньої Станіславської області, з Городенківським повітом на сході та Долинським на заході (за винятком Рогатинського повіту). У місті відразу було встановлено адміністративне управління, запроваджено за найменше порушення порядку смертну кару. До справ української управи не втручались, чим, можливо, у місті було забезпечено відносний спокій [5, с.32].

Угорська адміністрація на території області проіснувала до 7 серпня 1941 року, будучи замінена німецькою [1, с.60]. На зміну мадярам прийшла німецька цивільна адміністрація. Відтоді почав втілюватись план приєднання Галичини до Генерального губернаторства.

Ще на червень 1941 р. Гітлер розглядав українську територію як життєвий простір (Lebensraum). Зазначалось, що “...від поведження військ залежатиме, чи німецька нація завоює, чи втратить довіру в цій країні”. Задля досягнення мети були заборонені будь-які свавільні арешти й конфіскації, проте політична діяльність українців, яка передбачала соціальну допомогу сім'ям убитих або висланих українців, засуджувалась. Крім того, не дозволялось проводити громадські мітинги українців, хіба що за попереднім узгодженням українського промовця й перевірки його промови на предмет лояльності. Теж повинні були узгоджуватись прапори, які мали вивішуватись, і гімн. Для підтримання порядку створювалась українська міліція, чисельність якої не мала перевищувати 1% від населення населеного пункту. До міліції брали тільки перевірених СД (нацистської секретної служби безпеки) осіб. В окремих місцях їй дозволяли носити легке озброєння [8, с.166–167].

Передбачалось, що окуповані території Сходу будуть розділені на 4 рейхско-місаріати, які будуть складатися з 24 генерал-комісаріатів, приблизно з 80 головних

комісаріатів і більше ніж 900 окружних комісаріатів. Для встановлення кордонів було створено карту національностей. Усі вказані території належали до рейхсміністерства окупованих територій Сходу [6, с.130–131].

Галичина мала стати територією Третього Рейху. У протоколі наради Гітлера з А.Розенбергом, Г.Ляммерсом, В.Кейтелем та Г.Герінгом, від 16 липня 1941 року, зазначено: "... територія Староавстрійської Галичини стане територією Райху... цю частину негайно приєднати до Губернаторства під підпорядкування райхсміністру Франку..." [8, с.177].

1 серпня 1941 р. генерал-губернатор Франк видав "Розпорядження про адміністрацію Галичини", де зазначалось, що територія згідно з постановами фюрера 17 і 22 липня 1941 року стає складовою Генерал-губернаторства, займаючи колишні польські воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське, які згідно з постановою Гітлера від 12 жовтня 1939 року включеними не були. Указані землі утворювали окремий дистрикт. У §2 зазначалось, що на чолі губернаторства стоїть губернатор із центром у Львові. Галичиною тепер керував д-р Ляш, якому підпорядковувались шеф уряду губернатора та провідник СС і поліції [11].

За повідомленням газети "Українське Слово", у четвер 7 серпня о 19 годині німецька адміністрація перейняла від угорської військової команди владу на території Станіславова й області. Зміна влади відбулася в присутності кількох тисяч народу на площі біля пошти. На прибраній державними прапорами й портретами керівника Третього Рейху Адольфа Гітлера, Симона Петлюри та Євгена Коновальця зібралися представники німецького, угорського командування й представники української місцевої влади [9]. Офіційна церемонія передачі повноважень губернатору д-ру Ляшу в округах дистрикту відбувалася 14 серпня. Саме цього дня в приміщенні обласного театру ім. І.Франка (нині – філармонія) та на площі Міцкевича така ж церемонія відбулася в Станіславі. Цивільну владу з рук угорського фельдмаршала Самбаттелі перебрав д-р Ляш, а військову – генерал, граф Е. фон Рот кірх [2, с.68].

Генерал-губернаторство включало чотири дистрикти: Краківський, Люблінський, Радомишльський, Варшавський. Галичина була проголошена п'ятим дистриктом.

До новоутвореного п'ятого дистрикту "Галичина" входили:

- 1) повіт Бережани – його округи: Бережани, Бучач, Підгайці;
- 2) Городенка – його округи: Городенка, Товмач (Тлумач);
- 3) Городок – його округи: Городок, Яворів;
- 4) Дрогобич – його округ: Дрогобич;
- 5) Золочів – його округи: Золочів, Броди, Перемишляни;
- 6) Калуш – його округи: Долина, Калуш;
- 7) Камінка-Струмилівська – її округи: Камінка-Струмилівська, Радехів, Сокаль;
- 8) Коломия – його округи: Коломия, Косів, Снятин;
- 9) Львів-місто – дільниці: німецька, українська, польська, жидівська;
- 10) Львів-повіт – його округи: Бібрка, Жовква, Львів-повіт;
- 11) повіт Рава-Руська – її округи: Любачів, Рава-Руська;
- 12) Самбір – його округи: Самбір, Турка;
- 13) Станіславів – його округи: Делятин, Надвірна, Рогатин, Станіславів;
- 14) Судова Вишня – його округи: Мостиська, Рудки, Судова Вишня;
- 15) Стрий – його округи: Жидачів, Стрий, Ходорів;
- 16) Тернопіль – його округи: Скалат, Тернопіль, Терехівля, Збараж, Зборів [16].

Область, як адміністративна одиниця, перестала існувати, на її місце повстають чотири округи з осередками в Станіславі, Коломиї, Калуші та Рогатині; кожен округ підлягав безпосередньо губернаторству [14]. На чолі округу призначався німецький крайсгауптман, а в містах – штатдгауптман. Війтами (Vogt) і мерами міст

(Bürgermeister) були українці, але адміністрація на рівні округу й дистрикту була в руках німців. Українці могли займати посади в адміністрації, економії, поліції, але тільки пости нижчого або інколи середнього ешелону [6, с.175].

У губернаторстві, дистриктах та округах діяли відповідні уряди, що склалися з відділів, підвідділів і референтур, кожний з яких відповідав за конкретну ділянку роботи. Існував також окремий емісійний банк, що випускав власну грошову одиницю – злотий, який дорівнював 0,5 німецької марки (50 пфенігів) і не мав нічого спільного з колишнім польським злотим, хоча написи зберігалися польською мовою. Обіг колишньої валюти Другої Речі Посполитої був заборонений на території губернаторства "під загрозою кари" [2, с.67].

Німецька адміністрація в Генерал-губернаторстві на рівні округів і повітів містила в собі відділення поліції безпеки (Сіпо) і СД (гестапо). 10 серпня на площі біля пошти відбулося урочисте прийняття Української народної міліції в ряди Німецької державної поліції (близько 300 осіб) [10]. Поліція, що забезпечувала громадський порядок, складалася з українців і називалась "Допоміжна українська поліція". У місцевій пресі навіть була надрукована "Відозва до українського населення", де зазначалося, що "...всі здібні мушени української національності в віку від 28 до 38 р. можуть зголоситися із своїми документами..." [13]. Усі кандидати на пост українського поліцейя мали подавати свої прохання німецькою мовою в Український Центральний Комітет, Відділ Праці й Суспільної опіки в Кракові [19]. Українська поліція мала носити на руках червоні опаски з написом "Генерал-губернія" [16].

Постановою від 1 серпня в дистрикті Галичина було впроваджено німецькі і ненімецькі суди. Були створені доразові (Standgericht) і спеціальні (Sondergericht) суди, які виконували роль німецьких судів. Натомість ненімецькі склалися із трьох інстанцій: Городський суд (Burggericht), окружні суди (Bezirksgericht) і апеляційні суди (Appellationsgericht) [18].

Українцям була заборонена будь-яка політична діяльність. Німці не визнавали жодної політичної партії. Було дозволено створити комітет взаємодопомоги, яким керував Український центральний комітет (УЦК) (Ukrainischer Hauptausschus). За повідомленням газети "Українське Слово" УЦК був створений для того, "щоби розбудові національного і господарського життя цього українського населення дати відповідний напрям" [12]. Установа була в Кракові – столиці Генерал-губернаторства, але її вплив обмежувався тільки українською територією і українським осередками на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії 1939 року. Поряд з УЦК існували комітети, що займалися справами польського (Polnischer Hauptausschus) і єврейського населення (Jüdische Sociale Selbsthilfe).

Зразу ж після приєднання Галичини до Генерал-губернаторства німецька адміністрація вимагала створення схожого з краківським органу взаємодопомоги на українських землях. Як наслідок, у Львові було організовано Український окружний комітет, завдання якого були абсолютно ті ж самі, що й УЦК в Кракові [6, с.176]. Через кілька днів у всіх округах дистрикту були створені українські окружні комітети (УОК). Зокрема, Станіславський УОК очолив гімназійний проф. Микола Лепкий (брат Богдана Лепкого), секретаріат – проф. Остап Гамерський, організаційний відділ – магістр права Павло Крушельницький, відділ суспільної опіки і праці – о. проф. Володимир Микитюк, господарський відділ – інженер Ілля Сем'янчук, культурно-освітній – проф. Маркіян Грабовенський, фінансовий – Данило Джерджа. На правах підреферентів до складу УОК ввійшли також адвокат Степан Шлапак (займався питаннями працевлаштування) та Василь Чижевський (організаційний відділ). Приміщення УОК було на вул. Германа Герінга, 22 (нині – приміщення Обласної бібліотеки ім. І.Франка на вул. Чорновола). Повітові Комітети були створені в Богородчанах, Галичі, Делятині, Надвірній, Рогатині. Районні – в Єзуполі, Маринополі, Микуличині, Солотвині, Більшівцях, Бурштині

та Букачівцях. УОК та його відділи на місцях не були самостійними урядовими одиницями, а лише допоміжними ланками в складі органів німецької адміністрації, що займалися господарськими та культурно-освітніми справами, а також “допомагали німецькому народові в його боротьбі з більшовизмом, яка рівночасно є нашою боротьбою з найстрашнішим ворогом України” [2, с.70].

Після приходу німецької влади в Галичині була створена Українська служба батьківщині, яка мала займатись господарськими роботами (ремонт доріг і мостів, зведення дамб на річках, висушування боліт і т. д.). Указана установа об’єднувала молодь від 17 до 35 років у табори по 100–150 чоловік із німцем на чолі, який наглядав за виконанням роботи. Відмінних працівників обирали керівниками відділів. Служба тривала три місяці. Добровольці одержували житло, їду, знаряддя праці, одяг та гроші для кишенькових витрат. Робітників було забезпечено медичним обслуговуванням. Після закінчення робочого терміну кожному робітнику видавали посвідчення, де вказувалися час, який він працював, робота, яку виконував, та оцінка його праці. Власник посвідчення отримував право першості при одержанні майбутньої роботи [4].

У жовтні був проведений перепис населення, згідно з яким у місті проживало 58 тисяч чоловік, з яких євреїв – 26 тисяч, поляків – 20 тисяч, українців – 10 тисяч та німців – 260 [20, с.59].

20 листопада 1941 року, згідно з наказом Комісара міста, міська управа змінила назви вулиць на нові. Окрім демонтажу таблиць із надписами на будинках, у листуванні теж слід було користуватись виключно новими назвами вулиць. Так, наприклад, вулиця Шидловського була перейменована на Мазепи, Шевченка перейменована на Українську, Фредра – на Грушевського, Романовського – на Коновальця, площа Падеревського перейменована на площу Шептицького. Були також вулиці, названі на честь німців. Так, вулиця Сапінжінська була перейменована на Адольфа Гітлера, алея Мосціцького на Германа Геринга [15].

20 грудня завершилось створення єврейського гетто в Станіславі, де могли мешкати тільки євреї, а арійцям проживати тут заборонялось. Для цього було відведено спеціальну територію на північному заході міста, яка була обведена високою огорожею. Усі промислові підприємства, що були в гетто, мали негайно отримати дозвіл. Усі арійські робітники та службовці мали подати заяви на вироблення перепусток. Усім іншим вхід на територію гетто заборонявся, а євреї не мали права його покидати. Щоб потрапити на територію єврейської дільниці, потрібно було написати заяву. Євреї, які працювали за межами гетто, також мусили виробити дозвіл на право покидати дільницю тільки на час роботи. Заборонялося вносити на територію гетто й виносити звідти будь-які пакунки [17]. Для дотримання порядку на території єврейського гетто було створено окрему німецьку головну поліційну сторожу. Також було створено окрему “жидівську службу” [17].

Таким чином, після приходу німецької адміністрації частина території західно-українських земель (Львівське, Станіславське, Тернопільське воєводства) була включена до Генерал Губернаторства, утвореного з колишніх польських земель, з центром у Кракові. На території Східної Галичини був утворений дистрикт Галичина. Було налагоджено міцний адміністративний апарат, органи правопорядку, суди. Усе це було мізерною частинкою масштабного плану утвердження “нового гітлерівського порядку” в Європі.

Дане питання на сьогоднішній день є не повністю вивчене в історичній літературі, у ньому існує багато суперечностей і білих плям, саме тому потребує подальшого глибокого дослідження.

1. Андрухів І., Кам’янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005.

2. Андрухів І., Француз А. Станіславщина: Двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне–Івано-Франківськ, 2001.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971.
4. Калуський голос. – Калуш, 1941. – 28 грудня.
5. Книга пам’яті України. Івано-Франківська область: У 3 т. – Львів: Каменяр, 1998. – Т.1. Івано-Франківськ, Богородчанський, Верховинський, Галицький, Городенківський, Долинський, Калуський, Коломийський райони.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993.
7. Советская Украина в годы Великой* Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. – М., 1976. – Т.1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.).
8. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1997. – Т.1 / Упоряд. і передм. В.Косика.
9. Українське слово. – 1941. – 10 серпня.
10. Українське слово. – 1941. – 13 серпня.
11. Українське слово. – 1941. – 15 серпня.
12. Українське слово. – 1941. – 22 серпня.
13. Українське слово. – 1941. – 24 серпня.
14. Українське слово. – 1941. – 28 серпня.
15. Українське слово. – 1941. – 25 листопада.
16. Українське слово. – 1941. – 2 грудня.
17. Українське Слово. – 1941. – 21 грудня.
18. Українське слово. – 1941. – 23 грудня.
19. Українське слово. – 1942. – 4 січня.
20. Яшан В. Під бранатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні, 1941–1944. – Торонто, 1989.

In the article an author traces and analyzes events on territory of Stanislav city in 1941, related to arrival of nazi administration and strengthening of its positions. The process creation of District Galychyna.

Key words: occupation, district, General Government.

УДК 328.124 (477)
ББК 63.3(4 Укр) 63

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ПРІОРИТЕТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Я.В. Олексин

У статті досліджується релігійна ситуація в Україні на сучасному етапі державотворення як найважливішого аспекту розбудови громадянського суспільства. Визначено тенденції до посилення участі релігійних організацій у громадсько-політичному житті суспільства.

Ключові слова: релігійні організації, релігійна ситуація, громадсько-політичне життя, громадянське суспільство, державотворення.

На сучасному етапі історичного розвитку нашої держави, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри в людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості і церква як важливий інститут громадянського суспільства.

Здобувши незалежність, українська держава засудила політику тоталітарної влади, стала на шлях цивілізованих відносин із церквою. Одним із перших її законодавчих актів став Закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, прийнятий 23 квітня 1991 року [2]. У подальшому статті Закону зазнали деяких змін і уточнень, і в новій редакції кожному громадянину гарантовано право на свободу совісті, “відкрито виражати або вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання”. При цьому окремо визначено, що: а) громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя неза-

лежно від їх ставлення до релігії; б) в офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується [3].

Оцінюючи релігійно-церковну складову формування й розвитку громадянського суспільства в Україні, варто взяти до уваги наявність у країні й кількість різних релігій, конфесій, релігійних напрямків, їхнє кількісне співвідношення й взаємини між собою. У першу чергу слід мати на увазі традиційно існуючі в Україні конфесії. Крім того, Україна стала об'єктом потужного тиску з боку різних місіонерських структур, а також нових релігійних течій із Заходу й Сходу. Масштаби розгорнутої місіонерської діяльності викликали занепокоєння з боку церковних ієрархів і ряду громадських утворень.

Місце й роль релігії в українському суспільстві визначено Конституцією України. У статті 35 відзначено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду й віросповідання. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. У статті також указано, що ніхто не може бути увільнений від обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань [7].

Провідною ланкою релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація, мета утворення якої – задоволення релігійних потреб віруючих громадян, тобто створення умов для того, щоб віруючі громадяни не тільки мали можливість колективно сповідувати свою релігію в богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а й мали можливість за допомогою цих організацій реалізовувати приписи своєї релігії в повсякденному житті, вільно, але цивілізовано їх пропагувати й поширювати. Отже, головним питанням утворення релігійної організації є питання задоволення релігійних потреб відповідної категорії громадян.

Відповідно до міжнародно-правових документів, визнаних Україною, прийнято статус релігійної організації, де релігійна громада як об'єднання віруючих громадян, котрі сповідують свою віру в рамках Конституції своєї держави, є головною ланкою церковної ієрархії. Їй надано право утворювати інші структури аж до своїх центральних органів, делегуючи їм відповідні повноваження.

Чинне законодавство й загальне спрямування державної політики України щодо релігії і церкви створили сприятливі умови для розвитку релігійних організацій. За роки державної незалежності релігійна мережа в Україні зросла більш ніж у півтора рази й продовжує зростати [5].

При аналізі місця й ролі релігії в розбудові громадянського суспільства в незалежній Україні слід ураховувати, що церква й релігійні організації в ній відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Однак держава не стояла осторонь від проблем, які пов'язані із релігійною ситуацією в Україні. Незалежна Україна сприяла поверненню релігійним конфесіям їх храмів. Протягом 1992–2000 рр. віруючим було повернуто до 4 тисяч храмів та понад 8 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель, якими користувалися церкви, зросла з 9054 до 13157. За цей період було збудовано понад три тисячі церков, костелів та молитовних будинків. Упродовж 1991–2000 рр. в Україні різко зросла кількість віруючих. Якщо на початку 90-х рр. до віруючих відносили себе 15–20 відсотків населення, то у 2000 р. – близько 70 відсотків. При цьому, якщо серед молоді рівень релігійності в 1992 р. становив 40 відсотків, у 2000 р., за даними опитувань, – від 59,9 до 73 відсотків. У 1991 році жінки серед віруючих становили 54 відсотки, у 2000 р. – 68 відсотків. Кількість релігійних організацій в Україні збільшилася більш як на 55 відсотків, духовних вищих і середніх навчальних закладів – у 5 разів, монастирів – більш ніж утричі, місій – у 6 разів [3].

Майже половина всіх релігійних громад (47,2 відсотка) була зосереджена в західних областях України. У 2000 році тут діяв 61 духовний центр та управління (31,8

відсотка), 111 зі 198 монастирів, 35 із 86 духовних навчальних закладів. На 10 тисяч населення в цьому регіоні припадало 9,6 громади, що значно більше, ніж у південно-східних областях, де цей показник становив 1,6, і більше, ніж у північно-центральному регіоні, де на 10 тисяч населення припадало 2,9 громади [9].

Половину всіх релігійних громад України було створено православними – 10350. Найбільш потужною була Українська православна церква (УПЦ), кількість громад якої у 2000 р. становила 7386 парафій, або 71,4 відсотка від загальної кількості православних громад України. За кількістю релігійних громад (3151) та монастирів (61) друге місце посідала греко-католицька церква. У 2000 р. вона мала 12 єпархій, 61 монастир, 9 духовних навчальних закладів, 26 періодичних видань. Переважна більшість греко-католицьких громад (97,5 відсотків) була в Галичині та на Закарпатті, де вони створювали окрему Мукачівську єпархію, що не входила до складу УГКЦ, а підпорядковувалася безпосередньо апостольській столиці [8].

За цей же період зросла мережа та конфесійна різноманітність релігійних громад національних меншин, які мешкають в Україні. У 1991 році в Україні були представлені лише 2 етноконфесійні напрями – іслам та іудаїзм – і діяли, відповідно, 14 мусульманських і 25 іудейських громад. На початку 2000 року вже діяли 533 громади 11 віросповідних напрямів. У 2000 р. релігійні громади в Україні обслуговували 17798 священнослужителів. У порівнянні із січнем 1993 р., загальна кількість душпастирів зросла на 8030, або на 82,2 відсотка [8]. Значне збільшення пояснюється, зокрема, тим, що за цей період кількість духовних навчальних закладів в Україні значно зросла.

Станом на вересень 2005 року в середньому по Україні в кожній області діяло 840 релігійних громад, однак цей показник не є типовим для кожної області окремо. Великий розмах варіації (2703) і коефіцієнт варіації сукупності (70,3%) вказують на її неоднорідність [11]. Дані статистики цілком підтверджуються соціологічними дослідженнями.

Дійсно, західний регіон України, особливо Львівщина, Закарпаття, Івано-Франківська й Тернопільська області, відзначається великою релігійністю населення, що є традиційною [6]. Південні області України відзначаються певною релігійною стабільністю. Навіть абстрагуючись від конфесійної різноманітності – 76 релігійних об'єднань і віросповідних напрямків, у цілому релігійну карту України можна вважати неоднорідною.

У середньому кількість релігійних громад в Україні зростає щорічно на 1467 одиниць, що дорівнює 8,5% на рік. Загалом кількість релігійних громад упродовж восьми років зросла на 9700 одиниць, що становить 74,5% від базисного 1992 року. Але на фоні стабільного зростання кількості релігійних громад спостерігається коливання темпів приросту, що дає можливість прогнозувати протягом наступних років подальший повільний зріст. Це пояснюється в основному тим, що потенціал церков до збільшення своїх первинних організацій вичерпується.

Станом на 1.01.2000 р. більше третини загальної кількості громад в Україні становили громади УПЦ – 8490 од. На другому місці – УГКЦ – 3240 од. Загалом кількість громад християнських культів в Україні становить 97,7%. Українська православна церква впевнено займала панівне положення серед інших релігійних об'єднань, її частка в загальній кількості релігійних громад становить 38% і збільшується в абсолютних величинах пропорційно до збільшення кількості громад у цілому, що свідчить про стабільність цього об'єднання, наявність у нього потенціалу до подальшого розвитку, оскільки темпи приросту не спадають і навіть за останній рік збільшилися. Частка Української греко-католицької церкви (в основному за рахунок західних регіонів України) становить 14%, але темпи зростання кількості її релігійних громад зменшуються, найімовірніше за все внаслідок того, що західні регіони вичер-

пують свій потенціал, а для східних регіонів України греко-католицизм не є традиційним [9].

Спостерігалось уповільнення темпів зростання і в інших традиційних християнських конфесіях. Це вказує на поступове зменшення їх впливу в релігійному середовищі. Єдиний в Україні випадок зменшення (501 од.) чисельності громад явила собою Українська автокефальна православна церква – 989 од. або 4,2%. Римсько-католицька церква в Україні натомість подає добрий приклад стабільного зростання, хоча її частка – 772 од., або 3,7%, – порівняно з іншими провідними конфесіями невелика. На цьому фоні збільшувалася кількість релігійних організацій, що належать до новітніх і нетрадиційних культів – 1083 од., або майже 10%. За останні п'ять років темпи приросту цих релігійних організацій склали більше 1000%.

Таким чином, зростала кількість і активність релігійних організацій в Україні, що, у свою чергу, зумовлює й зростання соціальної значущості й гуманітарної ролі церкви в українському суспільстві.

Станом на 1 січня 2006 р., Держкомітет у справах релігій визначив статистичні підсумки минулого року в Україні та з'ясував, що в Україні зареєстровано 29699 релігійних громад і існують ще 1106 незареєстрованих релігійних організацій, що становить 30805 організацій, що представляють понад сто різних релігійних течій, церков, деномінацій. Ця цифра включає 378 монастирів (6184 насельників), 173 духовні навчальні заклади (19 770 слухачів), 298 місій, 75 братств. У різних конфесіях було 27 902 священнослужителі (з них 722 – іноземці). Працювало у 2006 р. при громадах 12 039 недільних шкіл, виходило друком понад 350 часописів і газет [7].

Отже, збільшення насиченості й різноманітності конфесійного простору, що ми спостерігаємо в Україні, не є лише нашою особливістю, а являє собою об'єктивно зумовлену світову тенденцію. Таке різноманіття конфесійного простору України складалось історично, під впливом безлічі факторів: економічних, політичних і етнічних, мирних і військових.

Оскільки діяльність релігійних організацій відбувається в певному політичному просторі, а громадсько-політичні погляди віруючих виявляються в релігійній формі, то партії, а також окремі політики постійно цікавилися релігією, релігійно-церковним життям. Для досягнення своєї мети вони намагалися спертися на можливості релігійних організацій впливати на віруючих. У зв'язку з цим релігійні конфесії ставали об'єктами, на які поширювалася діяльність партій і політиків різної орієнтації.

Одним із найбільш переконливих свідчень політизації релігії в Україні було створення партій конфесійного спрямування, зокрема, таких, як Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Українсько-демократична партія, Християнсько-народний союз, Партія мусульман України. Вони, як про це зазначено в їхніх програмних документах, домагаються повного духовного та національного відродження українського народу. При цьому акцентувалося, що досягнення цього можливе лише за умови повної й абсолютної реабілітації релігії, надання церквам та релігійним організаціям прав вільної пропаганди релігії, видання релігійної літератури, участі в громадсько-політичному житті.

Після проголошення незалежності України виявилась тенденція до скорочення кількості релігійних об'єднань, що функціонували нелегально. Крім того, в незалежній Україні велику активність почали проявляти екстремістські релігійні організації. Зокрема, християнські протестантські та ісламські. Вони відкрито ставили за мету досягнення цілей, несумісних з ідеалами громадянського суспільства. Їх ідеологія базувалась переважно на авторитаризмі.

Наведені статистичні дані свідчать про значну поширеність релігії на всій території України. У діяльність релігійних організацій та церков залучена значна частина населення нашої держави. Вплив релігійного чинника відчувається майже у всіх

сферах суспільного життя. Наведені статистичні відомості дають змогу дисертанту констатувати той факт, що домінуючу роль у суспільно-політичному житті України і, зокрема, у процесах формування громадянського суспільства відіграє православна церква. Сьогодні релігійно-церковні організації становлять значну частину громадських організацій України. Вони займаються освітою, місіонерською діяльністю, видають значну кількість газет і журналів, мають свої інтернет-сторінки. Як і в минулому, релігійно-церковні організації мають можливість здійснювати серйозний ідеологічний і політичний вплив на суспільство.

Основна маса релігійно-церковних організацій в Україні представляє християнське вчення. При цьому ми можемо бачити дві основні лінії конфліктів, джерела яких лежать у минулому. По-перше, це православно-католицький – між усіма відгалуженнями православ'я, з одного боку, та католицькими громадами, з іншого. По-друге, конфлікт усередині православ'я. Тому першочерговим завданням на шляху підвищення ролі релігійного чинника у формуванні громадянського суспільства є подолання вказаних конфліктів, а також забезпечення на законодавчому рівні мирного співіснування різноманітних релігійних конфесій.

На жаль, Україна, як і інші постатеїстичні країни, страждає характерними “хворобами” в релігійному середовищі. Релігійні об'єднання в Україні, особливо православні церкви, перебувають у перманентному стані “холодної війни” між собою, який часто переростає у відверту конфронтацію. Загальна демократизація суспільства, поряд із багатьма позитивними наслідками, викликала небезпечну “хворобу розколів” у церковному середовищі. Перший приклад у цьому, не без втручання окремих політичних сил, подала найбільша й найвпливовіша релігійна інституція України – православна церква. Існуюче в українському православ'ї напружене становище продовжує надалі підігріватися політичними силами, як в Україні, так і зовні, у надії ще розіграти свою “релігійну карту”. Небезпечна тенденція до розколів проявилася і в середовищі протестантських церков, хоча центробіжні зрушення серед цих конфесій обмежуються лише канонічним і адміністративним розмежуванням, не сягаючи такої напруги, як між православними та православними й греко-католиками.

Не може не викликати опасинь надмірна заполітизованість у діяльності тих церков, які безпідставно претендують на роль національних в Україні. Підвищення т. зв. “ісламського фактора” також може відіграти негативну роль у громадсько-політичному житті України. Україна відчуває наполегливий тиск із боку нетрадиційних конфесій і неорелігій. Такі конфесії, як Церква Ісуса Христа святих останніх днів (Мормонів) і Товариство Свідомості Крішні, уже набули в Україні статусу релігійних центрів, їх відносини з державою поступово формуються і поки що розвиваються в конструктивному напрямі, але суспільна напруга, пов'язана з їх діяльністю, не спадає.

Поряд із тим уже досить багато зроблено для того, щоб перевести релігійне життя України в конструктивне русло. Утворена й плідно працює Всеукраїнська рада церков та релігійних організацій, проводиться ряд науково-практичних заходів із релігійної тематики, інформація про діяльність державних органів у справах релігій усе частіше з'являється в ЗМІ. В Україні відновлюються й будуються храми, розширюється благодійна й культурно-виховна діяльність церков. Усе це дає надію, що нове тисячоліття Україна розпочинає як демократична багатоконфесійна держава із стабільним і активним релігійним життям.

1. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” // Відомості Ради УРСР. – 1991. – №25. – С.656–666.
2. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації від 23 квітня 1996 року” // Відомості Ради УРСР. – 1996. – №41. – С.389.
3. Колодний А., Саган О. Церкви України: цифри, факти, тенденції <http://proua.com/1/03/2005>.

4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Офіційне видання ВРУ, 1996. – 45 с.
5. Короткий огляд документів // Соціальна доктрина церкви: 36. наук. пр. – Львів: Свічадо, 1998. – С.15.
6. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
7. Новиченко М.Р. Динаміка розвитку християнських церков в сучасній Україні // Християнство: контекст світової історії і культури: 36. наук. пр. – К.: Гнозис, 2000. – С.224–227.
8. Релігійна панорама. – К., 2000. – С.51–59.
9. Результати соціологічного дослідження “Релігія та церква в сучасній Україні”. Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України.
10. Релігія і церква в Україні: літо 1999 року. Моніторинг // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник / За заг. ред. д. філос. н. А.Колодного і к. філос. н. В.Єленського. – К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 1999. – С.167–173.
11. Саган О. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2005. – 250 с.

In the article the religious situation in Ukraine on the present stage of the state-making as the most important aspect of the building up of the public society is researched. The tendencies to the growth of the participation of the religious organizations in the public-political life of the society are determined.

Key words: *religious organizations, religious situation, public-political life, public society, state-making.*

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Райківський І.Я.</i> Концептуальні засади українського національного відродження ХІХ століття.....	3
<i>Єрешій О.І., Бурачок Л.В.</i> Єпископ Григорій Хомишин і Осип Назарук: співпраця, взаємовпливи, ідейні розбіжності.....	14
<i>Костючок П.Л., Любчик І.Д.</i> Конфесійна приналежність як складова національної ідентичності населення Українських Карпат у кінці ХІХ – першій третині ХХ ст.....	25
<i>Мандрик Я.І.</i> Перехід до загального навчання в радянській Україні (30-ті роки ХХ ст.): правда і фальш.....	32
<i>Офіцінський Р., Петрецький В.</i> Трудова мобілізація закарпатських юнаків у Донбас (1947–1949 рр.).....	36
<i>Муравський О.І.</i> Російський національно-культурний рух у Львові (1988–1991 рр.).....	39
<i>Жулканич Н.М.</i> Проблеми функціонування соціально-культурної сфери села областей Українських Карпат (1980–1990-ті рр.).....	45
<i>Адамович С.В.</i> Історія становлення місцевого самоврядування в Україні (1990–2005 рр.).....	51
<i>Жерноклеєв О.С.</i> Витоки й становлення Третього чину мирян Згромадження Воплоченого Слова УГКЦ.....	58

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Ботушанський В.М., Чайка Г.В.</i> Ставлення австрійських властей до заоканської еміграції буковинців у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	63
<i>Волощук М.М.</i> Русько-угорські відносини ХІV ст. в рецепції Георга Фесера (1766–1851 рр.).....	68
<i>Дудко О.М.</i> Міжнародна політична криза передодня Першої світової війни та українська політична думка Галичини.....	71
<i>Шелест С.В.</i> Німецька політика щодо українського питання на початку Першої світової війни.....	76
<i>Комар В.Л.</i> Участь грузинської еміграції в міжнародному прометеївському русі (1921–1939 рр.).....	81
<i>Крутофіст Р.В.</i> Польсько-радянські відносини в Галичині в умовах завершення Другої світової війни (1944 – початок 1945 р.).....	87
<i>Забавська О.І.</i> Українська діаспора у Великобританії: джерела та етапи формування.....	92
<i>Пендзей І.В.</i> Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.).....	99

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Шологон Л.І.</i> Джерела з історії національно-культурного життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Державного архіву Івано-Франківської області.....	107
<i>Васильчук Г.М.</i> Український націонал-комунізм (історіографія проблеми).....	114
<i>Лецишин Р.С.</i> Націоналістична ідеологія та діяльність УВО-ОУН за матеріалами української преси Станіславщини: суспільно-політичний аспект (1921–1939 рр.).....	122
<i>Клюнь Р.І.</i> Українська греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму (1941–1944 рр.) у працях українського зарубіжжя.....	127
<i>Жупник В.В.</i> Політика радянського режиму в системі освіти на західноукраїнських землях (1944–1953 рр.): історіографічний аспект.....	132

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Кожоляно Г.К.</i> Пошанування предків в українців Буковини.....	139
<i>Возний І.П.</i> Забудова, економічний розвиток та побут давньоруського села Сирето-Дністровського межиріччя у ХІІ – першій половині ХІІІ ст.....	148
<i>Мойсей А.А.</i> Обряди відвернення граду у виконанні градівників (на матеріалах румуномовних сіл Буковини).....	157
<i>Мельникович М.І.</i> Динаміка смертності на Бойківщині в ХІХ столітті.....	164
<i>Пунько Л.Б.</i> Міжнаціональні шлюби в етнічних процесах Галичини міжвоєнного періоду.....	169
<i>Дмитрук І.Ф.</i> Гуцульщина в етнографічних дослідженнях західної української діаспори.....	175

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Лин Л.М.</i> Питання мови шкільництва в діяльності Галицького крайового сейму (1870–1876 рр.).....	181
<i>Гаврильченко І.І.</i> Питання земельного розподілу під час адміністративної реформи на Півдні Бессарабії (1864–1878 рр.).....	187
<i>Мельник В.І.</i> Розкол у рядах “Русско-народной” партії (1909 р.).....	198
<i>Шептицька Л.Б.</i> Громадсько-політична діяльність Степана Барана в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.).....	204
<i>Великопольська У.</i> Особовий фонд Мирона Кордуби у Державному архіві Львівської області.....	210

Саганюк В.Ф. Монетно-грошова справа в Західній Україні в міжвоєнний період (1918–1939 рр.).....	216
Токарук Я.І. Зміцнення позицій нацистської адміністрації на Станіславщині в 1941 році.....	222
Олексин Я.В. Релігійні організації в незалежній Україні та пріоритети громадянського суспільства.....	227

CONTENTS

ETHNOSOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Raykivskyj I.Y.</i> Conceptual basis of Ukrainian “national revival” of the 19 th century.....	3
<i>Yehreshiy O.I., Burachok L.V.</i> Bishop Grygoriy Homyshyn and Osyp Nazaruk: co-operation, interplay, disagreements.....	14
<i>Kostyuchok P.L., Lyubchy I.D.</i> The confesial adherence as the component of making and confirming of the national identity of the population of the Ukrainian Carpathians in the end of XIX th – the first of the XX th century.....	25
<i>Mandruk Y.I.</i> The transfer to the common studying in Soviet Ukraine (the 30th of the XX century).....	32
<i>Ofitsynsky R., Petretsky V.</i> Work mobilization of Transcarpathian youths in to Donbas (1947 – 1949).....	36
<i>Muravskyj O.I.</i> Russian national cultural movement in Lviv (1988–1991).....	39
<i>Zhulkanych N.M.</i> Problems of functioning of social and cultural sphere peasantry of the Carpathians regions of Ukrainian (1980–1990-s years).....	45
<i>Adamovych S.V.</i> History of becoming of local self-government in Ukraine (1990–2005).....	51
<i>Zhernokleyev O.S.</i> The roots and formation of the Third Order of laymen in the Institute of the Incarnate Word of the Ukrainian Greek-catholic church.....	58

HISTORY OF FOREIGN COUNTRIES

<i>Botushans'kyi V.M., Chayka H.</i> The attitude of Austrian authorities to the transocean emigration of Bukovynians at the end of the 19 th – at the beginning of the 20 th centuries.....	63
<i>Voloshchuk M.M.</i> The rus'-hungarian relationships in the reception of Georg Fejer (1766 – 1851 pp.)....	68
<i>Dudko O.M.</i> International political crises on the eve of World War I and Ukrainian social and political thought in Galicia.....	71
<i>Shelest S.</i> The ukrainian question in the foreign policy of german empire at the beginning of world war I.....	76
<i>Komar V.L.</i> Georgian emigration of Promethean an international movement (1921–1939 pp.).....	81
<i>Krutofist R.V.</i> The Polish-Soviet relations in Galychyna under conditions of the end of the World War II (1944 – the beginning of 1945).....	87
<i>Zabavska O.I.</i> Ukrainian diaspora in Great Britain: sources and stages of forming.....	92
<i>Pendzey I.V.</i> Social-economic and political transformations in Hungary (1988 – 1990).....	99

HISTORICAL SOURCES STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

<i>Shologon L.I.</i> Source of the history of the national and cultural life of the Ukrainians of Galychyna during the 2 nd half of the 19 th century – beginning of the 20 th century in the backlogs of the State Archives of Ivano-Frankivsk Region.....	107
<i>Vasylchuk G.M.</i> Ukrainian national-communism (historiography of the problem).....	114
<i>Leschyslyn R.S.</i> Nationalism ideology and activity UMO-OUN on materials of the Ukrainian press of Stanislaw woywodstwo: political aspect (1921–1939 years).....	122
<i>Kljun R.I.</i> The Ukrainian Greko-Catholic church is in the period of the German of occupation mode (1941–1944) in labours of Ukrainian foreignness.....	127
<i>Zhupnik V.V.</i> A policy of the soviet regime in the system of edycation on Western Ukraine region of 1944–1953 years: historiography aspect.....	132

ETHNOLOGY

<i>Kozholyanko G.K.</i> The honouring of the ancestors in the Ukrainians of Bukovyna.....	139
<i>Voznyi I.P.</i> Building, economical development and household of the angient village between the Prut and Dnister riwers in 12 th – in the early 13 th centuries.....	148
<i>Moysey A.A.</i> The ceremonies of the prevention of hail in the performance of hailers (based on the materials of the Romanian-speaking villages of Bukovyna)....	157
<i>Melnykovych M.I.</i> The dynamics of the mortality on Boykivshchyna in the XIX century.....	164
<i>Punko L.B.</i> International marriages in the ethnic processes of Galychyna in the inter-war period.....	169
<i>Dmytruk I.A.</i> Hutsulshchuna in the ethnographic researches of the western Ukrainian Diaspora.....	175

RESEACH RESULTS OF THE BEGINNING SCIENTISTS

<i>Ilyn L.M.</i> The question of the language of school in Country Council activity (1870 – 1876).....	181
<i>Gavrylchenko I.I.</i> To the question of the land division during the administrative reform in the south of Bessarabia (1864–1878).....	187
<i>Melnyk V.I.</i> The split of the members of “Russian National” Party (1909).....	198

<i>Sheptytska L.B.</i> The social-politic activity of Stepan Baran during the first world war (1914–1917).....	204
<i>Velykopol'ska U.</i> Myron Korduba's personal fund in the State archive of Lviv region.....	210
<i>Saganyuk V.F.</i> Monetary affair in Western Ukraine in war period (1918–1939).....	216
<i>Tokaruk Y.I.</i> Strengthening positions of Nazi administration on the territory of Stanislav region in 1941...	222
<i>Oleksyn Y.V.</i> Religion organizations in independent Ukraine and priorities of the public society.....	227

Вимоги

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститись в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, лівє – 2,5 см, правє – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;
- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск XII–XIII
Видається з 1995 р.

Адреса редколегії: 76000, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-21

Ministry of Education and Science of Ukraine
Precarpathian National University named after V. Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University

HISTORY
Issue XII–XIII
Published since 1995

Publishers adress: Institute of History and Political Science,
Precarpathian National University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-21

Старший редактор: ГОЛОВЧАК В.М.
Літературний редактор: ЗАЙЦЕВА З.С.
Комп'ютерна правка і верстка: КУРІВЧАК Л.М.
Коректор: ТИМКІВ В.В.

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Здано до набору 11.02.2008 р. Підп. до друку 26.06.2008 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times Neu Roman".

Ум. друк. арк. 27,6. Тираж 100 прим. Зам. 63.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76000, м.Івано-Франківськ, вул. С.Бандери, 1, тел. 71-56-22

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру від 12.12.2006 серія ДК 2718